ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 25 (2015)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 25

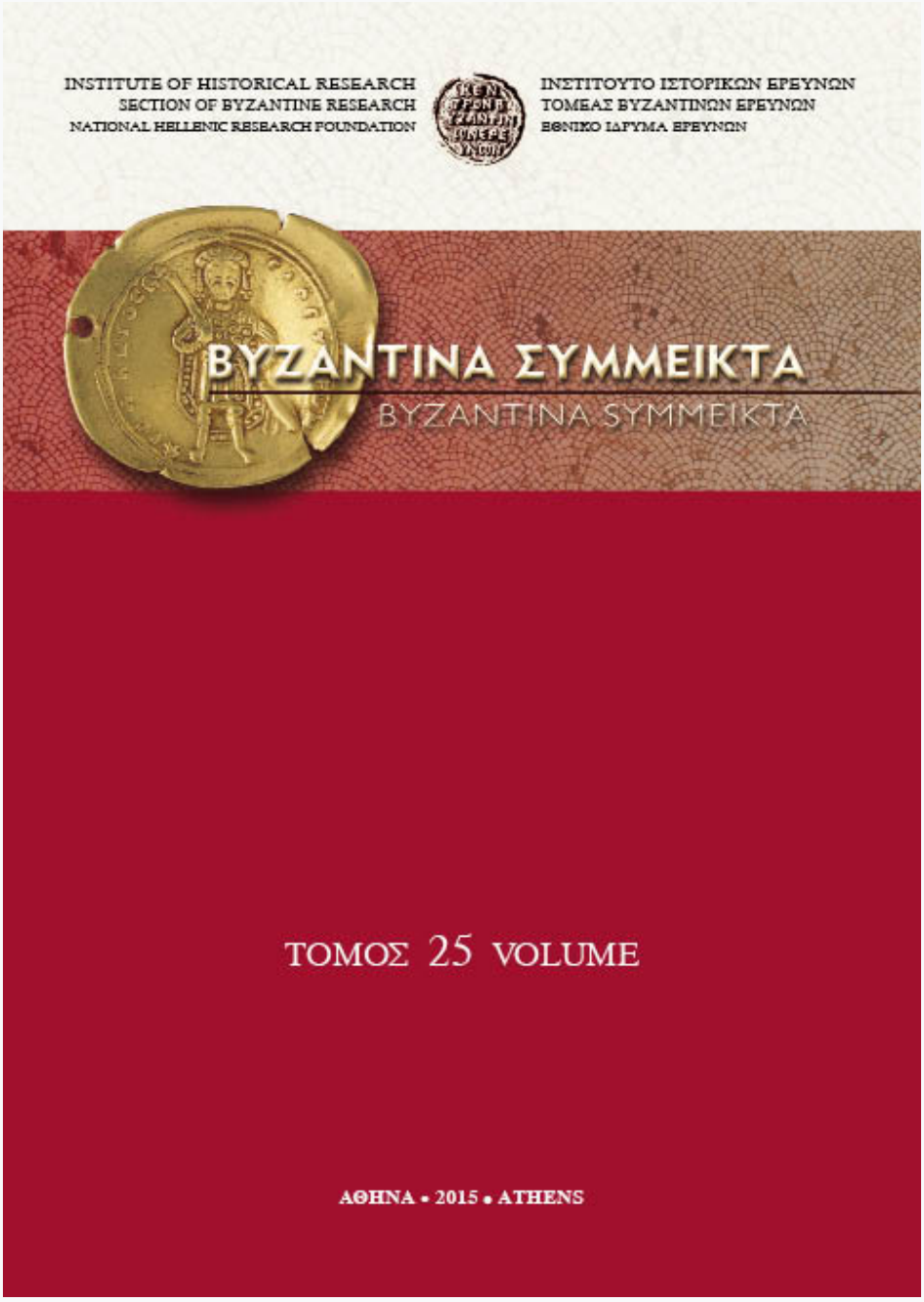

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 17/02/2026 10:55:07

Anagnostis P. Agelarakis – Argiro Agelarakis

Abdera/Polystylon: A Byzantine Town in Western Thrace in the Context of Historical Developments during the 6th – 14th Centuries as Depicted by its Archaeo-Anthropological Record

Preface

Abdera, the famous colony of Klazomenaeans[1] and Teians[2], was situated at a commercially imposing position on the northern Aegean shoreline. During the Byzantine period Abdera was progressively restricted toward the acropolis hill next to its harbor, whereas the larger domain of the ancient city was known since the 9th c. as *Polystylon*[3]: the etymology describes a locality

1. Herodotus, I. 168, ed. C. Hude, *Herodoti Historiae*, Oxford ^{3}1927; Aelian, *Varia Historia* 12.9 [Loeb Classical Library- 486], ed. G. P. Gould, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1997, 360; Cf. A. Agelarakis, Klazomenians of Three Continents: Emphasis of the 7th c. BC, in: *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*. Eds.: N. Stampolidis - Ç. Maner - K. Kopanias, Istanbul: Koç University Press 2015; Id., The Clazomenean Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect: Evidence from the Anthropological Record, in: A. Moustaka – E. Skarlatidou – M.-C. Tzannes – Y. Ersoy (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of International Symposium*, Thessaloniki 2004, 327-349; Id., On the Clazomenean Quest in Thrace during the 7th and 6th centuries BC, as revealed through Anthropological Archaeology, *Εὐλιμένη* 2 (2001), 161-186.

2. Strabo, *Geography* 14. I. 30 [Loeb Classical Library- 49], ed. J. Henderson, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2005, 236-238.

3. Ch. Bakirtzis, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-1987, *BF* 14/1 (1989) [=*First*

with many columns. In this area a program of the Greek Archaeological Service titled "From the Ancient Polis to the Byzantine Castle", under the aegis of which the authors served as the bioarchaeologist and draftsperson respectively, conducted field and laboratory research between the early 1980s and late 1990s[4].

This paper presents research from excavations conducted at three Byzantine sites[5] at Abdera/Polystylon by combining reflections from the archaeologico-historical and anthropological records[6]. Emphasis is given to the study of the human skeletal remains unearthed at the three sites aiming to retrieve through interdisciplinary analysis evidentiary data reflective of the human condition, aspects of which had been permanently imprinted on dental and skeletal surfaces, hoping to elucidate and where possible offer fine-tuning on matters of value to the historical and archaeo-anthropological contexts and of our understanding of the increasingly dramatic changes and circumstances of life experienced by the people at the provincial town of Abdera/Polystylon from the Early to the Late Byzantine periods.

International Symposium for Thracian Studies "Byzantine Thrace". Image and Character, Komotini, May 28th-31st 1987], 41-58; cf. P. Georgantzis, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχή, *BF* 14/1 (1989), 204-205 (and particularly the explanatory footnotes *ibid.* 28, 29, 30, and 31).

4. Ch. Bakirtzis, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1982), 18-26; Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1983), 13-19; Id.,Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods [as in n. 3], 45-46; Id., Byzantine Thrace, in: V. Papoulia – M. Meraklis – Ch. Symeonidis – Th. Korres – P. Chidiroglou (eds), *Thrace,* Komotini 1994, 158-162; Ch. Bakirtzis – N. Zekos, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1984), 12-17; A. P. Agelarakis – A. Agelarakis, The Palaeopathological Evidence at Polystylon Abdera, Greece, *BF* 14/1 (1989), 9-26; A. P. Agelarakis, Archaeological Reconstructions of the Late Byzantine Polystylon Population, Research and Exploration, *National Geographic Society* 8(1) [1992], 119; Id., Excavations at Polystylon (Abdera): Aspects of Mortuary Practices and Skeletal Biology, *ΑΔ* 47-48 (1992-1993) [1997], 293-308; A. P. Agelarakis - Ch. Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera). On Burial Customs and Practices in the Rhodopes, *Rhodopica*, 1998/1, 57-67.

5. The designations of the three sites are: ΞΑ1 (hereafter "A"), ΞΑ2 (hereafter "B"), and ΞΑ4 (hereafter "C")

6. Earlier publications on Polystylon by Agelarakis have only addressed archaeo-anthropological results relative to sites "A" and "B".

Site "A" (6th to 10th centuries)

Presented in chronological order, site "A" is located at the immediate north of Byzantine Abdera/Polystylon, outside its fortification walls and next to the southwestern gate of ancient Abdera that lead to the harbor of the city. In this area an extended cemetery site and a three-aisled basilica were discovered. The three sequential structural phases of the basilica and the absence of early Christian and Byzantine glazed pottery place the function of the basilica as a cemetery church from the end of the 6th to the 10th/11th centuries.

The segment of the cemetery excavated around the basilica revealed a total of 42 graves out of which 29 were researched extensively, as the rest had been destroyed in antiquity. Several of the graves predated the destruction of the basilica, while the others postdated its ruination. These graves comprised a segment of a larger cemetery in the same area that was excavated at the beginning of the 1970s, and was dated to the Late Roman period[7].

The fact that this extensive burial ground was situated inside the fortification walls of the ancient city of Abdera indicates that during the Late Roman period Abdera continued to occupy the entirety or part of its original spatial extent. The three-ailed basilica and the adjoining cemetery were discovered at the southwestern gate of ancient Abdera, at a stratigraphic relation which superimposed the functional floor of the gate and which demonstrates that the gate most probably was not operational at least in its original form having yielded along with the surrounding area to funerary functions. The city of Abdera during the period of utility of the funerary basilica (6th-10/11th centuries) had shriveled up to mainly occupy the acropolis hill, where ruins of a Palaiochristian basilica with a baptistery have been located. Yet, since the 9th century Polystylon was known as a bishopric under the metropolis of Philippoi, hence commanding as a centre considerable administrative power and some autonomy[8].

---

7. Agelarakis – Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon [as in n. 4], 57-67.

8. Cf. P. Georgantzis, *Ἡ Μητρόπολις Τραϊανουπόλεως καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ αὐτῆς*, Xanthi 1981, 116; cf. C. Asdracha, *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, Athens 1976, 96-98 whereby it is assessed that Polystylon (instead of Abdera) participated

Box-shaped tombs had their walls constructed with marble or stone slabs, worded stones and other available spolia from earlier buildings or graves, materials in secondary use (Ill. 1,2). Several tombs were covered with stone lids. Often, stones and lids covering the graves beared carved crosses; they usually contained one burial. However, on eight occasions osseous remains of earlier interments were discovered carefully placed at the sides of the tombs.

Burial goods discovered were few such as earrings, necklaces made out of small glass or bronze beads and bracelets in children's burials, as well as bronze crosses. The cemetery located in site "A" represents the earliest Christian graveyard excavated at Abdera/Polystylon. This cemetery had been plundered in later time periods in antiquity as revealed archaeologically by the positioning of the structural materials comprising the graves and the location of a select number of burial goods (bronze crosses, and bracelets) that were recovered from outside the burial features. Additional evidence on the looting of the cemetery was provided by archaeo-anthropological forensic assessments in reference to non-taphonomic skeletal anatomic disturbances of the human remains[9].

Analyses of the anthropological record revealed that eight out of the 29 graves that had preserved human remains yielded multiple interments. The human skeletal population sample comprised 40 relatively well preserved individuals. Physical anthropological studies in skeletal biology indicated that the demographic profile of this skeletal population involved five females, sixteen males, eighteen infants–the sex of which couldn't be determined forensically through inspectional and mensurational analyses subject mainly to their undeveloped skeletal structures and secondarily due to poor preservation, and one individual of indeterminate biological sex primarily due to poor preservation conditions (Figure 1, Table 1). The highest mortality prevalence was observed among the infants, followed by the male individuals, and finally the females. The age of death assessments

as a bishopric under Bishop Demetrios as recorded in the Proceedings of the Ecumenical Council of Constantinople in 879 AD.

9. *Ibid.*; cf. Agelarakis – Agelarakis, The Palaeopathological Evidence, 9-26; Agelarakis, Excavations at Polystylon (Abdera) [as in n. 4], 293-308; Agelarakis – Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera), 57-67.

indicated a range of incidences of mortality between 20 to 55 years for males, and 31 to 55 for females. Since the earliest incidences of mortality for males initiated at 20 years, whereas for females at 31, a positive buffer of 11 years was afforded for females whereas the mean value for life expectancy unveiled the ceiling at 55 years for both subgroups; for longevity averages see Figure 2. Osteometric calculations revealed that standing stature measurements of the males ranged between 163.0 to 178.0 cm, while female values fluctuated between 157.0 to 162.0 cm; yielding to males an 11.0 cm higher mean value difference in stature than females[10] (Figure 3).

Studies in biological growth, epigenetic dental, and skeletal anatomic morphology established morpho-metric indicia reflective of population specific phenotypic variability. Skeletal infracranial axial and appendicular remains showed well-built, robust structures for both males and females, indicative of adequately sustained biological growth processes as well as of an effective involvement of both biological sexes in physical activities such as required by modes of food production and participation in economic output. However, although both biological sexes revealed skeletal structures indicative of well-conditioned skeletomuscular systems by means of routine involvement in *ante mortem* physical activities demanding both strength and endurance, males distinctly showed anatomic expressions of sexual dimorphism through much emphasized skeleto-muscular imprints and skeletal manifestation changes caused by long term *intra vitam* occupational and habitual strain on axial skeletal and appendicular trajectory areas of stress. This was indicative that females had been sheltered from excessively strenuous or heavy load impact activities[11], indicative as it may be of aspects of the cultural conditions, norms and expectations of the time period;

10. Male standing height mean value at 170.5 cm, and for females at 159.5 cm

11. As revealed by an apparent quantitative and qualitative difference in the prevalence of expression of heavy set load impact markers of habitual and occupational stress (MHOS) [for the term MHOS cf. A. Agelarakis, The Archaeology of Human Bones: Prehistoric Copper Producing Peoples in the Khao Wong Prachan Valley, Central Thailand, in: P. Bellwood (ed.), *The Indo-Pacific Prehistory: The Chang Mai Papers,* (*Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 14:1, 1996), 133-139] on both axial and appendicular components, beyond and above the phenotypic variability of sexual dimorphism, a lesser prevalence of trauma impacts compared to males of comparable age subgroups, as well as a discernible favorable qualitative difference in dental hygiene.

manifestations in concert with data retrieved from earlier populations of Abdera since the early Classical period[12].

Palaeopathological assessments recorded a prevalence of early life stress conditions[13] sustained at the first, second, and fifth years of life, within the chronological boundaries of the "Infancy I" age subgroup that ranges between birth and the 6th year of life. Such early life stressors, indicative of arrested and improved biological growth processes, overall include but may not be limited to causes rooted in a range of pathogenicity such as infections, fevers, trauma in combination with insufficient nutritional intake, and exanthemas, although in light of the site specific population palaeoepidemiologic profile emphasis is placed on the effects of contagious childhood diseases and weanling diarrhoeas.

Adult individuals revealed relatively disease-free skeletal structures with the exception of jaw and dental pathologies (contributed mainly to the nature of dietary intake, dental functional modification, and aging), degenerative osteoarthritic and spondyloarthropathic complications, and a relatively low prevalence of traumatic conditions which mainly affected axial skeletal components of the spine (chiefly due to load pressure impact) and the lower extremities (especially on tibio-fibular middle and lower third diaphyseal areas), diagnosed as well healed manifestations caused mainly by the sphere of actions relative to food production and economic output activities.

The study of dental wear patterns and overall paleopathology of the masticatory apparatus indicated that the foods consumed had been well prepared. Further, chemical archaeometric analyses on bone fractionation for dietary evaluations revealed that the bulk of foodstuffs was based on C3 pathway photosynthesizing plants (such as wheat and barley) comprising volumetrically 88% of the dietary intake, including ample starchy

12. A. Agelarakis, Aspects of Demography and Palaeopathology among the Hellenistic Abderetes in Thrace, Greece, *Εὐλιμένη* 1 (2000), 13-24; Id., Deciphering the Archaeological Record through Physical Anthropology: Ramifications of Social Hierarchy at Abdera During the Early Classical Time Period, *Actes 2e Symposium International des Etudes Thraciennes: Thrace Ancienne* 2, Athens 1997, 849-866; Nt. Kallintzi, Archaeological Investigations in Classical Abdera, *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά Β2, 615-618; *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β2, 641-657.

13. Based on *ante mortem* dental enameloblastic defects, permanent lines of arrested and improved growth, designated as linear enamel hypoplasias, abbreviated as LEH.

components, while a volume of about 12% was acquired from animal sources of both terrestrial and marine habitats, and from the latter of both fish and shellfish organisms (as each provide different chemical signatures), see Figure 4. The specificity of the nature of dietary resources and volume of intake proportionalities at site "A" were identical to those substantiated archaeometrically of the Classical and Hellenistic periods at Abdera[14].

Site "B" (11th/12th centuries)

Site "B" is situated at the northern/northwestern bank of the low hill and inside the standing fortification walls and in proximity to the northern gate of Byzantine Polystylon. During the excavation processes, it was determined that the visible remains of the fortification walls probably dated to the 7th-8th centuries. Further, the Byzantine fortification walls and the northern gate had been based upon the lower structural components of the Classical period's fortifications and northern gate; this gate was to function as the main gate of Polystylon and lead to the harbor. A single-aisled domed church dated to the 12th-13th centuries with a coeval cemetery bordered by an enclosure were discovered next to this main gate. During the same period the boundaries of the city were restricted and permanently confined to the low hill that had served as the Classical and Hellenistic acropolis of Abdera, adjacent to the harbor[15]. The ruins at the main area of the ancient city outside the Byzantine fortification walls had been used as a quarry for the recovery of refined architectural components and building materials transferred via Polystylon harbor to other destinations and urban centers during the Middle Byzantine Period. The stripping of the ancient relics and mining of spolia it is suggested could have been a mixed blessing to the safety and economic prospects of Polystylon considering the feverishness of activities and market livelihood with merchants, contractors, specialty craftsmen, sailing crews and laborers, but also the liabilities it could have caused as a pillaging destination at times of plunder by foreign powers; that

14. Agelarakis, Deciphering the Archaeological Record Through Physical Anthropology [as in n. 12], 856-857; Id., Aspects of Demography and Palaeopathology [as in n. 12], 17.

15. Agelarakis – Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera), 57-67.

is for as long as the splendor of ruins that once proudly adorned the polis of Abdera could afford to be despoiled[16].

Focusing on the archaeo-anthropological record of this period at Polystylon sixty-four (64) graves were unearthed and documented in various degrees of preservation, located peripherally to the church, out of which forty-five (45) graves were investigated in a systematic way having retained anthropological remains. This cemetery, in comparison with site "A", contained less elaborately constructed graves with building materials of lesser quality and of smaller and irregular stone sizes with the exception of few monolithic sarcophagi of the Roman period, relocated from their original positioning and in secondary use. Box-shaped graves had been constructed with medium and often small sized stones, covered with stone slabs, and in few occasions sealed hermetically with calcareous based compound materials as a composite cover suspected to have served in sanitizing the activity area and minimizing the fear of lingering epidemiological dangers of contamination in instances when the occurrence of death had been thought to had been caused by feared manifestations of contagious disease[17]. Of importance in this cemetery site was the wide introduction of wooden coffins. Although only sporadic traces of wood fragments have been preserved, based on the location of the nails found *in situ* within the burial beds of the graves, it was possible to reconstruct the shape of the coffins (Ill. 3). Based on such assessments the coffins were made in elongated quasi-quadrangular outlines; the two short parallel sides of which were uneven and constructed with a shorter side toward the feet of the interments. A considerable amount of nails recovered from the cemetery site revealed a wide use of this burial practice introduced in Polystylon during the 12th to the 13th centuries[18].

---

16. It isn't circumstantial it is suggested that not many single columns, if any, have ever been unearthed for the duration of extensive archaeological excavations of a site that had been named "Polystylon", for its many columns.

17. It should be of palaeopathologic interest to identify the possibility of the spread of an epidemic that may have been recorded in historical records, during the time period the cemetery was in use. It should be noted, however that the archaeological record, based on the burial contexts of the cemetery, did not reveal but a few cases of application of such calcareous based deposits.

18. Agelarakis, Excavations at Polystylon (Abdera) [as in n. 4], 293-308; Agelarakis–Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera), 57-67.

Here, a number of fragmented and anatomically disarticulated human bone fragments were recovered from loci outside their primary contextual associations, indicative of more recent historical disturbances, specifically for the most superficial stratigraphic layer due to the consequences of agricultural activities[19], whereas at the more basal strata of the cemetery partial overlap, super-positioning, compression, and truncation of burial features had caused similar results in the processes of accommodating space for subsequent interments within the boundaries of this complex and highly stratified activity area (Ill. 4). The burial offerings were few and of insignificant material value such as bronze-wired earrings and rings, as well as bronze and bone buttons found inside and outside the graves. A bronze coin of the Latin imitative type within the contextual associations of a grave dates the use of the cemetery to the first half of the 13th century.

The analysis of the anthropological osseous remains revealed that ten (10) out of the forty-five (45) graves contained multiple interments; the human skeletal collection comprised sixty (60) relatively well preserved individuals. Physical anthropological studies in skeletal biology indicated that the demographic profile of this population comprised eight (8) females, twenty-nine (29) males and twenty-three (23) infants (Figure 5, Table 2). On matters of the demographic profile the highest mortality prevalence was observed among the males, followed by the infants, and trailed by the females, reversing the relation between infants and males as seen at site "A"; females retaining their third position in sequence as at site "A". Age assessments indicated mortality ranges between 18 to 58 years for males, and 18 to 35 for females. The mean longevity value between the male subgroups of sites "A" and "B" remained nearly steady, around 38 years, given an extend of 3 more years past 55 for older males in "Site B" yet counterbalanced by a 2 year earlier onset of demographic attrition for young males at 18 compared to site "A"; a consequential parameter to the gene pool dynamics of the population. More ominous was the picture presented by the female subgroup of site "B" that experienced a dramatic fall in its life expectancy to a mean value of only 26.5 years, the lowest female longevity score documented since the

19. Personal communication with land owners, and Antiquities Authority Chief Guard of the region Mr. Katsikas in 1983.

foundation of Abdera in 654 BC[20], reaching only at the 62nd percentile[21] of the female longevity score at site "A" (Figure 6). Additional lines of evidence through osteometric evaluations revealed that both biological sexes at site "B" sustained a decrease of about 3.0 cm respectively in their mean value of standing stature scores compared to respective subgroups of site "A". Yet, male individuals continued to grow taller by a mean of about 11.0 cm compared to females at site "B", a proportional consistency with comparable sexual dimorphic data of site "A"[22] (Figure 7). Sequencing the decline in stature growth were the morpho-anatomic manifestations revealed from the forensic evaluation of the skeletomuscular systems disclosing gracile skeletal bodies for both males and females, compared to these of site "A". Additionally, while males were lacking the emphasis of skeletal robustness and accentuated occupational and habitual stress markers which had been observed among their counterparts at site "A", females at site "B" had been nearly completely sheltered from the intensity of activities[23] which had been reflected by the skeletal bodies of females at site "A". Despite the changes in biologic growth and mortality prevalence discerned at site "B" the indicia

20. R. M. Cook, Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries BC, *JHS* 66 (1946), 67-98; A. J. Graham, The Colonial Expansion of Greece, in: J. Boardman – N. G. L. Hammond (eds.), *Cambridge Ancient History,* v. III: *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, Cambridge 1982, 83-162; Id., Abdera and Teos, *JHS* 112 (1992), 44-73; B. H. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, Brill Academic Publishers, Leiden 1986, Vol. 10; *Eusebii Pamphili Chronici Kanones: Latine vertit, adauxit, ad sua Tempora produxit*, *S. Eusebius Hieronymus*. Edidit J. K. Fotheringham, London 1923.

21. The female longevity mean of 26.5 years at site "B" represents 61.8% (rounded to 62%) of the 43 year longevity mean of females at site "A".

22. The considerable lessening of stature potential realized at site "B", for both males and females, signified population wide adverse changes which had impacted both their physical and social environmental circumstances when compared to site "A".

23. Yet females had an exquisite status of dental health and hygiene, unparalleled not only to their male counterparts but of any previous period population investigated at Abdera/Polystylon. It is suspected that female home bound "sheltering", as revealed by the absence of skeletomuscular imprints indicative of systematic lack of field engagement or even trauma from accidental conditions caused by food production processes (unlike for example females at site "A"), must have been purposefully in effect at least partially in avoidance of captivity from the ravaging effects of the Latin invasion and occupation as well as the polemic activities that pertained.

and phenotypic expressions of the population involved revealed consistent findings with these of site "A".

Regarding aspects of the palaeopathological profile early life stress conditions that had affected the population of site "B", which based on assessments of arrested and improved growth instances (LEH), had occurred not only at their second and fifth years[24] (within the Infancy I age subgroup) but also at their eighth and tenth years of life[25] (within the Infancy II age subgroup ranging from the sixth to the twelfth years of life); the latter conditions of biological stress unprecedented as they were in Abdera/Polystylon since the early Classical period were also substantiated by additional manifestations of enameloblastic defects in the form of hypoplastic pitting, hypocalcification and decalcification effects on the surfaces of the dental crowns, as well as a record of arrested growth processes of long bones revealed through Harris' lines -radiographically observed on long bones' metaphyseal and diaphyseal loci. Further, adult individuals revealed a gamut of dental pathologies and a predominance of infectious manifestations as well as serious traumatic conditions on axial and appendicular components with subsequent pathogenetic complications, leading to increased morbidity. Such paleopathological assessments clearly underlined a considerable worsening of living conditions at site "B", when contrasted to comparable aspects of site "A".

Bone isotopic evaluations at site "B" also revealed a first since the foundation of Abdera, the introduction of a significant intake component of C4 pathway photosynthesizing plant(s), like millet, at 30% proportionality of foods consumed[26], tracing a decreased consumption of cereals of choice

24. Exacting a pattern of the latter two out of the three prevalent early life morbidity instances registered at site "A"; that is missing the earliest LEH scores occurring at the first year of life as recorder in site "A". This is suggested may not indicate an improvement in buffering morbidity at site "B" should it had occurred during the first year of life (as in site "A") but rather the probability that any similar event of stress at the first year of life at site "B" would have rather turned fatal, hence an interrupted enameloblastic activity would not rebound for an LEH to form and thus record an improved growth process/survivorship.

25. Indicative of a new rostrum of underlying adverse causes rooted in both pathogenicity, trauma, and physical and/or social environmental stress with disadvantageous effects to population survivorship.

26. It should be noted that archaeometric dietary evaluations conducted on samples

since earlier antiquity such as wheat and barley which comprised only 60% of the bulk of food, volumetrically 32% less compared to site "A"[27]. Such dietary changes were coupled by a considerable diminishing (by 16.667%) of animal based protein intake when compared with site "A" (Figure 8). Furthermore, dental wear and palaeopathologic assessments revealed that the quality of preparation of foods consumed was inferior compared to site "A". The increased prevalence of pathogenicity and trauma impact, more often than not laden with grave secondary complications of a daunting prospect for the healing process combined with a diminished quality of nutritional intake affecting biological growth as reflected by the decline in standing stature across biological sex boundaries, were signalling of rampant changes with adverse effects that must have pervaded the living conditions at site "B". Lending support to this thesis were independent lines of evidence based on the retreat of the town behind the fortified acropolis area, the receding of the mortuary activity area at a confined intramural locus and even the behavioral funerary changes reflected by the unprecedented consequences of interment placement and burial feature overcrowding in the cemetery.

Site "C" (13th/14th centuries)

Site "C" is also situated within the acropolis, at the highest elevation area of the low hill of Polystylon, where the ruins of the Episcopal church of the town were discovered. This was a church that combined characteristics of a three-aisled basilica and these of the cross church and has been dated

---

from the period of the Klazomenaean endeavors to found Abdera in the 7th c. BC indicated either a 19% intake of C4 plants, or a 59% intake of seafood based components; lack of gelatin (collagenous) bone components due to preservation issues hinder a cleared distinction (cf. Agelarakis, The Clazomenian Colonization Endeavor at Abdera, [as in n. 1], 329; Id., On the Clazomenean Quest in Thrace, 173). Yet, even in the case that C4 plants were used during the Klazomenaean period, their proportionality in the dietary intake would have only reached up to 19%. Hence the established data of C4 based foods at a 30% proportionality in the foods consumed at site "B" of Polystylon clearly presents a significant change in the dietary intake during the 10th/11th centuries.

27. At site "A" C3 pathway photosynthesizing plants such as wheat/barley, comprising 88% of the bulk of foods consumed represented the only kind of quality cereal foodstuffs ingested.

to the 9th-10th centuries. An octagonal baptistery of an earlier basilica had been incorporated at the northeastern corner of this church. Further, the western courtyard of the church was used as a cemetery during the 13th-14th centuries as indicated by the glazed pottery recovered in relative contextual associations[28].

Polystylon continued to operate in the Aegean shorelines of western Thrace during the Late Byzantine period as a functional harbor of a small coastal village described as *πολίχνιον παράλιον* according to John VI Kantakouzenos[29] and fort, *φρούριον* according to Gregoras[30]. John VI Kantakouzenos, in strategically addressing issues of security in this important locality had carried out reinforcement works to redoubt the fortress by means of his own funds, apparently remaining in the locality for some time possibly until the completion of the construction works[31]. A gird of fortification walls with a tower, in essence a citadel internal to the peripheral acropolis walls of the small town, have been discovered[32]. Further, serving inherently as extramural safeguards to Polystylon[33] was the network of roadways connected to the two regional urban centers in the region, namely Anastasioupolis which was rebuilt and fortified by Andronikos

28. Agelarakis - Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera), 57-67.

29. I. Cantacuzenus, *Histories* (ed. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, v. I-III, Bonn 1828-1832), III. 37, v. II, 226 [hereafter Cantacuzenus, *Histories*].

30. N. Gregoras, *Roman History* (ed. L. Schopen – I. Bekker, v. I-III, Bonn 1829-55), XII. 16, v. II, 626 [hereafter Gregoras, *Roman History*] (relative excerpt: *διὰ δὴ ταῦτα καὶ ἄσμενος, τὴν Διδυμοτείχου ἐπιτροπὴν παραδοὺς Εἰρήνῃ τῇ συζύγῳ καὶ βασιλίδι σὺν τἀδελφῷ Μανουὴλ τῷ Ἀσάν, ἀφίκετ' εὐθὺς καὶ ὠχύρου τὸ φρούριον, ὃ Πολύστυλον ὀνομαζόμενον πάλαι πρὸς θάλατταν νῦν αὐτὸς ἐξ οἰκείας δαπάνης συνεστήσατο παρὰ τὰς τοῦ Νέστου ἐκβολάς*).

31. *Ibid*., and relative excerpt: *ἄρτι δ' εἰς πέρας ἥκοντες τῆς οἰκοδομίας, ἀφικνεῖσθαι πλησίον ἤμελλε καὶ Χρέλης ὁ Τριβαλλός*, providing for a terminus ante/post quem of 1342 AD relative to the subsequent military engagement in Christopolis, ibid., 627.

32. Ch. Bakirtzis, Byzantine Thrace [as in n. 4], 158-162. Id., Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods [as in n. 3], 45-46; Bakirtzis – Zekos, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων, 12-17; Bakirtzis, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων (1983), 13-19; Bakirtzis, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων, (1982), 18-26.

33. The remaining stronghold at the shoreline.

III and renamed Peritheorion (*Περιθεώριον*)[34], at the innermost nook of the Vistonis lagoon and Xantheia[35], at the entry point of passage into the endoplains of the Balkans[36]. Yet, Polystylon must have already sustained considerable socio-economic decline as a result of the military strife and administrative decentralization processes that had taken place during the period of rule under the Latin occupational forces[37], and to the ensuing pivotal issues of insecurity and conflict in the region. Following the Latin occupation the bishopric of Polystylon was subsumed under the dominion of the metropolis at Trajanopolis[38]. Further, during the second civil war (1341-1347AD) it clearly appears that Polystylon placed its loyalties with the side of Emperor Kantakouzenos, hence positioned at odds and facing hostilities it is deduced with administrative and military (involving both land routes and naval operations) consequences by order of the megas doux Apokaukos. Polystylon had already derived significant benefits from Kantakouzenos'

34. Referred to as *Περιθόριον* by Gregoras, and *Περιθεώριον* by Kantakouzenos; the latter is suggested to be the proper name as Kantakouzenos was present at Peritheorion and its region multiple times both under his capacity as *μέγας δομέστικος*, and *βασιλεύς*, cf. Gregoras, *Roman History*, XIV.1: v. II, 692, and XIV.10: v. II, 728; Cantacuzenus, *Histories*, II. 38: v. I, 542, and III. 37: v. II, 225; III. 86: v. II, 533.

35. Gregoras, *Roman History*, XIV.10: v. II, 727-728; Cantacuzenus, *Histories*, I. 52: v. I, 262, and III. 86: v. II, 530-534.

36. In the middle of the 1380s with the advent of the Ottomans in the region the days of Polystylon were coming at an end, whereas a new center emerged in the region, the Ottoman settlement of Yenisea located at the center of the plains of Xanthe, cf. A. Agelarakis and Ch. Bakirtzis, manuscript titled: "Physical Anthropology and Human Skeletal Remains: The Abdera/Polystylon Project (Three Cemeteries from the 6th to the 14th Centuries)". An abstract of the manuscript was submitted and printed in *Abstracts of 21st International Congress of Byzantine Studies*, British National Committee of the Association Internationale des Etudes Byzantines, London, 2006.

37. See K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, *1204-1572*, v. 1: *The Thirteen and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, 12; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, 1993, 417, 449-450; cf. the adjacent bishopric of Poros that was never to be reinstated having ceased to exist since the Latin occupation, Georgantzis, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχή [as in n. 3], 206.

38. Agelarakis - Bakirtzis, Cemeteries at Polystylon (Abdera), 57-67; cf. Georgantzis, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχή, 201-219 (particularly 207 with quote "Τραϊανουπόλεως ἤτοι Μαρωνείας").

reparations and redoubt of its fortifications[39]. In 1342 while advancing with his military forces toward Thessaloniki Kantakouzenos paused at the stronghold of Polystylon, having cleared Apokaukos' militias from the roadways, and acknowledging their loyalty he supplied the population with provisions of wheat and strengthened the functional abilities of the fort by allocating soldiers to assist in matters of military operations and issues of defense[40]. Although a conjecture, it is suggested that Polystylon may have offered to Kantakouzenos, probably as a matter of forethought, an advantageous safeguard, a strategically located refuge, in western Thrace during certain periods of the six years of strife while he was unable to return to Constantinople.

In reference to the archaeo-anthropological record of site "C" 20 graves were recovered and studied in detail from this Late Byzantine Period. These were box-shaped graves of meagre construction quality, built with the use of small stones and bricks with the exception of six graves which revealed a more elaborate construction (Ill. 5, 6) and out of which only two were found to retain covering stones. In another case the interment was only covered with earth deposits, a simple inhumation. In two occasions secondary burials were documented, the osseous remains of which had been carefully collected at the edges of the graves, an aspect of burial customs in family graves, as also observed in sites "A", and "B", in respectfully treating the osseous remains of earlier interments. The use of wooden coffins was also determined in two cases as indicated by the iron nails used in the construction of coffins recovered at the peripheries of the skeletal bodies; this was in concert with manifestations first recorded in Polystylon at site "B".

Analyses of the anthropological osseous remains revealed that four out of the 20 recovered graves yielded multiple interments. The population sample at site "C" comprised 24 relatively well preserved individuals. Physical anthropological studies in skeletal biology indicated that the demographic

39. Not unlike the strategic considerations of security conducted in the region, at Peritheorion, while he was serving to Andronikos III as Megas Domestikos, cf. Cantacuzenus, *Histories*, II. 38: v. I, 542.

40. Cantacuzenus, *Histories*, III. 37: v. II, 226 (relative excerpt: *βασιλεὺς δέ, ὡς μάλιστα ἐνῆν, τὸ νῦν μὲν Πολύστυλον, ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς δὲ χρόνοις Ἄβδηραν ὠνομασμένον, πολίχνιον παράλιον ὄν, ὑπ' αὐτοῦ τε ᾠκοδομημένον πρότερον καὶ τότε διὰ τὴν ἀρχαίαν εὔνοιαν οὐκ ἀποστάν, πολλῆς προνοίας ἀξιώσας, σῖτόν τε αὐτοῖς ἐπιχορηγήσας καὶ στρατιώτας πρὸς ἐπικουρίαν* ...).

profile of this skeletal population sample comprised one female, eight males and 15 infants (Figure 9, Table 3). Hence, aspects of the demographic profile of this population indicated the highest mortality prevalence among the infants, followed by the male individuals, and the single female; a mortality curve in concert with the dynamics documented at site "A", yet variant of site "B" where males prevailed in mortality scores having reversed positions with the infants. There was however a consistency among the mortality curves of all three sites in regard to female individuals who were assessed to have tallied the lowest prevalence as demographic cohorts among the respective population subgroups. Characteristically in comparing females as demographic subgroup components they comprise 12.50% of the population sample at site "A", 13.33% at site "B", and just 4.16% at site "C". Further, when juxtaposed to the cohorts of their male counterparts, female numbers score only 31.25% of the male subgroup at site "A", 27.58% at site "B", and 12.50% at site "C". Female mortality prevalence increases at site "B" compared to site "A", to dramatically diminish at site "C" (see Figure 9) not as a measure of extended survivorship, it is suggested, but rather reminiscent of the census results which had carefully recorded a significant decline of the female cohorts[41].

Age at death assessments indicated a range of variation between 18 to 50 years for males, at a mean value of 34 years which closely reached up to the 90th percentile (%) of male longevity mean that was nearly steady at 38 years at both previous sites "A" and "B". The single female individual recovered from site "C" provided an age at death assessment at 40 years placing it at the 93rd percentile (%) of the site "A" female longevity mean at 43 years, while scoring at the 151st percentile (%) of the site "B" female longevity mean at 26.5 years (Figure 10). Osteometric calculations at site "C" available only from male individuals[42] revealed that the standing stature measurements ranged between 165.5 to 175.5 cm, a mean value of 170.5 cm, identical to that of the males at site "A", and closely at the 102nd percentile score of the males at site "B" at 167.35cm (Figure 11).

Studies in skeletal morphologic and phenotypic variability disclosed consistent indicia with these of both earlier sites. Further, evaluations of

41. A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977, 267 ff.

42. A poorly preserved skeleton comprised the only female individual of this population sample.

skeletal biologic growth and development revealed a notable expression of emphasized skeleto-muscular robustness detected among the males of site "C", of significant build up compared to these of site "B", simulating skeletal manifestations that had been observed among males of site "A". Yet from a scope of demographic dynamics the male cohort at site "C" comprised 33.33% of the population sample compared to 48.33% at site "B" and 40.0% at site "A". The tapered proportionality of the male cohort, the lowest among the three sites, was tangential to the overall diminishment of the population sample at site "C". On the contrary the mortality prevalence within the Infancy I age subgroup revealed the highest proportionality at site "C"[43] with an ominous record of 62.5%, clearly reflective of even an unsustainable demographic replacement. The early life stress conditions were possibly as apocalyptic based on dental and skeletal pathologic manifestations documented at site "C" which surpassed any comparable conditions observed among the populations of both earlier sites. Infectious and acquired pathogenic conditions[44], although prevalent throughout all age subgroups, were overshadowed by the prevalence and gravity of the traumatic conditions and their morbid complications that affected the adult males compared to any of the previous Byzantine populations and further diachronically to the early stages of the foundation of Abdera.

The vast majority of traumatic conditions sustained were not the result of accidental instances, for example of food production and economic output processes[45] having been caused by conditions of grievous, close encounter, armed conflict and/or engagement in warfare[46]. In retrospect, the prevalence and seriousness of trauma impact was reflective of a population in blatant existential distress based on circumstances which must have deterministically eclipsed their organizational abilities and buffer mechanisms to alleviate morbidity and mortality caused by trauma and pathological stress. Additionally, the unique prevalence, when compared to sites "B" and "A", of non-metric epigenetic traits with emphasis on

43. Mortality prevalence within the Infancy I age subgroup was at 38.33% at site "B", and 46.15% at site "A".

44. Such as primary periosteal reactions, traces of mild anemias and vitamin C, and D deficiencies.

45. Or due to changes caused by physical environmental parameters.

46. Including an aberrant case of a decapitated veteran.

dental manifestations of the Carabelli trait revealed a discernible decrease in gene pool variation of this population sample indicative of gene flow restrictions regarding population genetics, strongly suggestive of relatively endogamous conditions[47] and circumstances of population isolationism. The latter suggestion reflects on a rostrum of new realities at site "C" indicative on the reliance for progeny to localism based not on arbitrary social behaviors of sectionalism from the regional fabric of Byzantine populations but caused instead by significant obstacles of consequence to accessing those demographic pools brought about by the catalytic infiltration of Turkic marauding invaders into the country side steadily and dangerously restricting the grids of communications between Polystylon and the regional communities such as the urban centres of Peritheorion and Xantheia.

Furthermore, dental palaeopathologic data clearly indicated that the foods consumed were less well prepared compared to the earlier sites, while chemical bone isotopic analyses showed an additional decrease in consumption of C3 pathway photosynthesizing plants (51% by volume of intake compared at 60% at site "B", and 88% at site "A") such as wheat and barley, and a further lowered proportionality of animal protein intake (8% by volume of intake compared at 10% at site "B", and 12% at site "A"), see Figure 12. Incidentally, the animal protein intake at site "C" provided an archaeometric signature distinctly deficient in marine foodstuffs; the latter providing for an unprecedented dietary trait in the diachronic range of Abdera/Polystylon. Whereas plants with a C3 chemical signature and animal protein intake marked the lowest values at site "C", compared to both earlier sites, the intake of foodstuffs based on plants with a C4 chemical signature reached the highest proportionality (41% by volume of intake, compared to 30% at site "B", and having been absent at site "A"). This was singularly unique through the diachronic range of Abdera/Polystylon since the Klazomenaean endeavors at the shores of Thrace to found Abdera in the 7th c. BC. Hence, the dietary intake of site "C" individuals was rendered the poorest volumetrically in animal protein intake (chiefly derived from terrestrial sources) since the foundation of Abdera, while it was uniquely dependent on terrestrial, hardy, C4 plant sources than ever before in the history of Abdera/Polystylon.

47. Involving an increased reshuffling of genetic information within the confined boundaries of a decreased reservoir of genes.

Discussion

In offering some concluding remarks it appears that the population of site "A" presents skeletal record data that simulate a continuum to the human condition from the Hellenistic-Roman phases of the ancient polis of Abdera. This refers to the dynamics of the demographic and palaeopathological profiles, of epigenetic variation and biological growth, of morphologic and skeleto-muscular adaptations relative to food production as well as of dietary intake issues supported by archaeometric analyses. Such data reflect, in combination with the rest of the archaeological record on broader issues of social and physical environmental contexts of the population involved during this period. It appears, for example, that the population size of Polystylon had not yet been drastically reduced as it continued to offer in issues of progeny the availability of a larger gene pool, indicative of no major or long lasting interruptions in the movements of people to and from other destinations based on skeletal-dental evidence that showed absence of gene flow restrictions in reference to the dynamics of population genetics. It was also possible to deduce that there was an adequate availability of resources, economic output undertakings with anticipated aspects of trade and of relative safety in regards to accessibility of activity areas distributed spatially within the broader region as well as the domains of the extent of the ancient city. Although there were no abrupt changes from earlier time periods, namely since the Classical period, to the conditions of biological growth, to dietary intake[48] and the palaeopathological profile of the population sample involved, it was nevertheless apparent from the archaeo-anthropological record on aspects of the funerary activity area along with the burial customs and practices that the initial period relative to site "A", ranging from the 6th to the 10th/11th c., provided for a transitional juncture which served as nexus from polytheistic antiquity to Christianity with its new realities, experiences, and cultural traditions.

48. For example the archaeometric analyses on dietary evaluations revealed an identical proportionality of resource intake between the Classical, Hellenistic and Early Byzantine (Site "A": 6th to 10th/11th c.) periods at Abdera/Polystylon (see footnote 57 *infra*).

During the subsequent Byzantine period at site "B", dated to the 12th/13th c. the Polystylon population sustained itself under living conditions of aggregate permanently relocated to be shielded as rendered necessary behind fortification walls. These rather tumultuous times[49] were associated with the oppressive and taxing impact of the 4th crusade and the onerous consequences of the Latin occupation[50] including the ensuing strife and polemic campaigns of the Despotate of Epirus and the Nicaean Empire to reclaim from the Latins and eventually Bulgars, by conquest, captured territory in Macedonia and Thrace[51], the raids carried out by Cumans[52], as well as seaward piracy. Certainly, the pervasiveness of male fatalities at site "B", surpassing the mortality prevalence (while initiating three years earlier namely at 18 years of age) compared to relative cohorts of both the preceding and following Byzantine periods investigated at Polystylon, may warn of the exacting challenges afforded on the occupants of the town. It is further deduced that the population involved during the first half of the 13th c. (as provided by the relative date of the cemetery use) was in fact increasingly vulnerable to compromised living conditions with compound exposure to contaminants, pathogens, contagious disease and overall increased conditions of stress. This may be epitomized, in addition to the male predicament, by the uniquely atypical peak of early female mortality

---

49. The walls may have provided some measure of defence and protection from external pressures and dangers.

50. See, e.g. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge Univ. Press 2002; D. E. Queller – T. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, Philadelphia 2000); J. Godfrey, 1204-*The Unholy Crusade,* Oxford 1980; Setton, *Papacy*, v. 1, 8ff.

51. A. Miliarakis, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261),*Athens 1898; D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, I (1204-1267*), Oxford 1957; S. J. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio orbis* [Dissertation-Univ. California Los Angeles, University Microfilms International], Ann Arbor, Michigan 1979; D. J. Geanakoplos, Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259, *DOP* 7 (1953), 99-141; A. Agelarakis, Cretans in Byzantine foreign policy and military affairs following the Fourth Crusade, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 32 (2012), 41-78.

52. Cf. F. Evangelatou-Notara, Πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ Θράκη τὸ θέρος τοῦ 1247, *BF* 14/1 (1989), 189-197.

at a mean of 26.5 years when juxtaposed to female mortality scores of any earlier period at Abdera/Polystylon[53]. Thus, forensic anthropological data provide no slender evidence of an abnormal condition of early demographic attrition particular to the female biological sex. The potency of morbidity by infectious disease in an aggregate environment would have affected females[54] more intensely than males should gender relative role distribution have allocated to home bound females[55] the overall care of the young and the elders and particularly of wounded and/or pathogenically distressed individuals. Such a context of female predicament, as revealed by the dynamics of site "B", be that as it may a random sample of a provincial Byzantine town in the region, may illuminate if not at least partially serve to explain important underlying causes of the population decrease phenomenon as recorded in *ἀπογραφαὶ*[56] taking place a few generations later. The circumstances of the uniquely premature mortality of adult females would have afforded significant impairment to the organizational abilities and capacities, as well as the overall stability of the socio-cultural system involved with imminent impacts to coeval and future prospects of livelihood, the transference of intergenerational wisdom and even population survivorship[57]. The latter, along with the high prevalence of male mortality documented during this period, apparently had serious progeny consequences traceable in the impoverishment particularly of the peasants and country-dwellers and plight of *λειψανδρία* that affected a multitude of Byzantine abilities and capacities recorded during the *ἀπογραφαὶ* of the early years of the 14th c. This thesis

53. Compared for example to the preceding site "A" female mean of mortality at 46 years, female longevity at site "B" sustained a most significant drop by 42.392%.

54. Although regarding the purview of female attrition the compounding effects of succumbing to direct (i.e. fatality by missile impact during a siege) or indirect (issues relative to the realm of cultural mandate(s) at times of grievous distress including personal choices made such as suicide) consequences of acute conflict and its outcomes such as abduction/enslavement attempts by exogenous forces with emphasis on the conduct of the Latin occupants should not be excluded.

55. Sheltered to exposure of physical activities that had been routine for females at site "A", as revealed through anthropological analysis presented above.

56. Cf. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, 222; 227-228.

57. Older female individuals would have transferred medical remedies and know how at least in circumstances of assisting younger females in times of childbirth and the rearing of the very young.

may also offer a fine-tuning in the explanatory arguments claiming that *πενία ἀνδρῶν* was rather the result of male casualties at the battlefield and/or the fragmentation of the peasant extended household to individuation effects of the nuclear families[58]. Apropos, this also elucidates further aspects of competing explanatory arguments on the discernible underrepresentation of females in early 14th c. censuses, lending support (based on the dynamics of the provincial town of Polystylon, as a case study) to the proposed explanation that the causes may not have been the result of partiality on the side of the sensor nor the result of female infanticide[59].

It also clearly appears, through archaeometric results, that contributing further to the unprecedented morbidity causing pressures and the undermining of biological growth and physiological development of the population members at site "B" were significant restrictions afforded on the proportionality of nutritious dietary intake as identified by the considerable decrease in consumption of animal protein (by 16.67% compared to site "A") and prime choice cereals (by 31.82% compared to site "A") of the C3 photosynthesizing chemical signature, proportionally replaced by the introduction of foodstuffs of C4 photosynthesising plants (see Table 4) that were not considered in generations past of the Classical, Hellenistic, Roman and Early Byzantine Abdera as proper for human consumption[60]. These dietary intake archaeometric results, it is suggested, are traceable measures of emergency conditions concomitant with significant limitations in the functional accessibility and/or limited use of extra-mural physical space for purposes of food production and resource acquisition[61], signalling

58. Cf. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, 223-266 *passim*.

59. This study is in agreement with the argument made by Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, 267ff; however, this study may not lend any support to the argument (*ibid.*) proposing that female infanticide was a reason for the underrepresentation of females in early 14th c. censuses--in the case of infanticidal acts the archaeo-anthropologic analysis at site "B" would have documented a number of perinatal individuals interred.

60. Agelarakis, Deciphering the Archaeological Record Through Physical Anthropology [as in n. 12], 856-857; Id., Aspects of Demography and Palaeopathology, 17; Id., The Clazomenian Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect, 173.

61. Significant restriction of physical activities and processes which had been considered routine at site "A", but also in the acquisition of important food resources, with diminishing animal protein intake, yet coping under the new conditions by resourcefully relying of hardy, resilient, C4 plant food source(s).

threats to safety from external pressures and signifying overall economic distress and resulting to even intra-mural logistical considerations impacting specialized activity areas including these for funerary purposes. Incidentally, coeval truncation impact of burial features by subsequent interments with a considerable prevalence, particularly in vertical stratigraphy, was unprecedented as such at any other Abdera/Polystylon excavated burial grounds and cemeteries. Insofar as the stratigraphic relations between primary superimposing and truncated secondary burials, it appeared that there must have been in effect a matter of limited spatial availability for funerary activities. This may be illuminating of broader parameters on spatial restrictions for human specialized activity areas in involuntary aggregate living conditions such as in refuge seeking areas behind fortification walls. It is at this juncture in time that the probability can be inferred for Polystylon that it would have received behind its wall of fortification a number of villagers and *πάροικοι* (with basic valuables and some domestic animals) reflective not only of matters in need for safety but also of the consequences of abandonment of at least the outermost zones of productive land, rendering the acquisition of local and traded resources insufficient and/or easier depleted when available and resulting to economic downturn and impoverishment, as well as in the weakening of the prospects for optimal biological growth of the population involved with hardships and disadvantages in even attaining an expected progeny potential.

The Late Byzantine period as observed at site "C" (dated to the 13th/14th c.) was indicative of ominous demographic circumstances given the tumultuous circumstances of the period[62], as assessed through the very high infant mortality reflected in the available population sample at a prevalence of 62%, compounded by the diminishing number of adults with unique emphasis on females and the dire prospects of fertility and progeny when compared to any period since the foundation of Abdera at the 7th c. BC. Certain male morpho-metric indicia, such as those of standing height and skeleto-muscular robustness, showed a rebound of biological growth

62. Parenthetically to note Andronikos' II order to evacuate people in the endoplains and to repair-fortify the towns, cf. G. Pachymeres, *Historical Relations*, ed. A. Failler, *Georges Pachymérès Relations Historiques*, v. 1-5 [CFHB 24/1-5], Paris 1984-2001 [hereafter Pachymeres, *Historical Relations*], VII.37: v. III.121.

issues, particularly on skeletomuscular robustness and standing height, to conditions that had been characteristic of the site "A" but unattainable at site "B". An explanatory postulate regarding this matter of rebound biological growth conditions at site "C" would offer as a basis of reason a diminishing severity of strict aggregate living and thus of a reduced extent of contagious pathogenicity and morbidity potential within the fort, at least during the earliest decades of life of the adult individuals in the population sample involved compared to their cohort of site "B". Further, it is proposed that both memories and experiences lived and acted during site "B" had been transferred through intergenerational wisdom to the members of site "C", therefore allowing the implementation of gradually developed buffer mechanisms and strategies, if not to safeguard, to at least provide for abilities to cope with dietary resource procurement[63] in periods of siege by pillaging and plundering bandit groups of Turks[64] with emphasis on the intake component of C4 plants[65] compared to the stressful conditions of

63. It is suggested that the population of Polystylon in addition to other means of securing food resources actively cultivated small fields and gardens inside the refuge of the fortification walls. This argument resonates the statements made on the cases of other Byzantine walled cities such as Constantinople and Thessalonike, cf. A. E. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, New York, 2007, 197; It should be noted that the land girded by the Polystylon fortifications comprises fertile sediments and has been cultivated as parceled farmland privately owned as attested by personal communication of A. Agelarakis in the 1980s (see also footnote 19, *supra*) with the landowners with no recorded interruption in recent memory since the 18th c., with the exception of the WWII period.

64. Turks that had remained in Thrace since the Catalan marauding but particularly by reason of the second civil war (1341-54), making a living "...as mere bandit groups..." raiding the Byzantines under the exercise of holy war against the Christians, cf. C. G. Liakopoulos *The Ottoman Conquest of Thrace: Aspects of Historical Geography*, Bilkent University, Ankara 2002, 56.

65. Based on the archaeometric results on dietary intake it appears that C4 plants proved to be a resourceful alternative, as a considerable volumetric replacement of C3 plats, initially harvested for human consumption during emergency periods (i.e. during the period of site "B") but consequently established as a considerable food stable component (at site "C"). Further, juxtaposing archaeometric dietary results to skeletal biological growth indicia, particularly of the male individuals of site "C", it appears that C4 plants in addition to their reliable capacities to yield to the population of Polystylon a preferred crop alternative to C3 plants in times of extramural stress, must have also not lacked in providing for adequate nutritious value.

malnutrition and/or undernutrition effects afforded at site "B", manifested conditions that had been unprecedented during earlier centuries at Polystylon. Yet the discernible qualitative worsening of nutritional intake with a focus on the component of animal protein has been archaeometrically substantiated to have been more acutely decreased than at site "B" (see Table 4), and in fact, since the Early Classical period at Abdera/Polystylon provided no slender evidence for a much constrained living within the fortification walls with an emphasis on matters of defence against the looming encroachment and raids of enemy forces, restricting as it were even in the gathering of the nutritive in protein resources available from the most bountiful littoral zone of Polystylon at the very foreshore terrace of the fort. This was coupled, as revealed through the palaeopathological profile, by the dwindling organizational ability to buffer the sharply intensified exogenous strain of polemic aggression with consequences of rampageous physiologic and pathologic stress afforded on the Late Byzantine population. The severity of traumatic manifestations, caused by combat encounters, sustained by the vast majority of male individuals at a prevalence comparable to effects of an epidemic impact, describe as they may the overwhelming predicament faced by the members of Polystylon at site "C". Further, given that there was no discrimination in the distribution of trauma impact among intra-male age subgroups involved, or according to social standing--should the semantics of the type of burial features reflect on such references, it appears that both younger and older and without any distinction between social classes[66] had been involved in the defence of the fort. Hence, Polystylon data at site "C" may be taken rather to lend support to the kind of evidence one would come to retrieve from the human skeletal record reflecting on *intra vitam* implementations of what Thomas Magister had counselled that both poorer and richer citizens should be able to carry out tasks in support of military affairs and to serve as auxiliaries to state military forces[67].

---

66. Contra Francès, E. argument in "La feodalité byzantine et la conquete turque", *Studia et Acta Orientalia,* 4 (1962), 69-90.

67. Cf. Thomas Magistros, *Λόγος περὶ πολιτείας*, ed. J. P. Migne, *PG*, 145, cols. 495-548. M. Bartusis, Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology of the Institution, *Macedonian Studies* 5 (1988), n.s. 2, 52-77.

Historical events that took place during the 13th and 14th centuries involved a plethora of political and military circumstances[68] which progressively jeopardized the implementation effectiveness and control of the central Byzantine government over its provinces. As a consequence, specifically after year 1305[69], individual towns in Thrace relied mainly, in a trend of autonomy[70], on their inhabitants for matters of defence against invading hordes particularly of the Alans, the Catalans and their Ottoman allies. It is suggested that the excessive load of male traumatic injuries at site "C" offer evidence of the Polystylon inhabitant-soldiers who stood to protect material and abstract values as identified and/or symbolized by their provincial Byzantine town in Thrace[71].

It appears that the fate of Polystylon provides a simulation for the fate of many Byzantine towns and in some ways of Constantinople and its central administration. Polystylon, although it had already faced decentralization and fragmentation[72] from its administrative and military organizational alliance network (i.e. the functional *terminus* of the Macedonian and Thracian *themes*[73]) by the cataclysmic effects of the fourth crusade and Latin occupation, had not been immune to the challenging endeavors and rivalries of the Nicaean Empire and Despotate of Epirus[74] for the epanorthosis of Constantinople with involvement of the Bulgars

68. See Nicol, *Last Centuries*, passim.

69. Following Michael IX's defeat at Apros in 10/6th/1305, see Pachymeres, *Historical Relations*, XII. 31-32: v. IV, 597-605; Gregoras, *Roman History*, VII. 4: v. I, 227-232.

70. Cf. E. Zachariadou, Ἐφήμερες ἀπόπειρες γιὰ αὐτοδιοίκηση στὶς ἑλληνικὲς πόλεις κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰώνα, *Αριάδνη* 5 (1989), 345-351; D. Kyritses, The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229-245.

71. Cf. Bartusis, Urban Guard Service in Late Byzantium, 52-77; see also fragment on soldiers dedicated to guard streets and pathways due to war circumstances in Cantacuzenus, *Histories*, I. 43: v. I, 210

72. A. Carile, Partitio Terrarum Imperii Romaniae, *St Ven* 7 (1965), 125-305.

73. They had merged in one *theme* during the latter half of the 10th c., within the period of site "A", cf. D. Zakythinos, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 42-62.

74. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.

and the clandestine engagement of the Papacy[75]. It must have also been affected by the earthquakes of June 1296 and August 1303[76], the pirates that ravaged the Aegean and its seashores, the ruthless pillaging afforded by the interruption of communications with Constantinople caused by the devastating mar of the Catalans[77] and their marauding mercenary-allies[78], the Tartar invasion[79], the Venetian-Genoan conflict which offered no safety for coast living Byzantines, the pressures of Uroš' incursion[80], the

75. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge-Massachusetts 1959.

76. For June 1296 by Gregoras, *Roman History* VI.8, v. I:202, and Pachymeres, *Historical Relations* IX.15: v. III. 259. For August 1303 by Pachymeres, *Historical Relations*, XI.11: v. IV, 429.

77. Gregoras, *Roman History*, VII.9: v. I, 262. All towns had been pillaged except for Constantinople, Adrianopolis, Christopolis, and Thessaloniki cf. Ramon Muntaner, *Chronicle*, translated by Lady Goodenough, Publications Catalan Series, 2000, Cambridge, Ontario, chapter ccxxviii, 453-454.

78. Pachymeres X. 23: v. IV, 365 calls the Turks as *σύμμαχοι*-allies [*συμμάχους ἔχειν καὶ πρὸς τὴν καταδρομὴν συλλήπτορας ἱκανούς*], Gregoras as *μισθοφορικὴν συμμαχίαν*-mercenary allies: see N. Oikonomides, The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor (1313), in: E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Crete University Press, Herakleion, 1991, 159-168. While Melik with the Tourkopouloi deserters (1000 horse/500 on foot) submitted to the Serbian Kral [cf. Gregoras, *Roman History* VII. 6: v. I, 248-249] the Turks under Halil (1300 horse/800 on foot) after returning back from the passage of Christoupolis fortified themselves in Kallipolis and for 2 years (starting in late summer of 1311) [cf. Gregoras, *Roman History* VII.9: v. I, 262] ravaged Thrace so that the Byzantines shut themselves in the forts and could neither plow or saw their lands ('*Ὡς μήτε ἀροτριᾶν, μήτε σπείρειν τῶν πόλεων ἐξιόντας δύνασθαι Ρωμαίους ἐφ' ὅλοις ἔτεσι παρὰ βραχὺ δυσί*). The Serbian Kral Milutin sent 2000 cavalry to help the Byzantines to subdue them as it happened at the end. Also note that with the initial 500 Turk mercenaries invited from western Asia Minor many more came to the Catalans as volunteers, just for the booty and giving 1/5 to the Catalans. Some were Turkopouloi that had deserted Andronikos II, and even some Greeks who had followed the Catalans to Asia Minor in earlier years as they were starving in Konstantinople when the Catalans first came in.

79. The Tartars were occupying Bulgarian territory but acting separately from the Bulgarian King. They invaded Thrace in 1320 up to Adrianople and then again in 1321. The local Byzantines were abandoning all movable materials and hid behind the forts.

80. Many places in Macedonia were destroyed, others devastated, their inhabitants were taken as captives—Andronikos himself weeps the loses, cf. Pachymeres, *Historical Relations*, X. 9: v. II: 323-324.

unsuccessful defensive struggles of Michael IX, the opportunistic raids of the Alans and Bulgars that ravaged Thrace (until the summer of 1307), the sea bound piracy raids of 1341 including those of the maritime Turkoman emirates[81], the destruction and destabilization provided by the Andronikoi civil wars[82], the regional encroachment, ruinous damages and loss of wealth to Serb allies and Ottoman mercenaries by means of the second civil war[83], the detriment to food production caused by weather conditions in 1344[84], the devastation caused by the Serbian and Turkish invasions of 1345[85], coupled by the conditions created by the implications of Momchil up to the battle of Peritheorion in 1345[86], and even the most dramatic and ever devastating effects of the plague in 1347[87].

Polystylon, as a provincial Byzantine town and fort, facing such quandary of apocalyptic magnitude had been exposed unilaterally to fend off mounting external pressures. It had been seriously diminished in its capacities for economic productivity and abilities to secure personnel, funds, as well as resources for all logistical concerns. Further, Polystylon exhausted by a drastic population decline, if not only due to the civil strife that ended

81. Aydin, Menteshe, Sarukhan in the 1320' and not the Ottoman Turks that had taken western Asia Minor, cf. A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins; The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1972; Nicol, *Last Centuries*, 188.

82. Between Andronikoi II and III during 1321-1322, and 1327-1328 with destructive effects afforded on the land, population and state resources, cf. Cantacuzenus, *Histories*, I. 25: v. I, 137-138, and further between John VI Kantakouzenos and the regency of John V Palaiologos, cf. Gregoras, *Roman History* XV. 1: v. II. 747-748.

83. During 1341-47, with considerable social strife between the aristocracy and the *μέσοι* and with significant economic consequences, cf. Laiou - Morrisson, *The Byzantine Economy*, 195-200.

84. Gregoras, *Roman History* XIV. 6: v. II, 711-712.

85. Gregoras, *Roman History* XV. 1: v. II, 747-748.

86. Momchil ("ruler of Rhodope") was granted all territory as *Sebastocrator*, east of Nestos to Komotini hence including Polystylon, by John VI Kantakouzenos, but he changed to the regency's side as *Despote* and burned Umur Bay's soldiers' ships in Porto Lagos and ravaged the land ... in the summer of 1345 at Peritheorion Momchil was defeated, by Kantakouzenos' army supported by his friend and ally Umur Bey, see Gregoras, *Roman History* XIV. 9: v. II, 728-729; Cantacuzenus, *Histories*, III. 86: v. II, 531-534.

87. Gregoras, *Roman History* XVI. 1: v. II, 797-798.

in 1347, but also of the plague that stroke the same year, had already befittingly been portrayed by John VI Kantakouzenos five years earlier as *παράλιον πολίχνιον* (a village by the shoreline)[88]. It would have seem to have easily faded away unable to defend and preserve the apparition of its former legacy against the increasing intensity of razzias and the cumulative *vi et armis* impact by the invasion waves of ghazi warriors, dervishes, yoruks and other Turkic hordes. The latter had been purposefully channeled by the Ottoman leaders of western Asia Minor[89] in the region to plunder and devastate the Byzantine lands and population in western Thrace, to conquer and colonize as vanguards to subsequent Ottoman military strategies. An element derived from the archaeoanthropological record at site "C", namely the particular of the archaeometric analysis for dietary evaluations that indicated an unprecedented for Abdera/Polystylon lack of any intake from marine resources, may by the merit of its measurable data illuminate aspects of the human condition during those tumultuous times at Polystylon. The potential of gathering seafood sources (i.e. for most nutritious shell fish) particularly from the littoral and pericoastal region[90] which borders the southern footing of the fortress, hence in imminent proximity to the safety of the fortification walls, would require under most circumstances daylight activities. Apparently the inhabitants of the fort could not afford to venture out for such activities, considered most probably as of insignificant returns, given the projected level of dangers for morbidity or capture by ambushing enemy groups and/or of periods of *ante portas* temporary blockade if not of prolonged siege. This discloses, as it may, elucidating facets on the condition that Polystylon outfitted to offer a stronghold for the defending Byzantines would have also provided, in addition to any extramurally received supplies stocked, a certain yield of edible, preferably of hardy nature, plants from the land within its fortifications to support as rendered necessary both humans and domesticates[91].

88. Cantacuzenus, *Histories*, III.37: v. II, 226.

89. Cf. Liakopoulos, *The Ottoman Conquest of Thrace*, 87.

90. Any venture for pelagic fishing would have been even more dangerous to attain, although it is suggested that any seaworthy vessels available to Polystylon would have been already captured or incapacitated by the invaders.

91. Regarding herbivoran domesticates, animal fodder would have been necessary particularly the winter months.

And yet it appears that Polystylon, despite its predicament, did not yield easily to the Ottoman conquest but sturdily resisted with resolve for a considerable period bearing in mind that the Ottoman military campaigns in the immediate region, under the leadership of Ghazi Evrenos Bey, had already conquered around the later half of the 1360s, in the following sequence[92] the urban centers of Peritheorion, and Xantheia, as well as Maroneia[93]. The accurate date of Polystylon's fall to the Ottomans is not known, approximated to have taken place within the middle of the 1380s [94], hence possibly comprising the last remaining fortress to resist the Turkish yoke in the regional locality. Further, whereas all regional Byzantine towns and strongholds conquered by the Turks were assigned Ottoman designations often in paraphrase of their Hellenic names, Polystylon, as an exception in the region, appears to be lacking a designated Turkic toponym in the available Ottoman records[95]. This probably relates to the fact that the location of the ancient acropolis of Abdera and Byzantine fort was not to be settled by the occupiers who preferred the fertile, arable, lands inland of Polystylon, indicative as it may be of their perceived concepts and indifference to the potential harvest of the rich seaward catchment area of Nestos delta.

In closing regarding matters of interest to site "C" and the last years of Polystylon, a few more thoughts may be offered. It certainly appears that the fortification works and preparations at Polystylon by Kantakouzenos' vision, initiative and financial support held out remarkably well to the onslaught brought about by the vanguard warriors and formal military conquering engagements of the Ottomans. Obviously, there must have been matters beyond the sheer strength of the walls but as importantly the tactics and the defence strategies carried out to address the variety of the adversaries' strengths, plans and capacities. Of importance would have been

---

92. Liakopoulos, *The Ottoman Conquest of Thrace,* 87. 82-84.

93. Gregoras *Roman History* VII.6: v. I, 244.

94. See footnote 36 (*supra*); cf. C. Haywood, The Via Egnatia in the Ottoman period: The Melzihanes of the Sol Kol in the late 17th / early 18th century, in: E. Zachariadou (ed.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II, University of Crete Press, Rethymnon 1996, 129-141.

95. Cf. Liakopoulos, *The Ottoman Conquest of Thrace,* 88-89 (Whereby Peritheorion was renamed as "Buru", Xanteia with a variety of names as "Ksani", "Isketye", "Eskice", and Maroneia as "Marulya".

the organizational abilities of the fort inhabitants and the nature of their group(s) composition: their capabilities to both maintain lines of command and communication and of intramural capacities to offer logistical support for the execution of a variety of orders in securing and defending the fort. It is suggested that along the cultivation of at least a few intramural parcels of land a number of able craftsmen must have mandated positions in the fort required for masonry, carpentry, and metalwork for the production (as facilitated by stocked and *ab extra* available supplies) and repair of necessary gear in the fort; those activities would have been carried out by the generalist or specialist members of the defenders[96]. Yet skilled warriors would have been required to implement military actions for the successful defence of the fort; were those individuals professional military personnel or could they have been identified as the local citizen-soldier militia, multitasking for a variety of required logistical purposes, seasoned in the hardships of combat and requirements of warfare since the previous years of prolonged civil strife and the perils of asphyxiating Turkic encroachment? Furthermore, was there one individual, seasoned in the military arts of the period, that commandeered the defence of the fort supported by an interwoven group that lead the uniquely long lasting defence of the Polystylon fort? It is deduced that their prolonged steadfast position against the infidel invaders may signify that they were making a last stand, with nowhere in the region to seek for an available refuge and apparently with no exit strategy by surrender[97].

Resonating echoes from traces permanently recorded on the archaeo-anthropological record of the individuals recovered from cite "C" appear to indicate that a number of adult males preserved on their skeletal surfaces manifestations, in addition to these of *perimortem* trauma, of healed and in the healing process trauma impacts that had been caused by armed conflict, hence indicative of the presence and participation at the fort of seasoned

96. The particular pedologic substrate of the fort was in essence *fortified* by: a) the cultural, depositional, stratigraphy of superimposed Classical, Hellenistic, and Roman acropoles' monumental in size and thickness stone-work foundations, and b): by the abruptly elevated position of the acropolis hill where the fortification walls were founded offering a strategic advantage against subterranean tunnelling in undermining the walls, while siege craft would require the construction of significantly elongated earth rampant(s) in order to lessen the pitch of their platforms.

97. *Una salus victis nullam sperare salutem* (Virgil, *Aeneis* ii, 354).

warriors and/or veterans. In addition, the high prevalence of skeletal and dental manifestations of epigenetic non metric variability documented, with emphasis on the dental trait of Carabelli, expressed indiscriminately among a considerable cluster of both young and older individuals reflects on demographic dynamics regarding a considerable component[98] of the fort inhabitants. The latter were not a collective of random individuals that had ended up at the fort as refugees, specialists and/or generalists, veterans or novices in warfare but rather the membership of a population group with closely knit kinship relations, well interwoven by blood relations. They represented a gene pool that had been guided for at least two to three generations by endogamous conditions of population isolationism[99], reflective as this may be of their fragmented and increasingly isolated socio-cultural network, aggravated by the swiping advent of the Ottoman hordes.

The population group at site ”C”, comprising among its membership a considerable cluster of the *Polystylites*, made a last defiant stand with unwavering bravery despite their deadlock predicament; an undertaking of herculean courage and determination not unlike it may be added in retrospect the prowess and valor acted by Herakles, the mythical hero-founder of their ancient city of Abdera*.

98. The variable degree of preservation of axial (including dentitions) and appendicular skeletal structures presented a limiting parameter in the quantification of epigenetic traits involving the entire skeletal sample recovered at site “C”.

99. Lack of “Gene Flow”

* The field drawings and illustrations were made by Argyro Agelarakis, MFA.

Acknowledgements

The authors wish to extend many thanks to the excavator of the three sites at Polystylon, Dr. Ch. Bakirtzis, Byzantinologist, then serving as Ephor of Antiquities at the 12th Ephoreia of Byzantine Antiquities of the Hellenic Archaeological Service, in recognition of his trust and collegial mentoring during our earlier years of professional activity in the field and beyond. We also thankfully recognize Dr. Nikolaos Zekos, Byzantinologist, of the same Ephoreia of Antiquities and field director at the sites of Polystylon, a much respected and appreciated colleague for the countless archaeological discussions in the field, the expert knowledge and the sharing of information ever since the mid-1980s. Last but not least warm-hearted thanks go Byzantinologist Dr. Constantine Hatzidimitriou, for his unpretentious encouragement, good thoughts and inspiration to revisit and contemplate retrospectively the world of the Eastern Romans, the Byzantines, of Abdera/Polystylon. We also wish to thank the anonymous reviewers for their comments and suggestions.

In conclusion, this article is respectfully dedicated to the memory of the *Polystylites* as we thankfully consider that even posthumously they made it possible for us to decipher and better understand aspects of their life experiences.

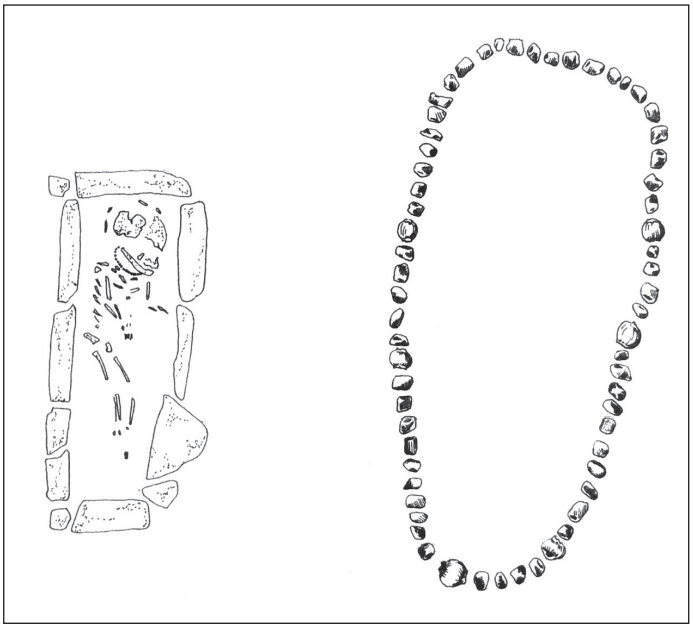

Ill. 1: Site "A", Grave No 7, Burial of an infant, age assessed between 6 months to 1.5 years of age.

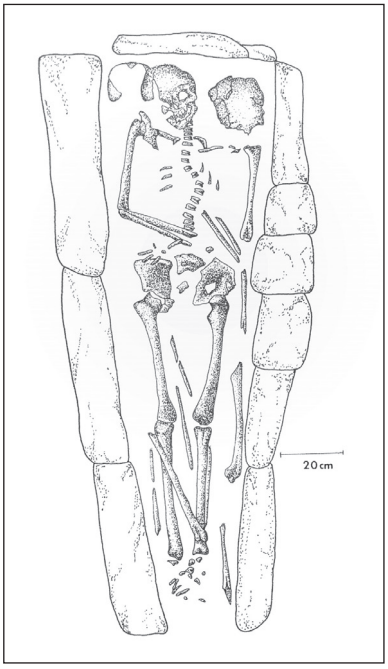

Ill. 2: Site "A", Grave No 11, Multiple Interments involving a male individual at 35-40 years, a male individual at 28-32 years, and an individual of a approximately 8 years of age, of indeterminate biological sex.

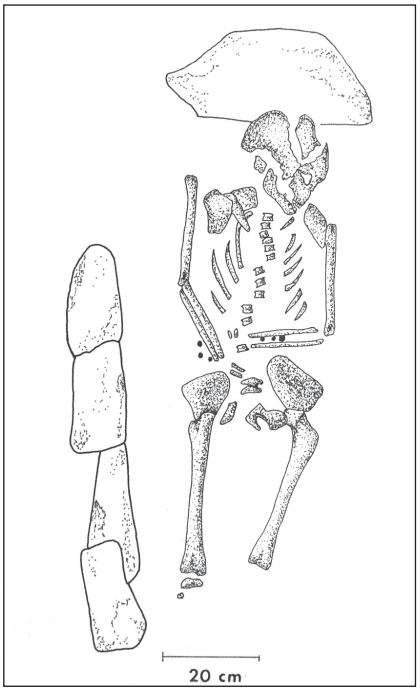

Ill. 3: Site "B", Grave No. 49, Burial of an individual age assessed at approximately 10 years, having sustained considerable taphonomic in nature skeleto-anatomic truncation, caused by coeval funerary anthropogenic activities.

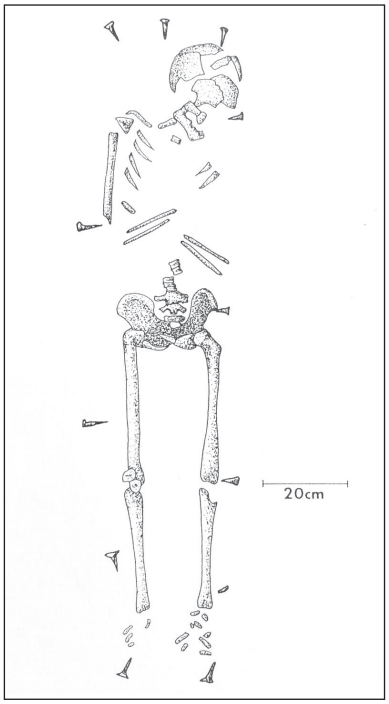

Ill. 4: Site "B", Grave No. 51, Burial of a male individual age assessed at approximately 25 years, showing the outline of a wooden coffin by the shape of the iron nails found in situ.

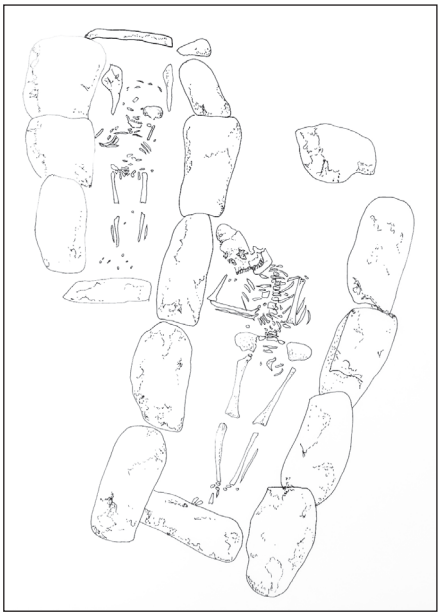

Ill. 5: Site "C", Grave No. 9 (at the right side), Burial of an individual age assessed at approximately 7 years and of indeterminate biological sex; Grave 10 (at the left side), Burial of an individual age assessed at approximately 4 to 5 years and of indeterminate biological sex.

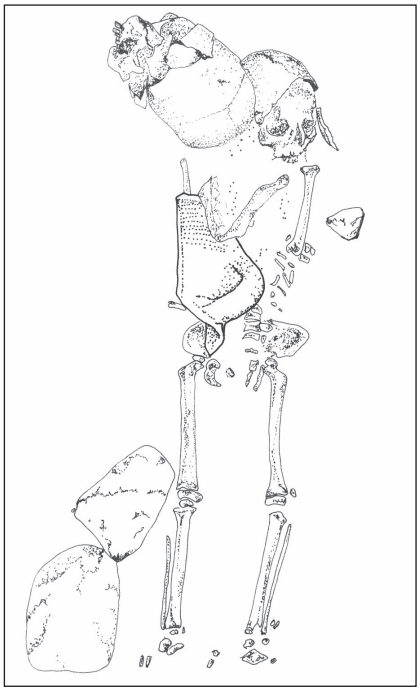

Ill. 6: Site "C", Grave No. 13, Burial of an individual age assessed at approximately 5 to 6 years and of indeterminate biological sex, and the cranial remains of a male, veteran, individual.

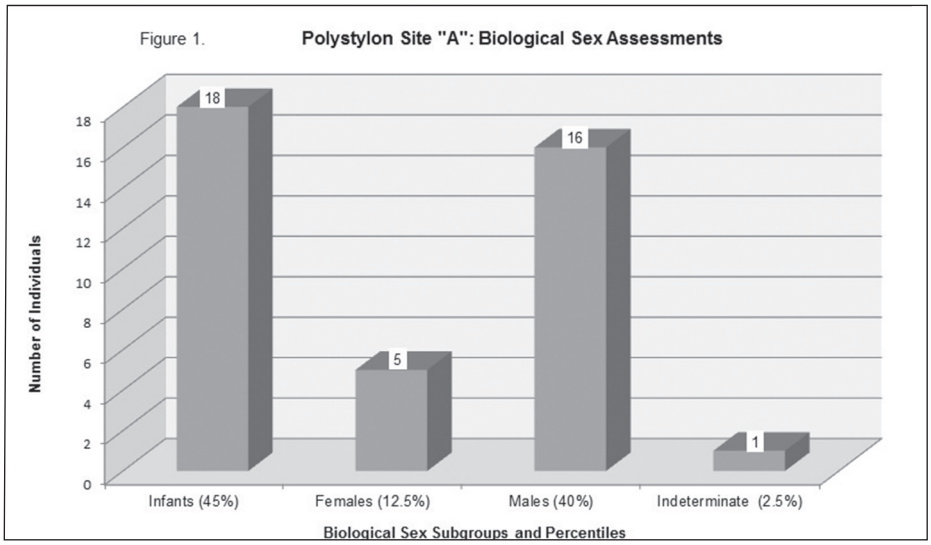

Table 1. Biological Sex Subgroups, Numbers of Individuals and % Values at Site "A"			
Subgroups		Numbers	% Values
Infants	=	18	45
Females	=	5	12.5
Males	=	16	40
Indeterminate (due to limited preservation)	=	1	2.5
Number of Individuals at Site "A"	=	40	100

Figure 2. **Polystylon Site "A": Age Asessment Mean Values per Biological Sex Subgroup**

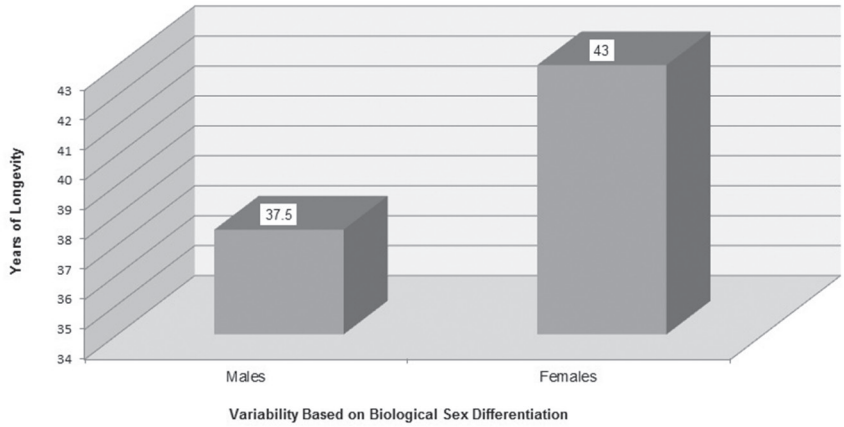

Figure 3. **Polystylon Site "A": Standing Stature Mean Values per Biological Sex Subgroup**

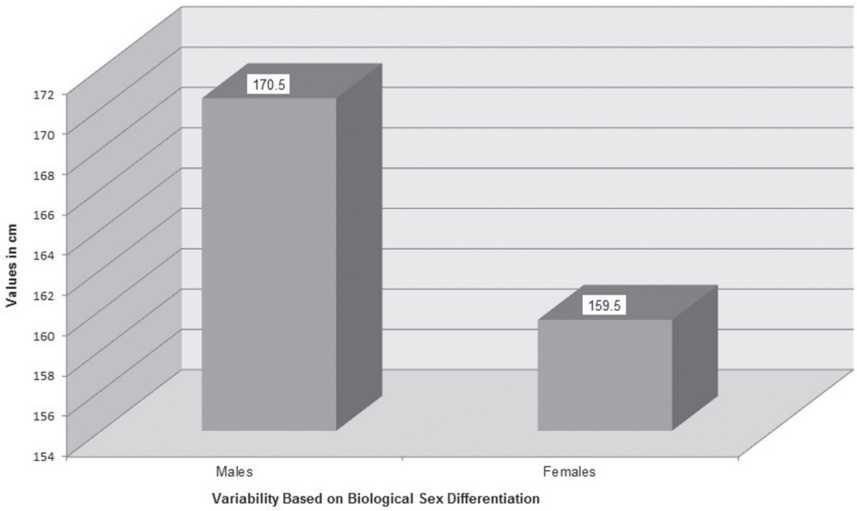

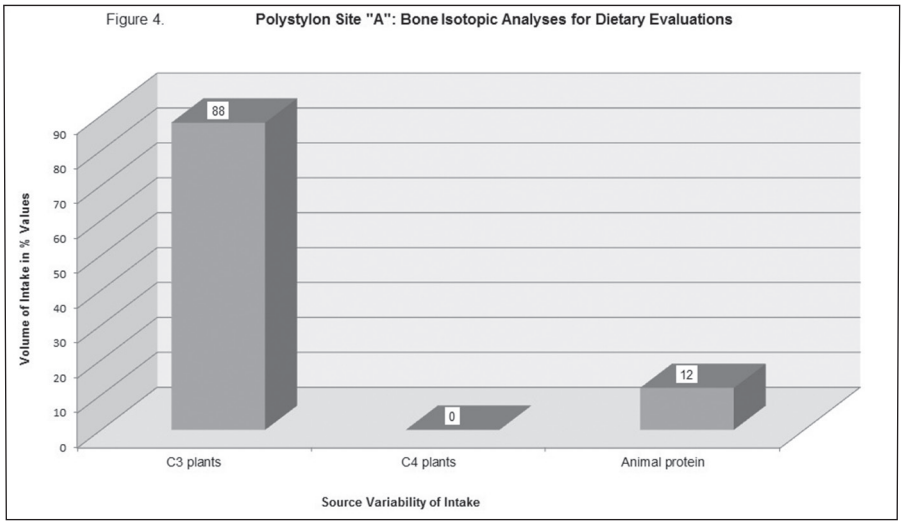
Figure 4.
Polystylon Site "A": Bone Isotopic Analyses for Dietary Evaluations
Volume of Intake in % Values
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
88
0
12
C3 plants
C4 plants
Animal protein
Source Variability of Intake

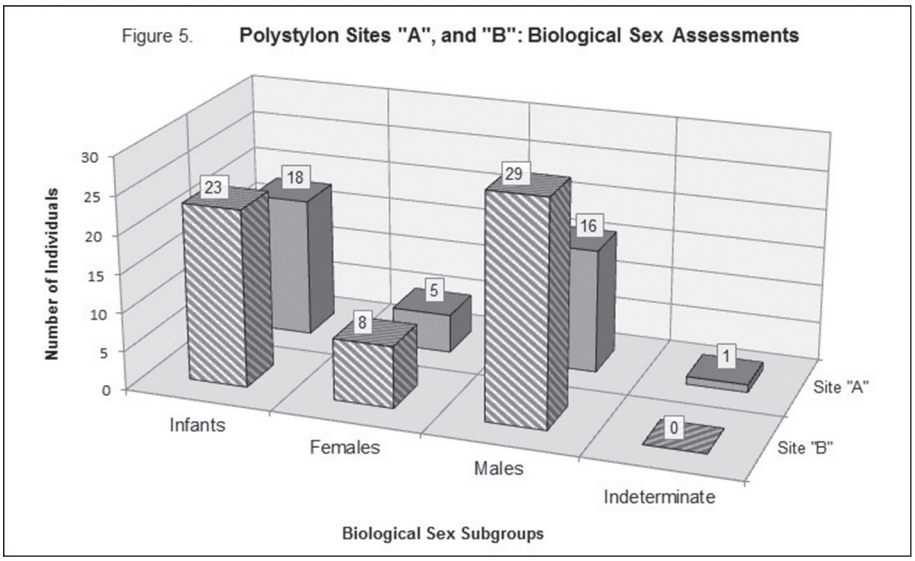

Table 2. Biological Sex Subgroups, Numbers of Individuals and %Values at Sites "A", and "B"					
Subgroups		Site "A"		Site "B"	
		Numbers	% Values	Numbers	% Values
Infants	=	18	45	23	38.33
Females	=	5	12.5	8	13.33
Males	=	16	40	29	48.33
Indeterminate	=	1	2.5	0	0
Individuals per site	=	40	100	60	100

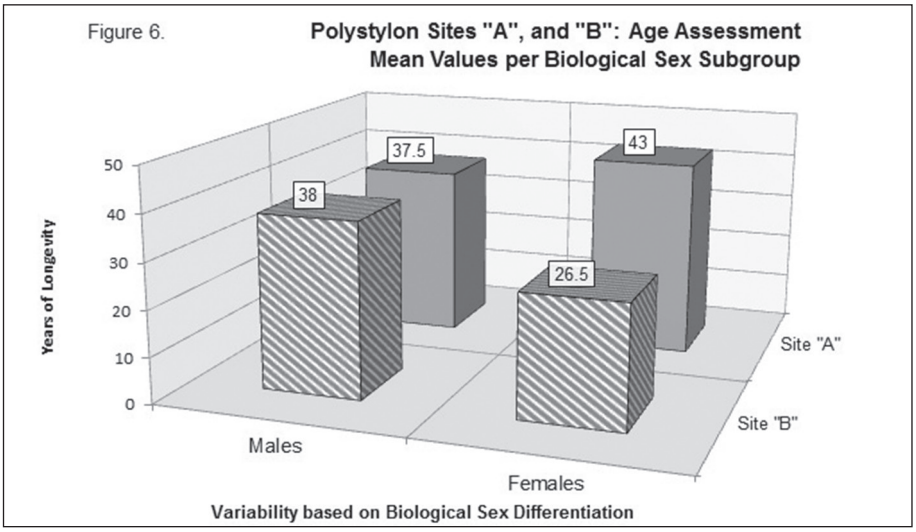
Figure 6.
Polystylon Sites "A", and "B": Age Assessment
Mean Values per Biological Sex Subgroup
Years of Longevity
50
40
30
20
10
0
38
37.5
26.5
43
Site "A"
Site "B"
Males
Females
Variability based on Biological Sex Differentiation

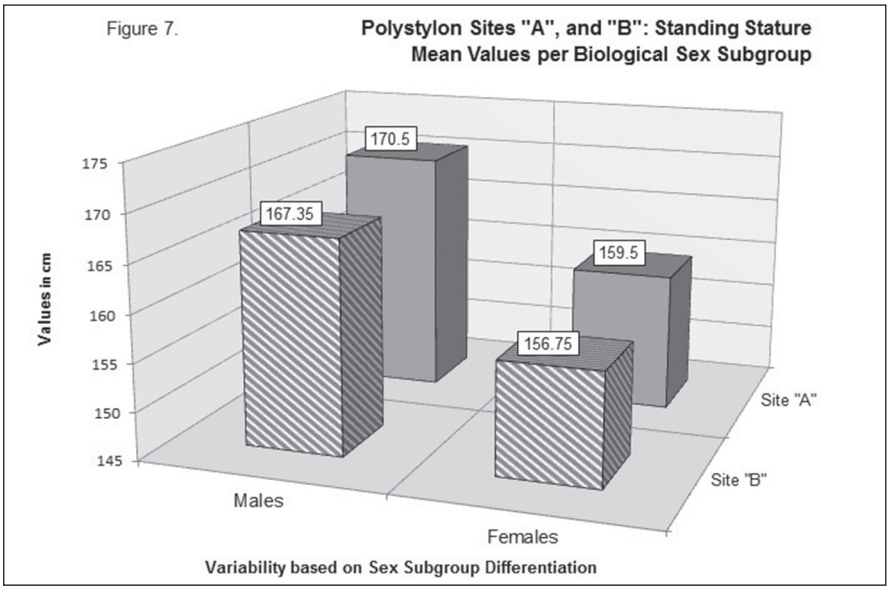
Figure 7.
Polystylon Sites "A", and "B": Standing Stature
Mean Values per Biological Sex Subgroup
Values in cm
175
170
165
160
155
150
145
167.35
170.5
156.75
159.5
Site "A"
Site "B"
Males
Females
Variability based on Sex Subgroup Differentiation

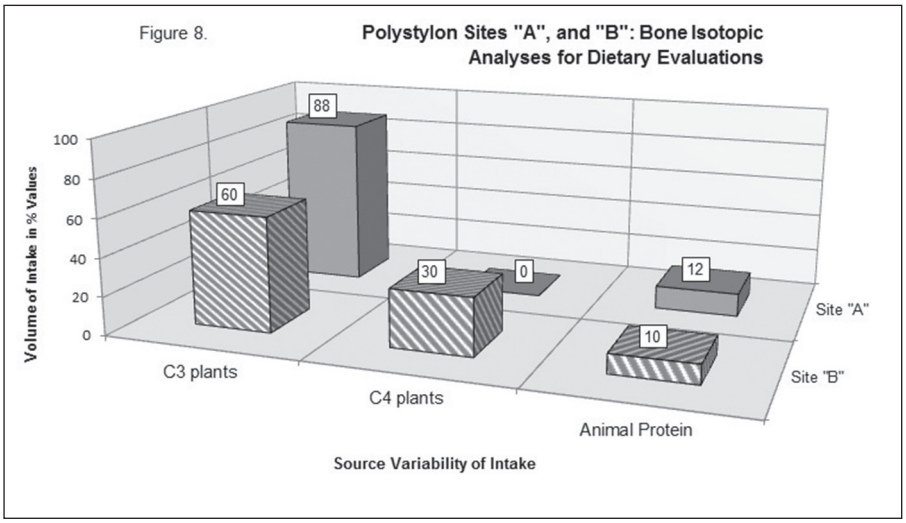
Figure 8.
Polystylon Sites "A", and "B": Bone Isotopic Analyses for Dietary Evaluations
Volume of Intake in % Values
100
80
60
40
20
0
88
60
30
0
12
10
Site "A"
Site "B"
C3 plants
C4 plants
Animal Protein
Source Variability of Intake

Figure 9. **Polystylon Sites "A", "B", and "C": Biological Sex Assessments**

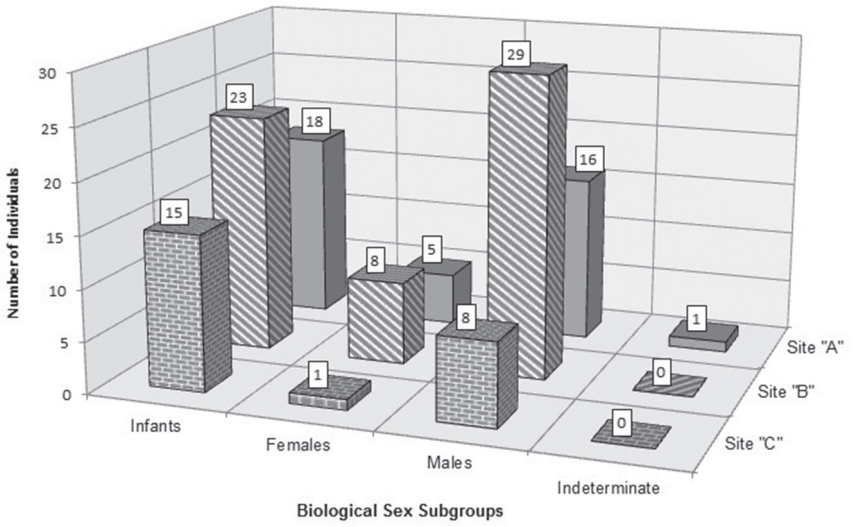

Table 3. Biological Sex Subgroups, Numbers of Individuals and %Values at Sites "A", "B", and "C"							
Subgroups		Site "A"		Site "B"		Site "C"	
		Numbers	% Values	Numbers	% Values	Numbers	% Values
Infants	=	18	45	23	38.33	15	62.5
Females	=	5	12.5	8	13.33	1	4.16
Males	=	16	40	29	48.33	8	33.33
Indeterminate	=	1	2.5	0	0	0	0
Individuals per site	=	40	100	60	100	24	100

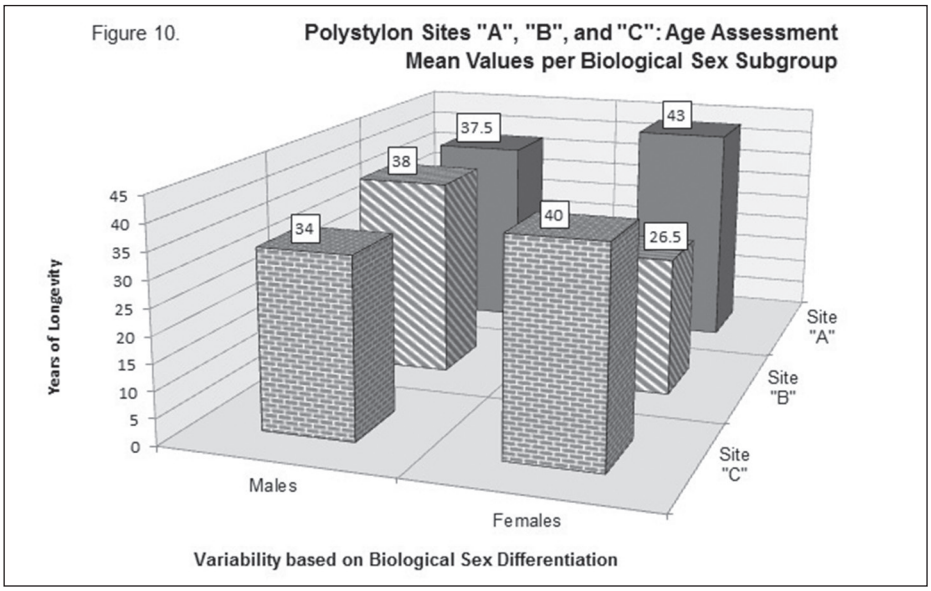
Figure 10.
Polystylon Sites "A", "B", and "C": Age Assessment
Mean Values per Biological Sex Subgroup
Years of Longevity
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
34
38
37.5
40
26.5
43
Site "A"
Site "B"
Site "C"
Males
Females
Variability based on Biological Sex Differentiation

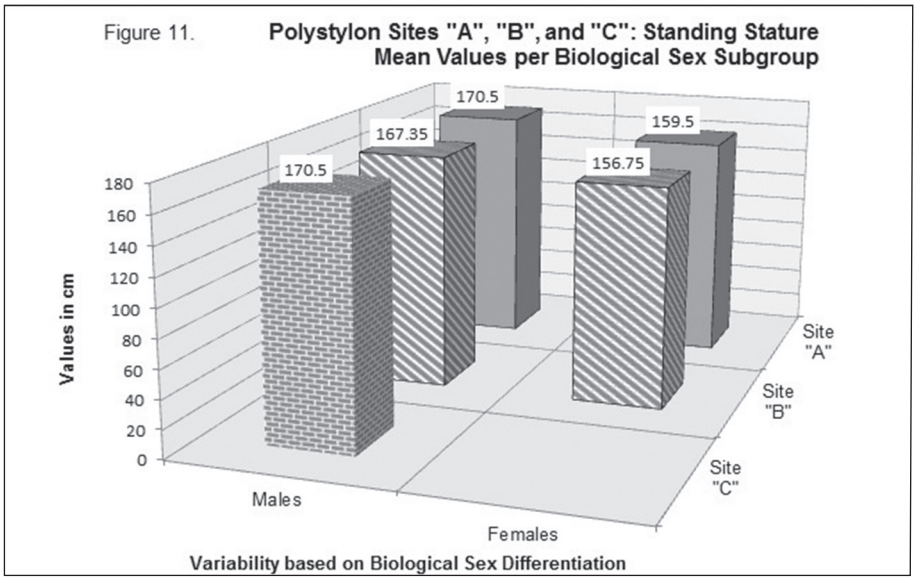
Figure 11.
Polystylon Sites "A", "B", and "C": Standing Stature
Mean Values per Biological Sex Subgroup
Values in cm
180
160
140
120
100
80
60
40
20
0
170.5
167.35
170.5
156.75
159.5
Site "A"
Site "B"
Site "C"
Males
Females
Variability based on Biological Sex Differentiation

Figure 12. **Polystylon Sites "A", "B", and "C": Bonce Isotopic Analyses for Dietary Evaluations**

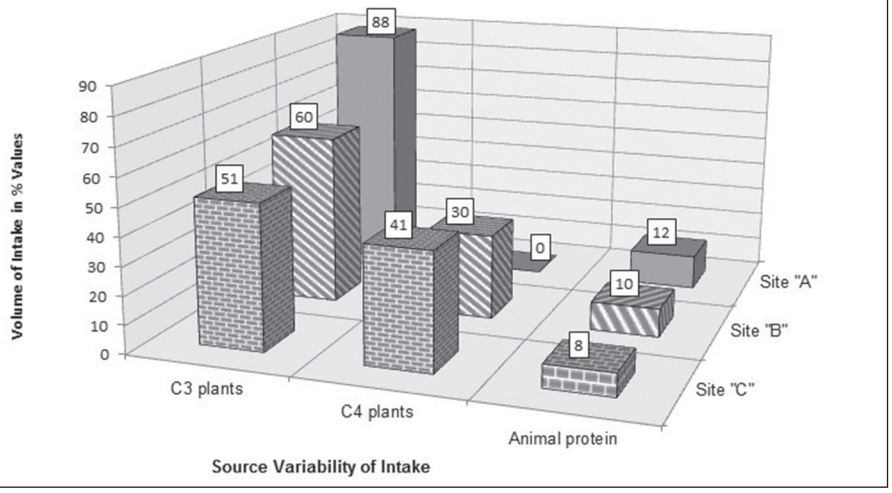

Table 4. Bone Isotopic Analyses: Dietary Intake Volume Proportionality and Relations between Sites "A", "B", and "C", with Emphasis on C3 Plants and Animal Protein										
Dietary Sourses	Site "A"		Site "B"				Site "C"			
	Volume Units	% Values	Volume Units	% Values	Relation to Site "A"	Change from Site "A"	Volume Units	% Values	Relation to site "A"	Change from Site "A"
C3 Plants	88	88%	60	60%	68.18%	-31.82%	51	51%	57.95%	-42.05%
C4 Plants	0	0	30	30%	C4 plant introduction (30% of site's total volume)		41	41%	C4 plant increased use (41% of site's total volume)	
Animal Protein	12	12%	10	10%	83.33%	-16.67%	8	8%	66.66%	-33.34
Site Totals (Volume & %)	100	100%	100	100%			100	100%		

Αβδηρα/Πολυστυλον: Μια Βυζαντινη Πολη της Δυτικης Θρακης στο Πλαισιο των Ιστορικων Εξελιξεων απο τον 6ο εως τον 14ο Αιωνα με Βαση τα Αρχαιολογικα και τα Ανθρωπολογικα Δεδομενα

Στο άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας από τις ανασκαφές που διεξάγονται σε τρεις βυζαντινές τοποθεσίες των Αβδήρων/Πολυστύλου. Συνδυάζοντας τα στοιχεία από τα αρχαιολογικά, τα ιστορικά και τα ανθρωπολογικά δεδομένα, η μελέτη των ανθρώπινων σκελετικών ευρημάτων από τις τρεις περιοχές αποσκοπεί, μέσω της διεπιστημονικής ανάλυσης των δεδομένων, να απεικονίσει την κατάσταση των κατοίκων εκείνης της εποχής, ελπίζοντας να διαφωτίσει τις ολοένα και πιο δραματικές αλλαγές στις συνθήκες της ζωής που βίωναν οι άνθρωποι στην επαρχιακή εκείνη πόλη από την πρώιμη έως την ύστερη Βυζαντινή περίοδο.

Κωνσταντινος Α. Τακιρτακογλου

Οι Πολεμοι Μεταξυ του Νικηφορου Φωκα και των Αραβων

Οι πρώτες επιτυχίες του Νικηφόρου

Γεγονός είναι ότι ο Νικηφόρος Φωκάς, πριν ακόμη ανέλθει στον βυζαντινό θρόνο, υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής ανάμεσα στους Βυζαντινούς. Το ότι ο Νικηφόρος κατόρθωσε να ξεχωρίσει από πλειάδα άλλων στρατιωτικών, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκαν σε μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες της Μικράς Ασίας, όπως άλλωστε και ο ίδιος[1], το όφειλε πρωτίστως στην επιτυχία του να επαναφέρει στους κόλπους της αυτοκρατορίας την Κρήτη. Το μεγαλύτερο νησί του Αιγαίου είχε κατακτηθεί από τους Άραβες του Abū Ḥafṣ ʻUmar bn Shuʻayb al-Ballūtī περίπου ενάμισυ αιώνα πριν[2] και το εμιράτο της Κρήτης είχε κατορθώσει να αντι-

1. Ο Νικηφόρος Φωκάς αντιπροσώπευε, περισσότερο από όλους, τις αξίες και τα ιδανικά της βυζαντινής επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά τον 10ο αιώνα, βλ. A. Kazhdan, The Aristocracy and the Imperial Ideal, στο: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, 43-58, κυρίως 47-8. Πολύ ενδιαφέρον το άρθρο της R. Morris, The two faces of Nikephoros Phocas, *BMGS* 12 (1980), 83-115, που πραγματεύεται την εικόνα του Νικηφόρου στις βυζαντινές πηγές. Βλ. και Θ. Δετοράκης, Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς στὴν ἱστορία καὶ στὴ λογοτεχνία, *Παλίμψηστον*, τεύχ. 9/10 Παράρτημα, Δεκ. 1989-Ιούν. 1990, 127-149.

2. Η βιβλιογραφία τόσο περί της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης, όσο και περί της ανακατάληψής της, είναι εκτενέστατη· βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, E. W. Brooks, The Arab Occupation of Crete, *English Historical Review* 28 (1913), 431-444. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. Tome I. La dynastie d'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1935, 49-61. N. M. Παναγιωτακης, Ζητήματά τινα τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1961-1962) [=*Πεπραγμένα Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*], τεύχ. Β΄, 9-41. V. Christides, *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From*

σταθεί με επιτυχία σε αρκετές βυζαντινές εκστρατείες[3]. Η σημασία της κατάκτησης της Κρήτης από τους Άραβες γίνεται καλύτερα κατανοητή από το γεγονός ότι ο Β. Χρηστίδης την θεωρεί αφετηρία της περιόδου που ο ίδιος ονομάζει περίοδο της «αραβικής θαλασσοκρατορίας» (824-6 –965)[4]. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων, η Κρήτη έπαιξε τον ρόλο της ναυτικής βάσης για αραβικές επιχειρήσεις σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Οι θαλάσσιοι οδοί του Αιγαίου είχαν πάψει να είναι ασφαλείς για τους Βυζαντινούς, ενώ ο φόβος των αραβικών καταδρομών οδήγησε τους πληθυσμούς πολλών μικρών νησιών να τα εγκαταλείψουν, αφήνοντας τα έτσι να χρησιμοποιηθούν από τους Σαρακηνούς ως ορμητήρια για επιχειρήσεις εναντίον του βυζαντινού, κυρίως εμπορικού, στόλου. Την αντιμετώπιση ενός μεμονωμένου αραβικού πειρατικού πλοίου[5] που

---

the 5th Century to the Venetian Conquest, Αθήνα 1988, 30-41. M. Kremp, *Arabisches Kreta. Das Emirat der Andalusier*, Frankfurt 1995. N. Γιγουρτάκης, «Ἀκρωτηρίῳ τῷ Χάρακι»: Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των Αράβων του Abū Ḥafṣ Omar στην Κρήτη, *Graeco-Arabica* 11 (2011), 73-95. Στην επιτυχία της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης είχε συντελέσει σε μεγάλο βαθμό η καταστροφή του βυζαντινού στόλου κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (821-3), βλ. V. Christides, Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th-11th c. A.D): Theory and Practice, στο: Y. Y. Al-Hijl – V. Christides (ed.), *Aspects of Arab Seafaring. An Attempt to fill in the Gaps of Maritime History*, Αθήνα 2002, 87-106, κυρίως 99. T. C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman identity (407-1204)* [Cyprus Research Center. Texts and Studies in the History of Cyprus LXIII], Nicosia 2010, 83-85.

3. Για τις βυζαντινές απόπειρες ανακατάληψης της Κρήτης βλ. Θ. Δετοράκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, 147-149. C. Makrypoulias, Byzantine Expeditions against the Emirate of Crete c. 825-949, *Graeco-Arabica* 7-8 (2000), 347-362. V. Christides, The Cycle of the Arab-Byzantine Struggle in Crete (ca 824/6-961 AD) in the Illuminated Manuscript of Skylitzes, *Graeco-Arabica* 11 (2011), 35-37. P. Yannopoulos, Quelques "à côté" des expéditions byzantines contre l'émirat de Crète en 911 et 949, *Graeco-Arabica* 11 (2011), 135-164.

4. Christides, Arab-Byzantine Struggle, 91.

5. Πρέπει να αναφερθεί ότι δεν γίνεται πλέον αποδεκτή η παλαιότερα διαδεδομένη άποψη που ήθελε τους Άραβες της Κρήτης απλούς πειρατές και τη νήσο «άντρο πειρατών», βλ. V. Christides, The raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea. Piracy and Conquest, *Byz* 51 (1981), 76-111. Του Ιδιου, The *Conquest of Crete*, 38-9 και πβλ. N. A. Οικονομιδης, Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.), *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτ. 1965)*, τ. 1, Αθήνα 1967, 264-291, κυρίως 273-4, και G. C. Miles, A provisional reconstruction of the Genealogy of the Arab Emirs of Crete, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1961-

ενέδρευε στα Κύθηρα για παράδειγμα αφηγείται εκτενώς ο ανώνυμος βιογράφος του Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων[6].

Χάρη πάντως στην επιμονή του Ιωσήφ Βρίγγα, το 960, οργανώθηκε νέα εκστρατεία εναντίον της Κρήτης και με την προτροπή αυτού του ευνούχου ο Ρωμανός Β΄ διόρισε αρχιστράτηγο της όλης επιχείρησης τον Νικηφόρο Φωκά[7]. Τα στρατεύματα των Βυζαντινών, τα οποία έλαβαν

1962) [=*Πεπραγμένα Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*], τεύχ. Β΄, 59-73. Αντίθετα η Κρήτη διαδραμάτισε τον ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, στρατηγικό ρόλο που είχε αιώνες αργότερα για τη Ναζιστική Γερμανία η ναυτική βάση της Lorient στη κατεχόμενη Γαλλία· εκεί ήταν το κέντρο επιχειρήσεων των γερμανικών υποβρυχίων, που είχαν στόχο τον αποκλεισμό της Μεγάλης Βρετανίας μέσω των συνεχών επιθέσεων στους εμπορικούς της στόλους. Σε αντίθεση μάλιστα με τα U-boats τα αραβικά shawānī (δρόμωνες) είχαν τη δυνατότητα να προσβάλλουν περιοχές της ακτογραμμής με περιορισμένη άμυνα, με χαρακτηριστικό βέβαια παράδειγμα τη λεηλασία της Θεσσαλονίκης το 904.

6. Οικονομιδης, Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων, 287: *Μικρὸν δὲ ἀναστάντες ἀπ' αὐτῶν οἱ πλευστικοί, πρὸς τὸ ἕτερον μέρος τῆς νήσου εὗρον πλοῖον Ἀγαρηνῶν... Οἱ καὶ ἀντέστησαν τῇ ρωμαϊκῇ πλευσίᾳ γενναίως, ἀλλὰ τῇ ὁρμῇ τοῦ πυρὸς ἡττήθησαν.* Ανάλογα παραδείγματα παρομοίων καταδρομικών επιθέσεων του αραβικού στόλου αναφέρονται συχνά σε αγιολογικά κείμενα, βλ. π.χ. στον βίο της Αγίας Θεοκτίστης, όπου μαρτυρείται αραβική επίθεση εναντίον της Λέσβου και της Πάρου: βλ. Ν. Β. Τωμαδακης, Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἑορτῆς της εἰς τὸ ἑορτολόγιον, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, τ. 1, Αθήνα 1965, 108-116, ιδίως 109 [=Του Ιδιου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινά*, τεύχ. Α΄, Αθήνα 1978, 122-130], και Δ. Ζ. Σοφιανος, Ὁ Βίος τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ὡς πηγὴ ἱστορική, φιλολογικὴ καὶ ἀρχαιολογική, στο: *Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος 1998, 253-268, κυρίως 260.

7. Συνεχιστής Θεοφάνους, έκδ. I. Bekker, Βόννη 1838, 473-5. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. Thurn, Berlin-New York 1973 [CFHB 5], 249. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱστορία Σύντομος*, έκδ. W. J. Aerts, Βερολίνο 1990 [CFHB 30], 96. Μιχαὴλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, έκδ. I. Bekker, Βόννη 1836, 565. G. Schlumberger, *Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς*, μετάφρ. I. Λαμπρίδης, Αθήνα 1905, 55. Εκτός από τα συνήθως χρησιμοποιούμενα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας βλ. και Ṭahu Khadar 'Abīd, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους 324-1453 μ.Χ.* [στα αραβικά], Amman 2010, 157. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Ιωσήφ Βρίγγας πρότεινε να δοθεί η αρχιστρατηγία της επιχείρησης στον Νικηφόρο Φωκά, με σκοπό να τερματιστεί άδοξα η στρατιωτική σταδιοδρομία του τελευταίου από την προβλεπόμενη, από πολλούς Βυζαντινούς, αποτυχία της επιχείρησης: βλ. Β. Ν. Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές Οικογένειες και Εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, 110.

μέρος στην επιχείρηση, ανέρχονταν, σύμφωνα με τον Yaḳūt (1179-1229), σε 72.000 άνδρες[8].

Το πρώτο μέλημα του Νικηφόρου, αφού έφθασε στην Κρήτη, ήταν ο ναυτικός αποκλεισμός του νησιού[9]. Με αυτόν τον τρόπο κατέστησε αδύνατη την αποτελεσματική παροχή βοήθειας στους πολιορκημένους, από τον Φατιμίδη χαλίφη al-Múizz[10] ή από τους Ιχσιντίδες του Kāfūr[11], βοήθεια για την οποία τους είχαν εκλιπαρήσει οι μουσουλμάνοι της Κρήτης. Παρότι αβοήθητοι από τον αραβικό κόσμο, οι Άραβες της Κρήτης προέβαλαν σθεναρή αντίσταση στα βυζαντινά στρατεύματα και μόνο το 961/350, έπειτα από πολύμηνη πολιορκία[12], κατόρθωσε ο Νικηφόρος να κυριεύσει τον Χάνδακα[13]. Μετά την επιτυχία τους, οι Βυζαντινοί αιχμα-

---

8. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Mujam al-Buldān,* 8 τόμοι, έκδ. Dār Iḥīāʾ al-turāth al-arabī, Βηρυτός 2008, τ. 1, 190: " في اثنين وسبعين ألفا ". Βλ. και αγγλική μετάφραση A. Tibi, Two sources on Arab Crete: Al Majālis wa'l Musāyarāt and Muʿjam Al Buldān, *Graeco-Arabica* 11 (2011), 118-122, κυρίως 121. Πβλ. Ν. Μ. Παναγιωτακης (έκδ.), *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἅλωσις τῆς Κρήτης»*, Ηράκλειο 1960, 47 και σημ. 137.

9. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, έκδ. C. B. Hase, Bonn 1828, 8. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 95. Khadar ʻAbīd, *Ιστορία*, 157. I. Khamīs –I.-Ḥassan ʻAbd Al-Whāb-Sahīr I. Níaiňa, *Χαρακτηριστικά της Βυζαντινής Ιστορίας (Πολιτικής και Πολιτισμικής)* [στα αραβικά], Αλεξάνδρεια 2003, 224.

10. Al-Numān, Al-*madjālis wa al-musāyarāt,* έκδ. Al-Ḥabib Al-Faki, κ.α, Βηρυτός 1996, 446: " و لمّا قدم عليه رسول ألله أقريطش ... و استرحامهم ".

Συνεχιστής Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 477: *Ὁ δὲ ἀμηρᾶς τῆς Κρήτης, ὁ λεγόμενος Κουρούπας, τὰ συμβάντα πρὸς τοὺς ὁμόρους Ἀγαρηνοὺς τῆς Σπανίας καὶ Ἀφρικῆς ἐδηλοποίησεν καὶ βοήθειαν καὶ συμμαχίαν ᾔτει.* Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 99. A. Tibi, Byzantine-Fatimid Relations in the Reign of Al-Múizz Li-Din Allah (c. 953-975 A.D.) as Reflected in Primary Arabic Sources, *Graeco-Arabica* 4 (1991), 92-3.

11. Numān, al-*madjālis,* 44 " و استمدّ أهل أقريطش هؤلاء صاحب مصر ". Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 92. Για την αδυναμία των Ιχσιντιδών να προσφέρουν οποιαδήποτε βοήθεια, βλ. V. Christides, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, Λευκωσία 2006, Appendix C, 154-155: «An Unsuccessful Attempt by the Ikhshīdids of Egypt to assist the besieged Arabs of Crete in 960».

12. Οκτώ μήνες αναφέρονται στον Yaḥyā, ενώ αλλού δέκα, βλ. Yaḥyā b. Said b. Yaḥyā al Anṭaḳī, T*a ʾrīkh al-Anṭaḳī,* έκδ. ʻUmar ʻAbd al Salam Tadmurī, Τρίπολη 1990, 96:

" و حاصرها ثمانية أشهر ". Ανωνύμου (ψευδο-Yaḥyā Al-Anṭaḳī), Κώδικας AR-288 Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισιού στο Yaḥyā b. Saīd b. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta ʾrīkh al-Anṭaḳī,* έκδ. Tadmurī, σσ. 443-63, Τρίπολη 1990, 443: " و فتحها بعد حصار عشرة أشهر ".

13. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm al-Zahira fī Mulūk Miṣr wa ʻl-Ḳāhira*, έκδ. Dār al-

λώτισαν αρκετούς μουσουλμάνους του νησιού, ενώ στον Κώδικα AR-288 του Παρισιού αναφέρεται, ότι γλύτωσαν από τον εξανδραποδισμό μόνο *μια μικρή ομάδα ανδρών, οι οποίοι αναρριχήθηκαν στις κορυφές των βουνών*[14]. Σε αντίθεση με την παραπάνω μαρτυρία, υπάρχουν αναφορές αραβικών πηγών που φανερώνουν ότι ο αραβικός στόλος της Κρήτης διασώθηκε και μετέφερε μεγάλο αριθμό Αράβων του νησιού σε Αλεξάνδρεια, Ανδαλουσία και Σικελία[15].

Σύμφωνα με τις πηγές, τη βυζαντινή κατάκτηση της Κρήτης ακολούθησε επιχείρηση ξεριζωμού οποιουδήποτε ισλαμικού στοιχείου[16], στην οποία φυσικά περιλαμβάνονταν καταστροφές των τζαμιών[17], ενώ χιλιάδες μουσουλμάνοι μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη[18]. Ανάμεσα σε αυτούς βρισκόταν και ο ίδιος ο εμίρης της Κρήτης, ο΄Abd al-΄Azīz b. Shúaīb[19], στον οποίο οι Βυζαντινοί επιφύλαξαν πολύ καλή μεταχείριση, ενώ ο γιος του εμίρη, ο al- Númān, γνωστός στις βυζαντινές πηγές ως Ανεμάς, αφού βαπτίστηκε χριστιανός, προσχώρησε στον βυζαντινό στρατό

Kutub al-Miṣriyya, (τόμοι 3-4), Κάιρο 1932-1933, τ. 3, 327. Ανωνύμου, *Kitāb al-΄Uyūn wa al- Ḥadā᾽iq fī Akhbār al-Ḥaqā᾽iq,* έκδ. Ο. Saidi, Δαμασκός 1973, τ. 4, 509.

14. Κώδικας AR-288, 443: " و لم يسلم منهم إلا نفر يسير من الرجال الذي تعلّقوا في رؤوس الجبال ".

15. Christides, *The Conquest of Crete*, 185.

16. *Ὁ Φωκᾶς... πᾶσαν τὴν νῆσον ὑποτελῆ καὶ ὑπόφορον τοῖς Ρωμαίοις ἀπέδειξε καὶ χριστιανῶν καὶ ὀρθοδόξων ἀντὶ Σαρακηνῶν πεποίηκεν οἰκητήριον*: Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία,* έκδ. Ε. Τσολακης, *Michaelis Attaliatae Historiae*, Αθήνα 2011 [CFHB 50], 175-176. Η αναφορά πάντως του Nuwayrī ότι ο Νικηφόρος προχώρησε σε βίαιους εκχριστιανισμούς των κατοίκων της Κρήτης βρίσκει δύσπιστους αρκετούς σύγχρονους μελετητές, βλ. Παναγιωτακης, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος*, 85-86. R. A. K. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Θεσσαλονίκη 1983, 46. Όμως θεωρείται δεδομένο ότι μεταφέρθηκαν στο νησί χριστιανικοί πληθυσμοί, κυρίως Αρμένιοι, βλ. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία* 28 και πβλ. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa 1963, 16. Χ. Μ. Μπαρτικιαν, *Αρμενοβυζαντινά. Σχέσεις του Αρμενικού Έθνους με το Μεσαιωνικό Ελληνισμό*, Θεσσαλονίκη 2007, 38.

17. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta᾽ rīkh,* 95. *Kitāb al-΄Uyūn wa al- Ḥadā᾽iq*, τ. 4, 509. Για τη «σταυροφορική» χροιά των αγώνων του Νικηφόρου Φωκά εναντίον των Αράβων, βλ. Κ. Τακιρτακογλου, Το θρησκευτικό στοιχείο στους αγώνες του Νικηφόρου Β΄ Φωκά, *Βυζαντιακά* 31(2014), 107-128.

18. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta᾽ rīkh,* 95: " و سبى من أهلها خلقاً كثيراً ".

19. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Mujam*, τ. 1, 190. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 491. Πβλ. Παναγιωτακης, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος*, 87. Σ. Πατουρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.)*, Αθήνα 1994, 121.

και σκοτώθηκε λίγο αργότερα μαχόμενος εναντίον των Ρώσων[20].

Ο Νικηφόρος Φωκάς επέστρεψε στο ανατολικό μέτωπο το 962/351, αφού ο αυτοκράτορας Ρωμανός, μετά το πέρας της κρητικής εκστρατείας, τον μετέφερε σε αυτό[21]. Πρώτη του μεγάλη επιτυχία στην Ανατολή θεωρείται η κατάληψη, το ίδιο έτος, της πόλης της Αναζάρβου (αραβικά 'Ayn Zarba)[22]. Η πόλη αυτή, ευρισκόμενη δίπλα στην πόλη της Μοψουεστίας (αραβικά Misṣīṣa), αποτελούσε μια από τις μεγάλες πόλεις των βυζαντινο-αραβικών συνόρων. Ο βυζαντινός στρατός, συνολικά 160.000 άνδρες, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές[23], με επικεφαλής τον Νικηφόρο Φωκά, αφού πρώτα κατέκτησε το σημαντικό φρούριο Τιλ Μούσα[24], έφθασε στα περίχωρα της Αναζάρβου κατά τον ισλαμικό μήνα Μουχάρεμ[25]. Ο Νικηφόρος Φωκάς επιχείρησε να περικυκλώσει την πόλη, αποστέλλοντας ένα τμήμα του στρατού επάνω στο βουνό (στους πρόποδες του οποίου βρισκόταν η πόλη[26]), ενώ ο ίδιος, με το μεγαλύτερο μέρος του στρατού, στρατοπέδευσε μπροστά από τα τείχη, τα οποία άρχισε να

20. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 134. Παναγιωτακης, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος* 88. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί,* 52. Πατουρα, *Οι αιχμάλωτοι*, 121-2.

21. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 96. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat al-ḥalab fī ta ʾrīkh Ḥalab*, έκδ. Dār al-kutub al-ʿalamya, Βηρυτός 1996, 78.

22. Αντίθετα με την πλειονότητα των Αράβων ιστορικών, ο Ibn Al-ʿadīm, (1192-1262) αναφέρει ως έτος της κατάληψης της Αναζάρβου το έτος 350 της Εγίρας. Το ίδιο και ο ανώνυμος συγγραφέας του Κώδικα AR-288: βλ. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78. Κώδικας AR-288, 445.

23. Miskawayh, *Tadjārib al-ʾumam* (7 τόμοι), έκδ. S. K. Ḥasan, Βηρυτός 2003, τ. 5, 332. Ibn Al-ʿbrī, *Ta ʾrīkh al-Zamān*, μετάφραση από τα συριακά στα αραβικά: I. Armala, έκδ. Dār al-Mashrik, Βηρυτός 1986, 61. Ibn Al-Djazwī, *al-Muntaẓam fī ta ʾrīkh al-mulūk wa al-ʾumam*, έκδ: Dār al-kutub al-ʿalamya, Βηρυτός 1992, τ. 14, 139. Al- Dhahabī, *Ta ʾrīkh al –Islām*, έκδ.΄U.΄Abd Al-Salām Tadmurī, Βηρυτός 1989, τ. 26, 6. Al- Dhahabī, *Duwal al-Islām*, έκδ Ḥ. Is. Marūa, Βηρυτός 1999, τ. 1, 320. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331.

24. Idrīs b. Al-Ḥasan,΄ *Uyūn al-Akhbār wa funūn al-athar fī faḍa il al-a ʾimma al-aṭhār, al-saba al-sādis*, έκδ. M. Ghalib, Βηρυτός 1984, 127. *Kitāb al-ʿUyūn wa al- Ḥadāʾiq,* τ. 4, 503.

25. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil fī al-tārīḫ*, (τόμοι 11), έκδ. 'A. al-Qadi- M. al-Daqqāq, Βηρυτός 2006, τ. 7, 272. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya wa al-nihāya*, έκδ. A. B. Abd Al-Turkī, Rijad 1998, τ. 15, 254. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* (τόμοι 8), έκδ. Dār al- Fikr, Βηρυτός 2000, τ. 4, 304.

26. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Nuwairī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab,* έκδ. A. K. Zakī, Κάιρο 1980, τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331.

σφυροκοπεί με τις πολιορκητικές μηχανές[27]. Ταυτόχρονα, οι Βυζαντινοί φρόντισαν να διακόψουν την παροχή νερού στην πόλη[28].

Οι κάτοικοι βλέποντας τον κλοιό γύρω από την πόλη τους να σφίγγει, και την απουσία οποιασδήποτε βοήθειας από τον αραβικό κόσμο[29], ζήτησαν από τον Νικηφόρο να τους παραχωρήσει το amān[30]. Μάλιστα ο Idrīs b. Al-Ḥasan (1392-1468) προσθέτει μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία για αυτές τις διαπραγματεύσεις, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας είχε στείλει μέσα στην πόλη τον παλιό εμίρη της Κρήτης, ο οποίος παρακίνησε τους κατοίκους της να παραδοθούν, υπενθυμίζοντάς τους τα γεγονότα του Χάνδακα[31]. Η πρόταση των μουσουλμάνων ήταν, ότι θα παρέδιδαν την πόλη στον Νικηφόρο, ο οποίος σε αντάλλαγμα δεν θα πείραζε κανέναν μέσα σε αυτήν, ενώ όλοι θα είχαν τη δυνατότητα να αποχωρήσουν, παίρνοντας μαζί τους ο τιδήποτε μπορούσαν να μεταφέρουν[32]. Ο Νικηφόρος αποδέχθηκε την πρόταση τους, με μοναδικό όρο ότι δεν θα επιτρεπόταν οι κάτοικοι να μεταφέρουν μαζί τους και τον οπλισμό τους[33]· έτσι οι κάτοικοι της Αναζάρβου, άνοιξαν τις πύλες της πόλης τους στον Βυζαντινό στρατηγό[34].

Ο Νικηφόρος δεν άργησε να μετανιώσει για την απόφασή του να παραχωρήσει το amān[35]. Αυτό πρέπει να οφείλεται στο γεγονός, ότι ο

---

27. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331.

28. Idrīs b. Al-Ḥasan,*' Uyūn al-Akhbār,* 127: " و رحل عنهم إلى عين ورن فقطع الماء عليهم".

29. Ibn Al-ʿIbrī, *Ta' rīkh,* 61: " حتى أيس اهاليها العرب من مساعدة تأتيهم".

30. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Nuwairī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331.Το amān συνοπτικά μπορεί να οριστεί ως υπόσχεση, γραπτή ή προφορική, του νικητή ότι θα σεβαστεί τις ζωές των εχθρών που παραδίδονται σε αυτόν. Για λεπτομέρειες, βλ.*EI²,* τ. 1, λήμμα Amān (Schacht).

31. Al-Ḳurshī,*' Uyūn al-Akhbār,* 127:
" فأرسل الدمستق إليهم أمير إقريطش ، فحذرهم بما حل بأهل إقريطش "

32. Ibn Al-ʿIbrī, *Ta' rīkh,* 61. *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq,* τ. 4, 504-5.

33. *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq,* τ. 4, 505:
" فأجابهم إلى ذلك و شرط عليهم أن لا يحملوا شيئاً من السلاح " .

34. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331. Ibn Al-Wardī, *Ta' rī*kh, έκδ. Ṭaba Miṣr, Αίγυπτος 1868, τ. 1, 289.

35. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 272. Nuwairī, *Nihāyat,*

Φωκάς, μετά την είσοδό του στην πόλη, διαπίστωσε ιδίοις όμμασι, ότι οι κάτοικοί της δεν είχαν τη δύναμη να του αντισταθούν για πολύ ακόμη, σε περίπτωση που αυτός δεν αποδεχόταν την πρόταση τους[36]. Ανεξαρτήτως των γεγονότων, την πρώτη νύχτα μετά την είσοδο των Βυζαντινών στην πόλη, κήρυκες ανακοίνωσαν στους Άραβες, ότι μέχρι το ξημέρωμα θα έπρεπε όλοι να βρίσκονται στο μεγάλο τζαμί[37]. Στην ανακοίνωση αυτή, οι Βυζαντινοί δεν παρέλειψαν να αναφέρουν, ότι θα εκτελούσαν όποιον δεν βρισκόταν στο τέμενος το πρωί[38].

Η απειλή του Νικηφόρου πραγματοποιήθηκε. Το επόμενο πρωί εξήντα χιλιάδες Βυζαντινοί ξεχύθηκαν στους δρόμους της πόλης με διαταγές να σκοτώσουν όσους έβρισκαν στις κατοικίες τους, ενώ συγχρόνως θα επιδίδονταν και στη λεηλασία[39] της πόλης[40]. Έπειτα, ο Νικηφόρος διέταξε όσους κατοίκους είχαν καταφύγει την προηγούμενη νύχτα στο μεγάλο τέμενος, να εγκαταλείψουν την πόλη έως το βράδυ, με την υπενθύμιση ότι η καθυστέρηση σήμαινε θάνατο[41]. Οι Άραβες, που σίγουρα είχαν πληροφορηθεί για τις σφαγές που είχαν προηγηθεί το πρωινό εκείνο, όταν άκουσαν τις νέες απειλές του Νικηφόρου έτρεξαν πανικόβλητοι

τ. 23, 191. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί,* 52. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiña, *Χαρακτηριστικά*, 224.

36. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 61. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 234.

37. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 61-2. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Nuwairī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 331. *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq,* τ. 4, 505. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta ʾrīkh Mukhtaṣar al- Duwal*, έκδ. A. Ṣāmaḥānī al-Ysūī, Βηρυτός 1983, 293.

38. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta ʾrīkh mukhtaṣar*, 293 Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254.

39. Ωστόσο στο χρονικό *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq fī Akhbār al-Ḥaqā'iq* τ. 4, 505, αναφέρεται ότι η λεηλασία της πόλης έλαβε χώρα τη νύχτα, κατά τη διάρκεια της οποίας οι κάτοικοι βρισκόντουσαν στο τέμενος: " أطلق لأصحابه نهب المدينة فنهبوا إلى آخر النّهار "

40. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 332-3. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 62.Ibn Al-Ϝbrī, *Ta ʾrīkh mukhtaṣar*, 293. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332.

41. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ϝbrī,*Ta' rīkh,* 62. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta ʾrīkh mukhtaṣar*, 293. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254.

να εγκαταλείψουν την πόλη. Αποτέλεσμα της ταραχής αυτής ήταν αρκετοί από αυτούς να αφήσουν την τελευταία τους πνοή στις θύρες του τεμένους, λόγω του συνωστισμού που προκλήθηκε[42]. Επιπλέον, από αυτούς που τελικά κατόρθωσαν να διαφύγουν από την πόλη αρκετοί, μη γνωρίζοντας προς τα πού να κατευθυνθούν, ξεψύχησαν στους δρόμους[43], γεγονός καθόλου περίεργο, αφού οι περισσότεροι οδοιπορούσαν ξυπόλυτοι[44], καθότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η έξοδος από το τέμενος δεν τους επέτρεπαν να προμηθευθούν τα υποδήματά τους από την έξοδο του τζαμιού.

Πριν αποχωρήσουν οι Βυζαντινοί, κατεδάφισαν τα τείχη της πόλης και τις κατοικίες, αφού πρώτα πήραν ό, τι πολύτιμο είχαν αφήσει πίσω τους οι κάτοικοι της[45]. Συνολικά ο Νικηφόρος Φωκάς έμεινε στην περιοχή είκοσι μία μέρες[46] και βέβαια σε αυτή την περίοδο δεν έμεινε άπραγος και κλεισμένος μέσα στην Ανάζαρβο. Κατέκτησε πενήντα τέσσερα[47] φρούρια[48], γύρω από την πόλη, μερικά με το ξίφος, ενώ στα υπόλοιπα

---

42. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta'rīkh mukhtaṣar*, 293. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304.

43. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta ʼrīkh mukhtaṣar*, 293. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 255. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304.

44. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139: " و مروا على وجوههم حفاة عراة ".

45. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 96. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 255. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 304. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 225.

46. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 255. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 62, κάνει λόγο για 22 μέρες: " و ظلّ اثنين و عشرين يوماً في قيليقية ".

47. Ο Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 30, κάνει λόγο για περίπου 60 φρούρια: *ἡρηκὼς οὖν καὶ καταβαλὼν ἐν εὐαριθμήτῳ καιρῷ τῶν Ἀγαρηνῶν ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα φρούρια.* Παραμένει πραγματικά περίεργο πάντως, ότι ο Λέων γνωρίζει και αναφέρει την κατάκτηση αυτών των φρουρίων, χωρίς όμως να κάνει καμιά αναφορά για την άλωση της Αναζάρβου, αλλά και του Χαλεπιού, που συνέβη τον ίδιο χρόνο.

48. Σε αυτά τα 54 φρούρια δεν θα πρέπει να υπολογίζεται και η κατάληψη του πολύ σημαντικού φρουρίου Ντουλούκ, η οποία πραγματοποιήθηκε αργότερα. βλ. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 97. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78. Ibn Al-Wardī, *Ta' rī*kh, τ. 1, 289. Κώδικας AR-288, 445. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar fī akhbār al-bashar*, έκδ. Dār al-kutub al-alamya, Βηρυτός 1997, τ. 1, 442.

οι κάτοικοι τους προτίμησαν να παραδοθούν[49]. Σε ένα από τα φρούρια πάντως που παραδόθηκαν τελικά δεν αποφεύχθηκε η σφαγή. Αναφέρει ο Ibn Al-Athīr (1160-1233):

> *Σε κάποιο από αυτά τα φρούρια, που κατακτήθηκαν με την παραχώρηση του amān, διετάχθησαν οι κάτοικοί του να εξέλθουν, όπως και έγινε. Κάποιοι από τους Αρμένιους (του Βυζαντινού στρατού) παρενόχλησαν κάποιες γυναίκες των μουσουλμάνων και οι μουσουλμάνοι τις υπερασπίστηκαν με μεγάλο ζήλο ξιφουλκώντας (εναντίον των Αρμενίων). Ο Δομέστικος εξοργίστηκε από αυτό το γεγονός και διέταξε τη θανάτωση όλων των μουσουλμάνων και αυτοί ήταν τετρακόσιοι άνδρες και σκότωσε και τις γυναίκες και τα παιδιά και δεν άφησε κανέναν ζωντανό εκτός από όσους αποδέχτηκαν τη σκλαβιά[50].*

Οι Άραβες ιστορικοί, στην πλειονότητά τους, δεν παραλείπουν να αναφέρουν τον λόγο που έκανε τον Νικηφόρο Φωκά να επιστρέψει στο Βυζάντιο. Είχε πλησιάσει η περίοδος νηστείας του Πάσχα[51] και

---

49. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272. Ibn Al-Ꞓbrī, *Ta' rīkh,* 62. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 191-2. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 255. *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq,* τ. 4, 504-5.

50. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 272-3:

« و إن حصناً من تلك الحصون التي فتحت بالأمان أمرَ أهله بالخروج منه فخرجوا فتعرّضَ احدُ الأرمن لبعض حرم المسلمين ، فلحق المسلمين غيرة عظيمة ، فجردوا سيوفهم ، فاغتاظ الدمستق لذلك ، فأمر بقتل جميع المسلمين ، و كانوا أربعمائة رجل ، و قتل النساء و الصبيان ، و لم يترك إلا من يصلح أن يُسترق "

Το ίδιο, βλ. Ibn Al-Ꞓbrī, *Ta' rīkh,* 62 .Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 238.

51. Ο Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 229-30, παρόλο που είχε στη διάθεσή του, τόσο τις αραβικές πηγές όσο και τις βυζαντινές, αναφέρει ότι η υποχώρηση αυτή πραγματοποιήθηκε μετά την κατάκτηση των 54 φρουρίων και πριν την κατάληψη της Αναζάρβου. Συνοπτικά η πορεία αυτής της εκστρατείας, πάντα σύμφωνα με τον Schlumberger, ήταν η εξής: Κατάκτηση 54 φρουρίων- Υποχώρηση λόγω της νηστείας του Πάσχα- Επιστροφή των Βυζαντινών- Κατάληψη της Αναζάρβου- Κατάληψη του Χαλεπιού. Ο Schlumberger, αγνοώντας τις αντιφάσεις που δημιουργούνται από τις ημερομηνίες που και ο ίδιος παραδίδει, λόγω της παράβλεψης αυτής, οδηγείται σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Υποθέτει, για παράδειγμα, ότι ο αιφνιδιασμός του Χαμδανίδη Εμίρη, τον οποίο θα δούμε παρακάτω, προκλήθηκε από τη γρήγορη κατάκτηση της Αναζάρβου, βλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 244-5. Η περίοδος, όμως, της πολιορκίας της Αναζάρβου δεν ήταν τόσο σύντομη. Εξάλλου, όλοι οι Άραβες χρονογράφοι αναφέρουν την κατάληψη των πενήντα τεσσάρων φρουρίων μετά την κατάληψη της Αναζάρβου.

έτσι ο ευλαβής αυτοκράτορας αναχώρησε, αφού πρώτα υποσχέθηκε να επιστρέψει μετά το πέρας της θρησκευτικής εορτής[52]. Η μοναδική αραβική αντίδραση που μαρτυρείται σε αυτήν την εκστρατεία του Νικηφόρου προήλθε από τον εμίρη της Ταρσού, τον Ibn Zyyat, ο οποίος με ένα στράτευμα που απετελείτο από τέσσερις χιλιάδες άνδρες (αλλού αναφέρονται μοναχά οκτακόσιοι[53]) αντιπαρατάχθηκε στον βυζαντινό στρατό[54]. Ο Νικηφόρος κατάφερε, χωρίς καμιά δυσκολία, να τρέψει σε φυγή τον φιλόδοξο εμίρη[55]. Λίγο καιρό πριν, ο Ibn Zyyat είχε αποφασίσει να αυτονομηθεί[56] από το εμιράτο των Χαμδανιδών -ρήξη την οποία γνώριζε ο Νικηφόρος και είχε με πανουργία προσπαθήσει να την εκμεταλλευτεί, δημιουργώντας μέσω διαπραγματεύσεών του με τον Sayf al-Dawla το αίσθημα στους κατοίκους της Ταρσού[57], ότι δεν

Όπως επίσης αναφέρουν και την υποχώρηση του Νικηφόρου μετά την κατάληψη της πόλης. Από τις πηγές προκύπτει ότι η πραγματική πορεία των βυζαντινών στρατευμάτων ήταν η εξής: Κατάληψη Αναζάρβου- Κατάκτηση 54 φρουρίων- Υποχώρηση λόγω της νηστείας του Πάσχα- Επιστροφή των Βυζαντινών (εξ ού και ο αιφνιδιασμός του Sayf al-Dawla)-Κατάληψη του Χαλεπιού.

52. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Al-Ɂbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Al-Ɂbrī, *Ta ʾrīkh mukhtaṣar*, 294. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 192. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 255.

53. Kitāb al-Uyūn wa al- Ḥadā iq, τ. 4, 504:

"فكان عدّة من حضر معه خمسمائة فارس و ثلاثمائة راجل ".

54. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 255.

55. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. *Kitāb al-Uyūn wa al- Ḥadāʾiq,* τ. 4, 50ε.

56. Συνηθισμένη πρακτική, στον μεσαιωνικό ισλαμικό κόσμο, ήταν αυτή η επιθυμία ανεξαρτητοποίησης από την κεντρική εξουσία να εκδηλώνεται με την αλλαγή του ηγεμόνα στο όνομα του οποίου γινόταν το κήρυγμα της Παρασκευής. Αυτό έγινε και στην περίπτωση του Ibn Zyyat. βλ. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Ibn Khaldūn, *Ta' rī*kh, τ. 4, 305. Ibn Ẓāfir, *Akhbār al-Duwal al- munḳaṭi'a* (τόμοι 2), έκδ.΄Α. Hazīmah – M. Muḥāfaẓa - Ά. Ἀbanah- M. Ṭānī, Irbid 1999, τ. 1, 75. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa, *Χαρακτηριστικά*, 225. Ά. A. Al-Samīa Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr στα σύνορα με το Βυζάντιο κατά το Μεσαίωνα* [στα αραβικά], Κάιρο 1979, 44. *EI²*, τ. 9, λήμμα Sayf al-Dawla (T. Bianquis).

57. Η πόλη της Ταρσού διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στην οργάνωση και την εκτέλεση των αραβικών επιθέσεων εναντίον του Βυζαντίου, αφού εθεωρείτο το κέντρο συνάντησης όλων των αγωνιστών της jihad στα σύνορα με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ C. E. Bosworth, The city of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsid

είχαν καμία συμμετοχή στην εξωτερική πολιτική των Αράβων, κάτι που ενέτεινε την αντιπαλότητα των δύο πλευρών[58]. Επομένως, μπορούμε εύκολα να εξηγήσουμε την επίθεση του εμίρη της Ταρσού ως προσπάθεια να εδραιώσει την εξουσία του, μέσω του κύρους που θα αποκτούσε, αν κατάφερνε να νικήσει τον Νικηφόρο Φωκά[59]. Ωστόσο, η αποτυχία του στο πεδίο της μάχης σε συνδυασμό με την αντίδραση του Sayf al-Dawla στις επιδιώξεις του, οδήγησε τον Ibn Zyyat στην αυτοκτονία[60].

Η κατάκτηση της Αναζάρβου αποτέλεσε το προοίμιο για το επίτευγμα, το οποίο θα εξύψωνε κατακόρυφα στα μάτια των Βυζαντινών το γόητρο του Νικηφόρου Φωκά: την κατάληψη του Χαλεπιού, της ίδιας της πρωτεύουσας του Sayf al-Dawla[61]. Η νέα αυτή επιδρομή του Φωκά

Times, *Oriens* 33(1992), 270-2. N. M. El Cheich, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard 2004, 170. L. M. Bonner, *Jihad in Islamic history. Doctrines and Practice*, New Jersey 2006, 133-4. E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington 2008, 231-2. Την ιδιαίτερή της σημασία γνώριζαν και οι Βυζαντινοί, βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία* , 51: *ἐπὶ τὴν τῶν Ταρσέων ἤλαυνεν ἀνδρῶν ἀρετῇ καὶ πλήθει καὶ μελέτῃ τῶν τακτικῶν τραχηλιῶσαν τότε καὶ νεανιευομένην ὑπέραυχα, καὶ πλείστας ἀναφανδὸν ἐκδρομὰς ἀνελπίστους εἰσπράττουσαν.* Αξίζει να αναφερθεί, ότι ο Θεοδόσιος Διάκονος στο ποίημα του, ανάμεσα στα διάφορα ισλαμικά κράτη (Ιχσντίδες, Μπουγίδες, Χαμδανίδες, κ.λπ.) των οποίων οι κάτοικοι, υποστηρίζει, θα πρέπει να τρομοκρατηθούν από την επιτυχία του Νικηφόρου στη Κρήτη, πρώτη αναφέρει την Ταρσό, βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. U. Criscuolo, Leipzig 1979, 36, στίχ. 936-937: *τῆς Ἀφρικῆς γῆς φρίξατε ξιφηφόροι, / ταράσσεται γὰρ Ταρσεωτῶν ἡ πόλις.* Με αναφορά στην ίδια πόλη, μάλιστα, καταλήγει και το ποίημα και συγκεκριμένα με τις αμυντικές της προετοιμασίες, ώστε να αποφευχθούν οι «*συμφορές*», βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης*, 39, στίχ. 1036-1039: *Ἤκουσε Ταρσὸς καὶ κατασκάπτει τάφρους / καὶ πύργον ὑψοῖ καὶ σιδηροῖ τὰς πύλας, / καὶ πάντα ποιεῖ συμφοραῖς ἀλλοτρίαις / τὸ μέλλον αὐτῇ προβλέπουσα φορτίον.*

58. *Kitāb al-ʿUyūn wa al- Ḥadāʾiq,* τ. 4, 501-2:

" و ذلك أنّ الدّمستق لما علم أنّ الوحشة قد ... قصده بلد عين زربة و ما والاها "

59. Schlumberger , *Νικηφόρος Φωκάς,* 228-9.

60. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh*, τ. 4, 305. AL-Djanzarī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 45.

61. O Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 56-7, γράφει για την κατάκτηση του Χαλεπιού από τον Νικηφόρο Φωκά: *Ήταν αυτός που κατέκτησε το Χαλέπι, παίρνοντας το από τον Sayf al-Dawla. Και πριν από αυτόν κανείς από τους βασιλιάδες των Βυζαντινών δεν είχε πάρει το Χαλέπι. Και με αυτό το κατόρθωμα εξυψώθηκε στα μάτια των βασιλιάδων του Βυζαντίου και έπειτα βασίλεψε ο ίδιος μέχρι που δολοφονήθηκε*:

" و هو الذي افتتح حلب و أخذها من سيف الدولة بن حمدان، و لم يأخذ حلب أحد قبله من ملوك الروم ، فعظم بذلك في أعين ملوك الروم و ملّكوه عليهم إلى أن قتل "

συνέβη το ίδιο έτος με την κατάκτηση της Αναζάρβου, δηλαδή το 962/351. Ίσως και αυτός να ήταν ο λόγος, που οι Άραβες αιφνιδιάστηκαν από τον Βυζαντινό δομέστικο, διότι δεν περίμεναν δύο επιδρομές κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου[62]. Ο ίδιος, μάλιστα, ο Sayf al-Dawla συνειδητοποίησε ότι ο Νικηφόρος Φωκάς εκστράτευε εναντίον του, μόνο όταν ο τελευταίος βρισκόταν αρκετά κοντά στο Χαλέπι[63].

Για το ποιές ακριβώς ήταν οι αντιδράσεις των Αράβων υπάρχουν διαφορετικές περιγραφές στις αραβικές πηγές. Μια ομάδα πηγών αναφέρει, ότι ο Sayf al-Dawla, όταν πληροφορήθηκε για την έλευση του Νικηφόρου Φωκά, προχώρησε σε εσπευσμένη στρατολόγηση ανδρών και κατευθύνθηκε για να αντιμετωπίσει τον βυζαντινό στρατό[64]. Το μέγεθος του τελευταίου υπολογίζεται από τους Άραβες ιστορικούς σε 200.000 άνδρες[65]. Στη μάχη που επακολούθησε οι Βυζαντινοί επικράτησαν κατά κράτος και ο Sayf al-Dawla έφυγε ηττημένος, μακριά από την πρωτεύουσά του[66].

---

62. Dhahabī, *Ta' rīkh*,τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320.

63. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 333. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 97. Al-Hamadānī, *Takmila Ta' rīkh al-Ṭabarī*, έκδ. Y. Kanān, Βηρυτός 1961, τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 77. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 441. Πβλ. M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazīra et de Syrie*, Paris 1953, 811-2.

64. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 273. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 441. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332.

65. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Ο Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181, υπολογίζει το στρατό του Νικηφόρου σε 230.000 άνδρες.: " و كان عسكرهم مائتي الف و ثلاثين الف رجل بالجواشن ".

66. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 77. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 441. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Μάχη μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και του Sayf al-Dawla, πριν την κατάληψη του Χαλεπιού, αναφέρουν και ορισμένοι Βυζαντινοί ιστορικοί, βλ. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 491. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 252-3. Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, 566-7. Σχετικά με τις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στην κατάκτηση του Χαλεπιού, δυστυχώς δεν διασώθηκε έως τις μέρες μας το ποίημα του Θεοδοσίου Διακόνου το οποίο είχε υποσχεθεί να συνθέσει για να εξυμνήσει το κατόρθωμα του Νικηφόρου να αλώσει την πρωτεύουσα του Χαμδανίδη εμίρη. Πάντως δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, αν ο Θεοδόσιος υλοποίησε

Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, *ο* Sayf al-Dawla, όταν έμαθε για την εκστρατεία των Βυζαντινών, απέστειλε τον μαμελούκο του Nadjā ως επικεφαλής του στρατεύματός του, ώστε να τους αντιμετωπίσει[67]. Ωστόσο, ο Ιωάννης Τζιμισκής, που φαίνεται ότι ηγούνταν της εμπροσθοφυλακής του βυζαντινού στρατού, κατανίκησε τον Nadjā[68], ο οποίος μετά την ήττα του δεν επιχείρησε εναντίον των Βυζαντινών, που συνέχισαν ανενόχλητοι την προέλασή τους προς το Χαλέπι. Ο Sayf al-Dawla αποφάσισε να αφήσει την πόλη και να πάει να βρει τα στρατεύματά του, και πριν την έξοδό του έπεισε τους κατοίκους του Χαλεπιού να αντισταθούν στους Βυζαντινούς, περιμένοντας την άφιξη αυτού και του στρατού του, και έτσι θα μπορούσαν να περικυκλώσουν τους Βυζαντινούς[69]. Όταν οι Βυζαντινοί κατέφθασαν στην πόλη, οι απειροπόλεμοι κάτοικοι του Χαλεπιού, ποθώντας τις δάφνες της Jihād τους επιτέθηκαν και όπως ήταν επόμενο ηττήθηκαν[70]. Ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī αναφέρει, ότι στη μάχη αυτή, αρχικά, έλαβε μέρος και ο Sayf al-Dawla, αν και έπειτα τράπηκε σε φυγή[71] και με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να εξηγήσουμε και τη διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες πηγών.

Μετά την ήττα των αραβικών δυνάμεων ακολούθησε η λεηλασία του παλατιού του Sayf al-Dawla, που βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης του Χαλεπιού, την οποία αφηγούνται όλοι οι Άραβες ιστοριογράφοι. Οι Βυζαντινοί, αφού ιδιοποιήθηκαν από αυτό εκατοντάδες σάκους γεμάτους νομίσματα, 1400 μουλάρια και μεγάλες ποσότητες όπλων, στη συνέχεια κατέστρεψαν το οίκημα[72]. Στα παραπάνω λάφυρα ο Ibn Ẓāfir προσθέτει

την υπόσχεση του, βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. Criscuolo, 1: *Δέξαι οὖν, εἰ καὶ 'τῆς ἀξίας' εἰσὶν 'ἐνδεᾶ', Θεοδοσίου 'ψελλίσματα' καὶ περὶ τῆς τοῦ Χάλεπε γράφειν ἐπίτρεψον καταστροφῆς καὶ ἁλώσεως· οὕτω γὰρ 'προθυμότερος γεγονὼς' τῶν σῶν κατορθωμάτων, ὡς ἐξόν, γενήσομαι συγγραφεύς.*

67. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 97. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 78.

68. Yaḥyā Al- Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 97: " و لقي يانيس بن الشمشقيق لنجا في ناحية عزاز ... فانهزم نجا ". Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 257.

69.Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79: " و اتّصل خبره سيف الدولة ... على بانقوسا ".

70. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 98. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79.

71. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 98: " و استنفر أهل المدينة فخرج إليه منهم ... و انهزم سيف الدولة " πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 268.

72. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333-4. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 99. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 81. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 62. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ.

εκατοντάδες φορτία με πολυτελή υφάσματα και μεταξωτά ενδύματα, χρυσό και ασήμι, 300 αραβικά άλογα και περίπου 1.000 καμήλες, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο οι Βυζαντινοί, πριν προχωρήσουν στην καταστροφή του οικήματος, αφαίρεσαν και τελικά μετέφεραν μαζί τους τη χρυσή στέγη του παλατιού[73].

Όπως είναι φυσικό ακολούθησε η πολιορκία της πόλης, οι κάτοικοι της οποίας, αφού ο Sayf al-Dawla απουσίαζε, έπρεπε να προστατέψουν την πόλη μόνοι τους. Η πολιορκία διαρκούσε ήδη τέσσερις μέρες και ο Sayf al-Dawla δεν είχε κάνει την εμφάνισή του. Έτσι, οι γέροντες της πόλης, την τέταρτη μέρα, εξήλθαν από την πόλη αποφασισμένοι να έρθουν σε κάποια συνεννόηση με τον Νικηφόρο Φωκά[74]. Ο Φωκάς ζήτησε ως αντάλλαγμα, για να αφήσει ανενόχλητο το Χαλέπι, να του παραδώσουν τον Sayf al-Dawla, πιστεύοντας προφανώς, ότι ο Χαμδανίδης εμίρης βρισκόταν μέσα στην πόλη[75]. Οι απεσταλμένοι του ορκίστηκαν, ότι ο Sayf al-Dawla δεν βρίσκεται στην πόλη[76] και στην επόμενη συνάντηση του πρότειναν να του δώσουν χρήματα και να του επιτρέψουν να μπει στο Χαλέπι με τον στρατό του, από τη μια πύλη και να εξέλθει από μια άλλη, γυρίζοντας πίσω στην πατρίδα του, ως ο Βυζαντινός που κατάφερε να εισέλθει με τον στρατό του στην πρωτεύουσα του εμιράτου[77].

Ο Νικηφόρος υποσχέθηκε να απαντήσει την επομένη, όταν, όμως, οι πρόκριτοι του Χαλεπιού τον επισκέφθηκαν, ώστε να ακούσουν την απόφασή του, ο Βυζαντινός δομέστικος τους κατηγόρησε, ότι ο σκοπός της πρότασής τους να τον αφήσουν να μπει στην πόλη, δεν ήταν κανένας άλλος παρά μόνο να τον οδηγήσουν σε μια καλοστημένη ενέδρα, αφού πίστευε, ότι μέσα στο Χαλέπι παραμόνευαν κρυμμένοι πολεμιστές[78]. Αντιμέτωποι με τις κατηγορίες του Φωκά, μερικοί από τους Άραβες

1, 441. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332.

73. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 77: " لأنها كانت مذهب ... و ملك الروم داره ". Βλ. και SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 269-70.

74. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79: " و أقام الروم على ظاهر البلد ... أن يهب لهم البلد ".

75. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79: " تسلّمون إليّ ابن حمدان "

76. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79: " فحلفوا أن ابن حمدان ما هو في البلد ".

77. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 99. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79.

78. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 99. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 79-80.

που τον είχαν συναντήσει, του ορκίστηκαν, ότι όχι μόνο δεν είχε μείνει κανένας στρατιώτης μέσα στην πόλη, αλλά είχε ξεκινήσει να επικρατεί σε αυτήν κατάσταση αναρχίας[79].

Ο δαιμόνιος Νικηφόρος είχε καταφέρει μέσω των διαπραγματεύσεων[80] να μάθει, ότι όχι μόνο ο Sayf al-Dawla δεν βρισκόταν μέσα στην πόλη, αλλά επιπλέον ότι δεν υπήρχε και τακτικός στρατός σε αυτήν. Έδιωξε τους Άραβες πρόκριτους, υποσχόμενος να απαντήσει οριστικά στις προτάσεις τους την επόμενη μέρα[81]. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Φωκάς δεν μπορούσε να αρκεστεί σε μια απλή παρέλαση των στρατευμάτων του μέσα στο Χαλέπι. Διέταξε μερικούς στρατιώτες του να περιπλανηθούν γύρω από την πόλη κατά τη διάρκεια της νύχτας, πιστεύοντας, ότι η επιφυλακή των πολιορκημένων θα ήταν μειωμένη εξαιτίας της διεξαγωγής διαπραγματεύσεων, και όταν θα έβρισκαν ένα κατάλληλο μέρος του τείχους, να αναρριχηθούν σε αυτό και έτσι να κυριεύσουν την πόλη[82]. Η εντολή του Νικηφόρου πραγματοποιήθηκε, το μόνο, όμως, που κατόρθωσαν οι Βυζαντινοί στρατιώτες ήταν η δημιουργία μιας ρωγμής στα τείχη, στην οποία όλη την υπόλοιπη μέρα επικέντρωσαν τις επιθέσεις τους[83]. Ωστόσο, η σθεναρή αντίσταση των Αράβων δεν επέτρεψε στους

---

79. Yaḥyā Al-Anṭakī,, *Ta' rīkh,* 99. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80.

80. Οι ανειλικρινείς διαπραγματεύσεις που είχαν στόχο να κερδηθεί χρόνος, και γενικότερα τα τεχνάσματα, δεν εθεωρούντο κατακριτέα, και προτείνονται σε στρατιωτικά εγχειρίδια της εποχής, βλ. N. Koutrakou, Trick or treat? *Ruses de guerre* in middle Byzantine Politics, στον τόμο *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, 313-338. Για μελέτες των στρατιωτικών εγχειριδίων της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. Τ. Γ. Κολιας, Η πολεμική τακτική των βυζαντινών. Θεωρία και πράξη, και G. T. Dennis, The Byzantines in Battle, στον τόμο *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, επιμ. Κ. Τσικνακης, Αθήνα 1997, 153-164 και 165-178 αντιστοίχως, ενώ τις υποτιθέμενες μεταρρυθμίσεις του Νικηφόρου Φωκά στον στρατιωτικό τομέα πραγματεύεται σε μονογραφία του, ο Τ. Γ. Κολιας, *Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963-969). Ὁ στρατηγὸς αὐτοκράτωρ καὶ τὸ μεταρρυθμιστικό του ἔργο*, Αθήνα 1993.

81. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80: " فكشفهم نقفور ... فانصرفوا "

82. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80: " و قال نقفور لأصحابه .تملكون الموضع ".

83. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 273-4. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ο Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 99, πάντως υποστηρίζει ότι με αυτήν την έφοδο ήταν, που κατέλαβαν οι Βυζαντινοί το Χαλέπι:

" و لمّا كان في عشيّة ذلك اليوم ... فركبوا سورها و فتحوها "

Βυζαντινούς να εισχωρήσουν στην πόλη, ενώ μέχρι να ξημερώσει οι πολιορκημένοι είχαν ανοικοδομήσει το μέρος του τείχους στο οποίο είχε προκληθεί το ρήγμα[84].

Ο Νικηφόρος αποφάσισε, μετά από αυτές τις εξελίξεις, να οπισθοχωρήσει στο όρος Τζαούσαν[85]. Σε αυτό το σημείο ο Νικηφόρος έκανε μια νέα πρόταση συμβιβασμού στους Άραβες: αν του παραχωρούσαν τρεις χιλιάδες νέους και νέες, ως αιχμαλώτους, και ένα μεγάλο χρηματικό πόσο, αυτός θα έλυνε την πολιορκία[86]. Οι Άραβες, από θέση ισχύος πλέον, αρνήθηκαν να παραχωρήσουν ο τιδήποτε στον δομέστικο, ένα απρόσμενο, όμως, γεγονός έμελε να γείρει την πλάστιγγα υπέρ των Βυζαντινών. Μέσα στην πόλη άντρες της αστυνομίας, προφανώς εκμεταλλευόμενοι την απουσία του Sayf al-Dawla και του τακτικού στρατού, άρχισαν να λεηλατούν κατοικίες και εμπορικά καταστήματα του Χαλεπιού[87]. Γρήγορα τα τείχη άδειασαν από τους υπερασπιστές τους, οι οποίοι έτρεξαν να σώσουν τις περιουσίες τους[88]. Οι Βυζαντινοί δεν άργησαν να συνειδητοποιήσουν, ότι τα τείχη ήταν ανυπεράσπιστα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα αναρριχήθηκαν στα τείχη και κατέλαβαν

84. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, al- *Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305.

85. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ.1, 181. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ.7, 274. Ibn Al-ʿadīm,, *Zubdat*, 80. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305.

86. Οι Miskawayh και Ibn Al-Athīr αναφέρουν την πληροφορία για την πρόταση αυτή τοποθετώντας την χρονικά, αόριστα, πριν την κατάκτηση του Χαλεπιού. Είναι φυσικό ότι αν η πληροφορία αυτή αληθεύει, μόνο σε αυτό το χρονικό σημείο θα μπορούσε να τοποθετηθεί. βλ. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274: " و كان قد بذل ... يجيبوه إلى ذلك "

Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334: " و كان بذل لأهل البلد ... يستجيبوا له إلى ذلك ".

87. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Ta' rīkh,*τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, 277.

88. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 25. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305.

όλες τις πύλες της πόλης[89].

Μετά την είσοδο των Βυζαντινών[90] ακολούθησε αληθινή σφαγή των κατοίκων του Χαλεπιού, που σταμάτησε μόνο όταν οι Βυζαντινοί *κουράστηκαν και βαρέθηκαν*[91]. Ο Dhahabī (1274-1348) υπολογίζει τον αριθμό των θυμάτων σε 150.000 (αριθμός προφανώς υπερβολικός)[92]. Στις σφαγές αυτές πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε μια ομάδα 1.200, ή κατ' άλλους 1.400, Βυζαντινών που έτυχε να βρίσκονται αιχμάλωτοι στο Χαλέπι τη στιγμή της άλωσής του. Αυτοί, αφού απελευθερώθηκαν και εξοπλίστηκαν από τους ομοεθνείς τους, εξαπολύθηκαν στην πόλη εκδικούμενοι με το ξίφος τους τις κακουχίες που υπέφεραν ως αιχμάλωτοι[93]. Μετά το τέλος αυτών των σφαγών, και σύμφωνα με τις πρακτικές της μεσαιωνικής περιόδου, ακολούθησε η λεηλασία και η λαφυραγώγηση. Ό,τι δε μπορούσαν να μεταφέρουν οι Βυζαντινοί μαζί τους[94] το πυρπόλησαν[95] και το ίδιο έπραξαν και με τα τζαμιά της πόλης[96].

---

89. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140-1. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil,* τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 80. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7.

90. Η άλωση του Χαλεπιού πραγματοποιήθηκε 40 ημέρες μετά την άφιξη του Νικηφόρου στην περιοχή, βλ.Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiña, *Χαρακτηριστικά*, 226.

91. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334: " و دخلوا فوضعوا السيف ... إلى أن كلوا و ضجروا ". Το ίδιο στους: Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil,* τ. 7, 274. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 278.

92. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 320: " فيقال قتل بحلب مئة ألف و خمسون ألفاً "

93. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ.7, 274. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 253-4. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 492. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 253. Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, 567.

94. Ανάμεσα στα λάφυρα που κατέκτησαν οι Βυζαντινοί από το Χαλέπι βρισκόταν, σύμφωνα με τον Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 494, και ένα τμήμα της τιμίας εσθήτος του Βαπτιστή Ιωάννη: *ὅθεν καί τι μέρος τῆς τιμίας ἐσθῆτος τοῦ βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐκόμισε.*

95. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ.15, 254. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh*, τ. 4, 305.

96. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Μάλιστα για το μεγάλο τέμενος του Χαλεπιού λέγεται ότι συναγωνιζόταν σε ομορφιά

Μαζί με το πλήθος των λαφύρων οι Βυζαντινοί οδήγησαν πίσω στην πατρίδα τους 10.000 αιχμάλωτους[97].

Πριν την επιστροφή του Νικηφόρου στο Βυζάντιο, συνέβη ένα γεγονός το οποίο αξίζει να μνημονεύσουμε. Μαζί με τον στρατό που είχε υπό τις διαταγές του ο Φωκάς, τον είχε ακολουθήσει και ο ανιψιός του βασιλιά Ρωμανού Β΄[98]. Όταν μετά από εννέα μέρες ο Νικηφόρος αποφάσισε να αποχωρήσει από το Χαλέπι, ο ανιψιός του αυτοκράτορα τον επέπληξε, επειδή σχεδίαζε την επιστροφή στα βυζαντινά εδάφη, πριν κατακτήσουν και την ακρόπολη (σε αυτήν είχαν καταφύγει μερικοί Άραβες μετά την είσοδο των βυζαντινών στρατευμάτων στην πόλη[99]). Ο διάλογος που ακολούθησε μεταξύ των δύο αντρών ήταν έντονος και επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που έχουμε και από βυζαντινές πηγές[100] για την ύπαρξη ενός

και το ίδιο το τέμενος των Ομμεϋάδων στη Δαμασκό. βλ. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82:

" إنّ جامع حلب ... بجامع دمشق ". SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 281.

97. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 2, 415.Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 62. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Κώδικας AR-288, 446. SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς*, 279.

98. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 181. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 274. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7. Ωστόσο σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Άραβες ιστοριογράφους, οι Al-Aẓīmī (1090-1161) και Ibn Kathīr (περ. 1300-1373) αναφέρουν ότι αυτός που αντέδρασε στην επιθυμία του Νικηφόρου δεν ήταν ο ανιψιός του Ρωμανού, αλλά ανιψιός του ίδιου του Νικηφόρου. βλ. Al-Aẓīmī, *Ta' rīkh, al-ḥalab*, έκδ. I. ZĀRŪR, Δαμασκός 1984, 300: " و قتل بها ابن أخيه ". Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254: " فقال له ابن أخته ". Την εκδοχή αυτή αποδέχονται και αρκετοί σύγχρονοι ιστορικοί, βλ. SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 283. MCGEER, *Dragon's Teeth*, 231-2, 235.

99. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 77: " و انحصر أهل حلب في القلعة بما أمكنهم من أموالهم "

100. Ο Θεοδόσιος Διάκονος στο ποίημα που συνέθεσε για να το αφιερώσει στον Ρωμανό Β΄ τοποθετεί σε μια τελείως άκαιρη χρονική στιγμή κάποιον στρατηγό να επιτιμά τον Νικηφόρο, γιατί κατά την ομιλία του στα βυζαντινά στρατεύματα, κατά τη διάρκεια της κρητικής εκστρατείας, παρέλειψε να αναφερθεί στον αυτοκράτορα, βλ. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. CRISCUOLO, 18-9, στίχ. 455-467: *Πρωτοστράτηγε, πῶς λιπὼν τὸν δεσπότην/οὐχ ὡς μάγειρος τῇ βαναυσίῳ τέχνῃ / κυκῶν ἔμιξας τοῦτον ἐν παραινέσει ... μόνον πλατυνθῇ σκῆπτρα τῆς μοναρχίας / καὶ γῆς ἀνάξῃ Ῥωμανὸς πάσης μόνος.* Η ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Αριστοκρατικές Οικογένειες*, 141-2, έχει επισημάνει ότι ακόμη και οι σχέσεις του Νικηφόρου με τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη, με την παράλληλη απομάκρυνση του πρώτου από τον θείο του, Μιχαήλ Μαλεΐνο, μπορούν να χρησιμεύσουν ως αποδείξεις για τις άσχημες σχέσεις Ρωμανού Β΄ και Νικηφόρου Φωκά.

κλίματος αντιπάθειας μεταξύ του γιού του Κωνσταντίνου Ζ΄ και του σπουδαίου στρατηγού. Γράφει ο Miskawayh (932-1030):

> *Μετά από εννέα ημέρες ήθελε ο Δομέστικος (ο Νικηφόρος) να αναχωρήσει με ό,τι είχε επιτύχει και ό,τι είχε στα χέρια του. Του είπε ο ανιψιός του βασιλιά: "Αυτήν την πόλη την έχουμε ήδη στα χέρια μας, αλλά δεν βρίσκονται απέναντι μας (στην ακρόπολη) όσοι την υπερασπίζονται και εκεί δεν βρίσκονται οι Αλαουίτες, οι Χασεμίτες, οι υπουργοί, οι γραμματείς και οι πλούσιοι; Λοιπόν για ποιον λόγο θα φύγουμε πριν να αλώσουμε την ακρόπολη;" Και του είπε ο δομέστικος: "Ήδη κατορθώσαμε αυτό που δεν μπορούσαμε*[101] *και δεν μπορούσε και ο βασιλιάς. Σκοτώσαμε, αιχμαλωτίσαμε, κάψαμε, γκρεμίσαμε, απελευθερώσαμε τους αιχμαλώτους μας και πήραμε όποιον θέλαμε να ανταλλάξουμε χωρίς ανταλλαγή και πήραμε λάφυρα που δεν ξανακούστηκαν όμοια τους. Και αυτοί που κατέφυγαν στην ακρόπολη είναι γυμνοί και έτσι και κατεβούν από αυτήν θα πεθάνουν γιατί είναι αδύναμοι..." Και επέμενε ο ανιψιός του βασιλιά στο ζήτημα και είπε: "Εγώ δεν φεύγω αν δεν κατακτήσω την ακρόπολη". Και επειδή επέμενε, του είπε ο δομέστικος: "Κατευθύνσου τότε εναντίον της και πολιόρκησέ την και η κατάσταση ανάγκης θα οδηγήσει όσους βρίσκονται σε αυτήν να παραδοθούν". Και αυτός απάντησε: "Δεν θα την κατακτήσω παρά μόνο με το ξίφος". Τότε του είπε ο Νικηφόρος: "Δικό σου θέμα, κάνε ότι θέλεις. Εγώ θα βρίσκομαι με τον στρατό μου στην πύλη της πόλης"*[102].

Η προσπάθεια, όμως, του ανιψιού του Ρωμανού να αλώσει το φρούριο της ακρόπολης απέβη άκαρπη, ενώ ο ίδιος έχασε τη ζωή του σε

---

101. Παρόμοια έκφραση χρησιμοποίησε στο έργο του και ο Ibn Ḥawḳal, *Kitāb Ṣūrat al-arḍ*, έκδ. Dār Maktaba al-Ḥayāt, Βηρυτός 1992, 182, ο οποίος υποστήριξε ότι τα εσωτερικά προβλήματα στον ισλαμικό κόσμο επέτρεψαν τους Βυζαντινούς να επιτύχουν πράγματα που προηγουμένως φάνταζαν ανέφικτα:

" و كثرة العناد و الخلاف ... إلى ما كانت مغلولة عنه "

102. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334-5:

" فلما كان بعد تسعة أيام أراد الدمستق أن ينصرف بما فاز به و حصل في يده فقال له ابن أخت الملك : هذا بلد قد حصل في أيدينا و ليس بإزائنا من يدفعنا عنه و من كان فيه من العلوية و بنى هاشم و الوزراء و الكتاب و من لهم أموال مقيمون في القلعة فبأي سبب ننصرف عنه قبل فتح القلعة ؟ فقال له الدمستق : قد وصلنا إلى ما لم نكن نقدره و لا يقدرها الملك و قتلنا و سبينا و أسرنا و أحرقنا و هدمنا و خلصنا أسراءنا و أخذنا من أردنا أن نفادي به بلا فدية و غنمنا غنيمة ما سمع بمثلها و من حصل في القلعة فهم عراة و إذا نزلوا هلكوا لأنهم لا يجدون قوتاً ... فأقام ابن أخت الملك على أمره و لحّ و قال : لا أنصرف أو أفتح القلعة . فلما لح قال له الدمستق : فأنزل عليها و حاصرها فإن الصورة و الضرورة تقود من فيها إلى فتحها . فقال : لا أفتحها إلا بالسيف . فقال له : شأنك و ما تريد فإني أنا مقيم في عسكري على باب المدينة . "

Επίσης βλ. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam*, τ. 14, 141. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh*, 62-3.

αυτήν την επιχείρηση[103]. Ο θάνατός του, πάντως, εξόργισε τον Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος ως αντίποινα διέταξε την εκτέλεση 1.200[104] αιχμαλώτων[105]. Αντίθετα κατά την επιστροφή του στο Βυζάντιο ο Νικηφόρος Φωκάς δεν προχώρησε σε καταστροφές των περιχώρων του Χαλεπιού, ειδοποιώντας τους κατοίκους να μην αμελούν τις γεωργικές ασχολίες και την ανοικοδόμηση της περιοχής, αφού σκόπευε να επανέλθει[106].

Το ίδιο έτος συνέβη ένα γεγονός που προκάλεσε ζωηρή εντύπωση στους Άραβες της εποχής. Ο εξάδελφος του Sayf al-Dawla, ο διάσημος Άραβας ποιητής[107] Abū Firās αιχμαλωτίστηκε από τους Βυζαντινούς στην

---

103. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 335. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 182. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 81. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 63. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 7-8. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 254. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 284.

104. Ο Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 81 υπερβάλλει, αναφέροντας ότι ο Νικηφόρος εκτέλεσε όχι 1.200 αλλά 12.000 αιχμαλώτους:

"فقتل عند ذلك من الأسرى اثني عشر ألف أسير".

Σε άλλο σημείο πάντως του ίδιου έργου ο ίδιος ιστοριογράφος κάνει λόγο για 1.200, βλ. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82: " ضرب أعناق الأسارى ... و كانوا ألفاً و مائتي رجل ".

Ο Ibn Kathīr *al- Bīdāya,* τ. 15 , 254, πάλι κάνει λόγο για περίπου 2.000 αιχμαλώτους:

" فغضب الدّمستق عند ذلك ... أيديهم من أسارى المسلمين ، و كانوا قريبا من ألفين ".

105. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 335. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 182. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 63. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 8. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί,* 48. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiña, *Χαρακτηριστικά*, 226.

106. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 335. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 274. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 63. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 8. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332.

107. Ο Sayf al-Dawla υπήρξε πάτρωνας πολλών ανθρώπων του πνεύματος οι οποίοι έζησαν στην αυλή του, όπως ο σπουδαίος, τουρκικής καταγωγής, φιλόσοφος al-Fārābī. Μεταξύ των ανδρών αυτών ξεχώριζαν και οι δύο μεγάλοι ποιητές της αυλής του, ο Abū Firās και ο Mutanabbī, βλ. M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization, Volume 1- The Classical Age of Islam*, Chicago 1977, 494. Bianquis, Sayf al-Dawla, 103-4. Μάλιστα ο Ibn Ẓāfir (1171–1216) μας αφηγείται, ότι ο Νικηφόρος εξοργισμένος για τη συκοφάντηση των Βυζαντινών στα ποιήματα του τελευταίου είχε πει: «*Βασανιζόμαστε από έναν ψεύτη ποιητή* (τον Mutanabbī) *και από έναν εμίρη, ευκίνητο ιππέα* (τον Sayf al-Dawla)»: βλ. Ibn Ẓāfir, *Akhbār al-Duwal*, τ. 1, 57:

" بلينا بشاعر كذّاب ، و أمير خفيف الرّكاب ". Για τα ποιήματα του Mutanabbī που αναφέρονται στην κατάληψη του Χαλεπιού, βλ. Mutannabī, *Dīwān*, έκδ. al-Barḳuḳī, Βηρυτός 1986, τ. 2, 207 και 313.

πόλη Manbidj (την αρχαία Βαμβύκη), στην οποία ο Sayf al-Dawla τον είχε ορίσει κυβερνήτη[108].

Αξίζει σε αυτό το σημείο να παρεμβάλουμε ένα τμήμα από την ποίηση του Abū Firās που αφορά τον ίδιο τον Νικηφόρο Φωκά. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας κατά τη διάρκεια της παραμονής του Abū Firās στην Κων/πολη[109], σε έναν (φανταστικό για ορισμένους ερευνητές[110]) διάλογο με τον επιφανή αιχμάλωτο του, είχε αναφερθεί μειωτικά στην αγάπη των Αράβων για την ποίηση, λέγοντάς του: *Βέβαια εσείς είστε γραφιάδες και δεν γνωρίζετε την τέχνη του πολέμου*[111]. Η εξοργισμένη απάν-τηση του θιγμένου Abū Firās (932–968) που αποτυπώθηκε στους στίχους των ποιημάτων του παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για το θέμα μας. Παρακάτω παραθέτω μερικούς από αυτούς τους στίχους:

Ισχυρίζεσαι, βρε χοντρόλαιμε, ότι εμείς δεν γνωρίζουμε τον πόλεμο, ενώ εμείς είμαστε λιοντάρια στον πόλεμο.
Αλίμονο σου! Ποιος είναι για τον πόλεμο, εάν δεν ήμαστε εμείς, και ποιος είναι αυτός που ξοδεύει τις νύχτες του και τις ημέρες του σε αυτόν;

---

108. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Yahya, 99. Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 97. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 180. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 140. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 276. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 75. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 321. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 289. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya* τ. 15, 255. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 332. *Kitāb al-'Uyūn wa al- Ḥadā'iq,* τ. 4, 500. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 255-6.

109. Για την περίοδο αιχμαλωσίας του Abū Firās στο Βυζάντιο, βλ. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί,* 102-6 και 117-8. R. Al-Biwmī, *Abū Firās. Ο αιχμάλωτος ποιητής* [στα αραβικά], Κάιρο 2001, 91-101. Πατουρα, *Οι αιχμάλωτοι*, 93-7. Για τη μεταχείριση που επεφύλασσαν οι Βυζαντινοί στους επιφανείς Άραβες αιχμαλώτους πολέμου, βλ. L. Simeonova, In the depths of tenth-century Byzantine ceremonial: the treatment of Arab prisoners of war at imperial banquets, *BMGS* 22 (1998), 75-104 [ανατύπωση στο: J. Haldon (ed.), *Byzantine Warfare*, Aldershot 2007, 549-578]. A. Kolia - Dermitzaki, Some remarks on the fate of prisoners of war in Byzantium (9th – 10th centuries), στο G. Cipollone, *La liberazione dei captivi tra cristianità e Islam. Oltre la crociata e il Ghiād: tolleranza e servizio umanitario. Atti del Congresso interdisciplinare di studi storici* (Roma, 16-19 settembre 1998), Βατικανό 2000, 583-620.

110. El Cheikh, *Byzantium*, 169.

111. Abū Fīrās, *Dīwān* , έκδ. Dār al-kutub al-alamya, Βηρυτός 2003, 27 σημ. 3:
" انما انتم كتاب و لا تعرفون الحرب " .

Αλίμονο σου! Ποιός σκότωσε τον αδερφό σου στη Marash (Γερμανίκεια) και ποιός γέμισε το πρόσωπο του πατέρα σου[112] *με χτυπήματα από το ξίφος*[113]*;*
Συναντηθήκαμε και σε πολέμους πριν από αυτόν εδώ και σ' αυτούς εμείς ήμασταν λιοντάρια ενώ εσύ ήσουν σκύλος[114]*.*
Με τις γραφίδες μας σε κάναμε να τρέχεις στα οχυρά (να προστατευτείς) ή με τα ξίφη μας; Και αυτοί που εφορμήσαμε εναντίον σου ήμασταν σαρκοβόρα λιοντάρια ή γραφιάδες;
Σε εγκαταλείψαμε στη μέση της ερήμου όπου περιηγήθηκες σε αυτήν όμοιος με τρωκτικό που τρυπώνει στην τρώγλη του και κρύβει το πρόσωπο του στα χώματα.

---

112. Ο πατέρας του Νικηφόρου, Βάρδας Φωκάς, είχε διατελέσει και αυτός δομέστικος της Ανατολής και αν εμπιστευθούμε τον Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 488 υπήρξε επιτυχημένος στρατηγός στους πολέμους εναντίον των Αράβων: *ἀλλ' οὐχ οὕτω καὶ τῷ Βάρδᾳ Φωκᾷ τῷ τῶν σχολῶν δομεστίκῳ... καὶ τὰ προστυχόντα λείαν ἐτίθετο.* Ωστόσο ο Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 240-1, παρότι τον θεωρούσε αξιοθαύμαστο στρατηγό, κρίνει ως αποτυχημένη τη θητεία του στο αξίωμα, λόγω της πλεονεξίας του: *προχειρισθεὶς δομέστικος τῶν σχολῶν Βάρδας ὁ Φωκᾶς οὐδὲν ὅ τι καὶ λόγου ἄξιον ἀπειργάσατο... νοσήσας γὰρ τὴν πλεονεξίαν ἐξέστη τῶν ἑαυτοῦ λογισμῶν.* Την πλεονεξία του πατέρα του δεν δίστασε να καυτηριάσει και ο ίδιος ο Νικηφόρος Φωκάς σύμφωνα με τον Ψελλό, (*Ιστορία Σύντομος*, 96: *ὁ δὲ πατὴρ στρατηγεῖ, σὺ μὲν τῆς βασιλείας καταμελῶν, οὗτος δὲ φιλοχρηματῶν*) αλλά και τον Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών* 3, 493. Πολύ χρήσιμος χρονολογικός πίνακας της δράσης των μελών του οίκου των Φωκάδων, κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, στη Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές Οικογένειες*, 188-90.

113. Ο τραυματισμός του Βάρδα Φωκά στο πρόσωπο, μετά από συμπλοκή με τον στρατό του Sayf al-Dawla, επιβεβαιώνεται τόσο από τις βυζαντινές πηγές όσο και από άλλες αραβικές πηγές, βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 241: *ἐτρώθη δὲ κατὰ τὸ μέτωπον γενναίῳ καὶ βαθεῖ τῷ τραύματι, ὡς καὶ μέχρι τελευτῆς ἁδρὰν τὴν οὐλὴν περιφέρειν.* Βλ. και Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, 152-3.

114. Ο σκύλος αποτελεί στον αραβικό πολιτισμό σύμβολο της μιαρότητας και της χαμέρπειας. Στις αρνητικές αυτές ιδιότητες μόνο ο χοίρος ξεπερνά τον σκύλο. Επομένως ήταν συνηθισμένο οι Άραβες να χαρακτηρίσουν ως σκύλους τους εχθρούς τους, βλ. N. F. Hermes, The Byzantines in Medieval Arabic Poetry: Abu Firas al-Rumiyyat and the poetic Responses of Al-Qaffal and Ibn Hazm to Nicephorus Phoca's al-Qasida al-Arminiyya al-malʿuna (The Armenian Cursed one), *ΒυζΣυμ* 19 (2009), 49-50. Ακόμη και στο μεταγενέστερο Sīrat΄Antar, στο οποίο οι κύριοι εχθροί του Άραβα ήρωα είναι οι Φράγκοι και όχι οι Βυζαντινοί, συναντούμε την έκφραση *τα στρατεύματα των σκύλων Rūm*, βλ. I. Al-Fadel, *Η εικόνα των Βυζαντινών κατά τις αραβικές μυθιστορίες Sīrat΄Antar-΄Umar al-Nuʿamān* [διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1997, 155.

Εμείς καυχιόμαστε για τα χτυπήματα με το ξίφος στον πόλεμο, βρε νόθε ψεύτη[115].

Επιστρέφοντας στην εκστρατεία στο Χαλέπι, πρέπει η φαινομενικά αδικαιολόγητη απόφαση του Νικηφόρου, να εγκαταλείψει την πόλη ακριβώς τη στιγμή που την είχε κατακτήσει, να σχετίζεται με τα νέα που έφθαναν από τη Βασιλεύουσα σχετικά με την υγεία του Ρωμανού Β΄[116]. Από την άλλη, αραβικές πηγές αναφέρουν ότι ο Sayf al-Dawla είχε ενωθεί με τον στρατό του Na<u>d</u>j<u>ā</u> και είχαν αρχίσει να παρενοχλούν το βυζαντινό στράτευμα[117], επομένως ο Νικηφόρος διάλεξε να αποχωρήσει από την πόλη φοβούμενος μην αποκλειστεί εκεί, έχοντας μάλιστα στα νώτα του τους υπερασπιστές της ακρόπολης[118]. Πάντως το διάστημα κατά το οποίο η ενεργητικότητα του Νικηφόρου αναλώθηκε στον αγώνα για την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας, δεν το άφησαν ανεκμετάλλευτο οι Χαμδανίδες. Ο Sayf al-Dawla, ήδη, είχε επιστρέψει στην Ανάζαρβο ανοικοδομώντας την[119], ενώ συγχρόνως ανανεώθηκαν οι αραβικές επιθέσεις στα βυζαντινά εδάφη. Έτσι το 963/352 έχουμε δυό σημαντικές αραβικές επιδρομές· η μια πραγματοποιήθηκε από το μαμελούκο[120] του

---

115. Abū Firās, *Dīwān*, 27-8:

" أتزعم يا ضخم اللغاديد ، و أننا و نحن أسود الحرب لا نعرف الحربا / فويلك من للحرب إن لم نكن لها و من ذا الذي يمسي و يضحي لهاتربا / و ويلك من أردى أخاك بمرعش و جلل ضرباً وجه والدك العضبا / لقد جمعتنا الحرب من قبل هذه فكنا بها أسداً و كنت بها كلباً / بأقلامنا أحجرت أم بسيوفنا و أسد الشري قدنا إليك أم الكتباً / تركناك في بطن الفلاة تجوبها كما انتفق اليربوع يلتثم التّرباً / تفاخرنا بالطعن و الضرب في الوغى لقد أوسعتك النفس يا بن استها كذباً " .

116. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82: " إنه ورد إليه الخبر أن رومانوس ... ليملكوه عليهم " . SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 286-7. CANARD, *H'amdanides*, 817.

117.Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 82: " و قيل : سبب رحيله أنّ نجا ... سبباً لرحيله عن حلب ".

118. Ibn Ka<u>th</u>īr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 254:

" ثم عزم الدّمستق على الانصراف خوفاً من رجوع سيف الدولة ". SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 282-3.

119. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 276. Ibn Ka<u>th</u>īr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 256. Ibn <u>Kh</u>aldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. <u>K</u>HAḌAR ʿABĪD, *Ιστορία*, 159. AL-DJANZĀRĪ, *Τα χερσαία ισλαμικά thug<u>h</u>ūr*, 72. SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 458.

120. Ο Sayf al-Dawla ήταν περίφημος στον αραβικό κόσμο για τους επίλεκτους μαμελούκους του στρατού του, οι οποίοι έφθαναν στον αριθμό των 500 ανδρών και *εάν επιτίθετο με αυτούς σε οποιονδήποτε στρατό, θα τον διέλυε.* Βλ. Ibn Ẕāfir, *Ak<u>h</u>bār*, τ. 1, 57: " إذا حمل بهم في أي جيش كان خرّقه ". Πάντως από πολύ νωρίς ο Sayf al-Dawla αναγκάστηκε να φυλακίσει ή να θανατώσει συνολικά 380 από τους μαμελούκους του, οι οποίοι είχαν δωροδοκηθεί από τους Βυζαντινούς, την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄, ώστε να τον δολοφονήσουν. Βλ. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 75: " و في جمادى الأولى ... وهرب بعضهم ". BIANQUIS, Sayf al-Dawla, 107. McGEER, *Dragon's Teeth*, 237.

Sayf al-Dawla, Nadjā, ενώ η άλλη από τους κατοίκους της Ταρσού[121]. Τους πολεμιστές του, πάντως, δεν τους ακολούθησε ο Sayf al-Dawla ο οποίος έμεινε πίσω στο Χαλέπι εξαιτίας της επιδεινωμένης υγείας του[122].

Προσπάθειες των Βυζαντινών για προσάρτηση της Κιλικίας[123]

Όταν ο Νικηφόρος Φωκάς ανέβηκε στον βυζαντινό θρόνο αναπόφευκτα παρέμεινε για ένα χρονικό διάστημα στη Βασιλεύουσα. Εκείνη την περίοδο το κύριο βάρος των αγώνων εναντίον των Αράβων επωμίστηκε ο νέος δομέστικος της Ανατολής, Ιωάννης Τζιμισκής. Η πρώτη του ενέργεια ήταν η προσπάθεια να καταλάβει τη Μοψουεστία (αραβικά Miṣṣīṣa). Η πολιορκία της πόλης έλαβε χώρα το 964/353 και οι Βυζαντινοί[124] συνάντησαν σθεναρή αντίσταση από τους κατοίκους της πόλης[125]. Λόγω,

121. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 336.Al-Azīmī, *Ta' rīkh,* 301. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 279. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 256. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 305. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ.3, 335-6. AL-DJANZĀRĪ, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 45.

122. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 336. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 279. SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 459.

123. Οι αραβικές πηγές μας επιτρέπουν την πλήρη κατανόηση της πορείας των βυζαντινών κατακτήσεων στην Ανατολή. Αντίθετα οι βυζαντινές πηγές είναι πολύ συγκεχυμένες σχετικά με αυτό το ζήτημα. Ο Λέων Διάκονος αναφέρει μοναχά μια αποτυχημένη πολιορκία της Ταρσού το 964 και το ίδιο χρόνο τοποθετεί την άλωση της Μοψουεστίας. Τον επόμενο χρόνο, στη δεύτερη δηλαδή πολιορκία της, ο Νικηφόρος, σύμφωνα με τον Λέοντα, θα κατακτήσει και την Ταρσό (965): Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 52-61. Ο Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 502, πάλι, κάνει λόγο μόνο για μια εκστρατεία του Νικηφόρου εναντίον της Μοψουεστίας και της Ταρσού κατά τη διάρκεια της οποίας κατακτήθηκαν και οι δύο πόλεις (965). Τα ίδια με τον Ζωναρά αναφέρει και ο Σκυλίτζης *Σύνοψις Ιστοριών*, 268-9, ο οποίος μάλιστα για το 964 μας βεβαιώνει ότι δεν επιχειρήθηκε κάτι εναντίον της Ταρσού και της Μοψουεστίας, γεγονός που, όπως θα δούμε, έρχεται σε αντίθεση με την πλειονότητα των μαρτυριών των αραβικών πηγών.

124. Κατά τον Ibn Al-ʿadīm (1192-1262) επικεφαλής του βυζαντινού στρατού σε αυτήν την εκστρατεία ήταν ο ίδιος ο Νικηφόρος. Βλ. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*,83:
" و حاصرها نقفور مدّة ... أحرق ما حولها ".

125. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 337. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 105. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 155. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 282. Ibn Al-ʿIbrī, *Ta' rīkh,* 63. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 192. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 13. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 264. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 336. SCHLUMBERGER, *Νικηφόρος Φωκάς,* 462.

κυρίως, της έλλειψης εφοδίων ο Τζιμισκής αναγκάστηκε, μετά από μια εβδομάδα, να λύσει την πολιορκία και να επιστρέψει στο Βυζάντιο, αφού πρώτα έκαψε τις γεωργικές εκτάσεις[126] γύρω από τη Μοψουεστία, καθώς και γύρω από τα Άδανα[127] και την Ταρσό τιμωρώντας, έτσι, τους κατοίκους των δύο τελευταίων πόλεων για τη βοήθεια που προσέφεραν στην πολιορκημένη Μοψουεστία[128]. Αποχωρώντας από την περιοχή ο Τζιμισκής άφησε πίσω του, εκτός από 15.000 νεκρούς[129] (αργότερα οι

---

126. Ο εκδότης του Ibn Al-Djawzī διορθώνει το وستاق του κώδικα σε الدمستق, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα η μετάφραση του χωρίου να είναι: *και έκαψε ο Δομέστικος τη Μασίσα, τα Άδανα και την Ταρσό*... ωστόσο πιστεύω ότι το ορθό είναι το وستاق

να διαβαστεί ως رستاق και το χωρίο θα πρέπει να διαβαστεί *και έκαψε (ο Δομέστικος) τις γεωργικές εκτάσεις της Μασίσας, των Αδάνων και της Ταρσού*. Βλ. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam*, τ. 14, 155: " و أحرق الدمستق (وستاق) المصيصة و أذنة و طرسوس ".

127. Αλλού πάντως αναφέρεται ότι οι συγκρούσεις Βυζαντινών και Αράβων έξω από τα Άδανα έλαβαν χώρα πριν την πολιορκία της Μοψουεστίας. βλ. Κώδικας AR-288, 445-6: " فلقيوه المسلمين عند أدنة ، و وقع فيما بينهم الحرب ... يقاتلوا عن أنفسهم يومين و ليلين ".

128. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 337. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 105. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 282. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 63. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 192. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 13. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 323. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 265. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 336. Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 45. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 464.

129. Αναλυτικά για τη μάχη αυτή, που έμεινε γνωστή ως η μάχη του Ματωμένου Λόφου, κατά την οποία ο Τζιμισκής κατέσφαξε τους 15.000 στρατιώτες της Ταρσού, βλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 463. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 337: " فجاءهم بخمسة عشر ألفا من فارس ...فقاتلوهم يومين ".

Ο Ibn Al-Athīr, ο Nuwayrī και ο Ibn Kathīr αναφέρουν 15.000 νεκρούς, ενώ άλλοι, 5.000 βλ. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 282: " فقتل من المسلمين خمسة عشر ألف رجل ". Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 192: " قتل من المسلمين خمسة عشر ألف ". Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 264-5 : " و قتل ممّن حولها خمسة عشر ألف إنسان ". Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 155: " فقتلوا منهم نحو خمسة آلاف رجل ".Miskawayh, *Tadjārib*, 337: " و قتل منهم خمسة آلاف رجل ". Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 63: " انصب الروم على خمسة آلاف كانوا قادمين من طرسوس ليساعدوا اهل المصيصة ". Από την άλλη ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 104, μιλά για 4.000 νεκρούς τοποθετεί όμως ηγέτη των Βυζαντινών σε αυτήν τη μάχη τον ίδιο τον Νικηφόρο:
" و لقيه نفير طرسوس في جمع كثير فهزمهم و قتل منهم زهاء أربعة آلاف "

Ο Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 267-8, αναφέρει και αυτός 5.000 νεκρούς, αλλά κάνει λόγο για δύο φάσεις της μάχης και τοποθετεί τους 5.000 νεκρούς στη διάρκεια της δεύτερης φάσης: *Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἐκπέμπει κατὰ Κιλικίας Ἰωάννην μάγιστρον... καὶ τοῖς Σαρακηνοῖς τελείας καταστροφῆς γέγονεν αἴτιον.* Ίσως οι υπόλοιποι 10.000 νεκροί που αναφέρουν οι άλλοι ιστορικοί να προέρχονται από την πρώτη φάση

μουσουλμάνοι, στο σημείο που έπεσαν αυτοί οι μαχητές οικοδόμησαν ένα τέμενος το οποίο ονομάστηκε το Τέμενος των Μαρτύρων[130]), και μια ειδοποίηση: «Αποχωρώ, όχι εξαιτίας κάποιας ανικανότητας, αλλά λόγω της έλλειψης των ζωοτροφών και των εφοδίων. Όμως, θα επιστρέψω σε εσάς και όποιος θα έχει μεταναστεύσει θα σωθεί, όποιον όμως βρω, μετά την επιστροφή μου, θα τον σκοτώσω»[131]. Στο μεταξύ, ο Sayf al-Dawla (του οποίου η υγεία ήταν σε τέτοια κατάσταση που ασκούσε τη διοίκηση του στρατού του πάνω από ένα φορείο με το οποίο τον μετέφεραν[132]) μαζί με 5.000 γαζήδες από το Χορασάν είχε ξεκινήσει από τη Mayyāfāriḳīn, για να βοηθήσει τους πολιορκημένους στη Μοψουεστία. Πάντως, ο αραβικός στρατός έφτασε στην περιοχή, αφού οι Βυζαντινοί είχαν αποχωρήσει και έτσι γρήγορα διαλύθηκε[133].

Η περίοδος αποχής από τα πολεμικά μέτωπα δεν διήρκησε πολύ για τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά. Το έτος 964/353, αφού πρώτα ανακατέλαβε την Ανάζαρβο[134], ηγήθηκε[135] μιας εκστρατείας εναντίον της

της μάχης. Επίσης βλ .Bianquis, Sayf al-Dawla, 108.

130. Κώδικας AR-288, 446:

. " و بنوا المسلمين على التلّ الذي قُتل المسلمون عليه مسجداً ، و سمّوه مسجد الشهداء "

131. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 282:

" أني منصرف عنكم لا لعجز، و لكن لضيق العلوفة و شدّة الغلاء ، و أنا عائد إليكم فمن انتقل منكم فقد نجا ، و من وجدته بعد عودتي قتلته ".

Το ίδιο και στους: Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 337. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 155. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 192.

132. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 103. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 83. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 550.

133. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 337. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 105. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil,* τ. 7, 282. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 83. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 64. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 549.

134. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 268. Khaḍar Abīd, *Ιστορία*, 160. Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 72.

135. Πάντως ο Ibn Khaldūn (1332-1382) και σε αυτήν την εκστρατεία τοποθετεί μοναδικό επικεφαλής τον Ιωάννη Τζιμισκή. βλ. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308:

" ثم عاد إليهم و حاصر طرسوس ". Αντίθετα ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī δεν αναφέρει καθόλου τον Τζιμισκή και αναφέρει ως επικεφαλής των Βυζαντινών ακόμη και στην πολιορκία της Μοψουεστίας τον Νικηφόρο, ενώ προσθέτει ότι κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, ο Βυζαντινός βασιλιάς απέστειλε στρατιωτικά σώματα να επιτεθούν τόσο στην Αντιόχεια όσο και στο Χαλέπι, πληροφορία που δεν συναντάται πουθενά αλλού. Πρέπει να υποθέσουμε ότι αν αληθεύει αυτό θα πρόκειται ασφαλώς για επιχειρήσεις λεηλασίας των

Ταρσού[136]. Και αυτή, όμως, η εκστρατεία ήταν ανεπιτυχής. Στις σκληρές μάχες, που έλαβαν χώρα έξω από τα τείχη της Ταρσού, ο βυζαντινός στρατός δεν κατόρθωσε να κάμψει την αντίσταση των Αράβων και μάλιστα σε μια από αυτές παραλίγο να αιχμαλωτισθεί και ο ίδιος ο Τζιμισκής[137]. Πάντως, αν και ο Τζιμισκής τελικά σώθηκε, αναφέρεται η αιχμαλώτιση κάποιου σημαντικού Βυζαντινού πατρίκιου[138]. Σύντομα, ο Νικηφόρος αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την Ταρσό. Άφησε, όμως έξω από τη Μοψουεστία τον Τζιμισκή, ο οποίος είχε μια δεύτερη ευκαιρία να κατακτήσει την πόλη[139]. Οι Βυζαντινοί για τρεις μήνες, ανενόχλητοι, όπως με πικρία διαπιστώνει ο Ibn Al-Athīr (1160-1233), πολιορκούσαν την πόλη[140]. Και αυτή τη φορά, όμως, ο βυζαντινός στρατός νικήθηκε από την έλλειψη των απαραίτητων εφοδίων. Ο Τζιμισκής αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τα σχέδια κατάκτησης της πόλης, όταν άρχισαν να πληθαίνουν οι θάνατοι στις τάξεις του βυζαντινού στρατού λόγω του λιμού[141].

Σε αντίθεση με το μέτωπό της Κιλικίας, όπου οι Βυζαντινοί δεν σημείωσαν κάποια αξιόλογη επιτυχία αυτή την περίοδο, νοτιότερα επιτεύχθηκε η κατάκτηση της Κύπρου (965/354)[142], η οποία, σε συνδυασμό

περιχώρων αυτών των δύο πόλεων και όχι για προσπάθειες κατάληψής τους. Βλ. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 107: " و عاد نقفور الملك إلى الثغر ... و سراياه إلى حلب و أنطاكية ".

136. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Ibn Kaṯhīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 265. Κώδικας AR-288, 450.

137. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 45.

138. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh*, τ. 4, 308.

139. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " و رحل الروم عنهم ... مع الدمستق ".

140. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 189. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Ibn Al-Ɂbrī, *Ta' rīkh,* 63.

141. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 189. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284.

142. Khaḍar' Abīd, *Ιστορία*, 160. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 227. Στην Κύπρο έως τότε επικρατούσε ένα ιδιότυπο καθεστώς συγκυριαρχίας (condominium) Αράβων και Βυζαντινών, με τους Κύπριους να πληρώνουν φόρους τόσο στο χαλιφάτο όσο και στην αυτοκρατορία εξασφαλίζοντας έτσι την ειρήνη. βλ. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 106. Ibn Ḥawḳal, *Ṣūrat al-arḍ*, 184, και πβλ. K. P. Kyrris, The nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus fron the 7th to the middle of the 10th century AD, *Graeco-Arabica* 3 (1984), 149-175.

με την κατάκτηση της Κρήτης, που είχε προηγηθεί, δημιουργούσε τις βάσεις για την ανασύσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στους θαλάσσιους δρόμους της ανατολικής Μεσογείου[143]. Από τις βυζαντινές πηγές γνωρίζουμε ότι πρωτεργάτης της εκστρατείας αυτής υπήρξε ο Νικήτας Χαλκούτζης[144], δυστυχώς όμως, όπως και στην περίπτωση της Κρήτης έτσι και για την κατάκτηση της Κύπρου, οι αραβικές πηγές έχουν λίγα να μας προσφέρουν συγκριτικά με τη σπουδαιότητα αυτού του γεγονότος[145]. Ο Yahya al Antaki (περ. 980 – μετά το 1066), πάντως, μας πληροφορεί, ότι στην Κύπρο επιτέθηκε στους Βυζαντινούς, ένας αιγυπτιακός στόλος αποτελούμενος από 32 πολεμικά πλοία[146]. Οι Βυζαντινοί αντιμετώπισαν επιτυχώς την αραβική επίθεση και έτσι ολοκληρώθηκε η κατάκτηση του νησιού[147].

Είδαμε παραπάνω, ότι δύο φορές ο βυζαντινός στρατός αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις επιχειρήσεις του, λόγω της σιτοδείας που έπληττε την Κιλικία αυτήν την περίοδο. Είναι λογικό, ότι οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις στο έδαφός της, συνετέλεσαν στη δημιουργία προβλημάτων

---

143. Umar Kamal-Tawfīk, *Πρόδρομοι των σταυροφοριών στην αραβική Ανατολή. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής και η ανατολική του πολιτική* [στα αραβικά], Αλεξάνδρεια 1967, 17-8.

144. Βλ. Α. Γ. Κ. Σαββιδης, Προσωπογραφικὸ σημείωμα γιὰ τὸν ἀπελευθερωτὴ τῆς Κύπρου Νικήτα Χαλκούτζη καὶ γιὰ τὴν χρονολογία ἀνακατάληψης τῆς μεγαλονήσου (965 μ. Χ.), *Ἐπετ. Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 2 (1993), 371-378 [=Του ιδιου, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 1994, 57-64], όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Εσφαλμένη η άποψη του Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 94, ότι ο Νικήτας Χαλκούτζης δεν ήταν άλλος από τον πρωταγωνιστή της Σικελικής εκστρατείας, τον πατρίκιο και δρουγγάριο του στόλου Νικήτα, για την ταυτότητα του οποίου βλ. προσφάτως Β. Βλυσιδου, Η υποχώρηση από την Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας 756-976, στον τόμο Β. Βλυσιδου-Σ. Λαμπακης-Μ. Λεοντσινη-Τ. Λουγγης, *Βυζαντινά Στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*, Αθήνα 2008, 383 και σημ. 771.

145. Για την κατάκτηση της Κύπρου στις βυζαντινές πηγές, βλ. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, τ. 3, 503. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 270.

146. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 106:

" و غزاها في المدّة من مصر جمع كثير في اثنين و ثلاثين مركباً حربيّة ". Η ίδια εκστρατεία αναφέρεται και στον Κώδικα AR-288, 446, με τη διαφορά ότι εκεί ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο αραβικός στόλος επιχείρησε εναντίον της Κρήτης και όχι της Κύπρου:

" و غرق المراكب إلى أقريطس ...ستة عشر رجلا ".

147. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 106: " فاستظهروا الروم عليهم ... و عاد الباقون منهزمين ".

σιτοδείας, ωστόσο ώς ένα σημείο η έλλειψη τροφίμων στην Κιλικία οφείλεται και στην τακτική που ακολουθούσε ο Νικηφόρος, να καταστρέφει τις γεωργικές εκτάσεις της περιοχής, προκαλώντας έτσι πιο εύκολη την παράδοση των λιμοκτονούντων εχθρών του[148] και δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα εξεύρεσης οικονομικών πόρων για τον αντίπαλο του Sayf al-Dawla, που όπως ήταν φυσικό δεν μπορούσε πλέον να φορολογήσει τις κατεστραμμένες γεωργικές εκτάσεις[149]. Ας αναφέρουμε εδώ το παράδειγμα της ΄Ayn Zarba: μετά την κατάκτηση της πόλης, μαζί με την καταστροφή των τειχών, ο Νικηφόρος διέταξε και το κόψιμο όλων των χουρμαδιών της περιοχής, το σύνολο των οποίων έφθανε στα 40.000- 50.000 δέντρα[150]. Στο Χαλέπι, πάλι, το 962/351 οι Βυζαντινοί, πριν την αποχώρησή τους από την πόλη, φρόντισαν να καταστρέψουν όλα τα αποθέματα σε λάδι[151]. Η μετανάστευση 50.000 κατοίκων της Κιλικίας προς το εσωτερικό της Συρίας, και ιδίως προς τη Δαμασκό, λόγω των προβλημάτων που προκαλούσε η έλλειψη τροφίμων στην περιοχή, φανερώνει την έκταση του προβλήματος[152]. Παραδίδει ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī, (περ. 980 –μετά το 1066) για αυτό το γεγονός:

> *Μετανάστευσαν από τις μεθοριακές περιοχές προς τη Δαμασκό και τη Ραμάλα, αλλά και σε άλλες πόλεις, πολλοί άνθρωποι, εξαιτίας της σιτοδείας και του φόβου που προκαλούσαν οι Βυζαντινοί*[153].

---

148. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 137. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 83. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa, *Χαρακτηριστικά*, 227. Αυτή η τακτική του Νικηφόρου αναφέρεται και στις βυζαντινές πηγές, βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 58: «*καρτερῶς τά τε λήϊα καὶ τοὺς λειμῶνας, τοῖς ἄνθεσι καὶ παντοίων δένδρων ... ὅσα οἶδε φέρειν ὀπώρας παντοίας χυμούς*».

149. Mcgeer, *Dragon's Teeth*, 245.

150. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 333. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 180. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 139. Ibn Al-Ʒbrī, *Ta' rīkh,,* 62. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ.15, 255. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 237.

151. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 334. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 141. Ibn Al-Ʒbrī, *Ta' rīkh,* 62. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 254. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 279.

152. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 338. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 156. Ibn Al-Ʒbrī, *Ta' rīkh,* 63.

153. Yaḥyā Al-Anṭaḳī , *Ta' rīkh,* 105-106 :

" و انتقل من الثغر إلى دمشق و إلى الرملة و إلى غيرهما من البلدان خلق كثير هرباً من الغلاء و الخوف من الروم "

Οι εξελίξεις στη Σικελία

Ένα χρόνο πριν την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Νικηφόρο Φωκά, δηλαδή το 962/351, οι Άραβες, υπό την ηγεσία του Aḥmad bin Ḥasan, κατόρθωσαν να κυριεύσουν την πόλη του Ταυρομενίου[154]. Η κατακτημένη πόλη μετονομάστηκε σε αλ-Μουιζία (المعزية), προς τιμή του Φατιμίδη χαλίφη, επικυρίαρχου των Καλμπιδών, al- Múizz[155]. Πραγματικά, μετά και την κατάληψη του Ταυρομενίου, στη Σικελία είχε παραμείνει μοναδικός θύλακας των Βυζαντινών η πόλη της Ραμέτας. Οι Άραβες του νησιού δεν άργησαν να στραφούν εναντίον της και έτσι ξεκίνησε η πολύμηνη πολιορκία της στα τέλη του 963/352[156].

Οι χριστιανοί της Ραμέτας στράφηκαν για βοήθεια στον νέο αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά[157], του οποίου ο συνονόματος παππούς είχε παλιότερα διαπρέψει στο μέτωπο της Σικελίας[158]. Ο Φωκάς απάντησε θετικά στο αίτημα τους[159], το οποίο άλλωστε λειτουργούσε ως αφορμή για

---

154. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 275-6. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 175. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 442. Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 94. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 509. Για την αραβική Σικελία, βλ. Ahmad Aziz, *A History of Islamic Sicily*, Edinburg 1975 και F. Gabrieli-U. Scerrato, *Gli Arabi in Italia: cultura, contatti e tradizioni*, Milano 1979, 307-42 και 359-98.

155. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 276:

" و سمّيت المعزية ، نسبة إلى المعز العلويّ صاحب أفريقية " Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 94. M. Miotto, *Ο Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου των Φατιμιδών στην Εγγύς Ανατολή και η δράση των ιταλικών πόλεων στην περιοχή κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008, 97.

156. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 229. Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 94. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 511.

157. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " و أرسلوا إلى ملك القسطنطينية ... ينجدهم بالعساكر ".

158. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 262-3: *Ἀλλ' ἀναγκαῖον εἰπεῖν ἐπιδραμόντας, τίς ἡ πρὸς τοὺς Σαρακηνοὺς δασμοφορία, καὶ ὅθεν εἴληφε τὴν ἀρχήν... καὶ οὕτως τοὺς ἐγχωρίους εἴασε τὴν ἑαυτῶν χώραν ἀδεῶς κατοικεῖν.*

159. Ωστόσο, είναι αλήθεια, ότι ακόμη ένα κίνητρο του Νικηφόρου για την πραγματοποίηση της εκστρατείας στη Σικελία ήταν η επιθυμία του να σταματήσουν οι πληρωμές των δασμών στους εκεί Άραβες, όπως ορίζονταν στη συνθήκη που είχε συνομολογήσει ο Κωνσταντίνος Ζ΄ μετά την ήττα του εκστρατευτικού του σώματος, βλ. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, τ. 3, 500. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 262. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa,, *Χαρακτηριστικά*, 229. Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές Οικογένειες*, 161.

την εκτέλεση μιας ήδη σχεδιασμένης επέμβασης στην Σικελία[160] και έπειτα από λίγο καιρό, και συγκεκριμένα το 964/353, απέστειλε ένα στράτευμα 40.000 ανδρών, ώστε να βοηθήσει τους πολιορκημένους της Ραμέτας[161]. Η εκστρατεία αυτή έχει δίκαια παραλληλισθεί από σύγχρονους ερευνητές με αυτήν της Κρήτης[162]. Μαθαίνοντας τα νέα για την αποστολή του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος ο εμίρης της Σικελίας, Aḥmad bin Ḥasan, στράφηκε με τη σειρά του για βοήθεια στον Φατιμίδη χαλίφη al-Múizz[163]. Ο Φατιμίδης ετοίμασε ένα στράτευμα και αφού όρισε επικεφαλής του, τον πατέρα του εμίρη της Σικελίας, το απέστειλε στη Σικελία[164].

Επακολούθησε η έλευση του βυζαντινού στρατού. Η αποβίβαση έγινε στην πόλη της Μεσσήνης[165]. Οι Βυζαντινοί κινήθηκαν προς τη Ραμέτα, ενώ ο αραβικός στρατός χωρίστηκε στα δύο: ένα μικρό του τμήμα παρέμεινε έξω από την πολιορκημένη πόλη, ενώ οι υπόλοιποι κινήθηκαν για να αντιμετωπίσουν τους Βυζαντινούς[166]. Αρχικά η μάχη[167] εξελισσόταν ευνοϊκά για τους Βυζαντινούς οι οποίοι *ματαιόδοξοι για το πλήθος τους*[168] συγκρούονταν με τους Άραβες, που *είχαν επιλέξει το θάνατο*[169]. Η κατάσταση άλλαξε δραματικά μετά τον θάνατο του Βυζαντινού διοικητή

---

160. Βλυσιδου, Η υποχώρηση από τη Σικελία [βλ. σημ. 144], 382.

161. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " فجهّز إليهم عسكراً ... في البحر " Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa,, *Χαρακτηριστικά*, 229. Miotto, *Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου*, 97.

162. Βλυσιδου, Η υποχώρηση από τη Σικελία, 382-3. Για τη στρατηγική σύνδεση Κρήτης-Σικελίας στο μέτωπο της Ανατολικής Μεσογείου βλ. Lounghis, Byzantium in the Eastern Mediterranean, 85. Makrypoulias, Byzantine Expeditions, 350.

163. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 266.

164. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 266. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa,A, *Χαρακτηριστικά*, 229.

165. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " فأما الروم فإنهم وصلوا ... مسيني في شوّال "

166. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " و وصل الروم أحاطوا ... تقدّم الروم إلى القتال "

167. Ο Λέων Διάκονος, *Ιστορία* , 66 αναφέρει ότι πριν να λάβει χώρα αυτή η μάχη, οι Βυζαντινοί είχαν κατορθώσει να απελευθερώσουν τις Συρακούσες, την Ιμέρα, το Ταυρομένιο και τους Λεοντίνους: *καὶ τοσαύτης εὐετηρίας ἀπέλαυσαν παρὰ τὴν ἀρχήν, ὡς αὐτοβοεὶ τὰς κλεινὰς καὶ περιπύστους Συρακούσας ἑλεῖν καὶ Ἱμέραν, καὶ προσέτι Ταυρομένειον καὶ Λεοντίνους ἀναιμωτὶ παραστήσασθαι.* Η Βλυσιδου, Υποχώρηση από τη Σικελία, 383-4, παρατηρεί ότι το χωρίο αυτό φανερώνει μόνο τις προσδοκίες της Κωνσταντινούπολης για την επιχείρηση και όχι πραγματικά γεγονότα.

168. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 284: " و هم مدلون بكثرتهم ".

169. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285: " إختاروا الموت ".

Μανουήλ Φωκά[170], ο χαμός του οποίου οδήγησε στην άτακτη υποχώρηση των Βυζαντινών[171]. Αρκετοί στρατιώτες του βυζαντινού στρατού κατά την υποχώρηση έχασαν τη ζωή τους πέφτοντας σε ένα τεράστιο χαντάκι που βρισκόταν στην περιοχή που εξελίχθηκε η μάχη[172]. Όταν σταμάτησε η καταδίωξη των Βυζαντινών, οι Άραβες επιδόθηκαν στη λαφυραγώγηση του βυζαντινού στρατοπέδου[173].

Τα νέα για την ήττα των βυζαντινών όπλων έφτασαν γρήγορα στους πολιορκημένους της Ραμέτας. Η κατάσταση μέσα στο βυζαντινό φρούριο, μετά από την πολύμηνη πολιορκία, είχε καταστεί τόσο δύσκολη που έσπρωξε τους χριστιανούς υπερασπιστές του σε μια κίνηση απελπισίας: όσους θεώρησαν ανίκανους να προσφέρουν στην άμυνα της πόλης, τους έβγαλαν έξω από τα τείχη[174]. Η αποτρόπαια, όμως, αυτή πράξη δεν έσωσε την Ραμέτα από την αραβική άλωση: σύντομα οι Άραβες βρισκόντουσαν μέσα στην πόλη σφάζοντας τους άνδρες και αιχμαλωτίζοντας τα γυναικόπαιδα[175].

Εν τω μεταξύ τα απομεινάρια του βυζαντινού στρατού, μαζί με χριστιανούς κάτοικους από το νησί της Σικελίας και της γειτονικής Ρίας που επέλεξαν να τους ακολουθήσουν, επιβιβάστηκαν στα βυζαντινά πλοία με σκοπό να επιστρέψουν στη Βασιλεύουσα[176]. Ο εμίρης της Σικελίας Aḥmad bin Ḥasan δεν έχασε την ευκαιρία να επιτεθεί στους αποδιοργανωμένους Βυζαντινούς και στη ναυμαχία που ακολούθησε οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν κατά κράτος, ενώ ο δρουγγάριος του στόλου

170. Στον θάνατο του Μανουήλ αναφέρεται και ο επίσκοπος της Κρεμώνας, ο οποίος, όμως, λανθασμένα παραδίδει ότι ο Μανουήλ εκτελέστηκε από τους Άραβες, αφού πρώτα είχε αιχμαλωτιστεί, βλ. Λιουτπράνδος, De legatione Constantinopolitana, στο Liutprandi Episcopi Cremonensis, *Opera omnia*, SRG, έκδ. G.H. Pertz – E. Dümmler, Αννόβερο 1877, 155: «*ante triennium cum Manuele patricio, Nicephori nepote ... comprehenderunt capiteque truncum suspenderunt*».

171. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 266. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 67. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 527.

172. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 266.

173. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285: " و كانت الحرب ...الأسرى و الرؤوس ".

174. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285: " فأخرجوا ... و بقي المقاتلة ". Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 529.

175. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285: "فزحف إليهم المسلمون ... شيئاً كثيراً عظيماً " Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa, *Χαρακτηριστικά*, 230. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 530.

176. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 266.

Νικήτας, αιχμαλωτίστηκε[177]. Είναι άξιο παρατήρησης ότι μόνο μετά την αραβική νίκη στη Ραμέτα έλαβε χώρα κάποια ναυτική σύγκρουση των δύο εμπόλεμων, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί από τη μεσαιωνική πρακτική της αποφυγής ναυτικών συγκρούσεων εάν δεν εξασφαλιστεί σίγουρη ναυτική υπεροχή[178]. Οι τελευταίες χριστιανικές κοινότητες του νησιού αναγκάστηκαν εκ των πραγμάτων να συνθηκολογήσουν με τους Άραβες[179] προσφέροντάς τους μεγάλα χρηματικά ποσά[180].

Ο Νικηφόρος κατακτά τη Μοψουεστία και την Ταρσό[181].

Αναφερθήκαμε παραπάνω στις άσχημες συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Κιλικίας λόγω των ετήσιων πολεμικών συρράξεων μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών που έλαβαν χώρα στην περιοχή. Η κατάσταση είχε φέρει σε τέτοια θέση τους Άραβες ώστε οι κάτοικοι της Μοψουεστίας και της Ταρσού αναγκάστηκαν να στραφούν για

---

177. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 266. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 267. Στον Λέοντα Διάκονο ωστόσο δεν γίνεται αναφορά για κάποια ναυμαχία. Αντίθετα οι Άραβες πολεμιστές κατόρθωσαν να αιχμαλωτίσουν τις περισσότερες βυζαντινές τριήρεις με αιφνιδιαστική έφοδο στο βυζαντινό αγκυροβόλιο, βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 67: *οἱ δέ , ἐπεὶ τὸν πεζὸν στρατὸν παρεστήσαντο, ἐπὶ τὴν ᾐϊόνα ταχυδρομήσαντες, ἵνα αἱ Ῥωμαϊκαὶ τριήρεις ὑφώρμουν, ἐγκρατεῖς ἐξ ἐφόδου τῶν πλείστων ἐγένοντο.* Σχετικά με το γεγονός βλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 530 σημ. 1.

178. Ο Λέων ΣΤ΄ προέτρεπε τους Βυζαντινούς ναυάρχους να αποφεύγουν τις συγκρούσεις εκ παρατάξεως εάν δεν είχαν απόλυτη τακτική υπεροχή, βλ. Λέων ΣΤ΄, *Τακτικά*, έκδ. G. T. Dennis, *The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary* [CFHB 49], Washington 2010, 19, λζ΄-λθ΄, 516-518: *Διὰ τοῦτο χρή σε ἀεὶ παραφυλάττεσθαι καὶ μὴ πρὸς δημοσίας, ὡς εἴρηται, παρατάξεις ἀποθρασύνεσθαιμάλιστα ἐν πλοίοις ... καὶ προθύμους εἰς τὴν κατὰ τῶν ἐναντίων ἐγχείρησιν.* Για τις ναυτικές τακτικές Αράβων και Βυζαντινών βλ. V. Christides, Military intelligence in Arabo-Byzantine naval warfare, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο* [βλ. σημ.80], 269-281.

179. Ενώ αργότερα, το 967, ακολούθησε συνθήκη μεταξύ του al- Múizz και του Νικηφόρου, βλ. Tibi, Byzantine-Fatimid Relations, 95.

180. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 285: " و سارت سرايا المسلمين ... أموال و هادنوهم ".

181. Το συγκεκριμένο θέμα πραγματεύεται η Σ. Αποστολοπουλου, Η άλωση της Μοψουεστίας (±965) και της Ταρσού (965), *Graeco-Arabica* 1 (1982), 157-67. Η συγκεκριμένη μελέτη είναι αξιόλογη, μολονότι θα πρέπει να διορθωθεί το εξής: η πρώτη, από τις δύο, αραβικές πηγές που χρησιμοποιούνται δεν είναι ο Miskawayh, αλλά ο Dhahabī (*Ta' rīkh).*

βοήθεια στον ίδιο τον Νικηφόρο Φωκά. Έτσι το 965/354 ο Νικηφόρος συναντήθηκε με έναν Άραβα πρεσβευτή, ο οποίος πρότεινε στον Βυζαντινό αυτοκράτορα να αποδεχτεί τις πληρωμές φόρων από τις δύο μεγάλες πόλεις των thughūr και σε αντάλλαγμα να αποστείλει σε αυτές κάποιους συντρόφους του[182].

Οι αραβικές πηγές δεν μας διευκολύνουν στο να αποσαφηνίσουμε τί ακριβώς προτεινόταν στον Νικηφόρο. Από τη μια θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι οι αραβικές πόλεις είχαν αποφασίσει να γίνουν υποτελείς στον Βυζαντινό αυτοκράτορα και οι σύντροφοι που θα αποστέλλονταν, θα έπαιζαν τον ρόλο των διοικητών αυτών των πόλεων. Από την άλλη υπάρχει το ενδεχόμενο οι αραβικές πόλεις να προσπάθησαν να εξαγοράσουν μια περίοδο ειρήνης με το Βυζάντιο και οι απεσταλμένοι του Φωκά να λειτουργούσαν ως όμηροι-εγγυητές για την τήρηση της ειρήνης από τους Βυζαντινούς. Η εξέλιξη των πραγμάτων φανερώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι θα πρέπει να δεχτούμε τη δεύτερη υπόθεση.

Όπως και να έχει, ο Νικηφόρος, αρχικά, αποφάσισε να αποδεχτεί την πρόταση των Αράβων[183]. Αργότερα, όμως, πληροφορήθηκε, ότι η εξαθλίωση των κατοίκων των δύο πόλεων, λόγω της σιτοδείας και του λιμού, είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο που είχαν καταντήσει να τρέφονται από το κρέας σκυλιών και νεκρών ζώων[184]. Αναφέρεται μάλιστα, ότι στην Ταρσό κάθε μέρα ξεψυχούσαν από την πείνα περίπου 300 άνθρωποι[185]. Οι πληροφορίες αυτές έκαναν τον Νικηφόρο να αλλάξει γνώμη. Αφού πρώτα έκαψε την επιστολή πάνω στο κεφάλι του Άραβα πρεσβευτή, αναφώνησε, σύμφωνα με τον Miskawayh (932-1030), θυμωμένος:

---

182. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ .7, 287. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 324.

183. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18.

184. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 107. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 287. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 324. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 269-70.

185. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,*64. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 324. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 270. Αλλού αναφέρεται, ότι όταν οι Βυζαντινοί κατέκτησαν την Ταρσό οι μισοί κάτοικοί της είχαν πεθάνει από την πείνα. Βλ. Κώδικας AR-288, 452: " بعد أن مات نصف أهلها بالجوع "

Εσείς ομοιάζετε με φίδι που το χειμώνα, εάν το χτυπήσει η παγωνιά, μαραζώνει και εξασθενεί μέχρι που κάποιος μπορεί να το πιστέψει για νεκρό και εάν το πάρει κάποιος άνθρωπος γιατρεύοντας το και ζεσταίνοντας το, αυτό αναζωογονείται και τον δαγκώνει. Έτσι και εσείς μου προσφέρετε την υπακοή σας επειδή εξασθενίσατε, αλλά αν σας αφήσω να επανέλθετε στην πρωτύτερη (καλή) κατάστασή σας, θα πάθω κακό από εσάς...» και είπε στον πρεσβευτή: «Πήγαινε σε αυτούς και γνωστοποίησέ τους, ότι δεν έχω για αυτούς τίποτα άλλο εκτός από το ξίφος μου[186].

Ακολούθησε μια μεγάλη εκστρατεία του Νικηφόρου, το 965/354, ο οποίος έσπευσε να εκμεταλλευτεί τη δυσχερέστατη θέση των Αράβων. Ο βυζαντινός στρατός με επικεφαλής τον ίδιο έφθασε πρώτα μπροστά από τη Μοψουεστία[187], οι κάτοικοι της οποίας αν και εξαθλιωμένοι από την πείνα, αποφάσισαν να αντισταθούν στα βυζαντινά στρατεύματα[188]. Ωστόσο, όταν ο βυζαντινός στρατός κατόρθωσε να προκαλέσει εκτεταμένες φθορές στα τείχη της πόλης[189], οι υπερασπιστές της σκέφτηκαν να δώσουν στον Νικηφόρο όλους τους Βυζαντινούς αιχμαλώτους που βρίσκονταν στην

186. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341:

" مثلكم مثل الحية في الشتاء إذا لحقها البرد و ذبلت و ضعفت حتى يقدّر من رآها أنها قد ماتت فإن أخذها إنسان و أحسن إليها و أدفأها انتعشت و لدغته و أنتم إنما بخعتم بالطاعة لما ضعفتم و إن تركتكم حتى تستقيم أحوالكم تأذّيت بكم ... و قال : امض إليها و عرّفهم أنه ليس عندي إلا السيف "

Η ίδια πληροφορία στους: Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 64. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 324. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 555.

187. Ο Miskawayh (932-1030) βέβαια αναφέρει, ότι αρχικά ηγέτης του βυζαντινού στρατού που έφθασε έξω από τη Μοψουεστία ήταν κάποιος στρατηγός, τον οποίο δεν κατονομάζει, και ύστερα κατέφθασε και ο Νικηφόρος, οπότε και τέθηκε επικεφαλής του στρατεύματος. βλ. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341:

" ثم أن ملك الروم أنفذ ...ثم جاء الملك بنفسه ".

188. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308.

189. Οι πληροφορίες των αραβικών πηγών για καταστροφή μεγάλου μέρους των τειχών της Μοψουεστίας επιβεβαιώνονται και από τον Λέοντα Διάκονο *Ιστορία*, 52-3, ο οποίος αποδίδει την άλωση της πόλης στην επιτυχημένη επιχείρηση των Βυζαντινών να υποσκάψουν τα θεμέλια των τειχών: *τῶν πύργων παραγαγὼν ἄνδρας ἀωρὶ τῶν νυκτῶν ἀνορύττειν ἠρέμα ἐνεκελεύσατο... ὅσον ἐκκρεμὲς ἦν τοῦ τείχους καὶ ὑπόκεινον, κατασεισθὲν εἰς γῆν κατεφέρετο.*

πόλη τους, ώστε να κερδίσουν τον οίκτο του αυτοκράτορα[190]. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που προσδοκούσαν οι Άραβες, αφού οι απελευθερωμένοι Βυζαντινοί πληροφόρησαν τον Νικηφόρο για την άθλια κατάσταση των πολιορκημένων και ότι αν συνέχιζε την πολιορκία σύντομα θα κατακτούσε την πόλη[191]. Έτσι οι μάχες ανάμεσα στους δυο στρατούς συνεχίστηκαν με τους κατοίκους της Μοψουεστίας να αμύνονται θαρραλέα. Γρήγορα, όμως, η αντίστασή τους κάμφθηκε και έτσι στις 13 του ισλαμικού μήνα Ρατζάμπ (10 Ιουλίου 965) οι Βυζαντινοί βρίσκονταν μέσα στην πόλη και παρ' όλο που την είσοδο τους στην πόλη ακολούθησαν εκτεταμένες σφαγές, κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν ένα τεράστιο πλήθος αιχμαλώτων, ο αριθμός των οποίων σε ορισμένες αραβικές πηγές φθάνει στον υπερβολικό αριθμό των 200.000 ανθρώπων[192]. Αρκετοί από αυτούς είχαν καταφέρει να γλυτώσουν προσωρινά την αιχμαλωσία δραπετεύοντας προς την Kafrabya, όμως τους ακολούθησαν οι Βυζαντινοί και τους συνέλαβαν κατακτώντας συγχρόνως και την πόλη[193]. Το σύνολο των αιχμαλώτων οδηγήθηκε στα βυζαντινά εδάφη, ενώ ο βυζαντινός στρατός συνέχισε την πορεία του για την Ταρσό[194].

Εκτός, όμως, από τους αιχμαλώτους που οδηγήθηκαν στο Βυζάντιο, 100 προύχοντες της Μοψουεστίας ακολούθησαν τους Βυζαντινούς

---

190. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18: " و كان السبب في فتح المصدّيصة أنّهم ... عليهم الملك نقفور فأخرجوهم ".

191. Dhahabī *Ta' rīkh,* τ. 26, 18: " فعرّفه الأسارى بعدم الأقوات ، و أطمعوه في فتحها ، فزحف عليها "

192. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 190. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam*, τ. 14, 162. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Ibn Al-Ꞓbrī, *Ta' rīkh,* 64. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 443. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 269. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Canard, *H'amdanides*, 821-2.

193. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 107:

" و عاد نقفور إلى المصدّيصة و حاصرها و فتحها بالسيف ...و ملك الروم أيضاً كفربيّا "

194. Miskawayh, *Tadjārib,* τ. 5, 341: " ثم سار عنها إلى طرسوس " Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, 268-9, στην Ταρσό, ήδη βρισκόταν κάποιο απόσπασμα του βυζαντινού στρατού με διοικητή τον Λέοντα Φωκά που την πολιορκούσε ταυτόχρονα με την πολιορκία της Μοψουεστίας από τον Νικηφόρο: *Ἤρος δὲ ἀρχομένου πάλιν εἰσῆλθεν ἐν Κιλικίᾳ, καὶ διχῇ διελὼν τὰ στρατεύματα τὴν μὲν Ταρσὸν πολιορκεῖν ἀφῆκε Λέοντα τὸν ἀδελφόν, αὐτὸς δὲ τὸ λοιπὸν ἀράμενος τῆς στρατιᾶς τῇ Μόψου ἑστίᾳ προσέσχεν.* Αποστολοπουλου, *Η άλωση της Μοψουεστίας*, 160.

στην Ταρσό[195]. Σύμφωνα με τη διήγηση του Dhahabī (1274-1348)[196] τους αιχμαλώτους αυτούς ο Νικηφόρος, διέταξε να τους αποκεφαλίσουν μπροστά στα τείχη της Ταρσού ώστε να τρομοκρατηθούν οι υπερασπιστές της, οι οποίοι με τη σειρά τους εκτέλεσαν πάνω στα τείχη

195. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 560.

196. Υπάρχουν λόγοι για τους οποίους θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στα όσα διηγείται ο Dhahabī. Πρώτον σε καμία άλλη πηγή, αραβική ή βυζαντινή, δεν αναφέρεται το συγκεκριμένο περιστατικό, ενώ η ευγενική συμπεριφορά του Νικηφόρου απέναντι στους κατοίκους της Ταρσού, την οποία επισημαίνουν οι περισσότεροι Άραβες ιστορικοί, θα ήταν σχεδόν ανεξήγητη, με βάση τον χαρακτήρα του Νικηφόρου, σε περίπτωση που πρωτύτερα είχε δει την εκτέλεση 3.000 συμπατριωτών του από τους μουσουλμάνους της Ταρσού. Ωστόσο και ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 107, χωρίς να κάνει βέβαια λόγο για σφαγές, σημειώνει: *Και οδήγησαν το σύνολο των κατοίκων της Μοψουεστίας στο Βυζάντιο και πέρασαν με αυτούς από την Ταρσό για να τους δούν οι κάτοικοί της.* βλ.:

" و ساقوا جميع أهل المصدّيصة إلى بلد الروم ، و اجتازوا بهم إلى طرسوس حتى نظرهم أهلها ".

Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο πηγές δεν αφορούν μόνο το γεγονός της εκτέλεσης των αιχμαλώτων. Στην πρώτη ο Νικηφόρος διαλέγει 100 αιχμαλώτους από τους αριστοκράτες της Μοψουεστίας και μεταφέρει μόνο αυτούς μπροστά στα τείχη της Ταρσού, ενώ οι υπόλοιποι μεταφέρονται απ' ευθείας από τη Μοψουεστία στο Βυζάντιο. Στη δεύτερη ο Νικηφόρος δεν έχει ακόμα κατευθυνθεί στην Ταρσό και τους αιχμαλώτους τους μεταφέρει μπροστά από τα τείχη της Ταρσού –από τη Kafrabya, αυτήν τη φορά και όχι από τη Μοψουεστία– ένα απόσπασμα του βυζαντινού στρατού που είχε καταδιώξει όσους από τους κατοίκους της Μοψουεστίας δραπέτευσαν όταν αυτή αλώθηκε. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι δεν είναι η πρώτη φορά που μαρτυρείται προσπάθεια του Νικηφόρου να κάμψει το ηθικό των πολιορκημένων τρομοκρατώντας τους με αποτρόπαιες πράξεις. Στην Κρήτη κεφάλια μουσουλμάνων καρφώθηκαν στις λόγχες και τοποθετήθηκαν απέναντι από τα τείχη του Χάνδακα, ενώ έπειτα ο ίδιος διέταξε να τα εκσφενδονίσουν μέσα στην πόλη με τη βοήθεια των πολιορκητικών μηχανημάτων, βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία,* 15. Ατταλειάτης, *Ιστορία,* 228. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἅλωσις τῆς Κρήτης,* 10 και 14, στίχ. 338. Ο Θεοδόσιος μάλιστα (στίχ. 349-350) παρεμβάλλει (μεταγραμμένες στο ελληνικό αλφάβητο και ελαφρώς παρεφθαρμένες) αυτούσιες τις κραυγές αγανάκτησης και απόγνωσης των Αράβων που προκλήθηκαν από τις ενέργειες του Νικηφόρου: βλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 104 σημ. 1. Παναγιωτακης, *Θεοδόσιος ο Διάκονος,* 144 και Ν. Ε. Οικονομακης, Οἱ ἀραβικοὶ στίχοι τοῦ ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου «Ἅλωσις τῆς Κρήτης», *Κρητολογία* 16-19 (1984), 81-97. Ο Bianquis, Sayf al-Dawla, 108, τονίζει ότι η «πολιτική τρόμου» που εφήρμοσε ο Νικηφόρος απέναντι στους Άραβες συνίστατο σε δύο μέρη: α) Σφαγές μεγάλου αριθμού αμάχων πολιτών. β) Συστηματική καταστροφή των γεωργικών εκτάσεων στην αραβική επικράτεια.

3.000 Βυζαντινούς που βρίσκονταν αιχμάλωτοι στα χέρια τους[197]. Όμως, οι κάτοικοι της Ταρσού μετά από κάποιες αψιμαχίες, απογοητευμένοι από την έλλειψη προμηθειών στο εσωτερικό της πόλης και από την απουσία οποιασδήποτε βοήθειας από το Sayf al-Dawla[198], ζήτησαν από τον Νικηφόρο να τους παραχωρήσει το amān[199]. Ο Νικηφόρος κατά τη διάρκεια ενός δείπνου που παρέθεσε στους άρχοντες της πόλης, τους έδωσε εγγυήσεις, ότι κανένας δε θα τους ενοχλούσε κατά την αποχώρησή τους και μάλιστα τους επέτρεψε ο καθένας να πάρει ό,τι είχε τη δυνατότητα να μεταφέρει από την προσωπική του περιουσία και από τον οπλισμό του[200]. Τους πληροφόρησε όμως, γεμάτος καχυποψία, ότι είχε φτάσει σε αυτόν ένα νέο σύμφωνα με το οποίο ο Καφούρ έστελνε προμήθειες στους κατοίκους της Ταρσού[201] και έτσι τους ρώτησε, αν σκοπεύουν να δεχτούν τη βοήθεια της Αιγύπτου και να τον προδώσουν[202]. Οι κάτοικοι

197. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18: " و أخذوا من أعيانهم ماية ضربوا رقابهم ... و كانوا ثلاثة آلاف " Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 560.

198. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 19: " و ضعفت عزائمهم ... و انقطعت المواد عنهم "

199. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 269. Bosworth, The city of Tarsus, 278.

200. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 108. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 190. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Yaqūt Al-Ḥamawī, *Mujam al-Buldān*, τ. 6, 256. Ibn Al-Ϝbrī, *Ta' rīkh,* 64.Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Λέων Διάκονος, *Ιστορία* , 60. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 572-3.

201. Την απόπειρα αποστολής αιγυπτιακών εφοδίων στους πολιορκημένους της Ταρσού αναφέρουν και Βυζαντινοί ιστορικοί, βλ. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 502. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 269-70. Πβλ. Αποστολοπουλου, *Η άλωση της Μοψουεστίας*, 161-2. Al-Djanzārī,, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 46-7. Bianquis, Sayf al-Dawla, 108. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 576. Οι κάτοικοι της Ταρσού είχαν προηγουμένως απευθυνθεί τόσο στους Ιχσιντίδες όσο και στη Βαγδάτη, για να τους δοθεί βοήθεια, ώστε να αντιμετωπίσουν τη βυζαντινή απειλή, βλ. Bosworth, The city of Tarsus, 280.

202. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 84. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 19. Από ένα πολύ ενδιαφέρον απόσπασμα των *Τακτικών* του Νικηφόρου Ουρανού, συνάγεται πως οι Βυζαντινοί είχαν πλήρη γνώση του ότι οι κάτοικοι των αραβικών πόλεων της Κιλικίας, όταν αντιμετώπιζαν βυζαντινές επιθέσεις στρέφονταν πάντοτε για βοήθεια στις άλλες ισλαμικές δυνάμεις και ιδίως στους ηγεμόνες της Συρίας, βλ. *Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ* [κεφάλαια 56-65), έκδ. E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington 2008, 79-167, κυρίως 154: *οἱ γὰρ ἐχθροὶ στενοχωρούμενοι εἰς τὰς τροφὰς ἀποστέλλουσιν εἰς τὰς ἐσωτέρας χώρας τῆς Συρίας καὶ εἰς τὰς πόλεις καὶ*

της Ταρσού, του απάντησαν: «*Μα το Θεό (δε θα σε προδίδαμε) ακόμη και εάν ερχόντουσαν όλοι οι στρατοί του Ισλάμ*»[203].

Τελικά η παράδοση της πόλης πραγματοποιήθηκε (10 Αυγούστου 965/ 10 Sẖaban 354[204]) και ο Νικηφόρος διέταξε σώματα του βυζαντινού στρατού να συνοδεύσουν τους πρόσφυγες οπουδήποτε ήθελαν αυτοί να κατευθυνθούν, ώστε να τους παρέχουν ασφάλεια[205]. Όταν μάλιστα μια ομάδα Αρμενίων του βυζαντινού στρατού επιχείρησε να επιτεθεί στους πρόσφυγες της Ταρσού, ο Νικηφόρος Φωκάς, γνωστός για την εμμονή του στη στρατιωτική πειθαρχία[206], διέταξε τον ακρωτηριασμό των άκρων τους και τη ρινοκόπηση ως τιμωρία για την απείθειά τους[207].

Ο Νικηφόρος, αντίθετα με ότι έπραξε στην Ανάζαρβο, αυτή τη φόρα έδειξε ότι είχε έρθει για να μείνει. Όχι μόνο δεν κατέστρεψε τα τείχη, αλλά διέταξε την ανοικοδόμηση των πόλεων, και ιδίως της Ταρσού, καθώς και την εισαγωγή προμηθειών στις δύο πόλεις[208]. Η εισαγωγή προμηθειών

εἰς τὰς πολιτείας, καὶ μηνύουσιν εἰς τὰ μασγίδια πρὸς τοὺς ματαβάδας τὰς ἐλθούσας εἰς αὐτοὺς συμφορὰς καὶ τὴν στενοχωροῦσαν αὐτοὺς ἀνάγκην τοῦ λιμοῦ. μηνύουσι δὲ πρὸς αὐτοὺς τοιαῦτα, "ὅτι τοῦ κάστρου ἡμῶν ἐμβαίνοντος εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ῥωμαίων, ἵνα ἀφανισθῶσι πᾶσαι αἱ χῶραι τῶν Σαρακηνῶν," καὶ ἐκ τούτου διεγείρονται οἱ Σαρακηνοὶ πρὸς ἐκδίκησιν τῶν ὁμοφύλων αὐτῶν καὶ τῆς πίστεως αὐτῶν, καὶ διαφημίζουσι εἰς τὰς γυρόθεν χώρας καὶ πανταχοῦ, καὶ συνάγουσι τὴν λεγομένην παρ' αὐτῶν μισθοδοσίαν, λογάρια καὶ σῖτον πολὺν καὶ ἄλλας χρείας, καὶ ἀποστέλλουσιν αὐτὰ εἰς τοὺς πολεμουμένους καὶ στενοχωρουμένους, ἐξαιρέτως δὲ ἀποστέλλουσιν αὐτοῖς πλησμονὴν λογαρίου.

203. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 19: " لا ، و الله لو جاءت جيوش الإسلام كلها "

204. Al-Djanzārī,, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 45.

205. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 108. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 287. Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 64. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 443. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 574. Canard, *H'amdanides*, 822-3.

206. Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο που αναφέρει ο Λέων Διάκονος *Ιστορία*, 57-8: ο Νικηφόρος διέταξε τη ρινοκόπηση ενός λοχαγού του βυζαντινού στρατού, επειδή αυτός τον είχε παρακούσει και δεν είχε εκτελέσει την εντολή του, να ρινοκοπήσει και να μαστιγώσει κάποιον ριψάσπιδα στρατιώτη: *Ἐν ᾧ δὲ τὴν πορείαν διήνυε, τῶν ψιλῶν τις στρατιωτῶν, πρὸς τὴν δυσχωρίαν ὀκλάσας ... δέος ἐνῆκε παντὶ τῷ στρατῷ, μηκέτι ἀμελῶς διακεῖσθαι περὶ τὸν οἰκεῖον ὁπλισμόν.*

207. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Ibn Ibn Al-Ꞿbrī, *Ta' rīkh,* 64. Bosworth, The city of Tarsus, 279. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 575.

208. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 108. Ibn Al-Athīr,

στην πόλη έριξε κατακόρυφα τις τιμές, οι οποίες είχαν εκτιναχτεί στα ύψη λόγω του λιμού[209]. Επίσης, πριν την αποχώρησή του από την περιοχή διόρισε κάποιον διοικητή της Ταρσού πλαισιωμένο από μια φρουρά 5.000 ανδρών, ενώ διοικητής ορίστηκε και στη Μοψουεστία[210]. Σύντομα η εικόνα των δύο πόλεων άλλαξε τόσο πολύ, που αρκετοί μουσουλμάνοι, από αυτούς που τις είχαν εγκαταλείψει μετά την κατάκτηση τους από τον Νικηφόρο, αποφάσισαν να επιστρέψουν στις εστίες τους[211]. Μάλιστα, μερικοί από αυτούς επέλεξαν ακόμη και να εκχριστιανιστούν, ώστε να ενσωματωθούν πλήρως στη βυζαντινή κοινωνία[212]. Ωστόσο, η ανοικοδόμηση και η οχύρωση της Ταρσού δεν έγινε με σκοπό την επιστροφή των μουσουλμάνων κατοίκων της. Στόχος του Νικηφόρου ήταν να καταστεί η Ταρσός το κέντρο επιχειρήσεων[213] του βυζαντινού στρατού εναντίον των Αράβων, λόγω της κατάλληλης γεωγραφικής της θέσης[214].

---

al- Kāmil, τ. 7, 287. Ibn Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 443. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Al-Djanzārī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr*, 48. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 577.

209. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 64. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194.

210. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 108. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 190. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 64. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Dhahabī, *Duwal*, τ.1, 324. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 561.

211. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 443. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290.

212. Miskawayh *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 162. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 64. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 443. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 18. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 269.

213. Έως τότε τέτοιο κέντρο εθεωρείτο η Καισάρεια της Καππαδοκίας, την οποία ο Νικηφόρος Φωκάς είχε ανοικοδομήσει και οχυρώσει κατάλληλα, βλ. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 341. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 101. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 287. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 193. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 17-8. Dhahabī, *Duwal*, τ. 1, 324. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 3, 339. Βέβαια η Καισάρεια είχε επιλεγεί για τον ρόλο αυτόν ήδη από την εποχή του Βασιλείου Α΄, βλ. Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές Οικογένειες*, 97.

214. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 270.

Η αποδυνάμωση των Χαμδανιδών

Μετά την κατάκτηση της Ταρσού ο Νικηφόρος αποφάσισε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ο δομέστικος της Ανατολής Ιωάννης Τζιμισκής ζήτησε από τον Φωκά την άδεια να κατευθυνθεί προς τη Mayyāfāriḳīn, ώστε να αντιμετωπίσει τον Sayf al-Dawla που βρισκόταν εκεί[215]. Ωστόσο, ο Νικηφόρος διαφώνησε με την πρόταση του ανιψιού του και τον διέταξε να τον ακολουθήσει στην πρωτεύουσα[216]. Κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει ποιοί ήταν οι πραγματικοί λόγοι της άρνησης του Νικηφόρου, ωστόσο είναι αλήθεια ότι ο Sayf al-Dawla δεν ήταν ο επίφοβος αντίπαλος, τον οποίο οι Βυζαντινοί λίγα χρόνια πριν έτρεμαν. Ο Χαμδανίδης εμίρης σοβαρά άρρωστος[217] έβλεπε τη συνοχή του εμιράτου του να διαλύεται τόσο από τις επιθέσεις του Νικηφόρου Φωκά αλλά και επειδή αρκετοί υποτελείς του βλέποντας το κύρος της δυναστείας να καταρρέει από τις συνεχείς νίκες των Βυζαντινών, πίστεψαν, ότι ήρθε ο καιρός να αυτονομηθούν[218].

Ήδη από το 964/353 ο πρώην μαμελούκος του Sayf al-Dawla, Nadjā, τον οποίο είδαμε να ηγείται σε εκστρατείες εναντίον των Βυζαντινών, στασίασε εναντίον του αρχηγού του. Αρχικά ο Nadjā κατέλαβε τη Mayyāfāriḳīn[219], αλλά όταν ο Sayf al-Dawla κατευθύνθηκε σε αυτήν, ο Nadjā επέλεξε να μην του αντιπαρατεθεί και έτσι δραπέτευσε από την πόλη[220]. Έπειτα από λίγο ο Nadjā έπεφτε νεκρός[221], αλλά δεν ήταν ο μόνος που θα προκαλούσε προβλήματα στον Sayf al-Dawla.

---

215. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 288. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308.

216. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 288. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 194. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308.

217. Γράφει ο Yaḳūt Al-Ḥamawī *Mujam*, τ. 3, 13: *Είχε γεράσει ο Sayf al-Dawla και επέστρεψε στη Mayyāfāriḳīn εγκαταλείποντας τα thughur άδεια από υπερασπιστές*:

" عجز سيف الدولة و ضعف فترك الشام ... من الحماة فارغاً " .

218. Miotto, *Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου*, 72. Mcgeer, *Dragon's Teeth*, 245.

219. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 103-4. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 281. Ibn Ẓāfir, *Akhbār al-Duwal*, τ. 1, 76. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 85. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 264. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 306-7. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 459-61.

220. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 107. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 281. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 307.

221. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 189. Dhahabī, *Ta' rīkh, al -Islām,* τ. 26, 17. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 264. Bianquis, Sayf al-Dawla, 108. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 592.

Το επόμενο έτος, 965/354, ένας από τους κατοίκους της Ταρσού που μετά την κατάληψη της πόλης από τους Βυζαντινούς εγκαταστάθηκε στην Αντιόχεια, ονόματι Rashīq al-Nasīmī[222], σε συνεργασία με τον πλούσιο Αντιοχέα Ibn al-Ahwāzī, μετά από επανάσταση κυρίευσαν την Αντιόχεια[223]. Οι δύο άνδρες δεν αρκέστηκαν στην κατοχή της Αντιόχειας και σύντομα εξεστράτευσαν εναντίον του Χαλεπιού[224]. Οι επαναστάτες φαίνεται είχαν κινηθεί έχοντας και τις ευλογίες των Βυζαντινών, με τους οποίους είχαν φροντίσει να συνεννοηθούν, και με τις υποσχέσεις για πληρωμές φόρων προς αυτούς, να κερδίσουν την αναγνώριση του νεοσύστατου κράτους τους[225]. Ο αντιπρόσωπος του Sayf al-Dawla στην πόλη του Χαλεπιού, Qarghuwayh, οχυρώθηκε στην ακρόπολη της πόλης περιμένοντας την άφιξη της στρατιωτικής βοήθειας, που του απέστειλε ο Sayf al-Dawla[226]. Μαθαίνοντας για την άφιξη του στρατού του Χαμδανίδη εμίρη, ο Ibn al-Ahwāzī επέστρεψε στην Αντιόχεια, ενώ ο Rashīq al-Nasīmī δε στάθηκε τόσο τυχερός: ένας βεδουίνος αφού τον αποκεφάλισε, έστειλε το κεφάλι του στον Qarghuwayh[227]. Λίγο μετά και ο ίδιος ο Ibn al-Ahwāzī θα αιχμαλωτιζόταν από τις δυνάμεις του Sayf al-Dawla[228]. Το ίδιο έτος

222. Ο Rashīq al-Nasīmī ήταν ένας από τους επιφανείς κάτοικους της Ταρσού που είχε διαπραγματευτεί με τον Νικηφόρο για την παράδοση της πόλης του, βλ. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḳūt Al-Ḥamawī, *Mujam al-Buldān*, τ. 6, 256. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 20.

223. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 108. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 288. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 85-6. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 270. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 308-9. Miotto, *Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου*, 77. Bianquis, Sayf al-Dawla, 108-9. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 597.

224. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 109. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 288. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 270. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 309. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 86. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 598.

225. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 20: " فكاتب ملك الروم على حمل ... ثلاثين درهماً "

Kamal S. Salibi, *Syria under Islam. Empire on Trial 634-1097*, Νέα Υόρκη 1977, 68.

226. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil,* τ. 7, 288. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 271.

227. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 342. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 109. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil,* τ. 7, 288. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 87. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 290. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 271.

228. Miskawayh *Tadjārib*, τ. 5, 343. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 115. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ.7, 288. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 88. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 271. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 309.

εκδηλώθηκε και η επανάσταση του Καραμίτη Marwān[229]. Αρκετές πόλεις πέρασαν στην κατοχή του, με κυριότερη τη Ḥimṣ [230]. Η καταστολή της επανάστασης αυτής αποδείχθηκε δύσκολο έργο και πραγματοποιήθηκε μόνο, όταν ο Marwān υπέκυψε σε τραύμα που απέκτησε σε μια από τις πολλές μάχες που έδωσε εναντίον των δυνάμεων του Sayf al-Dawla [231].

Τον επόμενο χρόνο, 966/355, οι βυζαντινές επιθέσεις συνεχίστηκαν[232]. Σύμφωνα με ορισμένους Άραβες ιστορικούς, ο στόχος της συγκεκριμένης εκστρατείας ήταν μεγαλόπνοος: η κατάκτηση της Ιερουσαλήμ. Επιθυμία του Νικηφόρου ήταν να εκδικηθεί τον φόνο του πατριάρχη των Ιεροσολύμων και την καταστροφή της εκκλησίας του Παναγίου Τάφου[233], ενώ στην πρόταση του Sayf al-Dawla να τον πληρώσει για να εξαγοράσει την ειρήνη, ο Νικηφόρος απάντησε, ότι δεν δέχεται να σταματήσει τις επιθέσεις του, παρά μόνο αν του παραχωρηθεί η μισή Συρία[234]. Εξοργισμένος ο Χαμδανίδης εμίρης είπε: «*Μα τον Θεό δε θα του παραχωρήσω ούτε μια πέτρα*»[235] και στράφηκε για βοήθεια στον αδερφό του Nāser al-Dawla[236]. Ο βυζαντινός στρατός κατέφθασε πρώτα μπροστά στην Αντιόχεια, την οποία όμως δεν πολιόρκησε, αφού οι κάτοικοι αποδέχτηκαν τις

229. Για τους Καραμίτες και τις κοινωνικο-θρησκευτικές προεκτάσεις του κινήματός τους, βλ. Tahu Al-Wall, *Καραμίτες. Η πρώτη σοσιαλιστική κίνηση στο Ισλάμ* [στα αραβικά], Βηρυτός 1981. Hodgson, *Venture of Islam*, 490-1. J. J. Saunders, *A History of Medieval Islam*, Λονδίνο 1978, 130-1.

230. Ibn Al, -Athīr *al- Kāmil*, τ. 7, 290. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 309. Salibi, *Syria,* 68. Bianquis, Sayf al-Dawla, 108.

231. Ibn Al -Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 290. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 309. Salibi, *Syria,* 68.

232. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί (Λέων Διάκονος, Ζωναράς, Σκυλίτζης) συγχέουν τις δύο εκστρατείες (αυτή του 966 και την εκστρατεία του 968/969) και αναφέρονται σε μια μονάχα εκστρατεία, την οποία τοποθετούν στο 966. Συγκεκριμένα, ενώ αναφέρουν την κάθοδο των Βυζαντινών μέχρι τα εδάφη του Λιβάνου, που όπως θα δούμε, χρονολογείται το 968, αναφέρουν περιστατικά, όπως την ανακάλυψη του κεραμιδιού με τη μορφή του Κυρίου, τα οποία οι Άραβες ιστορικοί τοποθετούν στην εκστρατεία του 966.

233. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 24: " و كان الذي جرّ خروجه و أحنقه إحراق بيعة القدس في هذا العام ".

234. Dhahabī ī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 24:

" فراسل سيف الدولة ملك الروم و بذل مالاً ... إلى ناحية الموصل على الشام "

235. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 24: " فقال سيف الدولة : و الله لا أعطيه و لا حجراً واحداً ".

236. Dhahabī *Ta' rīkh,* τ. 26, 23: " فبعث سيف الدولة يستنجد أخاه ناصر الدولة ". Το κάθε ένα από τα δύο εμιράτα των Χαμδανιδών (του Χαλεπιού και της Μοσούλης) ασκούσε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική και η συνεργασία των δυνάμεων τους δεν ήταν ποτέ δεδομένη, βλ. Miotto, *Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου*, 69.

προτάσεις του Νικηφόρου. Εκτός από τα χρήματα που του έδωσαν, του παραχώρησαν και το χέρι του Άγιου Ιωάννη του Προδρόμου[237], ενώ του επέτρεψαν να μπει στην πόλη να προσκυνήσει τα χριστιανικά της ιερά[238]. Έπειτα, ο Νικηφόρος κατευθύνθηκε προς τη Manbidj, της οποίας οι κάτοικοι εξήλθαν για να προϋπαντήσουν τον βασιλιά και να τον παρακαλέσουν να συνεχίσει την πορεία του, χωρίς να πειράξει την πόλη, κάτι που ο Νικηφόρος αποδέχτηκε, αφού, όμως, ζήτησε ως αντάλλαγμα το περίφημο κεραμίδι στο οποίο είχε αποτυπωθεί η μορφή του προσώπου του Ιησού Χριστού[239]. Ακολούθησαν οι κατακτήσεις των φρουρίων Tīzīn και Artāḥ[240], η συνέχεια, όμως, της εκστρατείας δεν είχε ανάλογη επιτυχία: τα Άδανα και η Αντιόχεια –σε μία δεύτερη πολιορκία της– αντιστάθηκαν στους Βυζαντινούς, οι οποίοι επέστρεψαν στην Ταρσό, αφού προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές στα περίχωρα των πόλεων αυτών[241].

Αυτή τη χρονιά έλαβε χώρα και η ανταλλαγή αιχμαλώτων[242] μεταξύ των Χαμδανιδών και των Βυζαντινών[243], για την πραγματοποίηση

---

237. Βλέπε όμως Α. Κολια – Δερμιτζακη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991, 282 σημ. 162.

238. Dhahabī, *Ta' rīkh*,, τ. 26, 24:

". و إنّ أهل أنطاكية راسلوا نقفور ... و أن يدخل بعية أنطاكية ليُصلّي فيها و يسير إلى بيت المقدس ".

239. Ο Yaḥyā, Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh*,, 115. Dhahabī, *Ta' rīkh*, τ. 26, 24. Ο Λέων Διάκονος 70-1 μιλά για την Έδεσσα και όχι για την Ιεράπολη. Αντίθετα άλλοι Βυζαντινοί, όπως και οι Άραβες, αναφέρουν την Ιεράπολη, βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 271. Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, 569. Βλ. και F. Halkin, Inedits Byzantins d'Ochrida, Candie et Moscou [Subs. Hag. 38], Bruxelles 1963, 253-260 [14. Translation par Nicephore Phocas de la brique miraculeuse d'Hierapolis (BHG 3 801 n)].

240. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh*, 116: " و عاد و نزل تيزين ففتحها و سبى أهلها ، و فتح حصن أرتاح "

241. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh*, 116. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 295. Ibn Al-Ɂbrī, *Ta' rīkh*,64. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 444. Dhahabī, *Ta' rīkh*, τ. 26, 25. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh*, τ. 1, 291. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, 283. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh*, τ. 4, 309.

242. Περί των ανταλλαγών αιχμαλώτων μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων βλ. Al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί*. M. Campagnolo-Pothitou, Les échanges de prisonniers entre Byzance et l'Islam aux IXe et Xe siècles, *Journal of Oriental and African Studies* 7 (1995), 1-55.

243. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 346. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh*, 113. Hamadānī, *Takmila*, τ. 1, 190. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam*, τ. 14, 175. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 296. Ibn Al-Ʌdīm, *Zubdat*, 85. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 444. Dhahabī, *Ta' rīkh*, τ. 26, 21. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh*, τ. 1, 291-2. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya*, τ. 15, 284. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 11.

της οποίας οι διαπραγματεύσεις πρέπει να είχαν ξεκινήσει ήδη από το 964/353[244]. Μεταξύ των Αράβων που οι Βυζαντινοί αντάλλαξαν με τους δικούς τους αιχμαλώτους, βρισκόταν και ο ποιητής Abū Firās. Κατά τη διάρκεια αυτής της ανταλλαγής αποδείχθηκε στην πράξη πόσο είχαν αλλάξει οι ισορροπίες στις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις. Οι Βυζαντινοί διέθεταν πολύ περισσότερους αιχμαλώτους από όσους οι Άραβες και για την απελευθέρωση των υπόλοιπων αιχμαλώτων του ο Sayf al-Dawla αναγκάστηκε να αγοράσει για 72 δηνάρια κάθε αιχμάλωτο που βρισκόταν στα χέρια των Βυζαντινών[245]. Όταν τα χρήματα του Sayf al-Dawla τέλειωσαν, ο Χαμδανίδης εμίρης ζήτησε από τους Βυζαντινούς να απελευθερώσουν τους εναπομείναντες Άραβες και τους υποσχόταν ότι θα τους πλήρωνε στο μέλλον. Οι Βυζαντινοί αποδέχτηκαν την πρόταση, αφού πρώτα πήραν ως όμηρο τον γραμματέα του Sayf al-Dawla[246].

Η κατάρρευση της δύναμης των Χαμδανιδών ολοκληρώθηκε με τον θάνατο του Sayf al-Dawla το 967/356[247]. Ο μεγάλος Άραβας ηγεμόνας πέθανε στο Χαλέπι και η σορός του μεταφέρθηκε στην πόλη της Mayyāfāriḳīn, όπου και ενταφιάστηκε[248]. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Ibn Ẓāfir (1171-1216) τοποθετεί όλες τις κατακτήσεις των Βυζαντινών, πλην του Χαλεπιού, μετά τον θάνατο του Sayf al-Dawla[249]. Φυσικά, είναι λανθασμένη η χρονολόγηση των γεγονότων από τον Ibn Ẓāfir, φανερώνει,

---

244. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 106. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 14. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 551.

245. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 114. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 85. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 292. Bianquis, Sayf al-Dawla, 108.

246. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 85. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 292. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 594-5.

247. Miskawayh, *Tadjārib*, τ. 5, 356. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 116. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 197. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 64. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 446. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 27. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 293. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 16. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 228. Salibi, *Syria,* 68-9. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 606. Ο Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 310 τοποθετεί το θάνατο του Sayf al-Dawla στο έτος 355 της Εγίρας. βλ.:

" و في صفر من سنة خمسة و خمسين و ثلثمائة توفي سيف الدولة "

248. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 301-2. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 446. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 293. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 310. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 18. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 608.

249. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 78: " و لما مات اشتد استيلاء العدو ... فاستولى على الشام "

όμως, την αντίληψη των Αράβων, ότι μετά τον θάνατο του Χαμδανίδη εμίρη ο Νικηφόρος φάνταζε ασταμάτητος.

Διάδοχος του Sayf al-Dawla ορίστηκε ο γιος του, Sád al-Dawla Sharīf[250], αν και η εξουσία του ήταν τόσο αδύναμη που ακόμη και ο ίδιος του ο θείος ο Abū Firās δεν αναγνώρισε την επικυριαρχία του. Λίγο αργότερα πάντως ο Sád al-Dawla κατέφερε να κατανικήσει το θείο του, ο οποίος εκτελέστηκε για την απείθεια του[251]. Η αδυναμία του Sád al-Dawla δεν του άφησε περιθώρια να αντιδράσει στη νέα επίθεση του Νικηφόρου το 968-9/358-9. Πρώτος στόχος του βυζαντινού στρατού υπήρξε η Αντιόχεια. Η πολιορκία της πόλης κράτησε λίγο, αφού ο Νικηφόρος αποφάσισε να κατευθυνθεί παραθαλάσσια[252], πληροφόρησε, όμως, τους κατοίκους της Αντιόχειας ότι μετά από λίγο θα επιστρέψει[253]. Η εκστρατεία αυτή κατέληξε στην Τρίπολη, όπου οι Βυζαντινοί, αφού έκαψαν οτιδήποτε υπήρχε γύρω από την πόλη, επιτέθηκαν στο γειτονικό φρούριο Αράκα (Άρκα), το οποίο με ευκολία κατέκτησαν[254]. Μεταξύ των άλλων που οι Βυζαντινοί αιχμαλώτισαν σε αυτό το φρούριο, ήταν και ο εμίρης της Τρίπολης, τον οποίο πρωτύτερα οι κάτοικοι της πόλης είχαν αναγκάσει να την εγκαταλείψει, λόγω της κακής του διακυβέρνησης. Μαζί του είχε

250. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 197. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 302. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 293. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 310.

251. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 307. Ibn Ẓāfir, *Akhbār*, τ. 1, 90-1. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 447. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 31. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 310. Salibi, *Syria,* 69. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 801.

252. Ο Ζωναράς *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 503 ωστόσο αναφέρει ότι προηγήθηκε της πολιορκίας της Αντιόχειας, η εκστρατεία που έφθασε στο εσωτερικό του Λιβάνου: *εἶτα τῇ Συρίᾳ ἐπῆλθε καὶ πόλεις ἐκπορθήσας καὶ χώρας ἑλὼν πρὸς τῷ Λιβάνῳ... τὴν τῶν πόλεων ὑπερκειμένην ἐπανελήλυθεν.* Όπως θα δούμε, όμως, η πορεία των Βυζαντινών σε αυτήν την εκστρατεία ήταν η ακόλουθη: πολιορκία της Αντιόχειας – λύση της πολιορκίας και επιθέσεις που έφθασαν μέχρι τη Λαοδίκεια – κατάκτηση περίπου δέκα οχτώ πόλεων – επιστροφή στην Αντιόχεια – οικοδόμηση του φρουρίου Μπάγρας – επιστροφή του Νικηφόρου στην Κωνσταντινούπολη.

253. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 125. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 32. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 18. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 70.

254. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 125. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 201. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 313. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 93. Ibn Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 66. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 449. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 196. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 32. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 71.

μεταφέρει ολόκληρη την περιουσία του, που και αυτή περιήλθε στα χέρια των Βυζαντινών[255].

Η Τρίπολη δεν ήταν η μόνη πόλη που επλήγη από τον βυζαντινό στρατό. Στο μεταξύ ο Νικηφόρος είχε κατευθυνθεί προς τη Ḥimṣ, την οποία βρήκε έρημη: όλοι οι κάτοικοί της στο άκουσμα της είδησης, ότι ο Νικηφόρος πλησίασε στην περιοχή τους, εγκατέλειψαν την πόλη τους[256]. Ο Νικηφόρος πυρπόλησε τη Ḥimṣ, αφού πρώτα πήρε από την εκκλησία της πόλης την κάρα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου[257] και έπειτα κατευθύνθηκε στις παραθαλάσσιες περιοχές νότια της Ταρσού κατακτώντας 18 πόλεις (μεταξύ αυτών τις Kafarṭāb, Ḥamā και Máarrat al-Númān)[258]. Ας δούμε τί γράφει ο Ibn Al-Athīr (1160-1233) για αυτήν την περίοδο: «(ο Νικηφόρος) έμεινε στη Συρία δύο μήνες πηγαίνοντας σε όποια περιοχή ήθελε και καταστρέφοντας ο τιδήποτε επιθυμούσε και κανένας δεν τον εμπόδισε... και στις καρδιές των μουσουλμάνων υπήρχε μεγάλος φόβος για τους Βυζαντινούς»[259]. Στο ίδιο πνεύμα σχολιάζει ο Ibn Al-Adīm (1192-1262): «Είχαν γίνει οι εκστρατείες για τους Βυζαντινούς και τους χριστιανούς σαν εκδρομές και γιορτές»[260]. Αυτή η αλλαγή στην ισορροπία ισχύος είναι εμφανής και στο έργο του Άραβα γεωγράφου του 10ου αιώνα, Al-Muqaddasī (945/6-991), ο οποίος περιγράφοντας την οικτρή κατάσταση των thughūr της εποχής του, τονίζει το φόβο και την ανασφάλεια που ένιωθαν οι κάτοικοι της Συρίας λόγω των βυζαντινών

255. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 126. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 313. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 196-7. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 808.

256. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 191. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 313. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 449. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312.

257. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 125. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 32. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 19. Abd Al-Azīz Al-Sālim, *Η Τρίπολη της Συρίας στην ισλαμική ιστορία* [στα αραβικά], Αλεξάνδρεια 1966, 45-6.

258. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 125. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 313. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 84. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 449. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 32. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 18-9. Salibi, *Syria,* 70. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 806-7.

259. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 313: " وأقام في الشام شهرين يقصد أيّ موضع شاء ، و يخرّب ما شاء، ولا يمنعه أحد ... وصار للروم الهيبة العظيمة في قلوب المسلمين "

260. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 84: " و صارت وقعاته للروم و النّصارى كالنزه و الأعياد ".

επιθέσεων[261]. Τέλος ο Νικηφόρος έφθασε μέχρι τη Latakia (Λαοδίκεια). Όταν εμφανίστηκε ο στρατός του Νικηφόρου έξω από την πόλη, εξήλθε ο εμίρης της al-Faṣīṣ, ο οποίος ήταν παλαιός γνωστός της οικογένειας των Φωκάδων[262]. Ο Νικηφόρος του έδωσε τη θέση του στρατηγού (Sardighūs) και έτσι ουσιαστικά η Λαοδικεία κατέστη προτεκτοράτο του Βυζαντίου[263].

Ο Νικηφόρος ήθελε, πάντως, να συνεχίσει την εκστρατεία βαδίζοντας εναντίον της Αντιόχειας και του Χαλεπιού, ωστόσο, αναφέρουν ορισμένες αραβικές πήγες, οι πληροφορίες για τις προετοιμασίες των κατοίκων αυτών των πόλεων, έκαναν τον βασιλέα να αποφασίσει να επιστρέψει στο Βυζάντιο[264]. Βέβαια η δικαιολογία ότι ο Νικηφόρος διέκοψε την εκστρατεία μόνο και μόνο επειδή έμαθε ότι οι κάτοικοι της Αντιόχειας και του Χαλεπιού προετοίμαζαν τις πόλεις τους για ενδεχόμενη πολιορκία δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτή[265]. Οι Άραβες ιστοριογράφοι δίνουν και άλλες εξηγήσεις: από τη μία έχουμε την άποψη, ότι η επιστροφή των Βυζαντινών οφείλεται στην εξάπλωση ασθενειών στο βυζαντινό στρατόπεδο που προκάλεσαν αρκετούς θανάτους[266], ενώ από την άλλη υπάρχει η πληροφορία, ότι οι Βυζαντινοί στρατιώτες είχαν κουραστεί, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που βρίσκονταν μακριά από τις πατρίδες τους[267]. Ο Ibn Al-Ibrī (1226-1286) αναφέρει την εξάπλωση ασθενειών στο βυζαντινό στρατό και την κόπωση των στρατιωτών του και

---

261. AL-Muqqadasī, *Aḥsan al-Taqāsīm fi Ma`rifat al-Aqālīm*, έκδ. M. J. De Goeje, Λάιντεν 1906: " الّا انهم على خوف من الروم و في جلا ، و الاطراف قد خربت و امر الثغور قد انقضى ".

262. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 92-3: " يوسف الفصيص ... فانحدر إليه " Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 808-9.

263. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 93: " أهل اللاّذقية ... فوافقه على رهائن ". Salibi, *Syria,* 70.

264. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil,* τ. 7, 313-4: " فامتنع من ذلك... فأراد أن يحصر ".

265. Μάλιστα σε αραβικές πηγές αναφέρεται, ότι η μόνη προετοιμασία των κατοίκων της Αντιόχειας ήταν να χαρίσουν ένα μεγάλο χρηματικό ποσό στο Νικηφόρο, ώστε να μην πολιορκήσει την πόλη τους, βλ. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 33:

" فأرضاه أهل أنطاكية بمال عظيم " Ίσως πάντως τα χρήματα αυτά που προσέφεραν οι κάτοικοι της Αντιόχειας στον Νικηφόρο Φωκά να σχετίζονται με την πληροφορία, ότι ο Νικηφόρος επιστρέφοντας στο Βυζάντιο, από αυτή την εκστρατεία, απελευθέρωσε 1.000 αιχμαλώτους μπροστά από την Αντιόχεια, βλ. Yaḥyā Al-Anṭakī, *Ta' rīkh,* 127. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 19.

266. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 314: " كان سبب عودهم كثرة الأمراض و الموت "

267. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 314: " ضجروا من طول .. على عزم العود ".

αποδίδει σε αυτά τη ματαίωση μιας επίθεσης εναντίον των Ιεροσολύμων στα πλαίσια αυτής της εκστρατείας[268].

Πάντως κατά τη διάρκεια της επιστροφής του ο Νικηφόρος οικοδόμησε και οχύρωσε, απέναντι από την Αντιόχεια, το φρούριο Baghrās στο οποίο διόρισε υπεύθυνο τον Μιχαήλ Βούρτζη[269]. Σύντομα στην περιοχή κατέφθασε και ο στρατοπεδάρχης Πέτρος, ο οποίος σε συνεργασία με τις δυνάμεις του Baghrās (οι οποίες, σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο, ανέρχονταν σε 500 ιππείς και 1.000 πεζούς στρατιώτες[270]) αλλά και με τη βοήθεια του τοπικού χριστιανικού στοιχείου, επιδόθηκε στη λεηλασία και την καταστροφή των περιχώρων της Αντιόχειας[271].

Παρόλη βέβαια την πρόωρη επιστροφή, η εκστρατεία θεωρήθηκε επιτυχημένη, γεγονός που επιβεβαίωνε, με τον πιο απόλυτο τρόπο, το τεράστιο πλήθος αιχμαλώτων, 100.000[272] σύμφωνα με ορισμένους Άραβες ιστορικούς [273], που έφεραν οι Βυζαντινοί μαζί τους πίσω στην πατρίδα. Λίγο μετά την επιστροφή του Νικηφόρου στην αυτοκρατορία εκδηλώθηκε ακόμη μια επανάσταση στο εμιράτο των Χαμδανιδών. Ο άλλοτε πιστός αξιωματικός του Sayf al-Dawla, Qarghuwayh, αποφάσισε να οικειοποιηθεί την ηγεμονία του Χαλεπιού[274]. Η εξέλιξη αυτής της επανάστασης θα μας απασχολήσει αργότερα.

---

268. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 201. Ibn Al-ʿbrī, *Ta' rīkh,* 66. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 228. Schlumberger *Νικηφόρος Φωκάς,* 811.

269. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 127. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 93. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 74. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3 , 508. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 271-2. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 813.

270. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 74: *φάλαγγα τοιγαροῦν πεντακοσίων ἱππέων, καὶ σπεῖραν χιλίων πεζῶν ἐν τῷ φρουρίῳ καταλιπών.*

271. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 127-8. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 508. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 272. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 814.

272. Δώδεκα χιλιάδες από αυτούς αιχμαλωτίστηκαν στα περίχωρα της Αντιόχειας. βλ. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 189. Ibn Kathīr, *al-Bīdāya,* τ. 15, 313.

273. Hamadānī, *Takmila,* τ. 1, 201. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 314. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 93. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 317. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312.

274. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 128. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 314. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 93. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar,* τ. 1, 449. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 312-3. IdrĪs b. Al-Ḥasan,ʹ *Uyūn al-Akhbār,* 133.

Η κατάκτηση της Αντιόχειας[275]

Το 969/359 έλαβε χώρα η τελευταία εκστρατεία των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά. Δύο μήνες πριν την αρχή αυτής της εκστρατείας οι Βυζαντινοί, σύμφωνα πάντα με ορισμένες αραβικές πηγές, είχαν κυριεύσει, ανάμεσα στα πολλά φρούρια της περιοχής, και κάποιο με το όνομα Λουκά[276]. Στην πραγματικότητα, όμως, ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε κάποια μάχη μεταξύ του βυζαντινού στρατού και των κατοίκων του. Οι κάτοικοι, όλοι τους χριστιανοί[277], προχώρησαν σε μια ιδιότυπη συμφωνία με τους Βυζαντινούς: θα κατέφευγαν στην Αντιόχεια, στην οποία θα παρουσιάζονταν ως πρόσφυγες που αναζητούσαν σωτηρία από τις επιθέσεις των Βυζαντινών[278]. Όταν οι Βυζαντινοί κάποια στιγμή θα αποφάσιζαν να επιτεθούν στην Αντιόχεια, οι χριστιανοί αυτοί θα λειτουργούσαν ως η «πέμπτη φάλαγγα»[279].

Λίγο καιρό μετά, οι χριστιανοί έγραψαν στον Βυζαντινό στρατηγό Ṭarbāzī[280] πληροφορώντας τον, ότι μέσα στην πόλη επικρατούσε

275. Για μια συνοπτική επισκόπηση της ιστορίας της Αντιόχειας την περίοδο των βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων, βλ. H. N. Kennedy, Antioch: From Byzantium to Islam and back again, σσ. 181-98, στο: H. N. Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, Λονδίνο 2006.

276. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197.

277. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 313.

278. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94.Ibn Al-Ɑbrī, *Ta' rīkh,* 66. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 228-9.

279. Ibn Al-Athīr, *al-Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94. Ibn Al-Ɑbrī *Ta' rīkh,* 66. Nuwarī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 313. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 825. Στο εγχειρίδιο τακτικής του Νικηφόρου Ουρανού προτείνεται η εκτέλεση οποιουδήποτε χριστιανού συλλαμβανόταν σε αραβική κατακτημένη πόλη, λόγω της απροθυμίας του να συντρέξει στις επιχειρήσεις των ομόθρησκών του. Η προτεινόμενη αυτή τακτική μας επιτρέπει να αμφιβάλλουμε για το κατά πόσο η βοήθεια που προσέφερε το τοπικό χριστιανικό στοιχείο στους Βυζαντινούς ήταν πάντοτε οικειοθελής. βλ. *Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*, 158: *καὶ τοῦτο δὲ ἵνα προλαλήσῃς εἰς τὸ κάστρον ὅτι, καὶ οἱ Μαγαρίται ὅλοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Σύροι τοῦ αὐτοῦ κάστρου ὅσοι οὐ προσφύγωσιν ἄν εἰς ἡμᾶς πρὶν κρατηθῇ τὸ κάστρον, πάντες ἵνα ἀποκεφαλισθῶσι.*

280. Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, ο Ṭarbāzī των αραβικών πηγών είναι ο στρατοπεδάρχης Πέτρος Φωκάς, βλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 814-5.

κατάσταση αναρχίας και ότι, αν ήθελαν οι Βυζαντινοί να κατακτήσουν την Αντιόχεια, αυτή ήταν η κατάλληλη στιγμή[281]. Οι πληροφορίες των κατοίκων του Λουκά δεν ήταν λανθασμένες: ο πρώην διοικητής της Αντιόχειας Muḥammad al-Ṣalaḥi, αντιπρόσωπος του Sayf al-Dawla, είχε αναγκαστεί να αποδράσει από την πόλη φοβούμενος την αντίδραση του Sayf al-Dawla στις φήμες (άγνωστο το κατά πόσο ήταν αληθινές) ότι είχε δωροδοκηθεί από τους Βυζαντινούς, για να τους παραδώσει την πόλη [282] και λίγο αργότερα το κενό εξουσίας κατάφερε να το εκμεταλλευθεί ο al-Rúaīlī[283]. Με βάση τις εκ των έσω πληροφορίες οι Βυζαντινοί σύντομα (οι αραβικές πηγές δεν συμφωνούν στο ποιος ήταν επικεφαλής αυτής της εκστρατείας[284]), βρέθηκαν μπροστά στα τείχη της Αντιόχειας, ενώ οι χριστιανοί του Λουκά δεν αμέλησαν τις υποχρεώσεις τους: είχαν αναλάβει τη φύλαξη των τειχών, που προστάτευαν την πόλη της Αντιόχειας από την πλευρά του όρους που βρίσκεται δίπλα στην πόλη. Σύντομα τα τείχη σε εκείνο το σημείο άδειασαν και οι Βυζαντινοί εισήλθαν στην πόλη[285]. Ο χριστιανός ιστορικός Yaḥyā Al-Anṭaḳī (περ. 980 – μετά το 1066) περίτεχνα αποσιωπά τη βοήθεια των χριστιανών της πόλης προς τους

281. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94: " و كاتبوا الطّربازي حين خرج ... بها سلطان "

282. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 25. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 11-2. πρβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 596.

283. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 134. Dhahabī *Ta' rīkh,* τ. 26, 44. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 26.

284. Αναφέρεται σε ορισμένες ο αδερφός του Νικηφόρου Φωκά, Λέων. βλ. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318: " فلما كان بعد انتقالهم ... أخي تقفور الملك " Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,*dun, *Ta' rīkh,* τ. 4, 313: " و جاء بعد شهرين ... نازل أنطاكية " Στον Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94 γίνεται λόγος για τον Τζιμισκή και τον Ṭarbāzī: " فجاء الرّوم إليها مع الطّربازي و يانس بن شمشقيق " Αλλού επικεφαλής εμφανίζεται ο ίδιος ο Νικηφόρος. βλ. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 201: " بأن الروم وردوا مع نقفور ، فأحاطوا بسور أنطاكية و ملكوا البلد ". Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 45:

" وردوا مع نقفور فأحاطوا بأنطاكية و ملكوها بالأمان " Τη λανθασμένη πληροφορία των Ibn Al-Djawzī και Dhahabī υιοθετούν και οι Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiňa, *Χαρακτηριστικά*, 229. Όπως είναι φυσικό πιο ακριβής είναι η διήγηση του Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 134, ο οποίος αναφέρει τη συνεργασία μεταξύ του Πέτρου Φωκά και του Μιχαήλ Βούρτζη (για τον οποίο βλ. J.-C. Cheynet – J.-F. Vannier *Etudes Prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 18-24).

" و وافى في الحال بطرس الإسطراطوبدرج و معه عسكر ضخم ... المقيم بحصن بغراس "

285. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94. Ibn Al-ʿibrī, *Ta' rīkh,* 66. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 313. Βλ. Επίσης Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 826.

Βυζαντινούς, αποδίδοντας την είσοδο των τελευταίων στην αδυναμία των υπερασπιστών της να επανδρώσουν πλήρως όλο το μήκος των αμυντικών τειχών[286].

Σε μια ύστατη προσπάθεια να απωθήσουν τους Βυζαντινούς οι Άραβες δημιούργησαν μια ζώνη πυρός[287] η οποία, όμως, βοήθησε μόνο τον al-Rúaīlī, μαζί με 5.000 ανθρώπους, να δραπετεύσουν προς το εσωτερικό της Συρίας[288]. Μετά την κατάκτηση της πόλης οι Βυζαντινοί διαίρεσαν τον πληθυσμό της σε δύο ομάδες. Από τη μια οι ηλικιωμένοι και τα παιδιά διατάχτηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη[289] ενώ από την

---

286. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 134:

" و ضجع أهلها في حراستها ... فرآه الروم خالياً ، فبادروا بالطّلوع إليه "

Παρόμοια ο Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 272 αποδίδει την άλωση της Αντιόχειας, στις πληροφορίες ενός Άραβα που δωροδοκήθηκε από τον Βούρτζη.

287. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 135: " و طرح المسلمون النار لتحول بينهم و بين الروم " Με τον Yaḥyā Al-Anṭaḳī συμφωνεί και η μαρτυρία του Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*, 273: *καὶ γὰρ δὴ μαθόντες οἱ Ἀντιοχεῖς τὴν τῶν πύργων κατάσχεσιν συνέρρεον πανταχόθεν καὶ ἐκπολιορκεῖν τοὺς πύργους ἠπείγοντο, βέλη ἀφιέντες παντοδαπὰ καὶ μηχανὰς ποικίλας καὶ πῦρ ὑφῆπτον, καὶ ἄλλα ἐποίουν.* Σύμφωνα, όμως, με τον Λέοντα Διάκονο, την πόλη πυρπόλησαν οι Βυζαντινοί. Το παραπάνω γεγονός σε συνδυασμό με τη διαταγή που είχε δώσει ο Νικηφόρος, όπως μας παραδίδει ο ίδιος ιστορικός, να μη λεηλατηθεί η πόλη όταν κατακτηθεί, φανερώνει, κατά τη γνώμη μου, το λόγο της δυσφορίας του Νικηφόρου απέναντι στον Μιχαήλ Βούρτζη, βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 81-2: *ἅς δὴ τοῖς καταλειφθεῖσι πρὸς αὐτοῦ εἰς τὸ ταύτην λεηλατεῖν στρατιώταις ἐπέσκηπτε... ἐγκρατεῖς δὲ τῶν τειχῶν τὸν τρόπον τοῦτον Ῥωμαίους γεγενημένους καταβῆναί τε τῶν πύργων, καὶ τετραχῶς τὸ ἄστυ πυρπολεῖν.* Ο Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 829, αποδέχεται ότι αυτοί που πυρπόλησαν την πόλη ήταν οι Βυζαντινοί και όχι οι Άραβες.

Και ο Yaḥyā Al-Anṭaḳī, όπως θα δούμε παρακάτω, αποδίδει στο γεγονός της πυρπόλησης της πόλης, τον θυμό του Νικηφόρου απέναντι στους κατακτητές της πόλης , με τη διαφορά ότι εδώ ο Νικηφόρος φαίνεται να απογοητεύτηκε από την ανικανότητα των Βυζαντινών στρατηγών να αντιμετωπίσουν εγκαίρως την πυρκαγιά. Αντίθετα από τους δύο αυτούς ιστορικούς, ο Ζωναράς αποδίδει τον λόγο του θυμού του Νικηφόρου στην ύπαρξη ενός χρησμού σύμφωνα με τον οποίο την άλωση της Αντιόχειας θα ακολουθούσε η δολοφονία του αυτοκράτορα, βλ. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών,* τ. 3, 509: *ὅτι παρὰ πᾶσι πεφήμιστο τῇ τῆς Ἀντιοχείας ἁλώσει ἕψεσθαι καὶ τοῦ κρατοῦντος τὸν ὄλεθρον.* Για την ύπαρξη του χρησμού αυτού, βλέπε επίσης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 272. Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, 571. Επίσης βλ. Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές Οικογένειες*, 154-6.

288. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 135. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 44. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 27.

289. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 201. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn

άλλη οι νέοι άνδρες και οι νεαρές γυναίκες, ο αριθμός των οποίων έφθανε στις 20.000, οδηγήθηκαν αιχμάλωτοι στο Βυζάντιο[290].

Η συνθήκη του 969

Την περίοδο που οι Βυζαντινοί κατακτούσαν την Αντιόχεια, ο στασιαστής Qarghuwayh βρισκόταν στο Χαλέπι πολιορκημένος από τον Sád al-Dawla[291]. Αυτή η εμφύλια αραβική διαμάχη δεν επρόκειτο να τελειώσει εκείνη τη στιγμή. Ο Sád al-Dawla αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πολιορκία της πόλης, όταν πληροφορήθηκε ότι ένας τεράστιος βυζαντινός στρατός κατευθύνεται στο Χαλέπι[292]. Ορισμένοι Άραβες ιστορικοί αναφέρουν, ότι ο ίδιος ο Qarghuwayh είχε ζητήσει από τους Βυζαντινούς βοήθεια για να αντιμετωπίσει τον Sád al-Dawla[293]. Οι Βυζαντινοί, όμως, αποφάσισαν να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους την αδυναμία του στασιαστή και ο Qarghuwayh εξακολούθησε να βρίσκεται πολιορκημένος στην ακρόπολη της πόλης, αυτή τη φορά, όμως, οι επιτιθέμενοι ήταν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί[294]. Παρά την πολιορκία της ακρόπολης, η οποία διήρκησε 27 ημέρες, οι διπλωματικές επαφές των Βυζαντινών με τον Qarghuwayh δεν διεκόπησαν [295]. Αυτές με τη σειρά τους οδήγησαν σε συνθήκη ειρήνης μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, με όρους εξαιρετικά ευνοϊκούς για τους Βυζαντινούς. Οι Άραβες

Al-Ɂbrī, *Ta' rīkh,* 66. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197. Dhahabī *Ta' rīkh,* τ. 26, 45. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 55.

290. Ibn Al-Djawzī, *al-Muntaẓam,* τ. 14, 201. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318.Ibn Al-Ɂbrī, *Ta' rīkh,* 66. Nuwayrī, *Nihāyat,* τ. 23, 197-8. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 45. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 320. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 313. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 55. Ibrāhīm-Ḥassin-Níaiṅa, *Χαρακτηριστικά*, 229.

291. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 133. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94. Dhahabī, *Ta' rīkh,* τ. 26, 44. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314.

292. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 135. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 95. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314.

293. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 94: " و كتب قرويه ألى الرّوم ... لنجدته ". Salibi, *Syria,* 70.

294. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Ibn Al-ʿadīm,, *Zubdat*, 95. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 450. Ibn Al -Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 837.

295. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 135. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318. Miotto, *Ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου*, 79-80.

ιστορικοί τόνισαν, ότι η συνθήκη του 969 αποτελεί την πιο ατιμωτική για τους Άραβες συνθήκη[296] που υπεγράφη καθ' όλη τη διάρκεια των βυζαντινο-αραβικών σχέσεων[297]. Παρότι όμως, ο Νικηφόρος, τη χρονική στιγμή της σύναψης της συνθήκης, είχε ήδη δολοφονηθεί, μόνο στη δική του πολιτική πρέπει να αποδώσουμε αυτή την επιτυχία[298].

Ο Qarghuwayh υποχρεώθηκε[299] να πληρώνει ετήσιους φόρους (ποσό που ξεπερνούσε τις 700.000 δηνάρια[300]) στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, ενώ συγχρόνως αναλάμβανε την υποχρέωση σε περίπτωση που οι Βυζαντινοί προχωρούσαν σε νέες επιδρομές εναντίον των μουσουλμάνων, να φροντίσει για την ομαλή τροφοδοσία του βυζαντινού στρατεύματος[301]. Στη συνθήκη ορίζονταν, ως περιοχές της αρμοδιότητας του Qarghuwayh, το Χαλέπι, η Ḥamā, η Ḥimṣ,η Kafarṭab, η Máarrat al-Númān, η Máarrat Miṣrīn, η Ḳinnasrīn,η Απάμεια, Shayzar, η Σαλμία (سلمية)και οποιοδήποτε φρούριο ή χωριό υπήρχε στις περιοχές ανάμεσα σε αυτές τις πόλεις[302].

Στη συνθήκη κανονίζονταν λεπτομερέστατα μια πλειάδα άλλων ζητημάτων: ρυθμιζόταν ποιος θα διαδεχόταν τον Qarghuwayh μετά τον θάνατο του[303], επιβαλλόταν στον Qarghuwayh να εμποδίζει κάθε αραβική επιδρομή στα βυζαντινά εδάφη[304] και συγχρόνως να ενημερώνει τους Βυζαντινούς για οποιαδήποτε εκστρατεία ετοίμαζαν οι Άραβες[305]. Σε

296. Η συνθήκη έπαψε να ισχύει το 977 όταν το Χαλέπι κατακτήθηκε από τον Αμπού αλ-Μαούλι, βλ. Salibi, *Syria,* 71.

297. Khaḍar' Abīd, *Ιστορία,* 160.

298. Άλλωστε είναι βέβαιο ότι το νέο της δολοφονίας του Νικηφόρου δεν είχε φθάσει ακόμη στο Χαλέπι. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 838.

299. Αναλυτικά για τη συνθήκη αυτή, βλ. Umar Kamal-Tawfīk, *Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς και η επανάκτηση των Αγίων Τόπων* [στα αραβικά], Αλεξάνδρεια 1959, 14-47.

300. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 95: " و أن يحمل إليهم ... ستعمائة ألف درهم ".

301. Ibn Al -Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 318-9. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 96. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314.

302. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 319. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 95-6. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 450. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314. Πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 839.

303. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 96: " و شرطوا أن الأمير ... ينصدّبّوا أحداً " πβλ. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 840.

304. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 96: " و إن عسكر إسلاميّ ... لينفذ إليه من يدفعه ".

305. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 96: " و متى المسلمون ... لينظروا في أمرهما ".

περίπτωση που οι Βυζαντινοί εξεστράτευαν εναντίον κάποιου λαού, που δεν ήταν μουσουλμανικός, ο εμίρης του Χαλεπιού ήταν υποχρεωμένος να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό των Βυζαντινών[306]. Τέλος, εκτός από τις εμπορικές ρυθμίσεις της συνθήκης, σπουδαιότητα είχαν και οι όροι που επέβαλαν οι Βυζαντινοί σχετικά με τις συνθήκες που θα αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί στο εμιράτο: απαγορεύτηκαν οι τιμωρίες για όσους αλλαξοπιστούσαν[307] (είτε αυτοί ήταν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι[308]), ενώ ο Qarghuwayh ήταν υποχρεωμένος να υποδέχεται με τιμές, και να συμπεριφέρεται αναλόγως, τον Πατριάρχη ή τους επισκόπους που θα επισκέπτονταν την επικράτεια του[309]. Ένας αντιπρόσωπος του Βυζαντινού βασιλιά θα παρέμενε στη πόλη επιβλέποντας τη καλή εφαρμογή των συμφωνηθέντων[310], ενώ για τον ίδιο λόγο οι Βυζαντινοί δεν αμέλησαν να λάβουν και ομήρους-εγγυητές[311].

Οι αφηγήσεις των Αράβων για το πρόσωπο του Νικηφόρου διακατέχονται από αισθήματα απέχθειας, αλλά και θαυμασμού. Συχνός ήταν ο λόγος για τον φόβο που προκαλούσε στις καρδιές των μουσουλμάνων[312], ενώ από αρκετούς ιστορικούς του Ισλάμ εκφράζεται η βεβαιότητα ότι σε περίπτωση που αυτός δεν πέθαινε τόσο νωρίς, κανένας δε θα μπορούσε να του σταθεί εμπόδιο στην κατάκτηση ολόκληρης της Συρίας και της Αιγύπτου[313]. Και παρόλο, που όλοι οι μουσουλμάνοι

306. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 96: " و إن غزا الروم غير ملّة الإسلام ... كما يأمر ". .

307. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 97: " و أيّ مسلم دخل في دين النّصرانيّة ... فلا سبيل للرّوم عليه "

308. Ουσιαστικά βέβαια ο συγκεκριμένος όρος λειτουργούσε προς όφελος των χριστιανών, αφού ούτως ή άλλως στα ισλαμικά εδάφη, όπως είναι φυσικό, ο ασπασμός του Ισλάμ από κάποιον χριστιανό δεν ετιμωρείτο.

309. Ibn Al-ʿadīm, *Zubdat*, 97: " و للرّوم أن يعمروا ... و يكرمهم المسلمون ". El Cheikh, *Byzantium*, 168. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς,* 841.

310. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,*135: " و أن يكون لملك الروم صاحباً مقيماً بحلب "

311. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 319. Abū Al-Fidā, *al-Mukhtaṣar*, τ. 1, 450. Ibn Al-Wardī, *Ta' rīkh,* τ. 1, 295. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314.

312.Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 137. Ibn Al-Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 320. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 55.

313. Yaḥyā Al-Anṭaḳī, *Ta' rīkh,* 136-7. Ibn Al- Athīr, *al- Kāmil*, τ. 7, 320. Ibn Khaldūn, *Ta' rīkh,* τ. 4, 314. Κατά τον Λέοντα Διάκονο, *Ιστορία*, 81, όχι μόνο την Αίγυπτο και τη Συρία θα κατακτούσε ο Νικηφόρος, εάν δεν τον δολοφονούσαν, αλλά θα έφθανε ώς τα πέρατα της Οικουμένης προσαρτώντας ακόμη και την Ινδία: *εἰ γὰρ μὴ τῇ τούτου ἀναιρέσει εἰς τὸ ἔμπαλιν ἡ τύχη τούτοις ἀπέτρεχεν, οὐδὲν ἐνέδει, ἐπιβιοῦντος ἐκείνου,*

ιστορικοί δεν παραλείπουν να αναφέρουν, ότι τις επιτυχίες του Νικηφόρου βοήθησαν οι εμφύλιες διαμάχες των Αράβων[314], ο Ibn Taghrī Birdī (1410-1470) παρατηρούσε, ότι άνδρας με τις ικανότητές του είχε να εμφανιστεί από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου[315].

Τα δύο αυτά συναισθήματα, μίσος και θαυμασμός, συνοψίζονται τέλεια στο έργο του Ibn Kathīr (1301-1373), ο οποίος γράφει για τον Νικηφόρο:

«Ήταν αυτός ο καταραμένος από τους πιο σκληρόκαρδους βασιλιάδες, ο πιο άπιστος από όλους ... αυτός που σκότωσε τους περισσότερους μουσουλμάνους στον καιρό του. Και κατακτήθηκαν στις μέρες του, ο Θεός να τον καταραστεί, οι περισσότερες από τις παραθαλάσσιες περιοχές, τις οποίες απέσπασε από τα χέρια των μουσουλμάνων με τη βία και διατηρήθηκαν υποταγμένες στα χέρια του και προσαρτήθηκαν στο βασίλειο των Βυζαντινών και όλα αυτά λόγω της ραθυμίας του λαού την εποχή εκείνη»[316].

μὴ τὰ ὅρια πήξασθαι τῆς σφῶν ἐπικρατείας πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον κατὰ τὴν Ἰνδικήν, καὶ αὖθις ἐπὶ δυόμενον πρὸς αὐτὰ τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα.

314. Περιγραφή των σχέσεων μεταξύ των αραβοϊσλαμικών κρατών την εποχή του Νικηφόρου Φωκά: F. Dachraoui, *Le Califat fatimide au Maghreb, 296-362/909-973. Histoire politique et institutions*, Τύνιδα 1981, 244-250. Για την αραβική πεποίθηση ότι κύριος λόγος των βυζαντινών επιτυχιών ήταν η διχόνοια στο εσωτερικό του Ισλάμ, βλ. M. Canard, L'impérialisme des Fâtimides et leur propagande, *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales de la Faculté des lettres d'Alger* VI (1942-7), 156-193, ανατ. στον τόμο του ιδιου, *Miscellanea Orientalia* [μελέτη II], Variorum Reprints, London, 1973, ιδίως 190-192.

315. Ibn Taghrī Birdī, *al-Nudjūm*, τ. 4, 56:

" و كان شجاعاً مدبّرا سيوسا لم يُر مثله من عهد إسكندر ذى القرنين ".

316. Ibn Kathīr, *al- Bīdāya,* τ. 15, 288:

" كان هذا الملعون من أغلظ الملوك قلبا ، و أشدّهم كفرا ... و أكثرهم قتالا للمسلمين في زمانه ، استحوذ في أيامه ، لعنه الله ، على كثير من السواحل ، أو أكثرها ، و انتزعها من أيدى المسلمين قسرا و استمرّت في يده قهرا ، و أضيفت إلى مملكة الروم قدرا ، و ذلك لتقصير أهل ذلك الزمان "

The Wars between Nicephorus Phocas and the Arabs

This article attempts to present the conflicts between the Byzantines and the Arabs, in the period that Nicephorus Phocas was active on the eastern front. It aims to fill certain gaps in the history of this period in the light of medieval Arabic sources.

Arab historiographers and geographers recount the deeds of Nicephorus Phocas, both as Domestic and as Emperor, informing us of how the Islamic world reacted to Byzantium's renewed aggressiveness.

Except for the military sector, historians can benefit from the information provided by the Arabic sources regarding internal affairs of the Byzantine Empire, such as the bad relations of Nicephorus Phocas with the circle of Emperor Romanos II or the active role of the Armenians in the wars of that period.

This study focuses also on all the conflicts of Nicephorus Phocas, both with the Hamdanids and with the Arabs of Sicily, but also on the campaigns against Crete and Cyprus. Particular attention is given to the demeanor of the Byzantine Emperor in these operations, as seen by the Arabic sources.

Εὐδοξος Θ. Τσολακης

Συνεχειας Συνεχεια

Σὲ πρόσφατη μελέτη της ἡ Εἰρήνη-Σοφία Κιαπίδου ἐπανέρχεται στὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* τῆς χρονογραφίας, τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* δηλαδή, τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη[1]. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἐπισημάνσεων καὶ ἐπιχειρημάτων καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πατρότητα τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* παραμένει ἀκόμη ἕνα θέμα «ἀνοιχτὸ πρὸς συζήτηση»[2].

Πρὶν προχωρήσω, θὰ ἔλεγα ὅτι πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῆς συγγραφῆς τῶν δύο ἔργων (*Συνόψεως ἱστοριῶν* καὶ *Συνέχειας*) μεσολαβεῖ κάποιο χρονικὸ διάστημα πού, ἂν δεχθοῦμε τὰ συμπεράσματα τῆς Κιαπίδου, εἶναι ἴσως πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια[3]. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ καὶ ἀναμενόμενο νὰ ἔχουμε διαφορὲς ὕφους καὶ λεξιλογίου καὶ ἀπόψεων, ἴσως, γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα μεταξὺ τῶν δύο ἔργων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, ὅταν μάλιστα αὐτὰ στηρίζονται καὶ σὲ διαφορετικὲς πηγές. Στὴν περίπτωση βέβαια τῆς *Συνέχειας* εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουμε πληροφορίες καὶ κρίσεις ἀπὸ προσωπικὲς ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα της, πέρα ἀπὸ τὶς γραπτὲς ἢ προφορικὲς πηγές του.

---

1. Ειρ.-Σ. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα τῆς *Συνέχειας τοῦ Σκυλίτζη* καὶ τὰ προβλήματά της. Συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ *Σύνοψη ἱστοριῶν*, *ΕΕΒΣ* ΝΒ΄ (2004-2006), 329-362 [στὸ ἑξῆς: Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα].

2. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 361-362.

3. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς Ειρ.-Σ. Κιαπιδου, *Ἡ Σύνοψη ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811-1057)*, Ἀθήνα 2010, 136 [στὸ ἑξῆς: Κιαπιδου, Πηγές] ἡ συγγραφὴ τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1059-1071. Ἡ συγγραφὴ τῆς *Συνέχειας* πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1101. Βλ. Ευδ. Θ. Τσολακης, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση* (Ioannes Skylitzes Continuatus), Θεσσαλονίκη 1968, 75 [στὸ ἑξῆς Τσολακης, *Συνέχεια*].

Τὸ χρονογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ δύο ὁμάδες χειρογράφων. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἡ ἐξιστόρηση τερματίζεται μὲ τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (1057)· στὴ δεύτερη ὁμάδα ἡ ἐξιστόρηση συνεχίζεται – στὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν χειρογράφων – ἕως καὶ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (1079/80)[4].

Ἡ δεύτερη αὐτὴ ὁμάδα ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ χφφ: A (Vindob. hist. gr. 35)· F (Marc. gr. VII 12 [XC 5])· V (Vatic. gr. 161)· U (Vindob. hist. gr. 74)· B (Ambros. gr. 912 [C 279 inf.]) καὶ Achrid. 79 (σήμερα στὴ Σόφια).

Στὰ χφφ A, V καὶ B ἡ *Σύνοψις ἱστοριῶν* καὶ ἡ *Συνέχεια* παραδίδονται ὡς ἕνα ἑνιαῖο κείμενο, χωρὶς καμία ἀπολύτως διάκριση μεταξύ τους[5]. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο παραδίδονται τὰ δύο αὐτὰ κείμενα καὶ στὸ χφ 79 τῆς Ἀχρίδας[6].

Στὸ χφ F ἔχει ἀντιγραφεῖ τὸ κείμενο τῆς Χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ. Στὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐξιστόρηση τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Α΄ Ραγκαβέ (φ. 232^{v}), ὑπάρχει μέσα σὲ ἐπίτιτλο κόσμημα ἡ ἐπιγραφή: *ἀρχὴ τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου ἰωάννου τοῦ σκυλίτζη*· τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ ἡ ἀντιγραφή του τερματίζεται στὸ φ. 401^{r}. Παρεμβάλλεται κατάλογος βασιλέων, πατριαρχῶν κ.λπ. καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας* ποὺ καταλαμβάνει τὰ φφ. 406^{r} - 434^{v}. Παραδίδεται ἀκέφαλο, προφανῶς ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἐνδιάμεσου φύλλου, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπῆρχε κάποια ἐπιγραφὴ καὶ τὸ περιεχόμενό της.

Στὸ χφ U, στὴ σημερινή του κατάσταση ἀκέφαλο καὶ κολοβό, τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας* ἀκολουθεῖ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν δύο κειμένων (*Συνόψεως ἱστοριῶν* καὶ *Συνέχειας*). Τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας* δὲν φέρει καμία ἐπιγραφή· ἀρχίζει μὲ τὸν τίτλο: *βασιλεία ἰσαακίου τοῦ κομνηνοῦ*[7].

---

4. Γιὰ τὰ χφφ τῆς πρώτης ὁμάδας βλ. Io. Thurn, *Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum, editio princeps* [CFHB 5], Berlin - New York 1973, XX- XXVIII. Γιὰ τὰ χφφ τῆς δεύτερης ὁμάδας βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 23-51.

5. Γιὰ τὰ χφφ A, V καὶ B βλ. εἰδικότερα Τσολακης, *Συνέχεια*, 29-32 καὶ 38-40.

6. Βλ. J.- M. Olivier, Le 'Skylitzes d'Ochride' retrouvé, *BZ* 89 (1996), 417- 419, κυρίως 419.

7. Γιὰ τὰ χφφ F καὶ U βλ. εἰδικότερα Τσολακης, *Συνέχεια*, 32-38. Βλ. ἀκόμη καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, Τσολακης, *Συνέχεια*, 103.

Σύμφωνα τώρα μὲ τὴν Κιαπίδου, ὑπάρχει μιὰ ὁμάδα χειρογράφων[8] στὴν ὁποία τὸ κείμενο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* ἀκολουθεῖ ἕνα δεύτερο κείμενο στὸ ὁποῖο ἔχουμε τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (1057) ἕως καὶ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078/80)[9]. Ὅπως ὅμως εἴδαμε, τὸ δεύτερο αὐτὸ κείμενο, ἡ *Συνέχεια* δηλαδή, «δὲν ἀκολουθεῖ» τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*· στὴν περίπτωση τῶν χειρογράφων A, V, B καὶ τοῦ χειρογράφου 79 τῆς Ἀχρίδας ἔχουμε ἕνα ἑνιαῖο καὶ συνεχὲς κείμενο. Τὰ δύο συνδέονται ἄλλωστε καὶ ὀργανικὰ μεταξύ τους μὲ τὶς φράσεις: *Τὸν μὲν οὖν τρόπον ὃν εἴρηται τὴν βασιλείαν ὁ Κομνηνὸς ἀναζωσάμενος*[10] καὶ *περὶ ὧν κατὰ μέρος δεδήλωται ἄνωθεν*[11].

Συνεχίζοντας ἡ Κιαπίδου μᾶς πληροφορεῖ ἐπιπλέον ὅτι ὑπάρχει «μιὰ ξεχωριστὴ ὁμάδα χειρογράφων, ἀπογράφων τῶν παραπάνω, ποὺ διασώζει μόνο τὸ ἐπιπρόσθετο αὐτὸ κομμάτι»[12] καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτό «καταδεικνύει ὅτι ἀντιμετωπιζόταν καὶ ὡς ἀνεξάρτητο κείμενο μὲ τὴ δική του πορεία στὸ χρόνο». Ἀναφέρεται, προφανῶς, στὰ χφφ F καὶ U τῆς *Συνέχειας*. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία ἀπόδειξη, ἔστω ἔνδειξη, ὅτι τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, κυκλοφοροῦσε ὡς ἀνεξάρτητο· ἀνώνυμο καὶ χωρὶς τίτλο; Οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων F καὶ U συμπλήρωσαν προφανῶς τὸ ἀντιγραφικό τους ἔργο καὶ μὲ τὴ *Συνέχεια* ἀπὸ κάποιο χφ τῆς χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτζη στὸ ὁποῖο ἡ ἐξιστόρηση συνεχιζόταν καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057.

Συμπερασματικὰ ἡ Κιαπίδου παρατηρεῖ ἀκόμα ὅτι ἡ *Συνέχεια* «καὶ μὲ μιὰ πρώτη ματιὰ φαίνεται ξένο σῶμα» σὲ σχέση μὲ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* «ἐφ' ὅσον δὲν ἀκολουθεῖ τὸ χωρισμὸ τῆς Σύνοψης σὲ κεφάλαια ἀνὰ βασιλέα»[13]. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅμως ὅτι καὶ τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας* εἶναι χωρισμένο «σὲ κεφάλαια ἀνὰ βασιλέα», ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ κείμενο τῆς κυρίως χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτζη. Ὅταν προχωροῦσα στὴν κριτικὴ ἔκδοση τῆς *Συνέχειας*, παρατήρησα ὅτι οἱ τίτλοι τῶν

8. Δηλαδὴ ἐκτὸς τῶν χειρογράφων ποὺ μᾶς παραδίδουν μόνο τὸ κείμενο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*.

9. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 329.

10. Τσολακης, *Συνέχεια*, 103,1.

11. Τσολακης, *Συνέχεια*, 163,1.

12. Τὸ κείμενο δηλαδὴ τῆς *Συνέχειας*.

13. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 361· βλ. καὶ 345.

«κεφαλαίων» αὐτῶν δὲν παραδίδονται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσή της μὲ ἑνιαία μορφή[14], ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς τίτλους τῶν «κεφαλαίων» στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*[15]. Ἔκρινα ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξω τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη μορφὴ τίτλου βασιλείας πρὶν ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* ἀπὸ τὸν Ιο. Thurn. Δὲν παρέλειψα, ὡστόσο, νὰ σημειώσω τοὺς τίτλους τῶν «κεφαλαίων» καὶ ὅταν ἔκανα λόγο γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς *Συνέχειας*[16], καὶ ἐπιπλέον καὶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο[17]. Ἂς προσθέσω στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι καὶ στὸ χφ 79 τῆς Ἀχρίδας τὸ κείμενο τόσο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* ὅσο καὶ τῆς *Συνέχειας* εἶναι χωρισμένο σὲ «κεφάλαια» ἀνὰ βασιλέα[18].

Στὸ ἐρώτημα γιατί νὰ τελειώσει ὁ Σκυλίτζης αἰφνιδίως τὴν ἐξιστόρησή του ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου καὶ ὁ Ἀτταλειάτης, «μολονότι ἔχει ὑπαινιχθεῖ ἕνα γεγονὸς πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ χρονικὸ σημεῖο, τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ»[19], θὰ παρατηροῦσα τὰ ἀκόλουθα:

Ἀπὸ τὰ ἕξι χφφ ποὺ μᾶς διασώζουν τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας*, μόνο σὲ δύο ἀπὸ αὐτά, στὰ χφφ V καὶ F, τὸ κείμενο τερματίζεται μὲ τὴ φρ. *καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν ἀναίρεσιν τοῦ λογοθέτου τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος*[20]. Πρέπει πάντως νὰ σημειώσω, μὲ ὅ,τι αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει, ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ χφφ κατάγονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀπώτερο πρότυπο[21]. Στὰ δύο αὐτὰ χφφ τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας* τερματίζεται στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τὴ διήγηση τοῦ Ἀτταλειάτη[22]. Τὰ ὑπόλοιπα χφφ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ κολοβά· ἔτσι,

---

14. Π.χ.: χφ A *ισαάκιος ὁ Κομνηνός*· χφ U *βασιλεία ισαακίου τοῦ Κομνηνοῦ*· χφ V *ἰσαάκιος ὁ Κομνηνός*· χφ B *βασιλεία ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ*. Ἀπὸ τὶς διαφορὲς αὐτὲς προκύπτει τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ τίτλοι εἶναι ἔργο τοῦ συγγραφέα ἢ τῶν ἀντιγραφέων. Ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ἔχουμε δύο διαφορετικοὺς τίτλους, ὅπως στὸ χφ F· βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 49-50.

15. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὸ κείμενο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*.

16. Τσολακης, *Συνέχεια*, 49 γιὰ τὰ χφφ A καὶ F, καὶ σ. 50 γιὰ τὰ χφφ U,V, B.

17. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ κειμένου τῆς *Συνέχειας*: 103, ἀρχή· 108, στ. 17· 111, στ. 8· 119, στ. 4· 124,στ. 9· 155, στ. 5 καὶ 6· 178, στ. 15.

18. Βλ. Olivier, Le 'Skylitzes d'Ochride', 419.

19. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 361 ἀναφέρεται στὴν πληροφορία ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴ *Συνέχεια* (182,10-11), ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ζ΄ *ἐτιμήθη δὲ διαφερόντως ὑπὸ τοῦ μετὰ ταῦτα βασιλεύσαντος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἐφ' οὗ δὴ καὶ ἐκοιμήθη*. Πρόκειται ἁπλὰ γιὰ μιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη.

20. Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 38 γιὰ τὸ χφ F, καὶ 39 γιὰ τὸ χφ V.

21. Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 51, τὸ στέμμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης.

22. Ἂς προσθέσω ὅτι στὸ χφ F ὕστερα ἀπὸ τὴ φρ. *τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος* διαβάζουμε:

στὸ χφ A ἡ διήγηση τερματίζεται μὲ τὴ λέξη *αὐχένας*[23], στὸ χφ U στὴ λέξη *πολεμικῶν*[24], στὸ χφ B μὲ τὴ φρ. *εἰς ὄνομα δὲ αὐτοῦ* [25], καὶ στὸ χφ 79 τῆς Ἀχρίδας μὲ τὴ φρ. *τοὺς μὲν δώροις*, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Th. I. Uspenskij[26]. Στὸ χφ A καὶ στὸ χφ τῆς Ἀχρίδας ἡ ἐξιστόρηση στὴ *Συνέχεια*, σύμφωνα μὲ τοὺς τίτλους τοῦ ἔργου τοῦ Σκυλίτζη, συνεχιζόταν ὧς τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ στὸν θρόνο. Ἔτσι στὸ χφ A διαβάζουμε: *ἰωάννου κουροπαλάτου καὶ γεγονότος δρουγγαρίου τῆς βίγλας τοῦ σκυλίτζη ἐπιτομὴ ἱστορίας ἀρχομένη ἀπὸ τῆς τελευτῆς νικηφόρου βασιλέως τοῦ ἀπὸ γενικῶν καὶ τελευτῶσα εἰς τὴν ἀναγόρευσιν ἀλεξίου τοῦ κομνηνοῦ*[27], ἐνῶ στὸ χφ 79 τῆς Ἀχρίδας: *Σύνοψις ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἀνα[ιρέσεως ἐν Βουλγαρίᾳ] Νικηφόρου βασιλέως τοῦ ἀπὸ Γενικῶν [διήκουσα ἕως] βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου [συγγραφεῖσα δὲ παρά] Ἰωάννου κουροπαλάτου καὶ γεγονότος μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλας τοῦ Σκυλίτζη* [28]. Ἂς προσθέσω ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι σήμερα ἀδιάγνωστος[29].

Συνεπῶς στὸ ἐρώτημα τῆς Κιαπίδου ὑπάρχουν δύο ἀπαντήσεις:

α) Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ ἐξιστόρηση στὴ *Συνέχεια* νὰ συνεχιζόταν ἕως καὶ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ τὸ ἔργο νὰ ἔφθασε στὰ χέρια μας ἐλλιπὲς στὸ τέλος του ἀπὸ ἀπώλεια τῶν τελευταίων φύλλων [30].

οὐ γὰρ ἐν τῷ ἐτάζεσθαι τέθνηκεν ἀλλὰ μεθ' ἡμέρας τινὰς δολοφονηθεὶς ὑπό τινος ἰατροῦ· βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 38.

23. Τσολακης, *Συνέχεια*, 184,18· (βλ. καὶ 31).

24. Τσολακης, *Συνέχεια,* 180,6· (βλ. καὶ 32, ὑποσ. 3).

25. Τσολακης, *Συνέχεια*, 185,12· (βλ. καὶ 40).

26. Τσολακης, *Συνέχεια,* 185,5· (βλ. καὶ 23, ὑποσ. 3).

27. Τσολακης, *Συνέχεια,* 26 καὶ 30, ὑποσ. 1. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ λ. *ἀλεξίου* ἔχει γραφεῖ στὴ θέση τῆς λ. *ἰσαακίου* ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόξεσή της, ὅταν, προφανῶς, ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χειρογράφου A συμπλήρωσε τὸ ἔργο του καὶ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου τῆς *Συνέχειας*. Βλ.Τσολακης, *Συνέχεια,* 26.

28. Τσολακης, *Συνέχεια*, 26, ὑποσ. 3. Ἂς προσθέσω ὅτι μὲ τὴ φρ. [*διήκουσα ἕως*] *βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου* δὲν δηλώνεται ἡ ἀρχὴ ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βοτανειάτη, ἐπειδὴ στὸ χφ περιλαμβάνεται ἡ ἐξιστόρηση γεγονότων ποὺ ἔλαβαν χώρα κατὰ τὴ διάρκειά της.

29. Βλ. Olivier, Le 'Skylitzes d'Ochride', 419.

30. Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 28-29.

β) Ὁ Σκυλίτζης τερμάτισε τὴ διήγησή του ὅπου καὶ ὁ Ἀτταλειάτης ἐπειδὴ ἔτσι ἔκρινε, κι ὄχι ὅπου θὰ θέλαμε ἐμεῖς σήμερα. Ὅταν ἀποφάσισε νὰ συνεχίσει τὸ χρονογραφικό του ἔργο καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057, εἶχε ὡς στόχο του νὰ μᾶς δώσει ἕνα κείμενο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογραφικῶν ἔργων ποὺ ἐπισημαίνει στὸν πρόλογό του, καὶ στὴν περίπτωσή μας κυρίως τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀτταλειάτη καὶ τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Ψελλοῦ.

Δὲν τερμάτισε λοιπὸν «αἰφνιδίως»[31] τὸ ἔργο του, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μνεία τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ὡς αὐτοκράτορα τὸν ὑποχρέωνε νὰ τὸ συνεχίσει.

Στὴν παρατήρηση ἀκόμη ὅτι στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* τοῦ Σκυλίτζη «δὲν ἐντοπίζονται "ὑποσχέσεις" γιὰ ἐπέκταση τῆς ἀφήγησης πέρα ἀπὸ τὸ 1057, ἐφόσον ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀναφέρει πουθενά –οὔτε κἂν ὑπαινίσσεται μεταγενέστερα αὐτοῦ τοῦ ἔτους γεγονότα»[32], θὰ ἀπαντοῦσα ὅτι ὁ Σκυλίτζης, ὅταν ἔγραφε τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*, δὲν σκόπευε νὰ συνεχίσει τὴ διήγησή του καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057. Τὸ ἀποφασίζει ἀργότερα, ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη μὲ τὸν ἔντονα ἐγκωμιαστικό του χαρακτήρα γιὰ τὸν Νικηφόρο Βοτανειάτη. Ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο τότε ὑποχρεωμένος νὰ συνεχίσει τὴν ἐξιστόρησή του καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις του, ὅπως τὶς γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν πρόλογό του στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*[33].

Ἂς προσθέσω ὅτι ἀπὸ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* δὲν λείπουν καὶ «ὑπαινιγμοί» γιὰ μεταγενέστερα γεγονότα ἤ, καλύτερα, καταστάσεις·

31. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε τό «αἰφνιδίως», ἂν δεχθοῦμε, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἡ *Συνέχεια* τερματίζεται πράγματι ὅπως μᾶς παραδόθηκε, ὅτι ἡ τελευταία πρότασή της *Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν ἀναίρεσιν τοῦ λογοθέτου τοιοῦτον ἔσχε τέλος* εἶναι ἴσως τὸ πρῶτο σκέλος μιᾶς ἀντίθεσης ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε τὸ δεύτερο σκέλος, δηλαδὴ *Τὰ δέ...* Βλ. καὶ Τσολακης, *Συνέχεια*, 26-27. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τό «αἰφνιδίως» δὲν σημαίνει ἀποκλειστικὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ συντάκτη τῆς *Συνέχειας* νὰ τερματίσει αἰφνιδιαστικὰ τὸ ἔργο του.

32. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 329. Διερωτῶμαι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐάν, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ τῆς Κιαπίδου, θὰ ἔπρεπε ἡ *Συνέχεια* νὰ συνεχίζεται καὶ μὲ τὴν ἐξιστόρηση γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ· καὶ τοῦτο, ἐπειδή «ὑπαινίσσεται μεταγενέστερα γεγονότα». Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 182,10-11: *ὑπὸ τοῦ μετὰ ταῦτα βασιλεύσαντος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ*.

33. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 4,35 κέ.

διαβάζουμε: *ὃ δὲ εἰπεῖν ἐστιν ἀναγκαῖον, τοῦτο δὴ καὶ λέξω, ὅτι περ ἐξ ἐκείνου τοῦ βασιλέως* (δηλαδὴ τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου) *καὶ τῆς ἐκείνου ἀσωτίας καὶ σαλακωνείας τὰ Ῥωμαίων ἤρξατο φθίνειν πράγματα, καὶ ἔκτοτε καὶ μέχρι τῆς δεῦρο κατὰ μικρὸν εἰς τὸ κατόπιν χωροῦντα ἐς παντελῆ κατήντησεν τὴν ἀσθένειαν*[34].

Διερωτῶμαι πάντως ἂν τὰ ἐρωτήματα τῆς Κιαπίδου δὲν ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν τυχὸν ἄγνωστό μας, δόκιμο ὅμως συγγραφέα, συνεχιστὴ κι ὄχι μόνο γιὰ τὸν Σκυλίτζη.

Ἡ Κιαπίδου ἐπισημαίνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῆς *Συνέχειας* (1968) ἔγινε γνωστὸ τὸ ἔργο *Ἱστορία σύντομος* ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μιχαὴλ Ψελλό, καὶ διερωτᾶται ἂν ὁ Σκυλίτζης στὸ προοίμιό του τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* ἀναφέρεται στὸ ἔργο αὐτὸ ἢ στὴ *Χρονογραφία* τοῦ Ψελλοῦ. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐὰν στὸ προοίμιο δὲν μνημονεύεται ἡ *Χρονογραφία*, ἀποδυναμώνεται ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ταύτισης τοῦ Σκυλίτζη μὲ τὸν συνεχιστὴ τοῦ ἔργου του[35]. Γιατί; Ὁ Σκυλίτζης ἔπρεπε νὰ ἔχει ὑπόψη του δύο τουλάχιστον ἱστορικὰ ἔργα γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἀντικειμενικὴ παρουσίαση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου 1057-1079/80 (ἢ 1081) μὲ τὴ *Συνέχειά* του; Ὁ συντάκτης τῆς *Συνέχειας* γνωρίζει πάντως τὴ *Χρονογραφία* τοῦ Ψελλοῦ, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα[36], καὶ ἡ πληροφορία του ὅτι *ἤρξατο τῆς ἀποκηρύξεως* (τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένη) *πρῶτος ὁ τῶν φιλοσόφων ὕπατος, ὁ Ψελλός, καθὼς καὶ αὐτὸς ἔν τινι τῶν ἰδίων συγγραμμάτων μεγαλαυχεῖ* [37].

---

34. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 476,55-58.

35. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 333.

36. Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 72-74· κυρίως Ψελλός, Κωνσταντῖνος Ι΄, XXVII ~*Συνέχεια*, 118, 14-17· Κωνσταντῖνος Ι΄, XXVII~*Συνέχεια*, 118, 17-18. Ἂς προσθέσω ὅτι στὴ σ. 171, 6-9 τῆς *Συνέχειας* διαβάζουμε γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ζ΄: *ἀλλὰ τῇ ματαίᾳ καὶ ἀνονήτῳ περὶ λόγους σπουδῇ καὶ τῷ ἰαμβίζειν καὶ ἀναπαίστους συντιθέναι προσέχων διηνεκῶς, καίτοι μηδ' ἐν χρῷ τῆς τέχνης γευσάμενος.* Ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει πιθανῶς ὑπόψη του τὴν κριτικὴ τοῦ Ψελλοῦ γιὰ τὶς ποιητικὲς ἱκανότητες τοῦ μαθητῆ του, τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄· βλ. Ψελλός, Μιχαὴλ Ζ΄, IV (ἔκδ. E. Renauld): *Ἰάμβων δὲ μὴ προσχὼν μέτροις σχεδιάζει τούτους, εἰ καὶ μὴ ἐπιτυγχάνων τὰ πολλὰ τοῦ ῥυθμοῦ, ἀλλ' ὑγιαίνουσαν τὴν ἔννοιαν ἐκδιδούς.*

37. Ψελλός, Ῥωμανὸς Δ΄, XXIV· βλ. καὶ Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 355.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *Συνέχεια* στηρίζεται μόνο στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη καὶ ὄχι καὶ στὴ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο δὲν εἶναι ἱστορικὸ ἔργο μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τὰ ἀπομνημονεύματα ἑνὸς αὐλικοῦ, στὰ ὁποῖα τὸ κέντρο βάρους δὲν εἶναι ὁ αὐτοκράτορας ἀλλὰ ὁ Ψελλός[38], οἱ πράξεις του καὶ οἱ ἀπόψεις του[39]. Ἡ *Συνέχεια* δὲν γράφεται γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀντικειμενικότητα στὶς προσωπικὲς ἐνέργειες καὶ κρίσεις τοῦ Ψελλοῦ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ ὁ Σκυλίτζης ἐκθέτει στὸ προοίμιο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*, τὴν ἀντικειμενικότητα στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων, ὅπως μᾶς τὰ παρουσιάζει ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ἡ μόνη πράγματι ἱστορικὴ πηγή, ὅταν ὁ Σκυλίτζης ἀποφασίζει νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου ποὺ ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ.

Ἡ Κιαπίδου παρατηρεῖ ἐπιπλέον ὅτι «οἱ ἐπιφυλάξεις...γιὰ τὴ σημασία ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὶς ὅποιες σχετικὲς ὁμοιότητες» (γλωσσικὲς μεταξὺ *Συνέχειας* καὶ *Συνόψεως ἱστοριῶν*) «ἐνισχύονται ἀπὸ τὸ ὅτι δίπλα τους ἐντοπίζονται καὶ σημαντικὲς φραστικὲς ἀποκλίσεις. Πολλὲς λέξεις δηλαδή, ἢ καὶ φράσεις ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς *Συνεχείας* δὲν ἀνιχνεύονται στὴ *Σύνοψη*, ἐνῶ ἐνίοτε διαπιστώνονται διαφορὲς καὶ σὲ πολὺ συγκεκριμένες ἐπιλογές». [40]

Πρέπει βέβαια νὰ ἔχουμε καταρχὴν ὑπόψη μας ὅτι ὁ συντάκτης ἑνὸς χρονογραφικοῦ ἔργου ἐξαρτᾶται γλωσσικά, κάποτε καὶ ὑφολογικά, ἀπὸ τὴν ἑκάστοτε πηγὴ ἢ πηγές του, ὅταν μάλιστα ἀντιγράφει ἀπὸ αὐτὲς κατὰ λέξη σχεδὸν τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων. Τὸ γεγονὸς ἐξάλλου ὅτι «ὁρισμένες λέξεις ἢ καὶ φράσεις τῆς *Συνέχειας* δὲν ἀνιχνεύονται καὶ στὴν κυρίως Χρονογραφία τοῦ Σκυλίτζη», εἶναι ἔνδειξη ὅτι ἔχουμε δύο διαφορετικοὺς συγγραφεῖς; Ἂν ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατική, πρέπει νὰ ἀμφισβητοῦμε τὴν πατρότητα κάποιου νεότερου ἔργου ἑνὸς συγγραφέα,

38. Βλ. Α. Καρποζηλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι, τ. Γ΄ (11ος-12ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2009, 60, 79, 85 [στὸ ἑξῆς Καρποζηλος]· *καὶ* Κιαπιδου, Οἱ πηγές, 122.

39. Βλ. τὴν αὐτάρεσκη δήλωσή του (Κωνσταντῖνος Θ΄, CC): *Ἀλλὰ τῶν περὶ ἐμὲ λόγων ἅλις, οὐ γὰρ ἐμαυτὸν ἐβουλόμην ἐγκαταστῆσαι τῇ ἱστορίᾳ, ἀλλ' αἱ τῶν λόγων ὑπεκδρομαὶ πρὸς τοῦτό με παρήνεγκαν βίας.*

40. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 334.

ὅταν μάλιστα, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, μεσολαβεῖ καὶ ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο ἔργων[41].

Ὀρθά, συνεπῶς, ἡ Κιαπίδου καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς δὲν συνιστοῦν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα «ὑπέρ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν δύο συγγραφέων», δηλαδὴ τοῦ Σκυλίτζη καὶ τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας*[42].

Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνω τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ παραθέτει ἡ Κιαπίδου[43], οἱ ἀκόλουθες εἶναι δάνεια ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς πηγῆς τῆς *Συνέχειας*, ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο δηλαδὴ τοῦ Ἀτταλειάτη:

ΣΥΝΕΧΕΙΑ	ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ[44]
103,7: *τό τε δημοτικὸν τῆς προσηκούσης ἀξιώσας προνοίας*	48,11(Τσ.)· 60,8(Β.): *οὕτω καὶ τὸ δημοτικὸν τῆς προσηκούσης τιμῆς ἀξιοῖ*
108,5:*Περὶ δὲ ὥραν ἀρίστου φῶς ἀστραπηβόλον τοῖς τόποις ἐκείνοις ἐνέσκηψεν.*	55,4 (Τσ.)· 69,2(Β.): *Περὶ δὲ ὥραν ἀρίστου φῶς ἀστραπηβόλον τοῖς τόποις ἐκείνοις ἐπέσκηψε.*
125,18: *Δειλοὶ γὰρ καὶ ἀνάλκιδες*	82,4 (Τσ.)· 103,15 (Β.): *δειλοὶ καὶ ἀνάλκιδες*
127,24: *πρότερον ἀποτεμόμενος φάλαγγα οὐκ ὀλίγην μετὰ συνταγματάρχου*[45]	84,27 (Τσ.)· 107,8 (Β.): *Πρότερον οὐκ ὀλίγην ἀποτεμόμενος φάλαγγα στρατιωτικὴν μετὰ συνταγματάρχου*
140,7: *καὶ τῆς παρεμβολῆς ἁπάσης παράστασις καὶ ἁρπαγὴ καὶ διασκύλευσις γέγονε*	109,7 (Τσ.)· 140,8 (Β.): *καὶ αὐτῆς τῆς παρεμβολῆς παράστασις καὶ διασκύλευσις γέγονε*
145,4: *μᾶλλον δὲ θεῖος χόλος ἢ λόγος ἡμῖν ἀπορρητότερος*[46]	116,27 (Τσ.)· 150,22 (Β.): *μᾶλλον δὲ θεῖος χόλος ἢ λόγος ἀπόρρητος*

41. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 115.

42. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 335.

43. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 335, ὑποσ. 1.

44. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία* (Τσ.), παραπομπὲς στὴν ἔκδ. Ευδ. Θ. Τσολακη, CFHB 50, Ἀθήνα 2011 καὶ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία* (Β.), παραπομπὲς στὴν ἔκδ. Βόννης.

45. Βλ. καὶ Τσολακης, *Συνέχεια*, 178, 4-5: *Καὶ διαιρεθέντες κατὰ φατρίας οἱ τῆς πολιτείας ἐπώνυμοι συνταγματάρχας τε προβάλλονται*~ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 208, 2-5 (Τσ.)· 270, 13-16 (Β.): *Καὶ τηνικαῦτα κατὰ φατρίας διαιρεθέντες οἱ τῆς πολιτείας ἐπώνυμοι... συνταγματάρχαις τε αὐτόματοι ἐχρήσαντο.*

46. Στὴν ἔκδοση Βόννης (ἀνατύπωση τῆς *Συνέχειας* ἀπὸ τὸ CP) ἔχουμε: *μᾶλλον δὲ*

156,6: *ἀθύρμασι τοῦ Μιχαὴλ καὶ παιδιαῖς παιδαριώδεσι προσκειμένου*	141,5 (Τσ.)· 182,11 (Β.): *οἷα φρονήματος ἀμοιρῶν σταθηροῦ* (ὁ Μιχαήλ) *καὶ μειρακειωδῶν ἀθυρμάτων μὴ ἀποδέων*

Ἂς προσθέσω ὅτι τὸ ἐπίθετο *ἀδιεξόδευτος*[47] ἀπαντᾶ καὶ στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* τοῦ Σκυλίτζη[48]. Ἡ ἔκφραση *μικρόν τι πρὸς* ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἡλικία τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα ὅταν αὐτὸς πέθανε[49], εἶναι δάνειο, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὴ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, πηγὴ τῆς *Συνέχειας* στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου διαβάζουμε: *τελευτᾷ* (δηλαδὴ ὁ Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας) *ἑξηκοντούτης καὶ μικρόν τι πρὸς τὸν ὅλον τῆς ζωῆς χρόνον γενόμενος*[50]. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ τὴν ἀπαντοῦμε καὶ στὸν Theoph. Cont[51] καὶ στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη[52].

Τέλος, οἱ ἐκφράσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὴ *Συνέχεια*: *ὡς οἷα κλέπτης καὶ ληστὴς ἐξιὼν*[53] καὶ *τρόπον δὲ κλεπτῶν καὶ ληστῶν ἐπιόντες*[54] εἶναι δάνεια ἀπὸ ἄγνωστές μας πηγὲς ἢ ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* ἔχει ὑπόψη του τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὴν ΚΔ, Ἰωάνν. 10,1: *ὁ μὴ εἰσερχόμενος διὰ τῆς θύρας εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, ἀλλὰ ἀναβαίνων ἀλλαχόθεν, ἐκεῖνος κλέπτης ἐστὶ καὶ ληστής;*

Ἡ Κιαπίδου γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἄποψή της ὅτι ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα, τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* καὶ τὴ *Συνέχειά* της, ὑπάρχουν κάποιες

θεῖος λόγος. Πρόκειται γιὰ ἀποκατάσταση τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Bekker. Στὸ CP ἔχουμε τὴ λανθασμένη γραφή τοῦ χφ Paris.gr. 1761: *μᾶλλον δὲ θεῖος λόχος καὶ λόγος*.

47. Τσολακης, *Συνέχεια*, 133,3: *κλεισούρας τινὰς ἀδιεξοδεύτους*.

48. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σ. 350,78: *διὰ τὴν πύκνωσιν καὶ τὸ τῆς στενοχωρίας* (τῆς στενότητας, δηλαδή, τοῦ χώρου) *ἀδιεξόδευτον*.

49. Τσολακης, *Συνέχεια*, σ. 118,17-18: *Τελευτᾷ δὲ ὁ βασιλεὺς ἐτῶν ὢν ἑξήκοντα καὶ μικρόν τι πρός*. Βλ. καὶ σ. 124,8-9: *Ἐκράτησε δὲ ἡ βασιλίς* (ἡ Εὐδοκία) *σὺν τοῖς υἱέσι μῆνας ἑπτὰ καὶ μικρόν τι πρός*, πληροφορία ποὺ δὲν τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ψελλὸ οὔτε ἀπὸ τὸν Ἀτταλειάτη.

50. Κωνσταντῖνος Ι΄, XXVII· βλ. καὶ IV: *Ἑπτὰ δὲ ἔτη καὶ μικρόν τι πρὸς διαχειρισάμενος τὴν ἀρχήν* (ὁ Κωνσταντίνος Ι΄).

51. Theoph. Cont., 167,3: *ἐκ πεντήκοντά που καὶ μικρόν τι πρός*.

52. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 218,5-7 (Τσ.)· 283,18-20 (Β.): *ἀλλὰ πάντων ὁμοῦ τῶν χρόνων μέχρι τῆς αὐτοῦ ἀναρρήσεως, καὶ μικρόν τι πρός, τὰς ὀφειλὰς προρρίζους ἀπέτεμε* (ὁ Βοτανειάτης).

53. Τσολακης, *Συνέχεια*, 167,25-26.

54. Τσολακης, *Συνέχεια*, 170,3.

«πολὺ συγκεκριμένες γλωσσικὲς ἐπιλογές»[55], φέρει ὡς παράδειγμα τὰ ὀνόματα *Μανιχαῖοι* καὶ *Παυλικιανοί*. Στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*, παρατηρεῖ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ταύτιση Παυλικιανῶν καὶ Μανιχαίων[56], ὁ Σκυλίτζης χρησιμοποιεῖ γιὰ τοὺς αἱρετικοὺς αὐτοὺς ἀποκλειστικὰ τὸ ὄνομα *Μανιχαῖοι*, ἐνῶ στὴ *Συνέχεια* ὀνομάζονται *Παυλικιανοί*[57].

Στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ θὰ παρατηροῦσα καταρχὰς ὅτι στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* ἔχουμε δύο περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Σκυλίτζης χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο πότε τὴ μία καὶ πότε τὴν ἄλλη ἀπὸ τὴ διπλὴ ὀνομασία του. Πρόκειται γιὰ τὰ τοπωνύμια *Δορόστολον-Δρίστρα* καὶ *Σαρδική-Τριάδιτζα*. Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ *Δορόστολον* ὀνομάζεται καὶ *Δρίστρα*[58]. Στὴ συνέχεια τῆς ἐξιστόρησης ἀναφέρεται ὡς *Δορόστολον*[59], σὲ ἕνα ὅμως σημεῖο της καὶ στὴν ἴδια ἑνότητα τὸ ἔχουμε καὶ μὲ τὶς δύο ὀνομασίες του. Διαβάζουμε: *καὶ διὰ τῆς ὀρεινῆς ἐπὶ τὴν Δρίστραν ἐπανασῴζονται*[60], καὶ ἀμέσως πιὸ κάτω: *πρὸ δώδεκα τοῦ Δοροστόλου μιλίων*[61]. Προκειμένου γιὰ τὴ *Σαρδικὴ-Τριάδιτζα* ὁ Σκυλίτζης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ παλιὸ ὄνομα τῆς *Τριάδιτζας* ἦταν *Σαρδική*, [62] καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀναφέρει πότε ὡς *Τριάδιτζα*[63] καὶ πότε ὡς *Σαρδική* [64].

Ὡς πρὸς τοὺς *Μανιχαίους – Παυλικιανούς*, θὰ παρατηροῦσα ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος *Παυλικιανοὶ* στὴ *Συνέχεια* δὲν εἶναι τυχαία οὔτε ὀφείλεται σὲ κάποιον ἄγνωστό μας συγγραφέα της, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ μανιχαϊσμοῦ στὴ Φιλιππούπολη φαίνεται ὅτι ἦταν περισσότερο

55. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 335. Ἐπισημαίνεται πάντως ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτές «δὲν συνιστοῦν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα τῆς διαφοροποίησης» αὐτὴ τὴ φορὰ τῶν συγγραφέων τῶν δύο ἔργων.

56. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 92,6-8: *τοὺς κατὰ τὴν ἀνατολὴν Μανιχαίους, οὓς δὴ καὶ Παυλικιάνους ἀπὸ τῶν αἱρεσιαρχῶν ἡ κοινολεξία οἶδε καλεῖν.*

57. Τσολακης, *Συνέχεια*, 184,13: *Λέκας δέ τις ἀπὸ Παυλικιάνων Φιλιππουπόλεως ὡρμημένος.*

58. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 177,19: *τοῦ Συμεὼν ἐν Δοροστόλῳ περισωθέντος, ὃ καὶ Δρίστρα καλεῖται*· βλ. καὶ 298,11.

59. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 300,64,67· 301,93· 302,30,37,39· 303,47· 356,27 καὶ 456,65.

60. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 299,30.

61. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 299,34.

62. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 330,17.

63. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 343,81· 354,84· 355,13 καὶ 461,29,31.

64. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 331,24 καὶ 459,81.

γνωστοὶ ὡς *Παυλικιανοὶ* καὶ ὄχι ὡς *Μανιχαῖοι*. Τὴν πληροφορία τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνή: *Καὶ ἦν*, γράφει, *ὡς ἔοικε, πόλις ἡ πόλις αὕτη* (ὁ λόγος γιὰ τὴ Φιλιππούπολη) *μεγάλη τε καὶ καλή... Ἐδυστύχει δὲ μετὰ τῶν ἄλλων καὶ ἀσεβῶν ἐπιδημίᾳ πολλῶν. Ἀρμένιοί τε γὰρ διενείμαντο τὴν πόλιν ταύτην... καὶ δὴ καὶ οἱ δυσθεώτατοι Παυλικιάνοι, τῆς μανιχαϊκῆς ἀποσπάδαι τυγχάνοντες*[65].

Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς Κιαπίδου, τὴν ταύτιση τοῦ Σκυλίτζη μὲ τὸν δημιουργὸ τῆς *Συνέχειας* δυσχεραίνει τὸ γεγονὸς ὅτι «ὁ Σκυλίτζης σὲ καμία ἀναδρομὴ ποὺ ἔκανε στὸ παρελθὸν κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς *Σύνοψης*, δὲν εἶχε ὑπόψη του συγκεκριμένο προηγούμενο χωρίο του, ὅπως γίνεται ἐδῶ»[66], στὴ *Συνέχεια* δηλαδή, ὅταν ὁ συγγραφέας της ἐξιστορεῖ τὴν ἐπανάσταση τῶν Σέρβων κατὰ τὸ τρίτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄, ὅταν *οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες* ζήτησαν ἀπὸ τὸν Μιχαηλᾶ, τὸν ἀρχηγὸ τῶν Σέρβων, νὰ τοὺς δώσει τὸν γιό του Βοδίνο γιὰ νὰ τὸν ἀνακηρύξουν βασιλιὰ τῆς Βουλγαρίας. Δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν τὴν ἀπληστία τοῦ Νικηφορίτζη καὶ *ἃ κατὰ πάντων αὐτῷ μεμηχάνηται*[67].

Πρόκειται γιὰ τὸ ἀκόλουθο χωρίο: *Βασιλείου γὰρ τοῦ βασιλέως*[68] *ὁπηνίκα τὴν Βουλγαρίαν ὑπηγάγετο, μὴ θελήσαντός τι νεοχμῶσαι τῶν ἐθίμων αὐτούς, ἀλλ' ὑπὸ τοῖς σφετέροις ἄρχουσί τε καὶ ἔθεσι τὰ καθ' αὑτοὺς ὁρίσαντος διεξάγεσθαι, καθώς που καὶ ἐπὶ τοῦ Σαμουήλ... περὶ ὧν κατὰ μέρος δεδήλωται ἄνωθεν*[69]. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀποτελεῖ λίγο πολὺ ἐπανάληψη τοῦ ἀκόλουθου χωρίου ἀπὸ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*: *Βασιλείου γὰρ τοῦ βασιλέως, ὁπηνίκα Βουλγάρους ἐχειρώσατο, μὴ νεοχμῶσαι θελήσαντος ὅλως, μηδὲ μετακινῆσαι τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς μένειν καταστάσεως καὶ οὕτω διεξάγεσθαι, καθώς που ὁ Σαμουὴλ διωρίσατο*[70], ὅταν ὁ Σκυλίτζης ἐξιστορεῖ τὴν ἀποστασία τῶν Νικοπολιτῶν οἱ ὁποῖοι *τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀπεσείσαντο ἡγεμονίαν καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἐπανέδραμον ἔθος*[71], ὄχι τόσο *διὰ τὸ πρὸς Δελεάνον φίλτρον ἀφηνίασαν*

65. Ἄννα Κομνηνή, XIV, VIII 3 (τ. III, 178,26-179,5 Leib=455 Reinsch–Kambylis).

66. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 339-340.

67. Τσολακης, *Συνέχεια*, 162,18-166,13.

68. Πρόκειται γιὰ τὸν Βασίλειο Β΄.

69. Τσολακης, *Συνέχεια*, 162,20-163,1.

70. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 412,67-70.

71. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 412,75-76.

καὶ τὸν Ῥωμαϊκὸν ζυγὸν ἀπέρριψαν, ὅσο *διὰ τὴν τοῦ ὀρφανοτρόφου ἀπληστίαν καὶ πρὸς τὰς ὑπάρξεις ὑπερβολήν*[72].

Γιατί νὰ δυσχεραίνεται ὅμως μὲ τὴν ἐπανάληψη αὐτὴ τοῦ χωρίου ἡ ταύτιση τοῦ Σκυλίτζη μὲ τὸν συγγραφέα τῆς *Συνέχειας*; Ὁ λόγος ποὺ θὰ παρακίνησε τὸν ἄγνωστό μας συγγραφέα νὰ ἐπαναλάβει τὸ χωρίο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν καὶ λόγος ἐπανάληψης γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Σκυλίτζη; Καὶ οἱ δύο στάσεις ὀφείλονται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* καὶ στὴ *Συνέχειά* της, στὴν ἐγκατάλειψη τῆς συνετῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Β΄ πρὸς τοὺς Βουλγάρους ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποταγή τους, ἐξαιτίας τόσο τῆς ἀπληστίας τοῦ Ἰωάννη Ὀρφανοτρόφου ὅσο καὶ τοῦ Νικηφορίτζη. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ χωρίου τονίζει, ἔχω τὴ γνώμη, τὴν κακοδιαχείρισή τους. Διερωτῶμαι ἀκόμη ἂν ὑπῆρξε κάποιος λόγος γιὰ νὰ ἐπαναλάβει ὁ συγγραφέας τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*, ὁ Σκυλίτζης, σὲ ἄλλη ἀναδρομὴ ποὺ κάνει στὸ παρελθόν, συγκεκριμένο χωρίο του.

Τέλος, στὴν παρατήρηση ὅτι «ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* δὲ μαρτυρεῖ ὅτι αὐτὸς ἦταν ποὺ ἀφηγήθηκε τὰ παραπάνω (θὰ μποροῦσε δηλαδὴ ἡ ἔκφρασή του νὰ ἦταν *περὶ ὧν κατὰ μέρος δεδήλωταί μ ο ι ἄνωθεν...*)[73], θὰ ἔλεγα ὅτι μιὰ παρόμοια πληροφόρηση θὰ ἦταν ἀπαραίτητη ἂν ὁ Σκυλίτζης ὑποπτευόταν ὅτι κάποτε, στὸ μέλλον, θὰ ἀμφισβητούσαμε τὴν πατρότητα τῆς *Συνέχειας*.

Στὴν παρατήρηση ὅτι «σὲ ἐπίπεδο θεώρησης τῆς ἱστορίας ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* κινεῖται πολὺ περισσότερο ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς πηγῆς του ἀπὸ ὅ,τι ὁ Σκυλίτζης. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὴ Θεία Πρόνοια καὶ τὴ Θεία Δίκη εἶναι ἡ πλέον ἐνδεικτική. Ὄχι μόνο δὲν ἀπαλείφει σχετικὲς ἀναφορὲς τῆς πηγῆς του, ἀλλά, δοθείσης εὐκαιρίας, προσθέτει καὶ ὁ ἴδιος ἀνάλογα σχόλια»[74], θὰ παρατηροῦσα τὰ ἀκόλουθα:

α) Μεταξὺ τῶν δύο ἔργων, τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν δηλαδὴ* καὶ τῆς *Συνέχειάς* της, μεσολαβεῖ, ὅπως εἴδαμε[75], ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ θὰ ἐπέτρεπε ἐνδεχομένως κάποιες διαφοροποιήσεις στὴ «θεώρηση τῆς ἱστορίας» ἀπὸ τὸν Σκυλίτζη στὸ δεύτερο καὶ συμπληρωματικὸ τοῦ πρώτου του ἔργο.

---

72. *Σύνοψις ἱστοριῶν,* 412,65-67.

73. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 340.

74. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 356.

75. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 115.

β) Οἱ ἀναφορὲς στὴ θεία πρόνοια καὶ στὴ θεία δίκη εἶναι συχνὲς στὴν πηγὴ τῆς *Συνέχειας*, στὸ ἱστορικὸ ἔργο δηλαδὴ τοῦ Ἀτταλειάτη.

γ) Ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* ἐξιστορεῖ λίγο πολὺ σύγχρονά του γεγονότα· εἶναι λοιπὸν φυσικὸ στὸ ἔργο του νὰ ἔχουμε ἀναφορὲς σὲ προσωπικά του συναισθήματα καὶ ἀντιδράσεις κατὰ τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν, καὶ ἐπιπλέον ἀναφορὲς καὶ σὲ ἀπόψεις καὶ ἀντιδράσεις τῶν συγχρόνων του.

Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* «φαίνεται περισσότερο ἐξοικειωμένος μὲ τὸ λόγο καὶ τὴ σκέψη τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ὅ,τι ὁ Σκυλίτζης»[76]. Τὸ συμπέρασμά της αὐτὸ στηρίζεται καὶ στὴ χρονολόγηση «βάσει τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμερολογίου» τῆς καθαίρεσης τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Ζ΄ τὸ Σάββατο στὶς 31 Μαρτίου 1078. Τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς *Συνέχειας* εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *Καθαιροῦσι δὲ καὶ τὸν βασιλεύοντα Μιχαήλ ... ἐν αὐτῷ τῷ Σαββάτῳ καθ' ὃ ἡ ἐπὶ Λαζάρῳ θαυματουργία παρὰ τῶν πιστῶν ἑορτάζεται*[77]. Ἂς προσθέσω ὅτι στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς πηγῆς τῆς *Συνέχειας*, τῆς *Ἱστορίας* δηλαδὴ τοῦ Ἀτταλειάτη, ἀναφέρεται βέβαια τὸ γεγονὸς τῆς καθαίρεσης τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄, χωρὶς ὅμως τὴ χρονολόγησή του[78].

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι, θὰ ἔλεγα, κάπως αὐθαίρετο, ἐπειδὴ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς (15 Μαΐου) τοῦ ἔτους 908 [79] ὁ Λέων ΣΤ΄ στέφει ὡς βασιλέα τὸν γιό του Κωνσταντίνο. Στὴν πηγή τοῦ Σκυλίτζη στὸ σημεῖο αὐτό, στὸν Συνεχιστὴ δηλαδὴ τοῦ Θεοφάνη, διαβάζουμε: *Τῇ δὲ τῆς πεντηκοστῆς ἡμέρᾳ στέφει ὁ Λέων ὁ βασιλεὺς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον διὰ Εὐθυμίου τοῦ πατριάρχου*[80]. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Σκυλίτζης μᾶς δίνει τὴ χρονολόγηση τοῦ γεγονότος πολὺ περισσότερο «σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ λόγο τῆς Ἐκκλησίας» ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀναφορὰ στὴ γιορτὴ τοῦ

76. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 356.

77. Τσολακης, *Συνέχεια*, 178,8-14.

78. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 208,9-13 (Τσ.)· 270,19-24 (Β.). Ὁ Ἀτταλειάτης παραλείπει καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς εἰσόδου τοῦ Βοτανειάτη στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Μεγάλη Τρίτη, 3 Ἀπριλίου 1078 (*Ἱστορία*, 210,3-22 [Τσ.]· 272,23-273,18 [Β.]). Βλ. Τσολακης, *Συνέχεια*, 179,4-5.

79. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπουλου, *Βυζαντινὴ ἱστορία*, Β΄ 867-1081, 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1997, 70 [στὸ ἑξῆς: Χριστοφιλοπουλου, Ἱστορία].

80. Theoph. Cont., 375,9-10.

Λαζάρου· διαβάζουμε στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*: *Τῆς δὲ ἑορτῆς ἐπιστάσης, ἐν ᾗ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν πυρίναις γλώσσαις τοῖς ἀποστόλοις ἐφοίτησεν, ἔστεψε τὸν οἰκεῖον υἱὸν Κωνσταντῖνον ὁ βασιλεὺς διὰ Εὐθυμίου τοῦ πατριάρχου*[81]. Μιὰ δεύτερη περίπτωση εἶναι ἡ χρονολόγηση ἀπὸ τὸν Σκυλίτζη μὲ ἀναφορὰ στὴ γιορτὴ καὶ ὄχι στὴν ἡμερομηνία ποὺ ἔλαβε χώρα τὸ γεγονός, ὅπως γίνεται στὴν πηγή του, ὅταν ὁ Ρωμανὸς Α΄ Λακαπηνὸς στέφει ὡς συναυτοκράτορες τοὺς γιούς του Στέφανο καὶ Κωνσταντίνο[82].

Κι ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε ἢ διαπιστώσουμε ὅτι στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ὁ Σκυλίτζης ἔχει ὑπόψη του κάποια ἐπιπλέον καὶ ἄγνωστη ὣς τώρα πηγή, πάλι ἡ ἄποψη τῆς Κιαπίδου δὲν συμβάλλει στὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας*. Στὴ *Συνέχεια* ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες, ἐνῶ στὴν πηγή της, τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη, γίνεται λόγος γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ νόημα μιᾶς ἑορτῆς, ὁ συντάκτης τῆς *Συνέχειας* τὰ παραλείπει.

Ἔτσι π.χ. διαβάζουμε στὸν Ἀτταλειάτη: *Διὸ καὶ πρώτην ἄγοντος τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς τῆς ς΄ ἰνδικτιῶνος ... καὶ ἡνίκα ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως καὶ θύτου ἁγίου Βασιλείου, ὃν καὶ αὐτὸν ἡ Καππαδοκῶν ἤνεγκε φωστῆρα τῆς Ἐκκλησίας διαφανέστατον, ἑορτάζεται, βασιλεὺς αὐτοκράτωρ ὀρθριώτερον οὗτος* (δηλαδὴ ὁ Ρωμανὸς Διογένης) *ἀναγορεύεται*[83], ἐνῶ στὴ *Συνέχεια* ἔχουμε: *ἀναγορεύεται δὲ βασιλεύς* (ὁ Ρωμανὸς Διογένης) *κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς τῆς ἕκτης ἐπινεμήσεως, ἔτους ϛφος΄*[84].

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀναχώρησης τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν τρίτη του ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Τούρκων (ἄνοιξη 1071) διαβάζουμε στὸν Ἀτταλειάτη: *Καὶ διαπεραιωθεὶς ἄρτι τοῦ ἔαρος ὑπανοίγοντος, περὶ αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐπισήμου λεγομένης Ὀρθοδοξίας, ἐν ᾗ φυλοκρινεῖν τοὺς αἱρετικοὺς ἀπὸ τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἀναθέματι καθυποβάλλειν τοὺς ἑτεροδόξους τῇ Ἐκκλησίᾳ νενόμισται,*

81. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 189,51-53.

82. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 221,71-73: *Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἰνδικτιῶνος δευτέρας, Ῥωμανὸς ὁ βασιλεύς* (πρόκειται γιὰ τὸν Ρωμανὸ Α΄ Λακαπηνό) *στέφει τοὺς δύο υἱοὺς αὐτοῦ, Στέφανον καὶ Κωνσταντῖνον, ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ* ~ Theoph. Cont., 409, 21-22: *Δεκεμβρίῳ δὲ μηνὶ κε΄ ἔστεψε Ῥωμανὸς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, Στέφανόν τε καὶ Κωνσταντῖνον.*

83. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 80,12-19 (Τσ.)· 101, 8-15 (Β.).

84. Τσολακης, *Συνέχεια*, 124,1-3.

εἰς τὰ τῶν Ἠρίων παλάτια κατὰ τὸ ἔθος προσώρμησε[85],ἐνῶ στὴ *Συνέχεια* ἔχουμε: *ἄρτι τοῦ ἔαρος ὑπανοίγοντος διαπεραιωθεὶς εἰς τὰ τῶν Ἠρίων παλάτια κατάγεται καὶ περὶ αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς Ὀρθοδοξίας*[86].

Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ περίπτωση ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* νὰ χρονολογεῖ κάποιο γεγονὸς ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν πηγή του, δηλαδὴ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη, μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ κάποια χριστιανικὴ ἑορτή. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν *Ἱστορία* τοῦ Ἀτταλειάτη πληροφορούμαστε ὅτι: *Ῥαγδαῖος γὰρ ὄμβρος τῇ στρατιᾷ εὐθέως ἐπικαταρραγεὶς καὶ νιφετὸς ἔξωρος, Σεπτεμβρίου μηνὸς ἔτι τὸν δρόμον ἐλαύνοντος, πολλῆς κακώσεως τὸ στρατιωτικὸν καὶ λύμης ἐνέπλησεν*[87]. Γιὰ τὸ ἴδιο γεγονὸς στὴ *Συνέχεια* διαβάζουμε: *Ῥαγδαῖος δὲ ὄμβρος τῇ παρεμβολῇ ἐπικαταρραγεὶς καὶ νιφετὸς ἔξωρος, Σεπτέμβριος γὰρ ἦν μὴν ἡμέραν ἄγων κδ΄, καθ᾽ ἣν ἡ τῆς ἁγίας καὶ πρωτομάρτυρος Θέκλας ἑορτὴ τελεῖται χριστιανοῖς, πολλῆς κακώσεως καὶ λύμης ἐνέπλησε τὸ στρατιωτικόν*[88].

Δὲν πρόκειται, συνεπῶς, γιὰ περισσότερη «ἐξοικείωση» τοῦ συντάκτη τῆς *Συνέχειας* «μὲ τὸ λόγο καὶ τὴ σκέψη τῆς Ἐκκλησίας» ἀπὸ τοῦ Σκυλίτζη. Πρόκειται, θὰ ἔλεγα, γιὰ ἐμπνεύσεις τῆς στιγμῆς τῶν συγγραφέων, στὴν περίπτωσή μας τοῦ Σκυλίτζη, ποὺ δὲν ἀκολουθοῦν κανόνες ἀπαράβατους στὶς χρονολογήσεις τους, μὲ ἐξαίρεση τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας μὲ τὰ συμφραζόμενα στὴ χρονολόγηση κάποιου γεγονότος ἐπιδιώκει νὰ τονίσει τὴ σημασία του· π.χ. ἡ χρονολόγηση τῆς στέψης τοῦ Ρωμανοῦ Διογένη ἀπὸ τὸν Ἀτταλειάτη[89]. Παρόμοιους τρόπους χρονολόγησης βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλους Βυζαντινοὺς ἱστορικούς. Ἔτσι π.χ. στὸν Λέοντα Διάκονο, ὅπως καὶ στὴν Ἄννα Κομνηνή, ἔχουμε ἁπλὴ ἀναφορὰ σὲ κάποια γιορτή[90], ἐνῶ ἄλλοτε λεπτομερὴ ἀναφορὰ στὴ γιορτὴ καὶ στὴ σημασία της[91].

85. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 111,4-9 (Τσ.)· 142,23-143,5 (Β.).

86. Τσολακης, *Συνέχεια*, 142,3-5. Βλ. καὶ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 52,11-19 (Τσ.)· 65,16-23 (Β.) ~ *Συνέχεια*, 105,20-21, χρονολόγηση θανάτου τοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλαρίου.

87. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 54,6-8 (Τσ.)· 67,20-23 (Β.).

88. Τσολακης, *Συνέχεια*, 107,11-14.

89. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 80,12-19 (Τσ.)· 101,8-15 (Β.).

90. Λέων διάκονος, 175,21-22: *Καὶ γὰρ ἑσπέρας ἐνισταμένης, ἐν ᾗ μνήμην τοῦ μεγάλου Δημητρίου καὶ μάρτυρος τελεῖν παρέλαβεν ἡ συνήθεια·* Ἄννα Κομνηνή, IX, VII 3 (τ.II, 176,3-5 Leib): *κατ᾽ αὐτὴν τὴν ἑσπέραν, ἐν ᾗ καὶ ἡ τοῦ μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τελεῖται μνήμη.*

91. Λέων διάκονος, 102,18-20: *τῇ δὲ ἐπιούσῃ (αὕτη δὲ ἦν ἀναστάσιμος ἡμέρα, καθ᾽*

Ὡς πρὸς τὴν παρατήρηση ὅτι στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* ὁ Κατακαλὼν Κεκαυμένος εἶναι «ἀποδέκτης τοῦ ὑψίστου ἐγκωμίου» τοῦ Σκυλίτζη, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ ἁπλῶς «διέκειτο θετικά», στὴ *Συνέχεια* γίνεται τὸ ἀντίστροφο[92]· στὸν Κεκαυμένο «γίνεται μιὰ ἄχρωμη ἀναφορά»[93], ἐνῶ «παρουσιάζεται ἐξαιρετικὰ ἐπαινετικά» ὁ Κομνηνός, θὰ ἔλεγα ὅτι στὴ *Συνέχεια* ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς εἶναι πλέον αὐτοκράτορας, τὸ κεντρικὸ δηλαδὴ πρόσωπο τῆς διήγησης, καὶ κρίνονται ἐπαινετικὰ οἱ πράξεις του ὡς αὐτοκράτορα, ἐφόσον ὁ συντάκτης τῆς *Συνέχειας* τὶς ἐπιδοκιμάζει· συμφωνεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὴν πηγή του, τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη[94]. Ἐπιπλέον, στὴ *Συνέχεια* δὲν γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὸν Κεκαυμένο παρὰ μόνο μία «ἄχρωμη ἀναφορά», ὄχι γιατί δὲν ὑπῆρξε γιὰ τὸν συγγραφέα της πρόσωπο σημαντικό[95], ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι πιὰ πρόσωπο σημαντικὸ στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολουθοῦν. Δὲν ἔχουμε, ἄλλωστε, οὔτε ἀπὸ ἄλλες πηγὲς πληροφορίες γιὰ τυχὸν δραστηριότητά του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ [96].

Ἡ Κιαπίδου ἐπισημαίνει καὶ θεωρεῖ ὡς ἀνακολουθία τὸν ταυτισμὸ τῶν Σέρβων μὲ τοὺς Χροβάτες στὴ *Συνέχεια*, ἐνῶ στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* γίνεται λόγος γιὰ δύο διαφορετικὰ ἔθνη[97]. Τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς *Συνέχειας* ἔχει ὡς ἑξῆς: *Τῷ δὲ τρίτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ* (τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα), *ἰνδικτιῶνος ια΄, τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χροβάτους καλοῦσι, τὴν Βουλγαρίαν ἐξῆλθε καταδουλωσόμενον*[98].

Παρακολουθώντας ὅμως τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐξέγερση τῶν Σέρβων[99] στὴ *Συνέχεια*, διαπιστώνουμε ὅτι

ἣν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν περὶ τῆς τῶν σεπτῶν εἰκόνων προσκυνήσεως οἱ θεῖοι πατέρες ἐκράτυναν)· Ἄννα Κομνηνή, X, IX 5 (τ. II, 222,18-20 Leib=310 Reinsch–Kambylis): *τὸ μὲν διὰ τὴν ἐνισταμένην ἐκείνην σεβασμίαν τῶν ἡμερῶν (Πέμπτη γὰρ ἦν τῆς μεγίστης καὶ ἁγίας τῶν ἑβδομάδων, ἐν ᾗ ὁ Σωτὴρ τὸν ἐπονείδιστον ὑπὲρ ἁπάντων ὑπέστη θάνατον).*

92. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 340.

93. Τσολακης, *Συνέχεια*, 103,17-18.

94. Βλ. καὶ Καρποζηλος, 314.

95. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 341.

96. Βλ. καὶ A. Savvides, The Byzantine family of Kekaumenos (Cecaumenos), *Δίπτυχα*, 4 (1986-87), 12-27, κυρίως 21-25.

97. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 339.

98. Τσολακης, *Συνέχεια*, 162,18-20.

99. Τσολακης, *Συνέχεια,* 162,18-166,13.

οἱ ἐξεγερθέντες ἀναφέρονται ἄλλοτε ὡς Σέρβοι καὶ ἄλλοτε ὡς Χροβάτες. Ἔτσι ἔχουμε: *τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χροβάτους καλοῦσι*[100]· *οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν*[101], *ἀρχηγὸν ὄντα τῶν εἰρημένων Χροβάτων*[102]· *συμβάλλει* (ὁ Δαμιανὸς Δαλασσηνός) *τοῖς Σέρβοις εὐθέως*[103]· *οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ... τρέπουσι τὸν Πετρίλον καὶ φυγεῖν καταναγκάζουσιν ... πρὸς τὸν ἑαυτοῦ κύριον τὸν Μιχαηλᾶν ἀφικόμενον ... αἱροῦσι δὲ καὶ τὸν μετὰ τὸν Πετρίλον ἐν Χροβάτοις τεταγμένον*[104]· *Ὁ δὲ Λογγιβαρδόπουλος, ὡς εἴρηται*[105], *ἀχθεὶς πρὸς τὸν Μιχαηλᾶν καὶ λόγους δοὺς καὶ λαβών ... καὶ λαὸν ὅ τι πλεῖστον πιστεύεται ἀπὸ Λογγιβάρδων καὶ Σέρβων συγκείμενον*[106].

Θὰ κατανοήσουμε αὐτὸν τὸν περίεργο τρόπο τῆς ἐξιστόρησης τῶν γεγονότων, οἱ πρωταγωνιστὲς τῶν ὁποίων ὀνομάζονται ἄλλοτε Σέρβοι καὶ ἄλλοτε Χροβάτες[107], ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὑποκείμενο τοῦ ρήματος *καλοῦσι* δὲν εἶναι γενικὰ καὶ ἀόριστα «ὁ κόσμος, οἱ σύγχρονοι τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας*» ἀλλὰ οἱ πηγές του, προφορικὲς τὸ πιθανότερο[108], γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά. Ἄλλοι δηλαδὴ ἔκαναν λόγο γιὰ Σέρβους καὶ ἄλλοι γιὰ Χροβάτες. Γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* ἡ ἐξέγερση ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἔργο τῶν Σέρβων. Τέλος, ἡ φρ. *τῶν εἰρημένων Χροβάτων*[109] δὲν σημαίνει κατὰ τὴν ἄποψή μου «οἱ Χροβάτες» ἀλλὰ οἱ Σέρβοι ποὺ μερικοὶ μιλώντας γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ τοὺς ὀνομάζουν «Χροβάτες», αὐτοὺς δηλαδή «ποὺ ἀνέφερα ὡς Χροβάτες».

Δὲν πρόκειται, συνεπῶς, γιὰ ταυτισμὸ τῶν Σέρβων μὲ τοὺς Χροβάτες καὶ ἀνακολουθία τοῦ Σκυλίτζη ποὺ θὰ δημιουργοῦσε πρόβλημα στὸν ταυτισμό του μὲ τὸν συγγραφέα τῆς *Συνέχειας*.

---

100. Τσολακης, *Συνέχεια*, 162,18-19.

101. Ὁ Μιχαηλᾶς ἦταν ἀνεξάρτητος Σέρβος ἡγεμόνας. Βλ. Χριστοφιλοπουλου, Ἱστορία, 215-216, 253, καὶ Καρποζηλος, 328.

102. Τσολακης, *Συνέχεια*, 163, 5-6.

103. Τσολακης, *Συνέχεια*, 163, 23.

104. Τσολακης, *Συνέχεια*, 164, 18-23.

105. Τσολακης, *Συνέχεια*, 163,25-27.

106. Τσολακης, *Συνέχεια*, 165,19-22.

107. Ἂς προσθέσω ὅτι δὲν ἔχουμε ἄλλη παρόμοια περίπτωση οὔτε στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* οὔτε στὴ *Συνέχεια*.

108. Βλ. Καρποζηλος, 322.

109. Τσολακης, *Συνέχεια*, 163,5-6: *οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν, ἀρχηγὸν ὄντα τῶν εἰρημένων Χροβάτων.*

Στὴν ἐπισήμανση ὅτι ἡ *Σύνοψις ἱστοριῶν* ἀντιμετωπίζει θετικὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ *Συνέχειά* της «δὲν σταματᾶ νὰ δηλώνει τὴν ἀπέχθειά της»[110], θὰ παρατηροῦσα ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μεσολάβησε κάποιο χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ σύνθεση τῶν δύο ἔργων κατὰ τὸ ὁποῖο «ἡ δολοπλόκος δράση του (τοῦ Ψελλοῦ) κυρίως ἐπὶ Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένη, τὸν κατέστησε ἀντιπαθὴ στοὺς συγχρόνους του»[111], πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Σκυλίτζης, στὴ μόνη του ἀναφορὰ ἄλλωστε στὸ πρόσωπο τοῦ Ψελλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρόλογό του στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*, δὲν ἀναφέρεται στὸ ἠθικὸ ἀνάστημα τοῦ Ψελλοῦ ἀλλὰ στὴ διαπίστωσή του ὅτι ἦταν ὁ πιὸ σοφὸς ἀπὸ ὅλους τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ. Διακρινόταν ἐπιπλέον γιὰ τὴ δύναμη τοῦ λόγου του, ὅταν μαζὶ μὲ τὸν πρόεδρο Κωνσταντίνο Λειχούδη καὶ τὸν πρόεδρο Θεόδωρο Ἀλωπὸ μετέχει στὴν τριμελὴ πρεσβεία τοῦ Μιχαὴλ ΣΤ΄ πρὸς τὸν στασιαστὴ Ἰσαάκιο Κομνηνό[112]. Ἂς προσθέσω ὅμως ὅτι, ὅπως συνεχίζει ὁ Σκυλίτζης, οἱ τρεῖς πρεσβευτὲς τοῦ Μιχαὴλ ΣΤ΄ ἐπιστρέφουν *καὶ ἑτέραν πρεσβείαν εἰληφότες* ἐπανέρχονται στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ μὲ νέες προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορα[113]. Οἱ νέες αὐτὲς προτάσεις γίνονται δεκτὲς ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ *καὶ πάντες οἱ σὺν αὐτῷ ἄρχοντες ἐπευφήμησαν*· μόνον ὁ Κεκαυμένος ἔχει τὶς ἀντιρρήσεις του. Καὶ συνεχίζει ὁ Σκυλίτζης: *Λέγεται δ', ὅτι καὶ οἱ πρεσβευταὶ παραπρεσβεύσαντες, ἄλλοτε ἄλλος λάθρᾳ τῷ Κεκαυμένῳ προσιόντες, παρεκάλουν ἔχεσθαι τῆς ἐνστάσεως καὶ μηδ' ὅλως ἐνδοῦναι*[114].

Διερωτῶμαι ἂν τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ δολοπλόκο δράση τοῦ Ψελλοῦ καὶ ἐπιτρέπει νὰ μιλᾶμε γιὰ θετικὴ ἀντιμετώπισή του ἀπὸ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*.

Στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* τοῦ Σκυλίτζη ἔχουμε δύο ἀναφορὲς στὸ πρόσωπο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ἀναφέρεται

---

110. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 340.

111. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 341.

112. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 496,81-87: *Ἐκεῖσε δ' αὐτῷ γενομένῳ* (πρόκειται γιὰ τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνό) *φθάνουσι καὶ πρεσβευταὶ βασιλέως... Κωνσταντῖνος ὁ Ψελλὸς ὁ τῶν φιλοσόφων ὕπατος. Οὗτοι γὰρ οἱ τρεῖς ἄνδρες ἐπὶ σοφίᾳ καὶ λόγου δυνάμει τῶν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀνθρώπων διαφέρειν δοκοῦντες, καὶ ἀσυγκρίτως ὁ Ψελλός, ἐξελέγησαν εἰς τὸ πρεσβεῦσαι.*

113. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 497, 1-3.

114. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 497,96 κέ.

μόνο μὲ τὸ ἐπίθετό του[115]. Σὲ ἄλλο σημεῖο, ὅπου γίνεται λόγος, ὅπως εἴδαμε, γιὰ τὴν πρεσβεία ποὺ ἔστειλε ὁ Μιχαὴλ ΣΤ΄ στὸν ἀποστάτη Ἰσαάκιο Κομνηνό, ὁ Σκυλίτζης ἀναφέρει ὅτι στὴν πρεσβεία αὐτὴ μετεῖχε καὶ ὁ Κωνσταντίνος Ψελλός. Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται μὲ τὸ κοσμικό του ὄνομα, Κωνσταντίνος, καὶ ὄχι μὲ τὸ μοναχικό του, Μιχαήλ, παρόλο ποὺ εἶχε καρεῖ μοναχὸς λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου[116].

Στὴ *Συνέχεια* ἔχουμε τρεῖς ἀναφορὲς στὸ πρόσωπο τοῦ Ψελλοῦ καὶ στὶς δραστηριότητές του[117]. Στὴν πρώτη, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τοὺς συμβούλους τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄ Διογένη ποὺ τὸν ἀπέτρεπαν νὰ ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα καὶ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν Χωνῶν, ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* μ�ς πληροφορεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν συμβούλων αὐτῶν ἦταν καὶ *ὁ ὑπέρτιμος καὶ τῶν φιλοσόφων ὕπατος Κωνσταντῖνος ὁ Ψελλός*[118]. Παρόλο ποὺ ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται στὸ χωρίο ποὺ μ�ς ἀπασχολεῖ ὡς *ὑπέρτιμος*, τίτλος ποὺ συνδέεται μὲ τὴ μοναχική του ἰδιότητα, ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* τὸν ἀναφέρει μὲ τὸ κοσμικό του ὄνομα, Κωνσταντίνος, καὶ ὄχι μὲ τὸ μοναχικό του Μιχαήλ, ὅπως ἀναφέρεται δηλαδὴ καὶ στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι μία ἀκόμη ἔνδειξη πὼς ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* εἶναι ὁ Σκυλίτζης.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσω ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ στὸν Ψελλό, ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* κινεῖται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πηγή του, τὸ ἱστορικὸ ἔργο δηλαδὴ τοῦ Ἀτταλειάτη. Ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς δὲν κάνει κανένα λόγο γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες τοῦ Ψελλοῦ, ἀποφεύγει μάλιστα καὶ νὰ τὸν κατονομάσει, ὅταν ἀναφέρεται στὸν διορισμό του ὡς

115. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 3,17-19: *Ἐπεχείρησαν μὲν γάρ τινες ... καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ὕπατος τῶν φιλοσόφων καὶ ὑπέρτιμος ὁ Ψελλὸς καὶ πρὸς τούτοις ἕτεροι.*

116. Βλ. Καρποζηλος, 68. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ψελλὸς δὲν ἀναφέρεται καὶ ὡς *ὑπέρτιμος*, ὅπως στὸν πρόλογο τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*, ὀφείλεται προφανῶς στὸ ὅτι ὁ Ψελλὸς παίρνει ἀργότερα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτά, ὡς μοναχός, τὸν τίτλο τοῦ *ὑπερτίμου* ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Κομνηνὸ ὡς ἀνταμοιβὴ τῶν ὑπηρεσιῶν του. Βλ. Καρποζηλος, 74, ὑποσ. 40. Ἂς προσθέσω ὅτι ὁ Ζωναρᾶς στὸ ἀντίστοιχο χωρίο του (III, 661,2-5) ἀναφέρει τὸν Ψελλὸ μὲ τὸ μοναχικό του ὄνομα, Μιχαήλ.

117. Τσολακης, *Συνέχεια*, 141, 15-16· 152, 22-23· 156, 7.

118. Τσολακης, *Συνέχεια*, 141,12-21. Στὶς ὑπόλοιπες δύο περιπτώσεις (βλ. ὑποσ. 117) ὁ Ψελλὸς ἀναφέρεται μόνο μὲ τὸ ἐπίθετό του, χωρὶς τὸ κοσμικὸ ἢ τὸ μοναχικό του ὄνομα, καὶ μὲ τὸ ἀξίωμά του, τοῦ *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων*.

ὑπάτου τῶν φιλοσόφων στὴ σχολὴ *τοῦ τῆς φιλοσοφίας οὐρανοβάμονος μαθήματος*, τὴν ὁποία ἵδρυσε ὁ Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος[119]. Θὰ ἀναφέρει μόνο τὸν θάνατο τοῦ Ψελλοῦ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἄποψή του ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε ἕνας ἄνθρωπος *δυσάρεστος καὶ ὑψαύχην* ὁ ὁποῖος δὲν συμφωνοῦσε μὲ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη προκειμένου γιὰ τὶς *φιλοτίμους εὐποιΐας* τοῦ τελευταίου· μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ὁ *Μιχαὴλ μοναχὸς καὶ ὑπέρτιμος, ὁ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων προστάς, τὸ γένος ἕλκων ἐκ Νικομηδείας* εἶναι πράγματι ὁ Ψελλός[120].

Τέλος, γιὰ ποιόν λόγο θὰ ἔπρεπε ὁ Σκυλίτζης νὰ συνθέσει ἕνα νέο προοίμιο, ἐφόσον ἀποφάσιζε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο του, στὸ ὁποῖο θὰ ἐξηγοῦσε τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπεκτείνει τὴ διήγησή του, ὅπως θὰ ἤθελε ἡ Κιαπίδου[121]; Οἱ προϋποθέσεις ποὺ θέτει ὁ Σκυλίτζης στὸ προοίμιό του γιὰ τὴ συγγραφὴ ἱστοριογραφικῶν ἔργων δὲν εἶχαν μεταβληθεῖ. Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ τὴν περίοδο 1057-1081, τὰ ἔργα δηλαδὴ τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Ἀτταλειάτη, ἔχουν, ὅπως ἐννοεῖ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο ὁ Σκυλίτζης, τὰ ἴδια ἐλαττώματα μὲ τὶς πηγὲς ποὺ εἶχε ὑπόψη του γιὰ τὴν περίοδο 811-1057. Ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* γνώριζε, ὅπως εἴδαμε, τὴ *Χρονογραφία* τοῦ Ψελλοῦ[122], ἐνῶ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη καλύπτεται μὲ τὴ φράση *καὶ πρὸς τούτοις ἕτεροι* τοῦ προοιμίου τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*[123]. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχουμε μία «δεύτερη ἔκδοση» τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* μαζὶ μὲ τὸ κείμενο τῆς *Συνέχειας*. Ὁ Σκυλίτζης συνέχισε τὴ συγγραφή του κάποια στιγμὴ μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057. Δὲν ξαναγράφει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* οὔτε ἐπιφέρει μεταβολὲς στὸ κείμενό της ἐπεκτείνοντας τὴ διήγησή του καὶ πέρα ἀπὸ τὸ 1057.

Ὁ μόνος λόγος γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε ὡς συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* τὸν Σκυλίτζη, θὰ ἦταν ἡ πληροφορία ὅτι πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 1101, ἔτος ὕστερα ἀπὸ τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἡ συγγραφή της[124].

---

119. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 17, 25-27 (Τσ.)· 21,18-20 (Β.): *ἀλλὰ καὶ τοῦ τῆς φιλοσοφίας οὐρανοβάμονος ἐπεμελήθη μαθήματος, πρόεδρον τῶν φιλοσόφων προχειρισάμενος ἄνδρα τῶν καθ' ἡμᾶς διαφέροντα γνώσει.*

120. Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, 228,7-11 (Τσ.)· 296, 20-297,1 (Β.).

121. Βλ. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 361.

122. Καὶ ὄχι μόνον τὴν *Ἱστορίαν σύντομον*· μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι πράγματι τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

123. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 3,19. Βλ. καὶ Καρποζηλος, 311.

124. Τσολακης, *Συνέχεια*, 75-76.

Παλαιότερα ἡ M. E. Colonna ἔκρινε ὡς πιθανότερη τὴν ἄποψη ὅτι ἡ *Συνέχεια* εἶναι ἔργο τοῦ Σκυλίτζη ἐπειδὴ ἡ πρόταση *Τὸν μὲν οὖν τρόπον ὃν εἴρηται τὴν βασιλείαν ὁ Κομνηνὸς ἀναζωσάμενος*, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ *Συνέχεια*, συνδέει ἄμεσα τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* τοῦ Σκυλίτζη μὲ τὴ *Συνέχειά* της[125]. Κρίνοντας τὴν ἄποψη αὐτὴ τῆς Colonna παρατηροῦσα ὅτι δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ σημασία ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἕναν ἐξωτερικὸ ἁπλῶς τρόπο σύνδεσης ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὸν χρησιμοποιήσει ὄχι μόνον ὁ Σκυλίτζης ἀλλὰ καὶ ὁ τυχὸν ἄγνωστος συνεχιστὴς τῆς χρονογραφίας του[126]. Ἂς προσθέσω ὅτι καὶ ἡ Κιαπίδου δὲν ἀποδέχεται τὴν ἄποψη τῆς Colonna γιὰ τὸν ἴδιο οὐσιαστικὰ λόγο[127].

Στὴν παλαιότερη ἀντιμετώπιση ἀπὸ μέρους μου τοῦ προβλήματος τῆς ταυτότητας τοῦ συνεχιστῆ, εἶχα ἐπισημάνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ *Συνέχεια* ἀπαντοῦμε σὲ δύο ἀκόμη χωρία της[128] παρόμοιους λίγο πολὺ τρόπους σύνδεσης τῶν γεγονότων ποὺ ἀναφέρονται στὴ μετάβαση τῆς ἐξιστόρησης ἀπὸ τὴν προηγούμενη στὴ νεότερη βασιλεία. Ἐπισημαίνοντας ἀκόμη ὅτι καὶ στὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* διαπιστώνουμε παρόμοιους τρόπους σύνδεσης γιὰ τὴ μετάβαση τῆς ἐξιστόρησης ἀπὸ τὴν προηγούμενη στὴ νεότερη βασιλεία[129], κατέληγα στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κοινοὶ αὐτοὶ ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ στὰ δύο ἔργα ἀποτελοῦν μία ἐπιπλέον ἔνδειξη ὅτι ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα[130]. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν*, διαπιστώνουμε καὶ σὲ δύο ἄλλα σημεῖα της παρόμοιο τρόπο σύνδεσης γεγονότων[131].

---

125. M. E. Colonna, *Gli storici bizantini del IV al XV secolo. I. Storici profani*, Napoli 1956, 116. Βλ. καὶ Τσολακης, *Συνέχεια*, 78.

126. Τσολακης, *Συνέχεια*, 95.

127. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 335-336.

128. Τσολακης, *Συνέχεια*, 124,10: *Ῥωμανὸς δὲ ὁ Διογένης οὕτω τῶν σκήπτρων ἐπιτυχών*, καὶ σ. 155,6: *Τοῦτον δὲ τὸν τρόπον ὁ Μιχαὴλ τὴν βασιλείαν διαδεξάμενος.*

129. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 197, 20-22: *Οὕτω μὲν τὸν τρόπον, ὃν εἴπομεν, ἀποθανόντος Ἀλεξάνδρου ἐς Κωνσταντῖνον τὸν υἱὸν Λέοντος ... τὸ βασίλειον περιελήλυθε κράτος*, καὶ 314,49-51: *Τὸ μὲν οὖν Ἰωάννου τέλος τὸν εἰρημένον συνηνέχθη τρόπον, τὸ δὲ τῆς βασιλείας κράτος εἰς Βασίλειον μετήχθη καὶ Κωνσταντῖνον τοὺς υἱοὺς Ῥωμανοῦ.*

130. Τσολακης, *Συνέχεια*, 95.

131. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 115,57-58: *Ἀναιρεθέντος δ', ὡς εἴπομεν, τοῦ Μιχαὴλ τὸ τῆς μοναρχίας ἀνεδήσατο κράτος ὁ Βασίλειος*, καὶ 392,10-13: *Τὸν ῥηθέντα δὲ τρόπον ἀναιρεθεὶς Ῥωμανὸς ὁ βασιλεύς... Ἡ Ζωὴ δὲ τὸν Μιχαὴλ ἐπὶ τὸν βασίλειον ἐνιδρύσατο θρόνον.*

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ἐπιπλέον ἡ διαπίστωση ὅτι στὰ κοινὰ αὐτὰ χωρία τῶν δύο ἔργων[132] δὲν ἔχουμε ἀντιγραφή τους, ἢ κατὰ κάποιο τρόπο μίμηση, ἀπὸ τὶς γνωστὲς πηγές τους[133], ἀλλὰ ὅτι πρόκειται γιὰ προσωπικὸ τρόπο ἔκφρασης τῶν συγγραφέων τους ἐνισχύουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψη ὅτι καὶ ἡ *Σύνοψις ἱστοριῶν* καὶ ἡ *Συνέχειά* της εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου συντάκτη, τοῦ Σκυλίτζη[134].

Ὅπως εἶχα παλαιότερα τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω[135], ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ἀναφέρει ὡς συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* τόν (Ἰωάννη) Θρᾳκήσιο, δηλαδὴ τὸν Ἰωάννη Σκυλίτζη[136], μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πάντως ὅτι ὁ Ζωναρᾶς εἶχε ἴσως ὑπόψη του, καὶ παραπλανήθηκε, κάποιο χφ στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν ὡς ἐνιαῖο κείμενο ἡ *Σύνοψις ἱστοριῶν* καὶ ἡ *Συνέχειά* της καὶ ἔφερε ὡς συγγραφέα τους τὸν Ἰωάννη Σκυλίτζη. Δὲν ἀπέκλεια πάντως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ Ζωναρᾶς γνώριζε ἴσως τὸν Σκυλίτζη καὶ τὶς δραστηριότητές του[137].

Ἡ Κιαπίδου συμφωνεῖ μὲ τὴν πιθανότητα παραπλάνησης τοῦ Ζωναρᾶ ἀπὸ κάποιο χφ ποὺ περιλάμβανε καὶ τὰ δύο κείμενα[138]. Δὲν συζητᾶ πάντως καὶ τὴν πιθανότητα νὰ γνώριζε ὁ Ζωναρᾶς τὸν Σκυλίτζη καὶ τὴ δραστηριότητά του ὡς κρατικοῦ λειτουργοῦ, καὶ ἐπιπλέον ὡς συγγραφέα. Ὑπηρέτησαν ὅμως καὶ οἱ δύο, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ βυζαντινὴ αὐλὴ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλας σὲ χρονικὰ διαστήματα ποὺ δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξύ τους, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν εἶναι ἀπαγορευτικά[139]. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ μαρτυρία τοῦ

---

132. *Συνόψεως ἱστοριῶν* καὶ *Συνέχειας*.

133. Theoph. Cont. καὶ ἱστορικὸ ἔργο Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη.

134. Δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τὴν Κιαπίδου τὸ γεγονὸς τῶν κοινῶν αὐτῶν ἐκφραστικῶν τρόπων.

135. Ευδ. Θ. Τσολακης, Τὸ πρόβλημα τοῦ Συνεχιστῆ τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, *Ἑλληνικὰ* 18, 1964, 79-85.

136. Ὡς Ἰωάννη Θρᾳκήσιο ἀναφέρει τὸν Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς στὸν πρόλογο τῆς *Χρονογραφίας* του (τ. Ι, 5,4). Γιὰ τὸν ταυτισμὸ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη μὲ τὸν Ἰωάννη Θρᾳκήσιο, βλ. Καρποζηλος, 309.

137. Τσολακης, *Συνέχεια*, 99.

138. Κιαπιδου, Ἡ πατρότητα, 330, ὑποσ. 6.

139. Σύμφωνα μὲ τὸν Hunger (βλ. *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1994, 246): «τὸ μόνο ποὺ ξέρουμε», δηλαδὴ γιὰ τὸν Ζωναρᾶ, «εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ζοῦσε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 12ου αἰ.». Σύμφωνα μὲ τὸν Καρπόζηλο «τὸ ἔτος θανάτου», τοῦ Ζωναρᾶ, «τοποθετεῖται γύρω στὸ 1250», Βλ. Καρποζηλος, 486.

Ζωναρᾶ ἀποκτᾶ καθοριστικὴ σημασία. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι ὁ Σκυλίτζης ἦταν περισσότερο γνωστὸς στὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία μὲ τὸ ἐπώνυμο *Θρᾳκήσιος*[140] καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Ζωναρᾶς ἀναφέρεται σ' αὐτὸν χρησιμοποιώντας τὸ ἐπώνυμο Θρᾳκήσιος.

Μία ἀκόμη, σοβαρὴ θὰ ἔλεγα, ἔνδειξη ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σκυλίτζης εἶναι ὁ συγγραφέας καὶ τῆς *Συνέχειας* προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὰ δύο ἔργα, τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* δηλαδὴ καὶ τὴ *Συνέχειά* της, ἀντιμετωπίζονται μὲ τὴν ἴδια κριτικὴ διάθεση διάφορες ἀποφάσεις καὶ πράξεις πατριαρχῶν οἱ ὁποῖες ἀντίκεινται στὸ ἀξίωμά τους καὶ στὴν *ἐν Χριστῷ* ζωή τους. Ἂς σημειώσω πάντως ὅτι δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ἂν στὰ σχετικὰ χωρία τῆς *Συνόψεως ἱστοριῶν* ὁ Σκυλίτζης ἀντιγράφει ἁπλῶς τὶς πηγές του[141] ἢ ἂν τονίζει ὁ ἴδιος λιγότερο ἢ περισσότερο, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις του, τὴ σημασία τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν. Δὲν τὶς ἀποκρύπτει πάντως, ὅπως π.χ. ὁ Ἀτταλειάτης προκειμένου γιὰ τὸν Ἰωάννη Ξιφιλίνο[142].

Σύμφωνα μὲ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν* ὁ πατριάρχης Θεοφύλακτος[143], κοντὰ στὰ ἄλλα ποὺ τοῦ καταμαρτυροῦν[144], συντόμευσε τὴ θεία λειτουργία κατὰ τὴ Μεγάλη Πέμπτη γιὰ νὰ πάει στὸ Κοσμίδιον νὰ δεῖ τὴν ἀγαπημένη του φοράδα ποὺ μόλις εἶχε γεννήσει[145]. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ[146].

---

140. Βλ. τὴν *Ὑπόμνησιν* ποὺ ὑποβάλλει ὁ Σκυλίτζης στὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ τὸ 1092: *Ὑπόμνησις τοῦ κουροπαλάτου καὶ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλης ἰωάννου τοῦ θρᾳκησίου, μετὰ τὴν περὶ μνηστείας νεαρὰν γενομένη πρὸς τὸν αὐτὸν βασιλέα κύριον ἀλέξιον περί τινος ἀμφιβολίας ἐπὶ ταύτῃ ἀναφυείσης.* (*JGR*. I, 319).

141. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστές. Βλ. Κιαππιδου, Οἱ πηγές, 89-91.

142. Βλ. καὶ πιὸ κάτω, σ. 140, ὑποσ. 156.

143. Ἦταν γιὸς τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ Λακαπηνοῦ. Ὑπῆρξε πατριάρχης κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 2/2/933-27/2/956.

144. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 242, 47-244, 88.

145. *Σύνοψις ἱστοριῶν,* 243, 67-76. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Σκυλίτζης ἀναφέρεται στὸ γεγονὸς μὲ τὴ φρ. *φασὶ δ' ὅτι·* νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ πατριάρχη εἶχε κάνει τόση ἐντύπωση ὥστε νὰ παραμείνει στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων γιὰ παραπάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια;

146. Βλ. Ζωναρᾶ, τ. III, 486,1-10.

Ὁ πατριάρχης Πολύευκτος[147] ὕστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ δὲν ἐπέτρεψε στὸν Ἰωάννη Τσιμισκὴ νὰ εἰσέλθει στὴν ἁγία Σοφία γιὰ νὰ στεφθεῖ αὐτοκράτορας. Τοῦ ζήτησε νὰ σπεύσει *ἔργα μετανοίας ἐνδείξασθαι, καὶ οὕτως ἐφίεσθαι πατεῖν ἔδαφος οἴκου κυρίου*[148]. Ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τὴ Θεοφανὼ καὶ νὰ τὴν περιορίσει σὲ κάποιο νησί, νὰ ἐξορίσει καὶ τοὺς αὐτουργοὺς τῆς δολοφονίας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ ἐπιπλέον *διαρραγῆναι δὲ καὶ τὸν τόμον, ὃν ἐπὶ συγχύσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁ Νικηφόρος πραγμάτων ἐξέθετο*[149]. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ τόμος αὐτὸς δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ γιὰ νὰ ζητήσει ὁ Πολύευκτος ὡς ἐπιτίμιο τὴν ἀνάκλησή του.

Τὴ Μεγάλη Πέμπτη, τὴ νύχτα τῆς 11ης Ἀπριλίου 1034, σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τοῦ Σκυλίτζη[150], ἄνθρωποι τοῦ Μιχαὴλ Παφλαγόνα ἔπνιξαν στὸ *βαλανεῖον* τοῦ μεγάλου παλατιοῦ τὸν ἄρρωστο αὐτοκράτορα Ρωμανὸ Γ΄ Ἀργυρό. Τὴν ἴδια νύχτα, ὕστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία, *τῶν ἁγίων παθῶν ψαλλομένων*, εἰδοποιεῖται ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος *ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ τάχα* νὰ μεταβεῖ στὰ ἀνάκτορα. Ὅταν ἔφθασε βρῆκε τὸν Ρωμανὸ νεκρό. Ἡ αὐτοκράτειρα Ζωὴ *ἔρωτα δαιμονιώδη σχοῦσα καὶ μανικὸν* γιὰ τὸν Μιχαήλ, τὸν παρουσιάζει στὸν πατριάρχη καὶ τὸν καταναγκάζει *ἱερολογῆσαι τοῦτον αὐτῇ*. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὀρφανοτρόφος Ἰωάννης, καὶ ἡ Ζωὴ ἔκαμψαν τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ πατριάρχη προσφέροντας πενήντα λίτρες χρυσοῦ στὸν ἴδιο καὶ ἄλλες πενήντα γιὰ τὸν κλῆρο[151].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰκόνα καὶ οἱ ἐνέργειες, σύμφωνα μὲ τὴ *Σύνοψιν ἱστοριῶν*, τοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, ὅταν ἀξιωματοῦχοι, συγκλητικοὶ καὶ ἄλλοι πῆγαν στὴν Ἁγία Σοφία καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ πάρει πίσω ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ ΣΤ΄ τὴν ἔγγραφη δήλωση ποὺ

147. Πατριαρχεύει κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 3/4/956-5/2/970.

148. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 285,23-27.

149. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 285,33-34. Βλ. καὶ Ζωναρᾶ, τ. III, 521,4-5. Μὲ τὸν τόμο αὐτὸν ἀναγνωριζόταν στὸν αὐτοκράτορα τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγει τοὺς ἐπισκόπους. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπουλου, Τόμος, Νόμος Νικηφόρου Φωκᾶ γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἀρχιερέων, *Βυζαντινὰ* 13,1 (1985) [Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο], 171-176.

150. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 390, 86-391,8.

151. Ὁ Ζωναρᾶς παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὸ γεγονὸς τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ πατριάρχη· βλ. τ. III, 586,5-8.

εἶχαν ὑπογράψει, ὅτι δὲν θὰ ἀναγνώριζαν ὡς αὐτοκράτορα τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνό· διαβάζουμε: *Ὁ δέ* (ὁ πατριάρχης) *εἴτ' ἄκων οὐκ οἶδα, εἴθ' ἑκών, ὡς ὁ τῶν πλειόνων εἶχε λόγος, τὴν ἱερατικὴν περιθέμενος διπλοΐδα καὶ τὰ λοιπὰ παράσημα τῆς ἀρχιερωσύνης ἀναλαβὼν κάτεισιν ἀκκιζόμενος καὶ δεινὰ πάσχοντι ἐοικώς· ἦσαν δὲ ταῦτα πάντα σκηνή, ὡς τὰ πράγματα ἔδειξε*[152]. Σὲ λίγο ὅλοι ἀναγορεύουν αὐτοκράτορα τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνό, θεωροῦν ἐχθροὺς αὐτοὺς ποὺ δὲν τὸν ἀναγνωρίζουν καὶ προχωροῦν σὲ λεηλασίες τῶν σπιτιῶν τους· καὶ συνεχίζει ὁ Σκυλίτζης: *αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου πρώτου διὰ τοῦ τῆς ἐκκλησίας δευτερεύοντος Στεφάνου συμπαρόντος καὶ συνευδοκοῦντος, καὶ Θεοδώρου τοῦ τῆς Ἀντιοχείας πατριάρχου τὴν ἀνάρρησιν τῆς εὐφημίας βοήσαντος, καὶ τοὺς οἴκους τῶν ἐν ὑπεροχαῖς, ὅσοι μὴ ἠρέσκοντο τοῖς γινομένοις, ἀνασκάπτειν καὶ διαρπάζειν προτρέποντος. Καὶ ταῦτα μὲν ἔπραττεν ἔσωθεν τοῦ θείου καὶ περιωνύμου ναοῦ*[153].

Τέλος, στὴ *Συνέχεια* ἔχουμε τὴν περίπτωση τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Ξιφιλίνου. *Ὡς θύννος καταπιὼν τὸ δέλεαρ*[154], ἔτσι χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, δέχθηκε χωρὶς κανέναν ἐνδοιασμὸ νὰ ἀκυρώσει τὸν ἔγγραφο ὅρκο τῆς αὐτοκράτειρας Εὐδοκίας εἶχε ἐγγυηθεῖ καὶ ὁ ἴδιος τὴν τήρησή του ὅτι δὲν θὰ ξαναπαντρευόταν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της, τοῦ Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα. Ἡ ἀκύρωση ἔγινε μὲ τὴν ὑπόσχεση, τὸ *δέλεαρ*, τῆς Εὐδοκίας ὅτι, ὅταν λυθεῖ ὁ ὅρκος, θὰ παντρευτεῖ τὸν ἀδελφὸ τοῦ πατριάρχη[155], τὸν Βάρδα, ποὺ θὰ στεφθεῖ καὶ αὐτοκράτορας[156].

---

152. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 498,45-49.

153. *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 499,62-66. Ἂς σημειώσω στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Ἀτταλειάτης (*Ἱστορία*, 45,4-47,5 [Τσ.]· 56,6-58,17 [Β.]), ὅπως καὶ ὁ Ζωναρᾶς (τ. ΙΙΙ, 665,4-9), δὲν κάνουν λόγο γιὰ τὶς τελευταῖες αὐτὲς ἐνέργειες τῶν δύο πατριαρχῶν, παραλείποντας ἐπιπλέον νὰ ἀναφέρουν καὶ τὴν παρουσία τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας.

154. Ὁ χαρακτηρισμὸς παραλείπεται ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ.

155. Σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τοῦ Ζωναρᾶ (τ. ΙΙΙ, 686,4-10) ἡ Εὐδοκία θὰ παντρευόταν τὸν ἀνεψιὸ τοῦ πατριάρχη.

156. Τσολακης, *Συνέχεια*, 123, 1 κ.ἑ. Ὁ Ἀτταλειάτης ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ τὴν ἰδιαίτερη συμβολὴ τοῦ Ξιφιλίνου στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων. Θὰ μᾶς πληροφορήσει ὅτι ἀποφάσισαν (ἡ αὐγούστα, *ὅσοι τῆς πρώτης βουλῆς ἦσαν* καὶ ὁ πατριάρχης) *τὴν ὑπὲρ τῶν ὅλων κρατῆσαι πρόνοιαν καὶ τῆς ἰδικῆς καὶ ἐπιθανατίου παραγγελίας τὸ κοινῇ συμφέρον ἐπιεικῶς προτιμήσασθαι, ὅτι μὴ τὰ ἰδικὰ σύμφωνα πρὸς δημοσίαν συντέλειαν ἀφορῶντα περιτρέπειν δεδύνηνται* (*Ἱστορία*, 79,24-80,1 [Τσ.]· 100,13-19 [Β.]).

Ἀπὸ τὶς ἐπισημάνσεις, συνεπῶς, τῆς Εἰρ.-Σ. Κιαπίδου καὶ ἀπὸ τὰ ex silentio ἐπιχειρήματά της δὲν προκύπτει, ὅπως εἴδαμε, ἀναγκαστικὰ ὅτι τὸ θέμα τῆς πατρότητας τοῦ συγγραφέα τῆς *Συνέχειας* παραμένει ἀκόμα «ἀνοιχτὸ πρὸς συζήτηση».

On the problem of Skylitzes Continuatus again

This article discusses the view of Eirini- Sophia Kiapidou [ΕΕΒΣ 52(2004-2006), 329-362] on whether the author of the Continuation of Skylitzes can be identified with John Skylitzes, and her argument that the problem "is still open to debate". It maintains that the identification of Skylitzes with the Continuator is undeniable.

Dorotei Getov

The Greek Scribe Neophytos and the Oldest Attested Name for the Monastery of Panagia Archangeliotissa near Xanthi

Eight liturgical manuscripts, kept now in the library of *The Ecclesiastical Historical and Archival Institute* (EHAI) of the Patriarchate of Bulgaria in Sofia[1], were copied by the monk Neophytos who is the subject of the present article. In addition to his scribal colophons, Neophytos wrote two dedication notes, transcribed below, which reveal how the monastery of Panagia Archangeliotissa was called in the 3rd quarter of the 16th century.

Discovered, numbered and paginated in 1907–1908 by Chrysostomos Chatzistaurou (1880–1968)[2], and described briefly by him in 1912[3], the manuscripts of Archangeliotissa as well as those of the nearby monastery of Panagia Kalamou were transferred to Sofia the very next year while Western Thrace was administered by Bulgarian civil and ecclesiastical authorities[4]. About sixty years later Linos Politis announced their rediscovery in the Ecclesiastical collection of Sofia[5]. Soon afterwards plans for comprehensive cataloguing of the Greek manuscripts in EHAI were drawn and a team of

1. On this library see J.-M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard* [Corpus Christianorum], Turnhout [3]1995, nos. 2217–2230.

2. Cf. P. Georgantzis, *Συμβολὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου*, Xanthi 2009, 905 with notes 1306, 1307.

3. Chr. Chatzistaurou, Κατάλογοι δύο τῶν Χειρογράφων τῶν ἐν Ξάνθῃ τῆς Θρᾴκης ἱερῶν ἐνοριακῶν Μονῶν Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης καὶ Παναγίας Καλαμοῦς, *BZ* 21 (1912), 67–75 (repr. *Θρακικὰ Χρονικὰ* 30 (1973) , 48–55) (= Olivier, *Répertoire*, no. 2480).

4. Between 1913 and 1919, in accordance with Article V of the Treaty of Bucharest – cf. *Traité de Paix entre la Bulgarie, la Grèce, le Monténégro, la Roumanie et la Serbie*, Sofia 1913, 6, 16.

5. L. Politis, Τὰ χειρόγραφα δύο μοναστηρίων τῆς Ξάνθης (Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης καὶ Παναγίας Καλαμοῦς), *Θρακικὰ Χρονικὰ* 33 (1977) (= Olivier, *Répertoire*, no. 2481), 15–18.

Greek scholars put in charge[6]. These plans have yet to materialize. Meanwhile, in 1997 the present author published a "Checklist" for this collection[7], and has since then been working on a full descriptive catalogue of its ca. 210 Greek manuscripts[8].

Thirty-three of them proved to come from the monastery of Panagia Archangeliotissa[9]. All except one served the liturgical needs of daily worship, and most were written in the 16th century – the earliest attested period for the monastery of Archangeliotissa. Copying in the third quarter of that century, a monk, named Neophytos, a professional scribe, produced the following of its manuscripts:

EHAI 321 (Arch.[10] 5) 24 September 1558, paper, I + 444 pp., 310 x 210 (180 x 100) mm, col. 1, lines 20. Psalter (dated and subscribed on p. 444).

EHAI 387 (Arch. 19) 30 March 1558, paper, 558 pp., 320 x 215 (205 x 60) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for December (dated and subscribed on p. 556).

EHAI 388 (Arch. 8) 16th c. (3rd quarter), paper, I + 398 pp., 310 x 215 (200 x 55) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for June (identified by its *ductus*).

EHAI 392 (Arch. 20) 31 October 1557, paper, I + 440 pp., 305 x 215 (200 x 60) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for September (dated on p. 440).

EHAI 395 (Arch. 7) 16th c. (3rd quarter), paper, 460 pp., 300 x 215

6. Cf. G. Stogioglou, Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν τῆς Ξάνθης (Παναγίας Ἀρχαγγελιώτισσας καὶ Παναγίας Καλαμοῦς) στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας, in: *Κλεμμένα πολιτιστικὰ ἀγαθὰ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Ἡ ἐνεστῶσα κατάσταση καὶ τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς ἐπιστροφῆς* (*Ἡ συνάντηση τῆς Κομοτηνῆς 6/7 Μαΐου 1995*), *Πρακτικά*, G. K. Papazoglou (ed.) [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη 4], Komotini 1999, 76.

7. D. Getov, *A Checklist of the Greek Manuscript Collection at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria* ["Ivan Dujćev" Centre for Slavo-Byzantine Studies University of Sofia "St. Kliment Ochridski", Series Catalogorum 5], Sofia 1997.

8. This catalogue is nearing completion. Its first volume was published recently: D. Getov, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria*, vol. I: *Bačkovo Monastery*, Turnhout 2014.

9. Authenticated manuscripts from the monastery τῆς Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης: EHAI 175, 176, 297, 300, 314, 321, 383, 384, 387, 388, 392, 394–402, 412, 443, 452, 461, 467, 491, 495, 531, 546, 552, 575, 576, and 578. On the history and present state of the monastery itself see P. Moutaphis, *Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης*, Xanthi 2012, as well as Georgantzis, *Συμβολὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 901–922.

10. Archangeliotissa, followed by the *olim*-number given in Chatzistaurou, Κατάλογοι.

(205 x 60) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for October (identified by its *ductus*).

EHAI 399 (Arch. 6) 9 February 1558, paper, 564 pp., 315 x 215 (200 x 55) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for November (dated and subscribed on p. 563).

EHAI 401 (Arch. 9) 30 August 1558, paper, 542 pp., 300 x 205 (205 x 55) mm, coll. 2, lines 27. Menaion for July (dated and subscribed on p. 539).

EHAI 575 (Arch. 13) 22 July 1558, paper, 896 pp., 315 x 200 (190 x 105) mm, col. 1, lines 21. Gospel Lectionary (dated and subscribed on p. 894).

Neophytos' career and background are obscure because he was very sparing in his subscriptions, giving only the date of completion, his name and title of monk, as in his scribal note of 22 July 1558, reproduced on Plate 2 here: *+ ἔτ(ους) ͵ζ$^{\omega}$ξ$^{\omega}$ζ$^{\omega}$ ἐν μηνὶ ¦ ἰουλ(ίῳ) κβ: Νεόφυτος (μον) αχ(ό)ς:*. He might have stayed in Archangeliotissa while working on codices commissioned by this monastery or its sponsors, or he might have pursued his professional scribal duties elsewhere. In any case, from published catalogues the monk Neophytos is known to have copied and subscribed in his very characteristic manner four Athonite manuscripts as well as one now in Ioannina, all of which I have not personally seen:

Athos, Dionysiou 303, "Εὐαγγέλιον" copied in 1555[11],
Athos, Xiropotamou 122, "Εὐαγγέλιον" copied in 1559[12],
Athos, Iviron 437, "Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου λόγοι ξα΄" copied in 1572[13],
Athos, Vatopedi 952, "Εὐαγγέλιον" copied in 1571[14],
Ioannina, Archimandreio 13, "Εὐαγγέλιον" copied in 1549[15].

---

11. Sp. Lampros, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, vol. I, Cambridge 1895 (= Olivier, *Répertoire*, no. 1097), 409 (no. 3837).

12. Lampros, *Κατάλογος*, vol. I, 207 (no. 2455) as well as Eudokimos Xiropotaminos, *Κατάλογος ἀναλυτικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου*, Thessaloniki 1932 (= Olivier, *Répertoire*, no. 1141), 51.

13. Lampros, *Κατάλογος*, vol. II, Cambridge 1900, 146 (no. 4557).

14. S. Eustratiadis – Arkadios Vatopedinos, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 1], Paris 1924 = *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos* [Harvard Theological Studies 11], (= Olivier, *Répertoire*, no. 1122), 175, as well as S. N. Kadas, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου*, Ἅγιον Ὄρος 2000, 172. This manuscript was identified as copied by our Neophytos in Georgantzis, *Συμβολὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 914.

15. Sp. Lampros, Ἠπειρωτικά, Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καὶ οἱ ἐν αὐτῷ

For reasons of their own, in their repertory of scribes Marie Vogel and Victor Gardthausen listed under *two* Νεόφυτοι the first three Athonite codices above[16]. As a matter of fact, Neophytos' books, being late and liturgical, seem not to have been of interest to the collectors for the major libraries in England, France, Italy, the Vatican, and his name is absent from the new *repertorium* of copyists[17]. Yet, it seems very likely that more of his work may survive in depositories on the Balkans and elsewhere than has yet been identified.

Reproduced here are one specimen of Neophytos' formal script style (plate 1), and two of his more cursive dedication notes (plates 2 and 3). His handwriting is slightly right-inclined, in a deep brown ink with large, thick and round lettering on a generous page lay-out. It is traditional and archaizing in style, descending from the time-honored *Perlschrift* used for centuries in liturgical book-production. The degree of its aesthetic appearance is superior to that of most of his contemporaries or immediate predecessors. Neophytos was a calligrapher of ability. The internal harmony and rhythm of his script is formed by elegant diagonal currents produced by the descenders of χ, λ and ζ (plate 1, line 5) as well as by vertical currents through ι and ψ (plate 1, lines 1 and 2 *ab imo*). His letter forms are generally regular, with graceful curves, yet non-exuberant. Occasionally, one may notice enlarged letters such as κ (plate 2, line 4), uncial ς (plate 1, line 9), φ (plate 2, line 3) and υ (plate 3, line 2). Some further scribal features are shared by many copyists: superposition of τ in τὸ (plate 2, line 3); compendia for ῶν at line ends (plate 3, line 8); juxtaposition of ε (plate 1, line 16). One

---

κώδικες (= Olivier, *Répertoire*, no. 1208), *NE* 10 (1913), 411; K. N. Konstantinidis – G. N. Mauromatis – I. Ch. Nesseris, *Τὰ Ἑλληνικὰ Χειρόγραφα τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Κατάλογος ἔκθεσης*, Athens 2009, 28–29, with Plate IX.

16. M. Vogel – V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* [Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft 33], Leipzig 1909 (= Olivier, *Répertoire*, no. 5), 333.

17. E. Gamillscheg – D. Harlfinger – H. Hunger – P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten 800 –1600*. 1. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*. 2. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*. 3. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 3/1-3], Wien 1981, 1989, 1997.

letter form, however, seems to be idiosyncratic (*Kennbuchstaben*) – that of initial or final ν with a crescent-like curve (plate 2, line 2 as well as plate 1, line 11).

Dedication notes by the hand of Neophytos in two manuscripts of Archangeliotissa indicate that these books were produced for the monastery of the Theotokos called Χαλχαλιώτισσα – presumably an allonym for Αρχαγγελιώτισσα. The first note appears on the last page of a manuscript copied by Neophytos himself in 1558 – EHAI 575 (Arch. 13), p. 894 (plate 2):

+ ἀφιερώθ(η) τὸ θεῖον κ(αὶ) ἱερὸν εὐα(γγέ)λ(ιον) εἰς τὴν ¦ σεβασμίαν καὶ ἱερὰν μο(νὴν) τ(ῆς) ὑπ(ερα)γ(ίας) δεσποίν(ης) ¦ ἡμῶν θ(εοτό)κου τ(ῆς) ἐπικεκλημένης Χαλχαλι¦οτήσις· ὑπὸ τῶν τιμιωτάτων καὶ συνετω¦τάτων ἀρχόντ(ων), κυροῦ Ἀργυροῦ καὶ κυροῦ ¦ Γεωργίου· εἰς μνημόσυν(ον) αὐτῶν, καὶ τῶν ¦ γονέ(ων) αὐτῶν· καὶ εἴ τις βουληθείη ἐξῶσαι αὐτὸ ¦ ἐκ τῆς εἰρημ(ένης) μο(νῆς), ἐχέτω αὐτὸ(ς) ἀντί¦δικον, κ(αὶ) τὴν ὑπ(ερα)γ(ίαν) θ(εοτό)κον, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, ¦ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι:-

(The divine and holy *evangelion* was dedicated to the venerable and holy monastery of our most holy mistress the Mother of God, called Chalchaliotissa, by the most honorable and sensible *archontes kyr* Argyros and *kyr* Georgios in memory of themselves as well as of their parents. And if anyone would wish to remove the book from the above-mentioned monastery, may he have the most holy Mother of God, too, as his accuser in present as well as in future times).

Neophytos wrote one more dedication note on a blank page of a *Festal Menaion*, copied in 1557/58 by another scribe, Georg‹ι›os *ἱερεὺς καὶ πρωτονοτάριος*, a contemporary of his – EHAI 396 (Arch. 3), p. 208 (plate 3):

+ Τὸ παρὸν βιβλίον τὸ ἀνθολόγι(ον) ¦ ὑπάρχει τοῦ κυρ(οῦ) Μανουὴλ τοῦ ¦ Δημητρίου· καὶ ἀφιέρωσ(εν) ¦ αὐτὸ εἰς τ(ὴν) μονὴν τ(ῆς) ὑπ(ερα) γ(ίας) θ(εοτό)κου ¦ τ(ῆς) ἐπικεκλημένης Χαλχαλι¦οτήσις· εἰς μνημόσυνον ¦ αὐτοῦ, κ(αὶ) τῆς συμβίου αὐτοῦ ¦ Σοφίας· ἔτι δὲ κ(αὶ) τῶν γονέ(ων) ¦ αὐτοῦ· κ(αὶ) εἴ τις εὑρεθείη ¦ ἀποξενῶσαι αὐτὸ ἐκ τῆς ¦ εἰρημένης μονῆς· κἄν τε ¦ ἡγούμ(εν)ος κἄν τε μοναχὸς ¦ κἄν τε λαϊκός, ἤγουν κοσ¦μικός, ἐχέτω ἀντίδικον ¦ τ(ὴν) ὑπεραγί(αν) θ(εοτό)κον ἐν ἡμέρ(ᾳ) ¦ κρίσεως, κ(αὶ) τὰς ἀρὰς τ(ῶν) ἁγ(ίων) ¦ π(ατέ)ρων:-

(The present book, *anthologion*, belongs to *kyr* Manuel, son of Dimitrios, and he dedicated it to the monastery of the most holy Mother of God, called Chalchaliotissa, in memory of himself and of his wife Sophia as well as of his parents. And if anyone, whether *hegoumenos*, or monk, or lay – that is – worldly person, is found to have alienated the book from the above-mentioned monastery, may he have the most holy Mother of God as his accuser on the day of judgement as well as the curses of the holy Fathers).

Both notes were first transcribed by Chatzistaurou[18], and republished and commented upon by regional historian Petros Georgantzis[19] as well as by archimandrite Panteleimon Moutaphis[20]. They are reproduced (plates 2 and 3) and transcribed here in order to correct a misreading of the word *Χαλχαλιώτισσα* as attested clearly on plate 2, lines 5-6, and again on plate 3, lines 5-6. The mistaken reading is due to Chrysostomos Chatzistaurou, the first cataloguer of the collection. Well-educated, yet palaeographically inexperienced at an age of less than 30, Chatzistaurou saw the second χ in *Χαλχαλιώτισσα* as κ and printed the word as Χαλκαλιοτήσις[21]. Surprisingly, the superbly qualified and experienced Linos Politis, mentioning only the first note[22] without transcribing it, misread the first λ in *Χαλχαλιώτισσα* as ρ and printed the word as Χαρχαλιώτισσα. One may assume that both scholars might have thought of a possible scribal error of assimilation – to the preceding χ in the first case, and to the following λ in the second – and that they might have tacitly corrected it. But Neophytos' thousands of pages are exceptionally well-spelled, his orthography is impeccable. He wrote *Χαλχαλιώτισσα* twice!

A third witness for the 16th c. appellation of the monastery – this time an Ottoman one – was recently brought to light in a book by

18. Chatzistaurou, Κατάλογοι, 69, 67.

19. P. Georgantzis, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης*, Xanthi 1976, 248.

20. Moutaphis, *Ἱερὰ Μονή*, 27.

21. In another misreading of consequence, Chatzistaurou repeatedly rendered the common abbreviation *(μον)αχ(ὸ)ς* as *ἀρχιερεὺς* – an error, detected by Politis (Τὰ χειρόγραφα, 16), but ignored by others, who proceeded to look for a bishopric for Neophytos (cf. Georgantzis, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν*, 246, note 4, and Georgantzis, *Συμβολὴ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 914).

22. Politis, Τὰ χειρόγραφα, 16.

Phokion Kotzageorgis[23] who published an Ottoman document[24] – a receipt (*tezkere*) issued against payment of 200 aspra by the monks of Panagia *Χαρχαλιώτισσα* near Xanthi as annual tax for the year 1555. On line 4 the scribe wrote *χρχλιοτ* (خرخليوت)[25].

This double documentary attestation of the mid-sixteenth century name of Archangeliotissa Monastery forces us to choose between two variants: *Χαλχαλιώτισσα* as written by Neophytos, a native Greek scribe, and *Χαρχαλιώτισσα* as heard and rendered by a Turkish scribe. Thus, the now vulgate version *Χαλκαλιώτισσα*, a product of mistaken reading, has to be considered a *corrigendum*.

23. Ph. Kotzageorgis, *Μικρές πόλεις της ελληνικής χερσονήσου κατά την πρώιμη νεότερη εποχή: η περίπτωση της Ξάνθης, 15ος-17ος αι.*, Xanthi 2008.

24. Archive of the Metropolis of Xanthi, folder 1, archive unit 11. Kotzageorgis (*Μικρές πόλεις*, 267) translated this document into Greek and reproduced it photographically on p. 301.

25. I am obliged to Olga Todorova for checking and transcribing the name in Arabic.

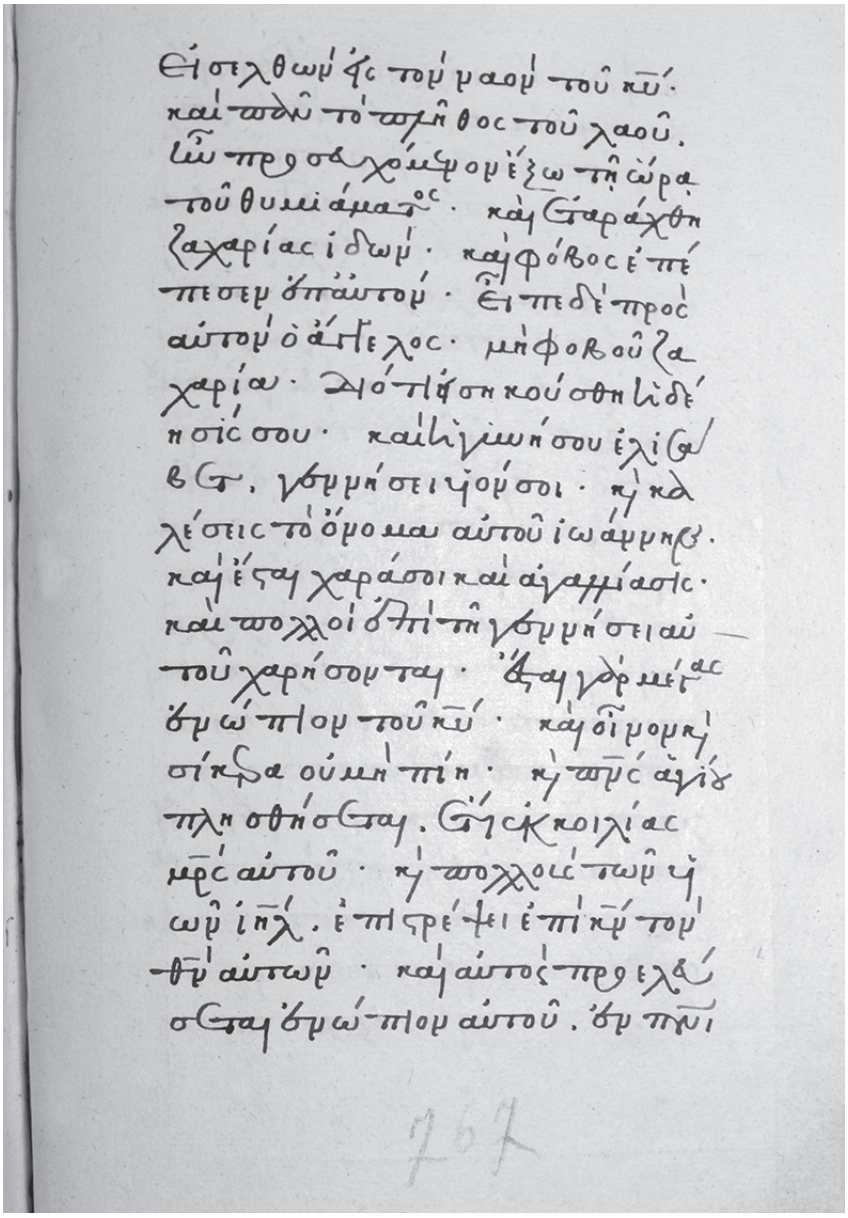

Plate 1. EHAI 575, p. 767: Handwriting of Neophytos

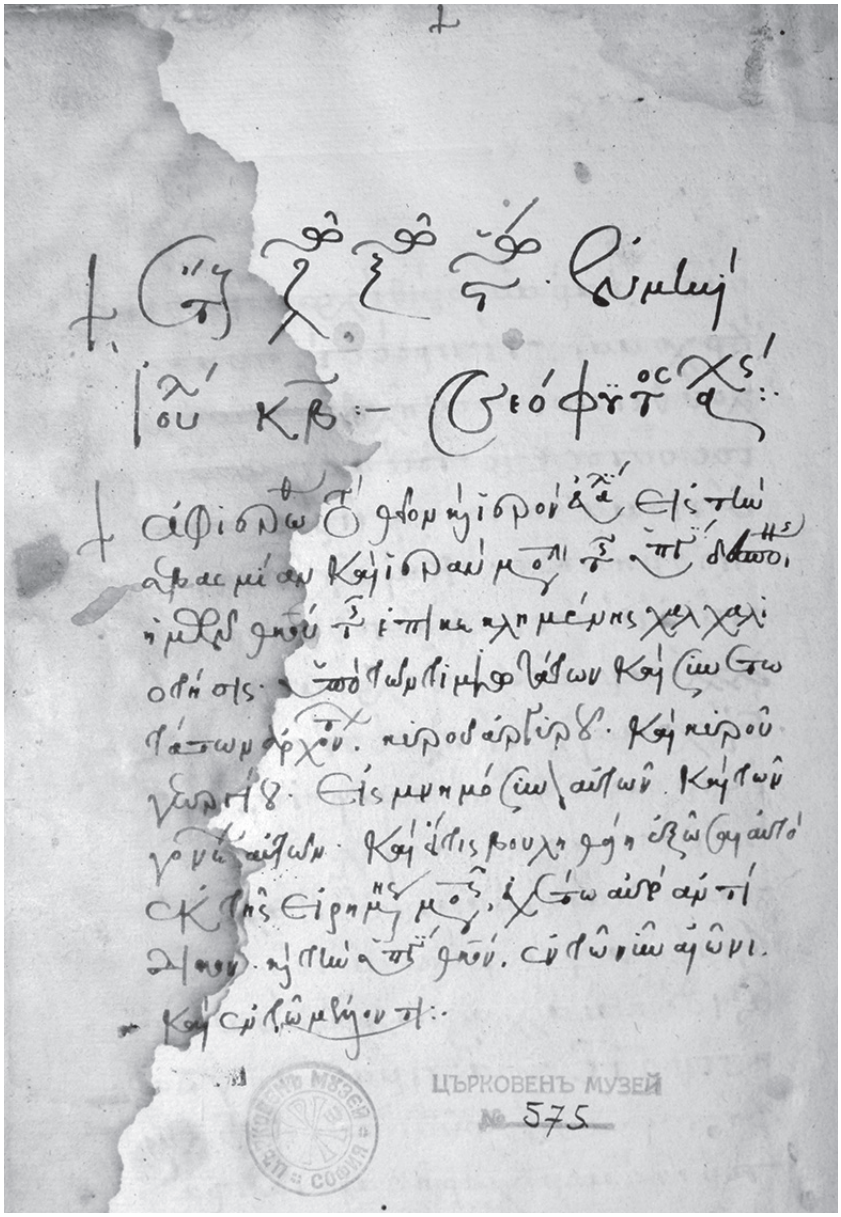

Plate 2. EHAI 575, p. 894: Subscription and dedication note by Neophytos

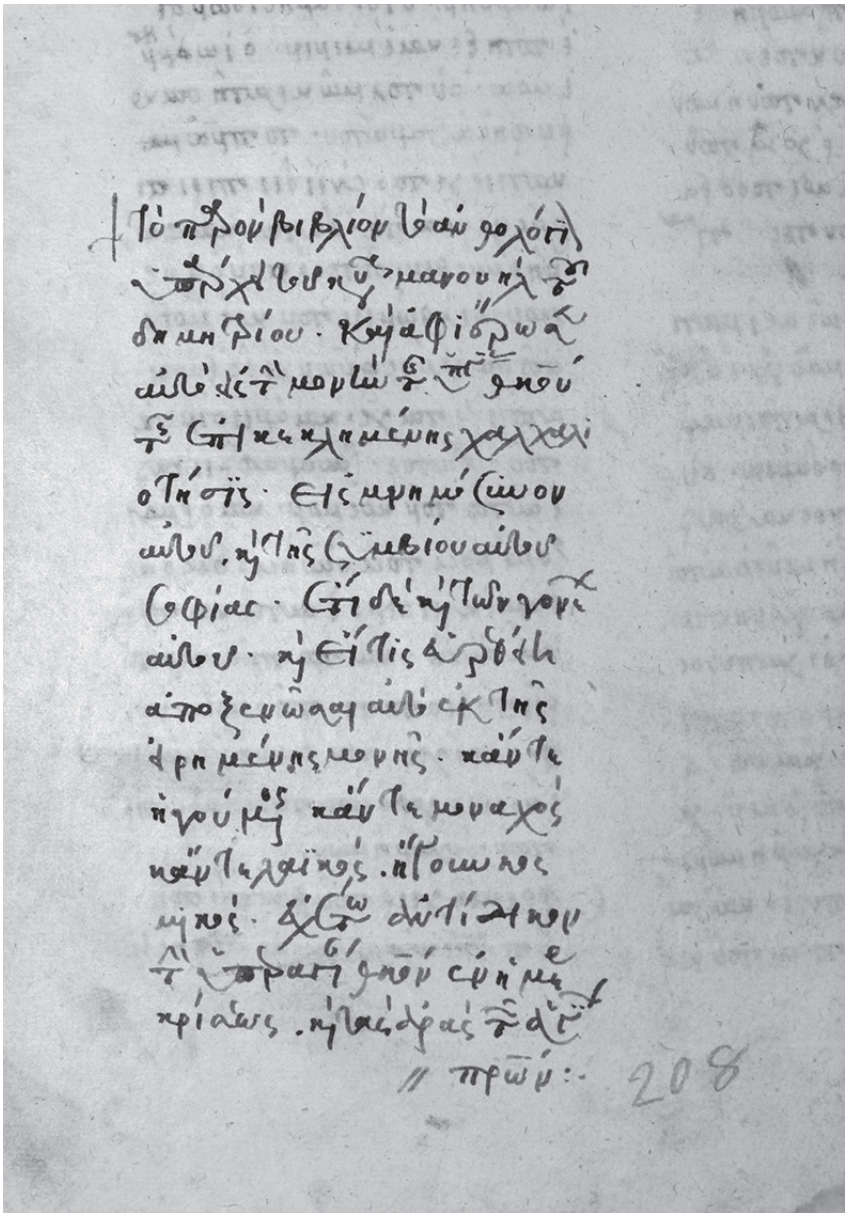

Plate 3. EHAI 396, p. 208: dedication note by Neophytos

Ο Ελληνας Αντιγραφεας Νεοφυτος και η Παλαιοτερη Ονομασια της Μονης Παναγιας Αρχαγγελιωτισσας στην Περιοχη της Ξανθης

Στο άρθρο αυτό, περιγράφεται η βιβλιογραφική παραγωγή του Νεοφύτου, ενός Έλληνα επαγγελματία γραφέα του 16ου αιώνα, ο οποίος αντέγραψε οκτώ χειρόγραφα για την Μονή της Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας στην περιοχή της Ξάνθης. Πέντε ακόμα χειρόγραφα προερχόμενα από άλλες τοποθεσίες έχουν αναγνωριστεί ως έργα του Νεοφύτου. Εξετάζονται επίσης δύο αφιερώσεις που έγραψε ο ίδιος και οι οποίες αναφέρουν την ονομασία της Μονής της Αρχαγγελιώτισσας, κατά τον 16ο αι.: *Χαλχαλιώτισσα*. Αυτές οι σημειώσεις, εκδίδονται διπλωματικά και μεταφράζονται. Παρατίθενται επίσης τρεις πίνακες με τον γραφικό χαρακτήρα του Νεοφύτου.

Αναστασια Γ. Γιαγκακη

Παρατηρησεις στη Μεθοδολογια και στη Μελετη της Κεραμικης του 11ου-12ου αι., Προοπτικες της Ερευνας και Επιβοηθητικα Εργαλεια: Η Συμβολη της Χαρτογραφησης και της Αναλυσης Δικτυων*

I. Εισαγωγή

Αν και το ενδιαφέρον για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής κεραμικής είχε ξεκινήσει πολύ νωρίς, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., μόλις κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του και κυρίως μετά τις αρχές του 21ου αι.[1] παρατηρείται μία συστηματοποίηση της σχετικής έρευνας,

---

* Το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στη Διημερίδα του Διεπιστημονικού Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης»: *Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά την περίοδο των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)* (26–27 Ιουνίου 2014). Βάσει της θεματολογίας του Σεμιναρίου, επελέγη το θέμα να επικεντρωθεί στη βυζαντινή κεραμική του 11ου και του 12ου αι., η οποία, άλλωστε, όπως θα φανεί στη συνέχεια, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν από εκείνη των προηγούμενων αιώνων και από τη βυζαντινή κεραμική από τον 13ο αι. και μετά (βλ. σχετικά και: P. Armstrong, Ceramics, στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, εκδ. E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack, Oxford 2008, 434-435). Η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Κύρτου Πλέγματα» της Δράσης ΚΡΗΠΙΣ, της ΓΓΕΤ. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2017-2013 (Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα) και του Π.Ε.Π. Αττικής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές της μελέτης για τα σχόλια και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1. Οι σχετικές μελέτες είναι πολυάριθμες και αφορούν τόσο στην εφυαλωμένη όσο και στην ακόσμητη κεραμική και τα αγγεία μεταφοράς. Η αναλυτική τους παράθεση ξεπερνά το πλαίσιο αυτής της μελέτης. Επικεντρωνόμενη, ενδεικτικά, κυρίως στον ελλαδικό χώρο σημειώνονται ορισμένες που έθεσαν τη βάση για τη μελέτη συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής, ενώ στη συνέχεια του κειμένου παρατίθενται πλείστες άλλες: D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930. C. H. Morgan, II, *The Byzantine Pottery, Corinth*

η οποία έγκειται είτε στην ανανεωμένη τυπολογική κατάταξη ορισμένων από τις κατηγορίες, είτε στη διαλεύκανση ζητημάτων χρονολόγησης και προέλευσής τους, είτε στην ενασχόληση με την ακόσμητη κεραμική, τα μαγειρικά σκεύη και τα αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης. Η μέχρι τότε αλλά και η πρόσφατη έρευνα έχουν δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της καλής ποιότητας κεραμικής, δηλαδή των εφυαλωμένων αγγείων, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες.

Εάν η εικόνα αυτή αντιπαραβληθεί με την πρόοδο της έρευνας γύρω από την πρωτοβυζαντινή κεραμική, γίνεται άμεσα αντιληπτή η μεγάλη διαφοροποίηση των δύο πορειών, τόσο ως προς την εξέλιξη της έρευνας στη διάρκεια του 20ού και αρχών του 21ου αι., όσο, και κυρίως, ως προς τον όγκο των δεδομένων και την αξιοποίησή τους στην ευρύτερη προβληματική και στη σύνθεση[2]. Δεν είναι εδώ η θέση για να αναζητηθούν οι λόγοι της διαφοροποίησης, όμως κατ' αναλογία, η έως

---

vol. XI, Cambridge, Massachusetts 1942. R. B. K. Stevenson, The Pottery 1936-7, στο: *The Great Palace of the Byzantine Emperors being a First Report on the Excavations carried out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews) 1935-1938*, London 1947, 31-63. Th. Stillwell-Mackay, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36,3 (1967), 249-320. V. Déroche – J.-M. Spieser (εκδ.), *Recherches sur la céramique byzantine* [BCH Suppl. 18], Athènes – Paris 1989. N. Günsenin, Amphores Byzantines dans les musées turcs, στο: *Recherches sur la céramique byzantine*, 267-276. Χ. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων* [Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου 39], Αθήνα 1989. J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul,* τόμ. 2. *The Pottery,* Princeton – New Jersey 1992. Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη (εκδ.), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων,* Αθήνα 1999. Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη – Φ. Ν. Μαυρικιου – Χ. Μπακιρτζης, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη,* Αθήνα 1999. Χ. Μπακιρτζης (εκδ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πρακτικά,* Αθήνα 2003.

2. Π. Πετριδης, *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου,* Αθήνα 2013, 19-25. του Ιδιου, Η ιστορία της έρευνας της βυζαντινής κεραμικής και τα νέα δεδομένα στην επιστήμη της κεραμολογίας, στο: *Τριακοστό Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων. Αθήνα, 9, 10 και 11 Μαΐου 2014. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα,* Αθήνα 2014, 110-111 και αναρτημένη εισήγηση στη διεύθυνση: http://www.chae.gr/other/dloads/eisigiseis/istoriakeramikis.pdf (ημ. πρόσβασης: 20/3/2015).

τώρα έρευνα γύρω από τη βυζαντινή κεραμική του 11ου και 12ου αι.[3] έχει φτάσει σε σημείο που να επιτρέπει την ικανοποιητική απάντηση βασικών ερωτημάτων ως προς: α) την τυπολογική κατάταξη, β) τη χρονολόγηση, γ) την προέλευση, δ) το περιεχόμενο και ε) τη χρήση των εκάστοτε πήλινων αντικειμένων, διευκολύνοντας πιο συνθετικές προσεγγίσεις για την άντληση ιστορικών πληροφοριών και στοιχείων για ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής;

Το κείμενο επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας και της μελέτης της βυζαντινής κεραμικής, εξετάζοντας, δηλαδή, μία από τις πτυχές που προσδιορίζει τον υλικό πολιτισμό της εποχής του 11ου και 12ου αι. Έμφαση δίνεται στην ανάδειξη της βυζαντινής και όχι των εισηγμένων παραγωγών, προκειμένου να αναδειχθεί η τρέχουσα κατάσταση στην έρευνα της βυζαντινής κεραμικής. Βασίζεται σε συγκεκριμένα είδη κεραμικής και επικεντρώνεται και κωδικοποιεί τα προβλήματα και τις προοπτικές. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζονται κριτικά ορισμένα νέα εργαλεία που θα μπορούσαν να τεθούν στην υπηρεσία της. Στόχος είναι η κωδικοποίηση των δεδομένων, των προβλημάτων, των προοπτικών.

ΙΙ. Χαρακτηριστικές κατηγορίες της βυζαντινής κεραμικής του 11ου-12ου αιώνα και βασικά δεδομένα και ζητούμενα της έρευνας

Η περίοδος των Κομνηνών και των Αγγέλων χαρακτηρίζεται από δημογραφική ανάπτυξη, άνθιση της οικονομίας και σημαντική μεγέθυνση των εμπορικών ανταλλαγών, ως συνέπεια των αυξημένων αναγκών σε βασικά καταναλωτικά είδη[4], σε σημείο που να έχει εκφραστεί ότι: «τὸ

3. Για μία αντίστοιχη προσπάθεια κριτικής επισκόπησης της έρευνας γύρω από τη μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου βλ. M.-L. Von Wartburg, Chronology and Stratigraphy of the Medieval Pottery of Cyprus: A Critical Review, στο: *Çanak. Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts*, εκδ. B. Böhlendorf-Arslan – A. O. Uysal – J. Witte-Orr [BYZAS 7], Istanbul 2007, 419-439.

4. Ἀ. Ε. Λαΐου, Ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, στο: *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τόμ. Γ΄, εκδ. Ἀ. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 368-369, 373-376. Ἀ. Ε. Λαΐου, Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα, στο: *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τόμ. Β΄, εκδ. Ἀ. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 527-530, 540, 558. Μ. Γερολυματου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008, 110.

ἐμπόριο ἦταν δυναμικὸς τομέας στὴ μεσαιωνικὴ οἰκονομία, ἰδίως κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα»[5]. Εκτός από τα αστικά κέντρα η ακμάζουσα ενδοχώρα και οι επαρχίες έχουν ενεργό συμμετοχή στο εμπόριο, συχνά αποτελώντας παραγωγικά κέντρα. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση της Σπάρτης και της γύρω ενδοχώρας, όπου η αναγνώριση μεγαλύτερου αριθμού θέσεων από τα τέλη του 11ου και σε όλη τη διάρκεια του 12ου αι., στις οποίες μαρτυρείται κάποιας μορφής ανθρώπινη δραστηριότητα, υποδηλώνει και τη μεγάλη ανάπτυξη της ενδοχώρας και την εντατικοποίηση της αγροτικής δραστηριότητας σε εκείνη την εποχή, συγκριτικά με τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αι.[6]. Τόσο το τοπικό, το περιφερειακό, όσο και το διαπεριφερειακό και το διεθνές εμπόριο αναπτύσσονται, με καταλυτικό ρόλο σε αυτά τη διευρυμένη συμμετοχή των ιταλών εμπόρων και ειδικά των Βενετών[7].

Με βάση αυτήν τη γενική εικόνα και λαμβάνοντας υπόψη ότι από την κεραμική αντλούνται πληροφορίες σχετικά με τις εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ ποικίλων περιοχών, δύο στοιχεία αποτελούν βασικά διακριτικά γνωρίσματα της βυζαντινής κεραμικής της εποχής. Το πρώτο είναι η σταδιακή εμφάνιση, από τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 11ου αι. στην Κόρινθο, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδει ο G. D. R. Sanders, και κυρίως από τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι. και μετά και σε άλλες θέσεις, της ομάδας των εφυαλωμένων κεραμικών με ερυθρωπό πηλό, στην οποία τα διάφορα είδη διακόσμησης (γραπτή, εγχάρακτη ή συνδυασμός και των δύο) εκτελούνται πάνω σε υπόστρωμα λευκού επιχρίσματος[8].

---

5. Λαΐου, Ἐπισκόπηση τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, 376.

6. P. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta in the 12th century, στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern,* εκδ. W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis [British School at Athens 16], Exeter 2009, 318-319.

7. Λαΐου, Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα, 540, 544-549, 558. Γερολυματου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο,* 102-109. Βλ. και: Armstrong, Merchants of Venice at Sparta, 313-321.

8. G. D. R. Sanders, Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, στο: *Corinth, The Centenary 1896-1996. Corinth vol. XX*, εκδ. C. K. Williams, II – N. Bookidis, The American School of Classical Studies at Athens 2003, 394. G. D. R. Sanders, Κόρινθος, στο: *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τόμ. Β΄, εκδ. Ἀ. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 402. Βλ. και: Armstrong, Ceramics, 394-395. D. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics on the Market. An Approach, στο: *Trade and Markets in Byzantium,* εκδ. C. Morrisson, Washington D. C. 2012, 200.

Πρόκειται για τις, γραπτή με επίχρισμα, λεπτεγχάρακτη, αδρεγχάρακτη, επιπεδόγλυφη, γραπτή εγχάρακτη, γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα, γραπτή με «πιτσιλωτή» διακόσμηση, εγχάρακτη με κηλίδες ερυθρού χρώματος, κατηγορίες[9] (εικ. 1). Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι δείγματα αυτής της ομάδας εντοπίζονται ήδη από τις αρχές του 12ου αι. και σε θέσεις αγροτικού χαρακτήρα[10]. Η ομάδα θα συνυπάρξει για ένα διάστημα και θα διαδεχτεί την κεραμική με λευκό πηλό που εντοπίζεται σε αρκετές θέσεις του αιγαιακού και βαλκανικού χώρου μέχρι το τέλος του 11ου ή τις αρχές του 12ου αι. και θα σημαδεύσει τη βυζαντινή κεραμική ως ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα του υλικού πολιτισμού της εποχής, καθώς ήδη από τη δεκαετία του 1930 είχε αποτυπωθεί σε χάρτη η ευρύτατη διάδοση της εγχάρακτης ομάδας –όπου όμως περιλαμβάνονται κυρίως δείγματα υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής– στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα[11]. Με βάση τα γενικότερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιόδου, που μόλις σκιαγραφήθηκαν σύντομα, προφανώς και αυτή η αλλαγή αντανακλά την προσπάθεια προσαρμογής μίας σημαντικής έκφανσης της δευτερογενούς παραγωγής, της κεραμικής, στις ολοένα και αυξανόμενες ανάγκες του πληθυσμού του Βυζαντίου[12]. Το δεύτερο είναι η μεγάλη διάχυση που γνωρίζουν τα προϊόντα αυτής της νέας ομάδας σε περιοχές όχι μόνον εντός,

9. Morgan, *The Byzantine Pottery,* 72-104, 115-135. Παπανικολα-Μπακιρτζη, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά,* 25-70.

10. Αντιπροσωπευτικά είναι τα δεδομένα από την επιφανειακή έρευνα σε αγροτικές θέσεις στην περιοχή της Λακωνίας –όπου εντοπίστηκαν όστρακα της γραπτής με επίχρισμα κεραμικής και της λεπτεγχάρακτης κεραμικής που χρονολογήθηκαν στον πρώιμο 12ο και στο πρώτο τέταρτο του 12ου αι., αντίστοιχα (P. Armstrong, The Byzantine and Ottoman Pottery, στο: *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey,* τόμ. II, *Archaeological Data,* εκδ. W. Cavanagh – J. Crouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley [Annual of the British School at Athens Suppl. 27], London 1996, 126 αρ. 1a, 127-128 αρ. 5)– και στην περιοχή της Νεμέας –όπου, για παράδειγμα, εντοπίστηκαν θραύσματα της γραπτής με επίχρισμα κεραμικής και της εγχάρακτης με κηλίδες ερυθρού χρώματος (της γνωστής ως «Measles Ware») κεραμικής που χρονολογήθηκαν στον 11ο-αρχές 12ου αι. και στις αρχές του 12ου αι., αντίστοιχα (E.-F. Athanassopoulos, *Intensive Survey and Medieval Rural Settlement: The Case of Nemea*, Ann Arbor 2002, 185, 206-207).

11. Βλ. τον χάρτη διάχυσης που είχε τότε εκπονήσει ο Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery,* 80-81, και συνοδευτικός χάρτης.

12. Βλ. σχετικά και Sanders, Κόρινθος, 402. Armstrong, Ceramics, 435.

αλλά και εκτός του Βυζαντινού κράτους, ειδικά μάλιστα συγκριτικά με την κεραμική του λευκού πηλού[13]. Αυτή τη δυναμική του εμπορίου της κεραμικής υποδεικνύουν και τα εφυαλωμένα κεραμικά από εντοπισμένα ναυάγια του Αιγαιακού χώρου, που συστηματικά αναφέρονται από τους μελετητές[14]. Ιδίως η ευρεία και σταδιακή διείσδυση αυτής της ομάδας ακόμα και σε θέσεις αγροτικού χαρακτήρα, όπου το ποσοστό της δεν είναι αμελητέο συγκριτικά με το σύνολο της κεραμικής, κυρίως από τα μέσα του 12ου αι. και μετά, έχει οδηγήσει τους μελετητές να υποθέσουν ότι ίσως τα δείγματά της να αποτελούσαν αντικείμενα αμιγώς καθημερινής χρήσης, των οποίων η χρήση από τους αγρότες θέτει ερωτήματα ως προς τις οικονομικές τους δυνατότητες[15]. Τα δύο αυτά σημεία αναδεικνύουν το υπέρμετρο, έως τώρα, ενδιαφέρον για τη διερεύνηση πτυχών της καλής ποιότητας, εφυαλωμένης κεραμικής. Λαμβάνοντας, πάντως, υπόψη ότι η εφυαλωμένη κεραμική κυμαίνεται μεταξύ 1% και 6% περίπου στα

13. Ενδεικτική είναι η εικόνα από τη σύγκριση του χάρτη της V. François για την κεραμική με λευκό πηλό και εκείνου της I. Δημοπούλου για την εγχάρακτη βυζαντινή κεραμική, όπου διαφαίνεται η πολύ μεγαλύτερη διείσδυση της τελευταίας σε θέσεις ακόμα και της ενδοχώρας (V. François, Représenter le commerce de la poterie à Byzance, στο: *Les échanges en Méditerranée médiévale. Marqueurs, réseaux, circulations, contacts,* εκδ. É. Malamut–M. Ouerfelli, Aix-en-Provence 2012, 54 χάρτης 7 και I. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares, end of the 11th-13th centuries, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004,* εκδ. M. Mundell Mango [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 14], Farnham – Burlington 2009, 180 εικ. 12.1, αντίστοιχα). Για τη διάχυση της κεραμικής με λευκό πηλό βλ. και: Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics, 197 σημ. 23 (με βιβλιογραφία).

14. Για δημοσιεύσεις που αναφέρονται συνολικά στα εν λόγω ναυάγια και σχολιάζουν τις πληροφορίες που αντλούνται από αυτά: Παπανικολα-Μπακιρτζη, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά,* 122-157. S. Y. Waksman, M.-L.Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware", and other Wares: New Evidence for a Major Production of Byzantine Ceramics, *Report of the Department of Antiquities Cyprus* (2006), 371 και σημ. 5-6. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares, 179, 181. François, Représenter le commerce de la poterie, 33-35. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics, 200-205.

15. Βλ. σχετικά: A. K. Vionis, Considering a Rural and Household Archaeology of the Byzantine Aegean: The Ceramic Spectrum, στο: *Pottery and Social Dynamics in the Mediterranean and Beyond in Medieval and Post-Medieval Times,* εκδ. J. Bintliff – M. Caroscio [BAR International Series 2557], Oxford 2013, 33-34.

ανασκαφικά σύνολα του 11ου και μέσων-τέλους του 12ου αι.[16], σε αντίθεση με το μεγαλύτερο ποσοστό με το οποίο απαντά σε μεταγενέστερα σύνολα[17], εύλογα μπορεί κάποιος να αναρωτηθεί πόσο αλλοιωμένη ή, καλύτερα, παραπλανητική είναι η συνολική εικόνα που προκύπτει για την κεραμική κάθε θέσης, τις εμπορικές της επαφές και την οικονομία της, από αυτήν την έμφαση στην ανάδειξη της εφυαλωμένης κεραμικής. Σημειωτέον ότι σε μερικές θέσεις εντοπίζονται μεμονωμένα δείγματα κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής, στοιχείο που δεν επιτρέπει την ασφαλή ανασύσταση εμπορικών επαφών[18]. Γι' αυτό και σε περιπτώσεις στις οποίες επιχειρείται η ανασύσταση των εμπορικών επαφών τους με άλλες περιοχές θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και να σχολιάζεται το είδος της πληροφορίας και η ποσότητα του εκάστοτε υλικού κεραμικής που αποτέλεσε τη βάση της προσπάθειας[19].

Επιπλέον, αν και η έρευνα είχε επικεντρωθεί στην εφυαλωμένη κεραμική, υπάρχουν ακόμα αρκετά επιμέρους ερωτήματα προς διερεύνηση, όπως ενδεικτικά η καλύτερη κατανόηση της μετάβασης από τον λευκό στον ερυθρό πηλό και του χρονικού πλαισίου στη διάρκεια του οποίου αυτή πραγματοποιείται στις εκάστοτε περιοχές. Αντίθετα, η συνδυαστική αποτίμηση του ρόλου και άλλων κατηγοριών κεραμικής στο εμπόριο, όπως οι αμφορείς ή οι χύτρες –όπως συμβαίνει ήδη με το υλικό της πρωτοβυζαντινής εποχής[20]– θα μπορούσε να οδηγήσει σε πρόσθετες, χρήσιμες

16. Σημειώνεται το ποσοστό της εφυαλωμένης κεραμικής, όπως αυτό έχει προσδιοριστεί από την αναλυτική μελέτη επιμέρους, πολυάριθμων συνόλων της κεραμικής από την Κόρινθο (Sanders, Recent Developments, 394 και εικ. 23.7. Sanders, Κόρινθος, 402. G. D. R. Sanders, The Medieval Pottery, στο: *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, εκδ. W. D. Taylour – R. Janko [Supplementary Volume 44], London 2008, 390-391), δεδομένου ότι αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα πολυάριθμου υλικού κεραμικής που προέρχεται από μακροχρόνιες, συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή και έχει τύχει σχετικής λεπτομερούς καταγραφής και παρουσίασης.

17. Βλ. ενδεικτικά τα στοιχεία που παρατίθενται στο: Vionis, Considering a Rural and Household Archaeology, 33-35 εικ. 10-11.

18. J. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares excavated in Sparta (12th – 13th Centuries), στο: *Çanak* [βλ. σημ. 3], 345. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares, 185. François, Représenter le commerce de la poterie, 36.

19. Βλ. αναλυτικά παρακάτω σ. 196-197.

20. Ενδεικτικά, σημειώνεται η ομάδα μαγειρικών σκευών της πρωτοβυζαντινής εποχής με ευρεία διάχυση στην ανατολική Μεσόγειο (J. Istenič – G. Schneider, Aegean

πληροφορίες. Όμως, η έρευνα δεν έχει ιδιαίτερα προχωρήσει σε αυτό το περισσότερο συνθετικό επίπεδο, γιατί ακόμα δεν είναι επαρκείς οι γνώσεις μας γύρω από τα πέντε βασικά ζητούμενα που σημειώθηκαν προηγουμένως: τυπολογία, χρονολόγηση, προέλευση, περιεχόμενο, χρήση. Μέχρι ποιο σημείο, λοιπόν, έχει προχωρήσει η έρευνα;

ΙΙ.1. Επιτραπέζια εφυαλωμένη κεραμική

Ως προς την εφυαλωμένη κεραμική, τόσο για την κεραμική με λευκό πηλό, που παραμένει σε χρήση μέχρι τον 12ο αι., όσο και για την λεγόμενη κεραμική του «Ζευξίππου» (εικ. 2), της οποίας η εμφάνιση αποδίδεται στα τέλη του 12ου αι., διαθέτουμε αναλυτική τυπολογική κατάταξη και το χρονικό πλαίσιό τους έχει προσδιοριστεί επαρκώς[21]. Ως προς τα ποικίλα είδη της ομάδας της εφυαλωμένης κεραμικής με ερυθρωπό πηλό, αν και εκ πρώτης όψης υπάρχει πληθώρα πληροφοριών ως προς την τυπολογική κατάταξη, υπάρχουν επιμέρους στοιχεία που χρήζουν προσοχής, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Κι αυτό γιατί, παρά το ότι γνωρίζουμε τις επιμέρους ομάδες και τα βασικά τους γνωρίσματα, η κατάταξη την οποία ακολουθεί η έρευνα για περισσότερο από μισό αιώνα ως προς την πολυπληθή αυτή ομάδα, που κυριαρχεί στη διάρκεια της εποχής των Κομνηνών και των Αγγέλων, δεν είναι αμιγώς τυπολογική[22], καθώς πρόκειται για διακο-

---

cooking ware in the Eastern Adriatic, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36 (2000), 91-96. S. Y. Waksman – S. Lemaître, Céramiques culinaires de Lycie (Turquie) aux époques romaine et proto-byzantine: approaches archéologiques et archéométriques, στο: *LRCW3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean*, τόμ. ΙΙ, εκδ. S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci [BAR International Series 2185], Oxford 2010,783, εικ. 5).

21. Βλ. συγκεντρωτικά για αυτές τις κατηγορίες: Hayes, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 12-37. S. E. J. Gerstel – J. A. Lauffenburger (εκδ.), *A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium,* Pennsylvania 2001 (για την κεραμική με λευκό πηλό). A. H. S. Megaw, Zeuxippus Ware, *BSA* 63 (1968), 67-88. A. H. S. Megaw, Zeuxippus Ware Again, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 259-266. Y. Waksman – V. François, Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type *Zeuxippus Ware*, *BCH* 128-129 (2004-2005), 629-724 (για την κεραμική του Ζευξίππου).

22. Για την τυπολογία και τα γνωρίσματα της τυπολογικής κατάταξης: P. M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook,* Chicago 1987, 25, 274-277, 282-283, 286-288. D. E.

σμητικές ή αλλιώς στυλιστικές κατηγορίες[23], όπου η διακόσμηση έχει χρησιμοποιηθεί ως βασικό διακριτικό γνώρισμα, και όχι τόσο το σχήμα και η κεραμική ύλη του αντικειμένου. Μικρές διαφοροποιήσεις στην απόδοση λεπτομερειών του σχήματος, όπως στην απόληξη του χείλους ή της βάσης, δεν έχουν αναδειχθεί όσο θα έπρεπε, οδηγώντας σε λεπτομερές σχηματολόγιο (εικ. 3), πόσο μάλλον τα μακροσκοπικά χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης. Προσεκτική, όμως, παρατήρηση των χαρακτηριστικών της κάθε ξεχωριστής διακοσμητικής κατηγορίας, εξέταση της κεραμικής τους ύλης και μεταξύ τους σύγκριση αναδεικνύουν, σε αρκετές περιπτώσεις, την παρουσία όμοιων σχημάτων σε διαφορετικές υποκατηγορίες[24], όπως είχε επιγραμματικά σημειώσει και ο R. B. K. Stevenson ήδη από τη δεκαετία του 1940[25]. Επιπλέον, η άποψη που είχε διατυπωθεί ήδη από τον Ch. Morgan και επαναλήφθηκε από τον J. W. Hayes, ότι αγγεία που διαφοροποιούνται μεταξύ τους κυρίως βάσει της διακόσμησης θα μπορούσαν να προέρχονται από το ίδιο αγγειοπλαστικό κέντρο παραγωγής[26], επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα πρόσφατων χημικών αναλύσεων του κεραμικού σώματος δειγμάτων από διαφορετικές ομάδες που βρέθηκαν στην Κόρινθο[27], στη Θήβα και στη Χαλκίδα[28], ή που προήλθαν από διαφορετι-

---

Arnold, *Ceramic Theory and Cultural Process,* Cambridge – New York – Port Chester 1989, 7. W. Y. Adams – E. W. Adams, *Archaeological Typology and Practical Reality: A Dialectical Approach to Artifact Classification and Sorting,* Cambridge – New York – Melbourne 1991, 29-30, 63, 78, 91, 202-203.

23. Βλ. αναλυτικά: Rice, *Pottery Analysis*, 244-246.

24. Αυτό προκύπτει, για παράδειγμα, από σύγκριση των σχημάτων που χαρακτηρίζουν τη λεπτεγχάρακτη με άλλα που απαντούν στην εγχάρακτη κεραμική με κηλίδες ερυθρού χρώματος (Morgan, *The Byzantine Pottery* [βλ. σημ. 1], εικ. 95 και εικ. 91, αντίστοιχα), ή απαντούν στη λεπτεγχάρακτη αλλά και στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμική (Morgan, *The Byzantine Pottery,* εικ. 103 και εικ. 55, 56, 59, αντίστοιχα), ή στη λεπτεγχάρακτη αλλά και στη γραπτή με επίχρισμα κεραμική και στη γραπτή με κηλιδωτή διακόσμηση (Morgan, *The Byzantine Pottery,* εικ. 103 και εικ. 75 και εικ. 63, αντίστοιχα).

25. Stevenson, The Pottery 1936-7 [βλ. σημ. 1], 59.

26. Morgan, *The Byzantine Pottery,* 116 και Hayes, *Excavations,* 46, αντίστοιχα.

27. H. E. White – C. M. Jackson – G. D. R. Sanders, Byzantine Glazed Ceramics from Corinth: Testing Provenance Assumptions, αναρτημένη ανακοίνωση στο: *ISA 2006 36th International Symposium on Archaeometry. 36e Symposium International d'Archéometrie*, Quebec, Canada.

28. S. Y. Waksman – N. D. Kontogiannis – S. S. Skartsis – G. Vaxevanis, The Main

κές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου[29]. Μάλιστα, πολύ πρόσφατη έρευνα επιβεβαίωσε εκ νέου, βάσει της σύστασης της κεραμικής ύλης εξεταζόμενων δειγμάτων, την ύπαρξη μίας κύριας παραγωγής, παράλληλα με την ύπαρξη δευτερευόντων, τοπικών παραγωγών. Σε αυτήν, την οποία ονομάζει «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή», εντάσσονται όλες οι βασικές διακοσμητικές κατηγορίες, με παραγωγή κατά το μεγαλύτερο μέρος του 12ου και του 13ου αι. Η ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας υποστηρίζεται ότι αποτελεί τον τόπο παραγωγής[30]. Άρα, αν και ο τρέχων διαχωρισμός σε επιμέρους διακοσμητικές ομάδες διευκολύνει εκ πρώτης όψης τον μελετητή στη διαλογή του υλικού του, συχνά οδηγεί σε κατατμήσεις και υποδιαιρέσεις που δεν συμβάλλουν στη ρεαλιστική ανασύνθεση των δεδομένων, καθώς, όπως σταδιακά αποδεικνύεται, διαφορετικές διακοσμητικές κατηγορίες αποτελούν προϊόντα του ίδιου κέντρου παραγωγής. Αντίθετα, για παράδειγμα, βάσει τεχνικών διακόσμησης γίνεται η αναλυτική παρουσίαση των παραγωγών της εφυαλωμένης μεσαιωνικής κεραμικής της Κύπρου, αλλά σε εκείνη την περίπτωση αυτές ενσωματώνονται σε μία ευρύτερη και πιο σαφή ομαδοποίηση, αυτήν του τόπου παραγωγής τους (Πάφος, Λάπηθος ή Έγκωμη), η οποία διευκολύνει τον μελετητή[31]. Για να γίνει πιο εύγλωττη η παρατήρηση, και στην πρωτοβυζαντινή κεραμική τα σχήματα και η διακόσμηση της ερυθροβαφούς κεραμικής της βορείου Αφρικής, για παράδειγμα, ποικίλλουν, όμως προέρχονται από επιμέρους εργαστήρια που εντοπίζονται σε μία κοινή, ευρεία είναι η αλήθεια, αλλά γνωστή ζώνη παραγωγής.

Επιπλέον, αν και για το χρονικό πλαίσιο αυτών των ομάδων έχουν προκύψει πολλές πληροφορίες, ιδίως χάρη στα αναλυτικά δεδομένα από την αναθεώρηση της χρονολόγησης της κεραμικής της ανασκαφής

"Middle Byzantine Production" and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis, *BSA* 109 (2014), 379-422.

29. Waksman – Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" [βλ. σημ. 14], 369-388 και ειδικά 377-385.

30. Βλ. αναλυτικά: Waksman κ.ά., The Main "Middle Byzantine Production", 396-417. Βλ. ακόμα και: Waksman – Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" [βλ. σημ. 14], 380-382.

31. Για τα βασικά κέντρα παραγωγής της μεσαιωνικής εφυαλωμένης κεραμικής της Κύπρου: Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου,* Θεσσαλονίκη 1996.

στη μεσοβυζαντινή Κόρινθο και από σύνολα της Κωνσταντινούπολης, αυτά σπανίως εμπλουτίζονται με συμπληρωματικά στοιχεία που στηρίζονται σε στρωματογραφικά δεδομένα από άλλες θέσεις[32]. Αυτό οφείλεται βέβαια και στο γενικότερο πρόβλημα ότι αδιατάρακτα αρχαιολογικά στρώματα που να καλύπτουν μία μεγάλη χρονική περίοδο σπανίως ανασκάπτονται[33]. Τουναντίον, συχνά τα δεδομένα της Κορίνθου εφαρμόζονται στη χρονολόγηση αντίστοιχου υλικού από άλλες θέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, δεν αποτυπώνονται ενδεχόμενες διακυμάνσεις στην εισαγωγή επιμέρους κατηγοριών, χρήσιμες για την καλύτερη κατανόηση του εύρους χρονολόγησης της κάθε κατηγορίας και πιθανών μεταβολών τόσο στα εμπορικά ρεύματα όσο και στην ενδεχόμενη τοπική, αντίστοιχη, παραγωγή. Ότι τέτοιες, όμως, διαφοροποιήσεις προφανώς και θα υπήρχαν δηλώνεται ήδη από τη μελέτη του υλικού της Κορίνθου, όπου στα τέλη του 11ου αι. σημειώνεται παύση στις εισαγωγές κεραμικής με λευκό πηλό στην περιοχή[34], ενώ, ως γνωστό, συγκεκριμένες υποκατηγορίες της εν λόγω κεραμικής συνέχισαν να κυκλοφορούν και μέσα στον 12ο αι. σε άλλες περιοχές[35].

Ακόμα, ως προς τα κέντρα παραγωγής, εάν η προέλευση της κεραμικής με λευκό πηλό και της κεραμικής του Ζευξίππου έχει συσχετιστεί με την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης[36], παρά τη συστηματική διερεύνηση του θέματος μέσω και της συχνής χρήσης χημικών και πετρογραφικών αναλύσεων, συγκεκριμένο κέντρο ή κέντρα παραγωγής ακόμα λανθάνουν της έρευνας. Πιο ασαφής είναι η εικόνα για την ομάδα

32. Για το θέμα της αναθεωρημένης χρονολόγησης βλ. G. D. R. Sanders, New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions, στο: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes,* εκδ. K. Belke – F. Hild – J. Koder – P. Soustal [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7], Wien 2000, 153-173. Sanders, Recent Developments [βλ. σημ. 8], 385-399. Βλ. σχετικά για αυτές τις παρατηρήσεις και: B. Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei,* τόμ. 1, Istanbul 2004, 315. Waksman – Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" [βλ. σημ. 14], 371.

33. Βλ. για ανάλογη παρατήρηση και: Von Wartburg, Chronology and Stratigraphy [βλ. σημ. 3], 426.

34. Sanders, Recent Developments [βλ. σημ. 8], 394.

35. Ενδεικτικά βλ. και: Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 197.

36. Βλ. παραπάνω, σημ. 21.

της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής με ερυθρωπό πηλό, καθώς λείπουν οι άμεσες ενδείξεις για εργαστηριακές εγκαταστάσεις παραγωγής κεραμικής με συγκεκριμένα προϊόντα. Εξαίρεση αποτελεί η πρόσφατη απόδοση ενός βασικού κέντρου παραγωγής στην ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας[37]. Γι' αυτό και όταν επιχειρούνται περισσότερο διεισδυτικές ερμηνείες, οι ομάδες προσγράφονται μεν στη «βυζαντινή» παραγωγή, αλλά ακόμα δεν είναι εφικτό να συσχετισθούν με συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής. Επομένως, είναι αυτονόητο ότι ακόμα και σε πρόσφατο παράδειγμα μελέτης για την κεραμική που απαντά στην Πελοπόννησο στον 12ο και 13ο αι. αυτές οι ομάδες αναγνωρίζονται ως προϊόντα τοπικών ή περιφερειακών εργαστηρίων, ως προς τη θέση στην οποία βρέθηκαν, ως «βυζαντινές» παραγωγές, χωρίς να μπορεί να γίνει συγκεκριμένη απόδοση κέντρου παραγωγής[38]. Και εάν ως προς τη διάχυση αυτών των ομάδων σε περιοχές εκτός του Βυζαντίου, στη Δύση και στην Ανατολή, αυτή η γενική «ετικέτα» της βυζαντινής παραγωγής εξακολουθεί ακόμα να θεωρείται ότι συμβάλλει με τον τρόπο της στην ανίχνευση των εμπορικών ανταλλαγών σε διεθνές επίπεδο, γίνεται εμφανές ότι δεν βοηθά ιδιαίτερα στη διερεύνηση των εσωτερικών, τοπικών, περιφερειακών ανταλλαγών, οι οποίες όμως δεν ήταν αμελητέες. Αυτή η εικόνα αντιτίθεται εμφανώς στα δεδομένα από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπου κυρίως είναι πολυάριθμες και πιο σαφείς οι πληροφορίες που διαθέτουμε για αυτού του είδους τις εσωτερικές ανταλλαγές μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, συγκριτικά με εκείνες από θέσεις εκτός της βυζαντινής επικράτειας.

Ακόμα και οι όποιες υπάρχουσες πληροφορίες, που συνήθως είναι έμμεσες (μεγάλος αριθμός αγγείων με ίδια, μακροσκοπικά, χαρακτηριστι-

37. Βλ. παραπάνω.

38. J. Vroom, The Morea and its links with Southern Italy after AD 1204: ceramics and identity, *Archeologia Medievale* 38 (2011) 409-430. Σημειώνεται, πάντως, η πρόσφατη προσπάθεια της B. Böhlendorf-Arslan να συσχετίσει με συγκεκριμένες περιοχές τα πολυάριθμα αγγεία αυτής της ευρείας ομάδας που αποτελούν μέρος της συλλογής του Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst του Βερολίνου (B. Böhlendorf-Arslan, *Spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik, Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im Ersten Jahrtausend, Reihe A: Grundlagen und Monumente 3], Wiesbaden 2013, 33-576).

κά του κεραμικού σώματος και ομοιότητες σχημάτων και διακόσμησης, δείγματα υπερόπτησης) δείχνουν, όπως θα φανεί παρακάτω, ότι η εικόνα είναι εξαιρετικά περίπλοκη. Ήδη, βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας, παράλληλα με ένα βασικό και προφανώς καλά οργανωμένο κέντρο παραγωγής, που πρόσφατα, όπως προαναφέρθηκε, θεωρήθηκε ότι εντοπίζεται στην περιοχή της Χαλκίδας και του οποίου τα προϊόντα είχαν ευρύτατη διάχυση, αναγνωρίζονται και επιμέρους κέντρα παραγωγής. Η Κόρινθος, όπως αποδεικνύουν σχετικές αναλύσεις[39], υπήρξε ένα βασικό κέντρο παραγωγής για τις περισσότερες από τις προαναφερθείσες υποομάδες, ενώ, ενδεικτικά, το Άργος και η Σπάρτη, για συγκεκριμένες ομάδες κυρίως εγχάρακτης κεραμικής του 11ου και 12ου αι.[40] Εκτός από αυτά τα επιβεβαιωμένα κέντρα, απομένει να αποδειχθεί εάν και άλλες περιοχές, όπως η Θεσσαλονίκη, το μεσαιωνικό Κίτρος και η Λάρισα, αλλά και η Μικρά Ασία υπήρξαν κέντρα παραγωγής για ορισμένες από τις κατηγορίες, όπως έχει υποστηριχτεί από μελετητές[41]. Προκύπτει λοιπόν ένα σχή-

39. White – Jackson – Sanders, Byzantine Glazed Ceramics. Για τις διαφορετικές κεραμικές ύλες βλ. G. D. R. Sanders, Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου, στο: *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά* [βλ. σημ. 1], 162. Για την παραγωγή της Κορίνθου βλ. και: Sanders, Recent Developments [βλ. σημ. 8], 388-395. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 198-200.

40. Α. Οικονομου, Κεραμεική του 12ου αιώνα από το Άργος, στο: *8ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Περιλήψεις,* Αθήνα 1988, 75. Ο. Vassi, An Unglazed Ware Pottery Workshop in Twelfth-Century Lakonia, *BSA* 88 (1993) 292. Δ. Παπανικολα-Μπακιρτζη, Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο, στο: *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου* [βλ. σημ. 1], 53. Παπανικολα-Μπακιρτζη, *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά,* 187 αρ. 214 (Α. Μπακουρου). Sanders, Recent Developments [βλ. σημ. 8], 394. Α. Οικονομου-Laniado, Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος-13ος αιώνας), στο: *Α΄ αρχαιολογική σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πρακτικά,* Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, εκδ. Ντ. Ζαφειροπουλου, Αθήνα 2006, 346. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 336, 339. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics on the Market, 200. D. Athanasoulis, Corinth, στο: *Heaven & Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece,* εκδ. J. Albani – E. Chalkia, Athens 2013, 200.

41. Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη και την άποψη ότι υπήρξε κέντρο παραγωγής γραπτής λεπτεγχάρακτης κεραμικής: (M. Popović, Importation et production locale de céramique à Ras (fin XIe-début XIIIe siècle), στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 124. Παπανικολα-Μπακιρτζη – Μαυρικιου – Μπακιρτζης, *Βυζαντινή κεραμική* [βλ.

μα, το οποίο είχε ήδη προδιαγράψει ο D. Talbot Rice[42], βάσει του οποίου αναγνωρίζονται περισσότερα του ενός βασικού κέντρα παραγωγής, με ευρεία διάδοση των προϊόντων τους. Ποια ήταν όμως η εμβέλεια κυκλοφορίας των προϊόντων τους; Δεν είναι πιθανό αυτά, παράλληλα με τα προϊόντα που προσγράφονται στην «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή» και είχαν ευρεία συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο, να περιορίζονταν στο τοπικό εμπόριο[43], ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ότι ειδικά η Κόρινθος και η περιοχή της Σπάρτης υπήρξαν, κατά την ίδια περίοδο, κέντρα τόσο του περιφερειακού, όσο και του διαπεριφερειακού εμπορίου[44]. Άλλωστε, ενισχυτικό σχετικό παράδειγμα είναι η διάχυση της κεραμικής με εγχάρακτο διάκοσμο και κηλίδες ερυθρού χρώματος («Measles Ware») (εικ. 4), η οποία συσχετίζεται με κέντρα παραγωγής του πελοποννησιακού χώρου, σε περιοχές της Ιταλίας κατά την υπό εξέταση περίοδο[45]. Παράλληλα, όμως, με τις παραγωγές αυτών των κέντρων η εικόνα από την Κόρινθο και τη Σπάρτη υποδεικνύει ότι κυκλοφορούσαν και αγγεία με παρόμοιο διάκοσμο αλλά προέρχονταν, βάσει της σύστασης του πηλού τους, από άλλα, μη εντοπισμένα κέντρα[46]. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του υλικού άλλων θέσεων της Πελοποννήσου και της Κρήτης, όπου και εκεί εντοπίζονται διαφορετικές κεραμικές ύλες σε όστρακα της ίδιας διακοσμητι-

---

σημ. 1], 81 και σημ. 118). Για το Κίτρος: Ευ. Μαρκη, Ἀνασκαφὴ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς καὶ χύτευσης σιδήρου στὴν ἀρχαία Πύδνα, στο: *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ν. Β.* Δρανδάκη, συντ. εκδ. Β. Κατσαρος, Θεσσαλονίκη 1994, 125-131, σχ. 3. Για τη Λάρισα: Παπανικολα-Μπακιρτζη, Εργαστήρια, 53, 63. Για την αναζήτηση κέντρων παραγωγής της λεπτεγχάρακτης και επιπεδόγλυφης κεραμικής στη Μικρά Ασία βλ. Hayes, *Excavations at Saraçhane* [βλ. σημ. 1], 44. Th. St. Mackay, Pottery of the Frankish Period. 13th and early 14th century, στο: *Corinth, the Centenary 1896-1996* [βλ. σημ. 8], 403-404 και Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik,* τόμ. 1, 117-118, 317-320, τόμ. 3, χάρτης 6, αντίστοιχα.

42. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery* [βλ. σημ. 1], 8.

43. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 215.

44. Λαΐου, Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα [βλ. σημ. 4], 542-543. Sanders, Κόρινθος [βλ. σημ. 8], 402. Athanasoulis, Corinth, 200.

45. Συγκεντρωτικά για τα κέντρα στα οποία εξάγεται: Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares, 186-187, εικ. 12.3 και πιο πρόσφατα: François, Représenter le commerce de la poterie, 51 εικ. 1.

46. White – Jackson – Sanders, Byzantine Glazed Ceramics from Corinth [βλ. σημ. 27] και Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares, 343.

κής ομάδας[47]. Και η κατάσταση περιπλέκεται περαιτέρω, αν ληφθεί υπόψη ότι από τις προαναφερθείσες αναλύσεις προσγράφονται στην «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή» με ευρεία διάχυση των προϊόντων της και δείγματα της λεγόμενης «Αιγαιακής παραγωγής», που αρχικά είχαν αντιμετωπιστεί ως ιδιαίτερη κατηγορία[48]. Αναδεικνύεται, επομένως, μία αρκετά σύνθετη εικόνα, όπου εκτός από ένα τουλάχιστον κέντρο παραγωγής, του οποίου τα προϊόντα διακινούνται ευρέως, αναγνωρίζονται την ίδια περίπου εποχή και επιμέρους κέντρα παραγωγής, τοπικής ή μη εμβέλειας, σε αστικά κέντρα[49], αν και σημαντική αποκέντρωση με εμφάνιση τοπικών εργαστηρίων κεραμικής έχει σημειωθεί ότι γενικεύεται από τον 13ο αι. και μετά[50]. Υπολείπεται να διερευνηθεί καλύτερα η γεωγραφική εμβέλεια διάχυσης και η ποικιλία των προϊόντων των μεσοβυζαντινών κέντρων. Η διαφορά, σε σχέση με τις παραγωγές της υστεροβυζαντινής εποχής, φαίνεται να εντοπίζεται στο ότι τα προϊόντα του 12ου αι. ακολουθούν ευρέως διαδεδομένες τυπολογικές και διακοσμητικές ομάδες, παρουσιάζουν, δηλαδή, μία *κοινή* και ενσωματώνονται σε αυτήν[51], ενώ από τον 13ο αι. και μετά τα προϊόντα των επιμέρους εργαστηρίων διαφοροποιούνται εμφανώς ως προς τα σχήματα και τα διακοσμητικά θέματα, διακρινόμενα, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις από αμελέστερη απόδοση της διακόσμησης και όχι ιδιαίτερη έμφαση στη λεπτομέρεια[52]. Τα βαθύτερα

47. Για ενδεικτικά παραδείγματα, βλ. Α. Γ. Γιαγκακη, Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερνας, στο: *Ελεύθερνα, Τομέας Π.3,* εκδ. Θ. Καλπαξης, Ρέθυμνο 2008, 244-247 αρ. 10-29, 248-252 αρ. 36-60. Ν. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: η στέρνα της Αγίας Άννας, στο: *Τομέας Π.3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα,* εκδ. Θ. Καλπαξης, Ρέθυμνο 2008, 88 αρ. 2-6.

48. Waksman – Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" [βλ. σημ. 14], 377-385 με πίνακες. Waksman κ.ά., The Main "Middle Byzantine Production" [βλ. σημ. 28], 414-415.

49. Βλ. και: Armstrong, Ceramics [βλ. σημ. 1], 434.

50. Παπανικολα-Μπακιρτζη, Εργαστήρια [βλ. σημ. 40], 63.

51. Για την ύπαρξη *κοινής* παράδοσης στα σχήματα και στις διακοσμήσεις κατά τον 12ο αι. βλ. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 340. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares [βλ. σημ. 13], 190. S. Y. Waksman, Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus, στο: *Cypriot Medieval Ceramics. Reconsiderations and New Perspectives,* εκδ. D. Papanikola-Bakirtzi – N. Coureas, Nicosia 2014, 263, 265-266, 269.

52. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares, 341. Armstrong, Ceramics, 436. Papanikola-

κίνητρα αυτής της ανανεωμένης οπτικής μένουν να διερευνηθούν περαιτέρω. Τονίστηκε ήδη το ιδιαίτερα αναπτυγμένο εμπόριο στην εποχή των Κομνηνών, αλλά και σε όλη τη διάρκεια του 12ου αι. Σε αυτό το πλαίσιο τα επιμέρους κέντρα παραγωγής προσπαθούν να επωφεληθούν όσο μπορούν από τη διάδοση ευρέως αναγνωρίσιμων ομάδων κεραμικής, ανταποκρινόμενα στη μεγάλη ζήτηση προϊόντων[53]. Τα προϊόντα, μάλιστα, των επιμέρους κέντρων με παρόμοια χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται, συχνά, από την έρευνα ως «απομιμήσεις» μίας «πρωτότυπης» παραγωγής[54]. Παρόλ' αυτά, αξίζει να σημειωθεί η άποψη της M.-L. Von Wartburg σχετικά με τη μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Έχοντας ως παράδειγμα τα αρχαιολογικά δεδομένα για μία παράλληλη παραγωγή της λεγόμενης «Port Saint-Symeon» κατηγορίας σε περισσότερα του ενός κέντρα και συνδυάζοντας αυτά με τα στοιχεία για την εξέλιξη της πολύχρωμης εγχάρακτης κεραμικής της Κύπρου, την οποία η πρώτη κατηγορία θεωρείται ότι επηρέασε, παρατηρεί ότι η παραδοσιακή άποψη της διάχυσης μίας κατηγορίας κεραμικής από ένα μείζον κέντρο και η απομίμησή της από άλλα, μικρότερα, θα πρέπει να επανεξεταστεί[55]. Προβάλλει την «πολιτιστική ώσμωση» ως βασικό παράγοντα που θα μπορούσε καλύτερα να εξηγήσει την παράλληλη παραγωγή παρόμοιας κεραμικής από πολλά κέντρα κατά την ίδια περίοδο[56]. Παραδείγματα των διακοσμητικών ομάδων της κεραμικής με ερυθρό πηλό του 12ου αι., αν και βάσει του σχήματος και της διακόσμησης έχουν εξαιρετικά μεγάλες ομοιότητες, με μακροσκοπική παρατήρηση του πηλού τους ή, κυρίως, με αναλύσεις[57] αποδεικνύονται ως προερχόμενα από διαφορετικά εργαστήρια. Η παρατήρηση αυτή υποδηλώνει ότι ίσως μία ανάλογη οπτική να θέτει σε πιο σωστές βά-

---

Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 215.

53. Για τις αυξανόμενες ποσότητες εφυαλωμένης κεραμικής που ήταν διαθέσιμες και σε περιοχές της ενδοχώρας βλ. και: Armstrong, Ceramics, 395.

54. Βλ. χαρακτηριστικά: Waksman – Von Wartburg, "Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware", and other Wares [βλ. σημ. 14], 372. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares, 347.

55. Von Wartburg, Chronology and Stratigraphy [βλ. σημ. 3], 432-433.

56. Von Wartburg, Chronology and Stratigraphy, 430, 432-433.

57. Ως προς τις αναλύσεις, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αυτών που διενεργήθηκαν στο υλικό της Κορίνθου και κατέδειξαν ότι δείγματα που στυλιστικά εντάσσονταν στην ίδια ομάδα κατατάσσονται σε διαφορετικές ομάδες, βάσει της κεραμικής τους ύλης (White – Jackson – Sanders, Byzantine Glazed Ceramics from Corinth [βλ. σημ. 27]).

σεις το ζήτημα και για τη βυζαντινή κεραμική του 12ου αι. Αντίθετα, μετά το 1204, όταν κατακερματίζεται η ενότητα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και του αιγαιακού χώρου, εμφανίζονται διαφορετικές παραγωγές με τα δικά τους ιδιαίτερα γνωρίσματα, στοχεύοντας να εκμεταλλευτούν την εμφάνιση διάδοχης κατάστασης και να κερδίσουν νέες αγορές. Βέβαια, βάσει των αποτελεσμάτων της πρόσφατης έρευνας, νέες κατηγορίες που απαντούν στον 13ο αι., όπως η εγχάρακτη κεραμική με ομόκεντρους κύκλους και μονόχρωμη εφυάλωση, που μέχρι πρότινος συσχετιζόταν με την κεραμική Ζευξίππου, εμφανίζουν κοινή χημική σύσταση με την «Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή», με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την παράλληλη συνέχιση της παραγωγής σε προϋπάρχοντα αγγειοπλαστικά κέντρα[58]. Αντί για αποκέντρωση των κέντρων παραγωγής θα πρέπει ίσως να επιχειρήσουμε καλύτερη κατανόηση της εμφάνισης νέων κατηγοριών κεραμικής, εμφανώς διαφοροποιημένων από εκείνες της μεσοβυζαντινής εποχής.

ΙΙ.2. Αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης

Το δεύτερο είδος πήλινου αντικειμένου, στο οποίο συνήθως επικεντρώνεται η έρευνα λόγω της σημασίας του στην προσπάθεια ανασύστασης των εμπορικών επαφών, είναι ο αμφορέας. Οι τέσσερις βασικοί τύποι μεσοβυζαντινών αμφορέων που έχει απομονώσει η έρευνα της N. Günsenin, βάσει της τυποποίησης και της διάχυσής τους, είχαν ιδιαίτερη σημασία στο διαπεριφερειακό και το διεθνές εμπόριο. Ειδικά ο τύπος Ι και ο τύπος ΙΙΙ (τύποι 54 και 61 της τυπολογίας του Hayes, αντίστοιχα)[59] (εικ. 5) με βάση τα μέχρι σήμερα ευρήματα φαίνεται ότι ήταν τα κύρια σχήματα που μετείχαν στο περιφερειακό και στο διεθνές εμπόριο. Μάλιστα, ο πρώτος φαίνεται να έχει ιδιαίτερη διάδοση στη Μικρά Ασία και στα βόρεια Βαλκάνια, με έμφαση σε θέσεις της θάλασσας του Μαρμαρά και της Μαύρης Θάλασσας και ακμή στη διάρκεια του 11ου αι. ή έως τις αρχές του 12ου αι. Ο δεύτερος, που φαίνεται να διαδέχεται τον πρώτο από άποψη ευρύτητας κυκλοφορίας

58. Για το παράδειγμα της Χαλκίδας: Waksman κ.ά., The Main "Middle Byzantine Production" [βλ. σημ. 28], 414-417.

59. Günsenin, Amphores Byzantines [βλ. σημ. 1], 267-276. Hayes, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 73, 75-76.

όσο και χρονικά, προσανατολίζεται κυρίως στην περιοχή του Αιγαίου και χρονολογείται κυρίως από τα μέσα του 12ου έως και τον πρώιμο 13ο αι.[60]. Παρά τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι τύποι αυτοί στις εμπορικές επαφές, μόνον για τον τύπο Ι η αρχαιολογική έρευνα έχει εντοπίσει εργαστήρια κατασκευής του στη Γάνο, τη γειτονική Χώρα και το νησί του Μαρμαρά· με συνεκτίμηση των αρχαιολογικών και γραπτών πηγών, το πλαίσιο παραγωγής και διακίνησής του και το προϊόν (κρασί) έχουν διερευνηθεί με πειστικό τρόπο[61]. Ανάλογα στοιχεία δεν έχουν προς το παρόν δημοσιευτεί για τους άλλους τύπους, αν και έχουν διατυπωθεί υποθέσεις ως προς την πιθανή προέλευση του τύπου ΙΙ από την περιοχή της Τραπεζούντας ή ως προς εκείνη του τύπου ΙΙΙ από διάφορες περιοχές του Αιγαίου ή της Μικράς Ασίας, με πιο πρόσφατη την άποψη για την παραγωγή του τύπου στη Βοιωτία (εικ. 5)[62].

Ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής των αμφορέων καθίσταται επιτακτικός, όπως και η καλύτερη γνώση των χαρακτηριστικών της κεραμικής ύλης των τύπων αυτών, μέσω συστηματικής περιγραφής της και συνοδευτικής φωτογραφικής της απεικόνισης με χρήση φακού υψηλής μεγέθυνσης, ιδίως μάλιστα καθώς νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι, για παράδειγμα, ο τύπος ΙΙ χαρακτηρίζεται από τουλάχιστον δύο διαφορε-

---

60. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 76, 80. Günsenin, Amphores Byzantines, 267-276. N. Günsenin, Ganos wine and its circulation in the 11th century, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries* [βλ. σημ. 13], 145-153. E. Todorova, The Medieval Amphorae (Ninth to Fourteenth Centuries A.D.) from Excavation at Silistra in 2007 (Preliminary Report), στο: *Patabs II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea.* Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30 2007, εκδ. Ch. Tzochev – T. Stoyanov – A. Bozkova, Sofia 2011, 132-136.

61. Günsenin, Ganos wine, 147-153.

62. Για πιθανή προέλευση του τύπου ΙΙ από την περιοχή της Τραπεζούντας: Todorova, The Medieval Amphorae, 135. Για διαφορετικές απόψεις ως προς την περιοχή προέλευσης του τύπου ΙΙΙ, θέμα που απασχολεί και υπό εξέλιξη έρευνες: Hayes, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 76. G. D. R. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91 Preliminary Report, Part 1: (c) Medieval Pottery, *BSA* 88 (1993) 268. Sanders, The Medieval Pottery, 283 και Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 56. Για τη Βοιωτία και ειδικά για τις ενδείξεις που σχετίζονται με την παραγωγή του τύπου στην περιοχή της Τανάγρας βλ. A. K. Vionis, Current Archaeological Research on Settlement and Provincial Life in the Byzantine and Ottoman Aegean: A Case-Study from Boeotia, Greece, *Medieval Settlement Research* 23 (2008), 38, 40 εικ. 17b.

τικές, μακροσκοπικά, κεραμικές ύλες[63], ενώ ο τύπος ΙΙΙ είχε γνωρίσει και τοπικές απομιμήσεις, βάσει των ευρημάτων από την Ελεύθερνα Κρήτης[64]. Επιπλέον, παράλληλα με αυτούς τους ευρύτατα διαδεδομένους τύπους αμφορέων που χαρακτηρίζονται από μεγάλη μορφολογική τυποποίηση, καταγράφονται και μεμονωμένα σχήματα αμφορέων, λαγηνιών, σταμνών, ιδίως στον 12ο αι., τα οποία στην πλειονότητα των περιπτώσεων αποδίδονται σε τοπική παραγωγή της υπό διερεύνηση θέσης[65]. Για την περίοδο του 11ου και 12ου αι. έχουν αναγνωριστεί αρκετά διαφορετικά σχήματα λαγηνιών και σταμνών και έχουν απομονωθεί και χαρακτηριστικά είδη διακόσμησής τους, όπως αδρεγχάρακτος (συχνά και με πλαστικά κοσμήματα) ή γραπτός (η γνωστή «Matt painted» κατηγορία) διάκοσμος ή συνδυασμός τεχνικών[66]. Αν και τα λαγήνια και οι στάμνες είχαν κατεξοχήν οικιακή χρήση έχει τονιστεί από αρκετούς ερευνητές η χρήση τους και ως δοχείων μεταφοράς, για νερό, κρασί ή λάδι[67]. Αυτό επιβεβαιώνεται από σχετικά ευρήματα, καθώς, σύμφωνα με την P. Armstrong, στάμνες που παράγονταν στην περιοχή της Λακωνίας και χρονολογούνται στον 12ο αι. εντοπίζονται τόσο σε θέσεις της Αργολίδας και της

63. Todorova, The Medieval Amphorae, 134-135.

64. Γιαγκακη, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 218-219. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική, 58-59.

65. Άργος: Οικονομου, Κεραμεική του 12ου αιώνα από το Άργος [βλ. σημ. 40], 75. Οικονομου-Laniado, Βυζαντινή κεραμική από το Άργος [βλ. σημ. 40], 347-348. Λακωνία: P. Armstrong, Lakonian Amphorae, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* [βλ. σημ. 1], 185-188. Vassi, An Unglazed Ware Pottery Workshop [βλ. σημ. 40], 287-292. Ελεύθερνα: Γιαγκακη, Η κεραμική, 218-219. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική, 62-63. Για μεμονωμένα παραδείγματα αμφορέων εισηγμένων σε μία θέση βλ. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική, 59-60.

66. Βλ. συγκεντρωτικά με αρκετά στοιχεία από τις πηγές και από αρχαιολογικά ευρήματα: Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 89-99, πίν. 24-26 και ενδεικτικά, παραδείγματα από την Κόρινθο (Stillwell Mackay, More Byzantine and Frankish Pottery [βλ. σημ. 1], 281 αρ. 64-68, 285-287 αρ. 85-90), το Άργος (M. Piérart – J.-P. Thalmann, Céramique romaine et médiévale, στο: *Etudes argiennes* [*BCH* Suppl. 6], Athènes – Paris 1980, 469, 470-473, εικ. 7, C2, εικ. 8, D9-D11, 477, B4, 482, D9-D11), τη Σπάρτη (Sanders, Excavations at Sparta, 268-275), τον Άγιο Στέφανο (Sanders, The Medieval Pottery [βλ. σημ. 16], 392-394).

67. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα,* 93-94, 98-99. Sanders, Excavations at Sparta, 397-398. Vassi, An Unglazed Ware Pottery Workshop [βλ. σημ. 40], 287-290, 292.

Αρκαδίας, όσο και στην Ξάνθο της Λυκίας[68] και, μεταγενέστερα, στάμνες της κατηγορίας «Taffy Ware», που αποδίδεται πιθανόν σε εργαστήρια στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου Λακωνίας, του ύστερου 13ου-14ου αι., έχουν αναγνωριστεί στην Κόρινθο και στο Ακρωτήρι της Κρήτης[69]. Όμως εξαιτίας της πενίας των σχετικών δημοσιεύσεων και της μη έμφασης στην περιγραφή της κεραμικής τους ύλης δεν είναι δυνατό να διερευνηθεί ο ρόλος τους στο τοπικό και περιφερειακό εμπόριο, στο εμπόριο, δηλαδή, μικρής και μεσαίας κλίμακας. Σε αυτό προφανώς και θα διαδραμάτιζαν ρόλο, όπως προκύπτει και από τα λίγα παραδείγματα που σημειώθηκαν. Το λάδι, που αποτελούσε, για παράδειγμα, βασικό εξαγώγιμο προϊόν της Λακωνικής[70], θα μπορούσε να μεταφέρεται και με αυτά τα πήλινα αγγεία. Προς επίρρωση των παραπάνω αξίζει να σημειωθεί, άλλωστε, ότι, σύμφωνα με έγγραφο του τέλους του 12ου αι. (1196), όπου σε σχέση με τη διακίνηση προϊόντων της μονής Μεγίστης Λαύρας παρατίθενται φορολογικές οδηγίες για τον τρόπο φορολόγησης φορτίων που εισέρχονταν στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από τα «μεγαρικά» και τα «βουτζία» αναφέρονται και «ἕτερα ἀγγεῖα ὡσαύτως φερομένου», δηλαδή και άλλα αγγεία για τη μεταφορά του ίδιου προϊόντος, του κρασιού[71]. Επιπροσθέτως, στη μεταγενέστερη *Pratica della mercatura* του F. B. Pegolotti, του 14ου αι., εμφανίζεται η λέξη «laine», το λαγήνι δηλαδή, και σημειώνεται ότι συσχετίζεται σχεδόν πάντα με τη λιανική και όχι με τη χονδρική πώληση, στην οποία χρησιμοποιούνται βαρέλια[72].

---

68. Για την παραγωγή της Λακωνίας: Armstrong, Lakonian Amphorae, 186-188. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta [βλ. σημ. 6], 318.

69. Για την παραγωγή του Αγίου Στεφάνου: Sanders, Excavations at Sparta, 269 και σημ. 36. Για την παραγωγή αυτή και για την Κόρινθο: Sanders, The Medieval Pottery, 395-398. Για το Ακρωτήρι Χανίων: H. A. Raab, *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete: The Akrotiri Peninsula* [BAR International Series 984], Oxford 2001, 89, 92-93, 95.

70. Γερολυματου, *Αγορές* [βλ. σημ. 4], 168. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta [βλ. σημ. 6], 314-316.

71. *Actes de Lavra, première partie. Des origines à 1204,* εκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos [Archives de l'Athos V], Paris 1970, 352 εγγ. 67 (Μάιος 1196). Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μ. Γερολυμάτου για τη σχετική παραπομπή.

72. Francesco Balducci Pegolotti. *La pratica della mercatura,* εκδ. A. Evans [The Mediaeval Academy of America 24], Cambridge – Massachusetts 1936, 39, 163-164. P. Ditchfield, *La culture matérielle medievale. L'Italie méridionale byzantine et normande,* Rome 2007, 301, 317-318.

Επομένως, η συστηματικότερη καταγραφή και μελέτη των λαγηνιών θα μπορούσε να συνεισφέρει στη συζήτηση γύρω από τη γενικευμένη, ιδίως από τον 12ο αι. και μετά, χρήση των ξύλινων βαρελιών, των βουτσίων, και τον σταδιακό περιορισμό των αμφορέων[73]. Η τελευταία έχει θεωρηθεί ως κύριο επιχείρημα για να εξηγήσει τον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό μεσοβυζαντινών αμφορέων, σε σύγκριση με τους πολυάριθμους τύπους της πρωτοβυζαντινής εποχής. Κατά τον Χ. Μπακιρτζή η παρακμή της χρήσης των αμφορέων θα πρέπει, επιπλέον, να συσχετιστεί και με την αλλαγή στα όρια του μεσοβυζαντινού κράτους, που περιορίζονται γεωγραφικά, χάνοντας, άρα, το κράτος παλαιότερα κέντρα παραγωγής, και με τον ενεργό πλέον ρόλο των Λατίνων στο εμπόριο· οι τελευταίοι ίσως άσκησαν επίδραση στους τρόπους φορτοεκφόρτωσης και μεταφοράς προϊόντων[74]. Βάσει των προαναφερθέντων, ένας ακόμα παράγοντας που θα μπορούσε να ληφθεί υπόψη είναι η ευρύτερη χρήση αγγείων μεσαίου μεγέθους, όπως τα λαγήνια και οι στάμνες, των οποίων η μεταφορά ήταν αδιαμφισβήτητα ευκολότερη[75]. Αυτά δεν χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά τα λαγήνια παραπέμπουν ως προς το γενικό τους σχήμα, στους σφαιρικούς/ωοειδείς αμφορείς της μεταβατικής περιόδου. Θα άξιζε να διερευνηθεί μελλοντικά περαιτέρω η πιθανότητα περισσότερο γενικευμένης χρήσης των λαγηνιών στο περιφερειακό και διαπεριφερειακό εμπόριο και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, παράλληλα με τον συσχετισμό τους, όπως σημειώνουν οι μελετητές, κυρίως με μία οικιακή χρήση ή με τη χρήση τους για τη μεταφορά προϊόντων σε γειτονικές αποστάσεις[76].

Η πιο συστηματική ενασχόληση με τα σφραγίσματα ή τις γραπτές ή εγχάρακτες επιγραφές που απαντούν σε ορισμένους από τους παραπάνω αμφορείς ίσως προσφέρει περαιτέρω πληροφορίες για τη χρήση, τη διακίνηση ή τους χρήστες τους, ιδίως εφόσον παρόμοια σφραγίσματα

73. Για τη χρήση των ξύλινων βαρελιών βλ. Η. Αναγνωστακης, Βυζαντινά οινοβούτια, βουτζία και οι Βουτζαράδες του Αράκλοβου στην φραγκοκρατούμενη Ηλεία, στο: *Οἶνον ἱστορῶ. Επιστημονικό Συμπόσιο. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου,* εκδ. Γ. Α. Πικουλας, Αθήνα 2001, 89-108. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta, 316.

74. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 84-75.

75. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα,* 93, 98.

76. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta, 319.

απαντούν σε ευρείες γεωγραφικές ζώνες. Σημειώνεται ότι χαρακτηρίζουν κατεξοχήν τον τύπο I, στου οποίου την παραγωγή πρωτοστατούσε, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της N. Günsenin, η μοναστική κοινότητα της Γάνου, με στόχο τη διακίνηση του φημισμένου κρασιού[77]. Ίσως, ακόμα, οδηγήσει σε αποσαφήνιση των αιτίων για τη μεγαλύτερη συχνότητά τους μέχρι τον 11ο αι., του συσχετισμού κυρίως του τύπου I και IV με αυτά[78]. Μία πρώτη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι καθώς σταδιακά κυρίαρχο μέσο συσκευασίας γίνονται τα βαρέλια, ο αντίστοιχος ρόλος των αμφορέων υποβαθμίζεται και μαζί με αυτόν και ο πιο αυστηρός επίσημος έλεγχος της κατασκευής ή του περιεχομένου τους.

Μία πτυχή της έρευνας που θα μπορούσε να εξεταστεί περαιτέρω θα ήταν ο έλεγχος της άποψης ότι τα σφραγίσματα πιθανόν συσχετίζονταν με τον παρεμβατισμό του κράτους στο βυζαντινό εμπόριο[79]. Ειδικότερα, στα τέλη του 11ου και σίγουρα από τις αρχές του 12ου αι. και μετά εμφανίζεται στις πηγές η *δεκατεία*, που, σύμφωνα με την ερμηνεία της Μ. Γερολυμάτου, ήταν ένας φόρος ειδικά συνδεδεμένος με το εμπόριο ειδών της πρωτογενούς παραγωγής, όπως το κρασί ή ο λινόκοκκος. Στις πηγές απαντά η «δεκατεία τῶν οἰναρίων» σε μία περίοδο κατά την οποία το εμπόριο ανθεί και ειδικά αυτό των βασικών αγαθών, όπως το κρασί στη συγκεκριμένη περίπτωση[80]. Η επιβολή ενός τέτοιου φόρου για τη διακίνηση προϊόντων στα οποία, μεταξύ άλλων, χρησίμευαν και οι αμφορείς δηλώνει το αυξημένο, από εκείνη την περίοδο, ενδιαφέρον της βυζαντινής διοίκησης για συγκεκριμένα είδη της πρωτογενούς παραγωγής και έρχεται, εκ πρώτης όψεως, σε αντίφαση με τον περιορισμό της χρήσης σφραγισμάτων στους αμφορείς μετά τον 11ο αι., αν δεχτούμε ότι αυτά συσχετίζονταν έμμεσα με τον έλεγχο του κράτους στο βυζαντινό εμπόριο. Κι αυτό γιατί ένας πιο αυστηρός και εντατικός έλεγχος της διακίνησης ειδών της γεωργικής παραγωγής θα ήταν λογικό να διαφαίνεται και στη συνέχιση πρακτικών παρεμβατισμού, όπως αυτές που πιστεύεται ότι

77. Günsenin, Ganos wine [βλ. σημ. 60], 150-152.

78. Αναλυτικά για τα σφραγίσματα: Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 82-84. Todorova, The Medieval Amphorae [βλ. σημ. 60], 137-139.

79. Για τις ποικίλες ερμηνείες βλ. συγκεντρωτικά: Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα,* 82-84.

80. Για περισσότερες λεπτομέρειες ως προς τα χαρακτηριστικά αυτού του φόρου: Γερολυματου, *Αγορές* [βλ. σημ. 4], 79, 209-211, 218, 277.

αντανακλώνται στη σφράγιση των αμφορέων, και οι οποίες απαντούν αρκετά νωρίτερα από την επιβολή του *δεκατισμού*[81]. Αυτό όμως δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα πενιχρά σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα που ανάγονται στον 12ο αι.

ΙΙ.3. Μαγειρικά σκεύη

Ως προς τα μαγειρικά σκεύη, αν και την περίοδο που μας απασχολεί, βάσει των περιορισμένων δημοσιευμένων παραδειγμάτων, απαντούν πιο συχνά τροχήλατες φαρδιές, σφαιροειδούς σχήματος χύτρες με δύο κάθετες λαβές (εικ. 6), εντοπίζονται, παράλληλα, σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην Κωνσταντινούπολη, στο Άργος, στη Σαγαλασσό (εικ. 7), και μικρότερου, συνήθως, μεγέθους και χωρητικότητας τροχήλατα μαγειρικά σκεύη με επίπεδη βάση, οωειδές ή κυρτό σώμα και μία ή δύο λαβές, ή ακόμα και χειροποίητα μαγειρικά σκεύη ή σκεύη κατασκευασμένα σε αργό τροχό, όπως αντίστοιχα παραδείγματα από τη Σπάρτη ή την Ελεύθερνα[82]. Γνωρίζουν διαφοροποιήσεις ως προς την επιμέρους διαμόρφωση των λαβών και του χείλους και ως προς την κεραμική τους ύλη. Η προσπάθεια ερμηνείας της συνύπαρξης παραδειγμάτων με διαφορετικά γνωρίσματα σε σύγχρονα ανασκαφικά στρώματα, η οποία προφανώς συσχετίζεται με τις λανθάνουσες, επιμέρους χρήσεις τους, δεν έχει απασχολήσει ενδελεχώς την έρευνα. Καθώς επίσης ανευρίσκονται, αδιακρίτως, μαγειρικά σκεύη με αποστρογγυλεμένη βάση και με επίπεδη βάση σε θέσεις τόσο αστικού, όσο και αγροτικού χαρακτήρα, θα άξιζε να επανεξεταστεί ο συσχετισμός των τελευταίων με αγροτικό τρόπο ζωής, σε αντίθεση με τον αστικό τρόπο ζωής που έχει θεωρηθεί ότι υποδηλώνουν τα πρώτα[83].

Ως προς την προέλευσή τους, αναγνωρίζονται, για παράδειγμα, σαφείς μορφολογικές ομοιότητες μεταξύ μαγειρικών σκευών απομακρυσμέ-

81. Βλ. παραπάνω.

82. Hayes, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 57-59. Γιαγκακη, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 221-225, 231-232, 293 πίν. 11, 295 πίν. 13, α-β. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 65-66, 152-154 πίν. 28-30, 155 πίν. 31, 102. A. K. Vionis – J. Poblome – B. De Cupere – M. Waelkens, A Middle-Late Byzantine Pottery Assemblage from Sagalassos, *Hesperia* 79 (2010), 442-443 εικ. 15, 457 εικ. 24.

83. Μπακιρτζης, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα* [βλ. σημ. 1], 41, με βιβλιογραφία.

νων περιοχών, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Κορίνθου, της Σπάρτης και της Ελεύθερνας (εικ. 6). Όμως, η μακροσκοπική παρατήρηση του κεραμικού τους σώματος ή η χημική τους σύσταση, στις σπάνιες περιπτώσεις που διενεργούνται σχετικές αναλύσεις, όπως στην περίπτωση υλικού από τη Σαγαλασσό (εικ. 7), υποδηλώνουν την εγχώρια παραγωγή τους. Στις ελάχιστες περιπτώσεις αναγνώρισης εισαγωγών, η έλλειψη στοιχείων εμποδίζει την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα κέντρα. Υποδηλώνει, βέβαια, την ύπαρξη κάποιας μορφής εμπορίου και στα μαγειρικά σκεύη, εμπόριο που έχει ήδη διαπιστωθεί για την πρωτοβυζαντινή, αλλά και την υστεροβυζαντινή περίοδο, το οποίο δεν μπορεί, προς το παρόν, να διερευνηθεί πιο ουσιαστικά[84].

ΙΙΙ. Συμπερασματικές διαπιστώσεις και προοπτικές της έρευνας

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στην απομόνωση μερικών χαρακτηριστικών ως προς τη μεθοδολογία και τη μελέτη της κεραμικής του 11ου και του 12ου αι., τα οποία φαίνεται ότι εξηγούν τα όσα σκιαγραφήθηκαν. Το πρώτο πηγάζει από τη φύση του ίδιου του υλικού, καθώς οι δημοσιεύσεις αφορούν κυρίως σύνολα που χρονολογούνται στον 12ο, παρά στον 11ο αι.[85], και μάλιστα κυρίως σύνολα που τοποθετούνται στο μεταίχμιο, μεταξύ του τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αι., μη ευνοώντας τη συστηματοποίηση της γνώσης για την κεραμική του 11ου αι. και παρέχοντας περισσότερα δεδομένα για την περίοδο από τα μέσα του 12ου αι. και μετά. Συχνά το πρωτογενές υλικό κάθε θέσης, αν

84. Ενδεικτικά, για την πρωτοβυζαντινή περίοδο βλ. Istenič – Schneider, Aegean cooking ware [βλ. σημ. 20], 341-348. S. Y. Waksman – J.-Ch. Tréglia, Caractérisation géochimique et diffusion méditerranéenne des céramiques culinaires "égéennes". Etudes comparées des mobiliers de Marseille, de Beyrouth et d'Alexandrie (Ve–VIIe s.), στο: *LRCW2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, τόμ. ΙΙ, εκδ. M. Bonifay – J.-Ch. Tréglia [BAR International Series 1662], Oxford 2007, 645-657. Για την υστεροβυζαντινή περίοδο, ενδεικτικά: R. S. Gabrieli, A Region Apart: Coarse Ware of Medieval and Ottoman Cyprus, στο: *Çanak* [βλ. σημ. 3], 402-403.

85. Βλ. ενδεικτικά, τον πολύ μικρότερο αριθμό συνόλων κεραμικής που χρονολογούνται στον 11ο αι. σε σχέση με εκείνα που χρονολογούνται στον 12ο, στο υλικό της ανασκαφής στον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη (Hayes, *Excavations* [βλ. σημ. 1], 121-144, σύνολα 41-44 και 44-54, αντίστοιχα, με τα σύνολα 44-48 να καλύπτουν την περίοδο του τέλους του 11ου-αρχών του 12ου αι.).

και θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως σημείο αναφοράς, παρουσιάζεται είτε πολύ συνοπτικά και χωρίς αναφορά σε ποσοτικά δεδομένα της κάθε κατηγορίας, είτε χωρίς αναλυτικό συσχετισμό με το ανασκαφικό του περιβάλλον. Επίσης, η κεραμική των συγκεκριμένων αιώνων δεν γνωρίζει ξεχωριστή πραγμάτευση, μέσω της οποίας θα ευνοούνταν η ανάδειξη των ελλείψεων και η κατανόηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της. Πολύ περισσότερο έχει ασχοληθεί η έρευνα με την κεραμική του επόμενου, του 13ου αι.[86], δεδομένου ότι για εκείνη την περίοδο είναι πιο συγκεκριμένες οι πληροφορίες που προκύπτουν για τις εμπορικές επαφές, καθώς έχουν αναδειχθεί από την έρευνα οι εισηγμένες κυρίως από τη Δύση κατηγορίες. Όποια προσπάθεια γίνεται ως προς τον 12ο αι., αυτή γίνεται προκειμένου να διερευνηθούν πιθανές αλλαγές στη μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη[87]. Στις περιορισμένες σε αριθμό προσπάθειες όπου επιχειρείται συνθετική προσέγγιση, η κεραμική του 11ου και 12ου αι. είτε ενσωματώνεται, αδιακρίτως, στην ευρύτερη, χρονολογικά ομάδα της μεσοβυζαντινής κεραμικής, είτε αντιπαραβάλλεται με την κεραμική του 13ου αι. και του 14ου αι. Με βάση τον ολοένα και αυξανόμενο όγκο των σχετικών πληροφοριών, η πιο συστηματική διερεύνηση και τεκμηρίωση της εφυαλωμένης κεραμικής που προέρχεται από πολλές θέσεις και μπορεί με ασφάλεια να ενταχθεί στον 11ο αι. ίσως αποδειχθεί αποφασιστικής σημασίας για την καλύτερη κατανόηση της εμφάνισης των διακοσμητικών ομάδων της «Κύριας Μεσοβυζαντινής Παραγωγής» με καστανέρυθρο κεραμικό σώμα και της μεγιστοποίησης της παραγωγής τους από τον 12ο αι. και μετά[88]. Τέλος, αν και τα δεδομένα είναι πλέον σημαντικά από ποσοτική άποψη, σε σημείο που να επιχειρούνται συνθετικές προσεγγίσεις, ποιοτικά, δηλαδή ως προς το επίπεδο των

86. Βλ. και: Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik*, τόμ. 1 [βλ. σημ. 32], 320.

87. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα βλ. ενδεικτικά: V. François, Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale, στο: *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence 1995*, εκδ. G. Démians D'Archimbaud, Aix-en-Provence 1997, 231-235. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 335-348. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares [βλ. σημ. 13], 179-190. Vroom, The Morea [βλ. σημ. 38], 409-430.

88. Για ορισμένα σχόλια σχετικά με αυτήν την εμφάνιση: Sanders, Κόρινθος [βλ. σημ. 8], 402.

πληροφοριών που μπορούν να αντληθούν από αυτά, δεν διευκολύνουν ακόμα το ασφαλές πέρασμα σε περισσότερο ερμηνευτικά επίπεδα.

Από την παραπάνω σύντομη παρουσίαση η συνδυαστική εξέταση των δεδομένων για τις βασικές κατηγορίες κεραμικής τείνει να υποδείξει ότι επιτελούνται σημαντικές αλλαγές που αποσαφηνίζονται μέσα στον 12ο αι. Ενδεικτικά, η εποχή των Κομνηνών συνδέεται με την εμφάνιση και τη γενίκευση της διάχυσης των ποικίλων διακοσμητικών κατηγοριών της εγχάρακτης, και όχι μόνον, κεραμικής, σε σύγκριση με την προγενέστερη κεραμική με λευκό πηλό. Τότε εντοπίζεται μετάβαση από έναν κυρίαρχο έως τότε τύπο αμφορέα (τύπος Ι) σε έναν άλλο (τύπος ΙΙΙ), με διαφοροποιημένη ελαφρώς τη ζώνη εξαγωγής του[89]. Περιορίζεται, σταδιακά η χρήση των αυτοθερμαινόμενων σκευών[90]. Εμφανίζονται επιμέρους τύποι λαγηνιών και σταμνών με ποικιλία ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση[91]. Τί υποδηλώνουν αυτές οι αλλαγές, πώς μπορεί να προσδιοριστεί καλύτερα το χρονικό πλαίσιο στο οποίο αυτές συμβαίνουν, πώς τις επηρεάζει η γενική πολιτική κατάσταση; Ακόμα είναι παρακινδυνευμένο να επιχειρηθούν ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Η καταγραφή όμως των παραπάνω και η προσπάθεια απάντησης στα ερωτήματα ωθεί τον ερευνητή στην πιο συστηματική διερεύνηση των πέντε αρχικών ερωτημάτων που σχετίζονται με τη μελέτη της κεραμικής (βλ. Εισαγωγή).

Όσα σκιαγραφήθηκαν δείχνουν ότι τουλάχιστον από άποψη μεθοδολογίας, ιδίως σε ό,τι αφορά στην εφυαλωμένη κεραμική, η αναζήτηση ενός νέου τρόπου ουσιαστικής κατάταξης των αντικειμένων είναι επιτακτική. Η κατάταξη στην οποία προτάσσεται η προσεκτική παρατήρηση του πηλού, της κεραμικής ύλης, των εκάστοτε δειγμάτων θα συντελέσει σημαντικά στην ευκολότερη αναγνώριση επιμέρους παραγωγών, όσο και εάν ακόμα αυτές δεν είναι εύκολο να αποδοθούν σε συγκεκριμένα κέντρα· θα βοηθήσει στην κατανόηση των επιμέρους γνωρισμάτων τους και πιθανώς στην αναγνώριση λεπτομερειών που τις διαφοροποιούν μεταξύ τους, αναδεικνύοντας καθαρότερα την πολυπλοκότητα της κατάστασης. Μέχρι τώρα αν και αναφερθήκαμε

89. Βλ. το οικείο υπο-κεφάλαιο.

90. Sanders, Κόρινθος, 401-402.

91. Βλ. αναλυτικά πιο πάνω, το οικείο υπο-κεφάλαιο.

σε επιμέρους παραγωγές, αυτές φαίνεται να έχουν τα ίδια, εν γένει, μορφολογικά και διακοσμητικά γνωρίσματα. Είναι όμως αυτό αληθές; Στο υλικό της ερυθροβαφούς κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου οι απομιμήσεις κεραμικών της Βόρειας Αφρικής και της Μικράς Ασίας είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, αρκετά εύκολα αναγνωρίσιμες. Πέρα από το κριτήριο της διαφορετικής κεραμικής ύλης, ακόμα και μακροσκοπικά εντοπίζονται, δια γυμνού οφθαλμού, αποκλίσεις στην πιστότητα απόδοσης συγκεκριμένου σχήματος ή αποτυχία χρήσης εξίσου καλής ποιότητας και στιλπνότητας ερυθρωπού επιχρίσματος ή ακόμα και απουσία αυτού. Τα δεδομένα για την εφυαλωμένη κεραμική του 11ου και 12ου αι. αναδεικνύουν μία συνθετότερη εικόνα, όπου, εκ πρώτης όψεως, ανάλογοι διαχωρισμοί δεν είναι εύκολο να γίνουν μακροσκοπικά, με μόνο κριτήριο την απόδοση του διακόσμου ή το σχήμα. Επομένως η στροφή στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών της εκάστοτε κεραμικής ύλης μπορεί να αποτελέσει ένα ασφαλέστερο μέσο, δια του οποίου ίσως σε δεύτερο επίπεδο απομονωθούν και άλλες διαφορές, στο σχήμα, στη διακόσμηση.

Παράλληλα, η ευρύτερη υιοθέτηση της δημοσίευσης της κεραμικής αυτών των αιώνων σε άμεσο συσχετισμό με το ανασκαφικό τους περιβάλλον και η παρουσίαση του συνόλου του κάθε υλικού, τόσο της εφυαλωμένης, όσο και των ποικίλων κατηγοριών της ακόσμητης κεραμικής, σίγουρα θα προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την επιμέρους χρονολόγηση των κατηγοριών, αλλά και ουσιαστικά στοιχεία για τη χρήση συγκεκριμένων αγγείων και, κατ' επέκταση, για τους χρήστες τους. Τέλος, η γενικευμένη χρήση αναλυτικών τεχνικών για τη διερεύνηση της προέλευσης των κεραμικών, προσπάθεια που έχει αρκετά αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια για τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή κεραμική, θα οδηγήσει στον εμπλουτισμό των σχετικών βάσεων δεδομένων που σταδιακά έχουν δημιουργηθεί και, πιθανόν, σε πιο απτά αποτελέσματα ως προς τους τόπους παραγωγής.

IV. Η συμβολή της διεπιστημονικής έρευνας και των εξειδικευμένων ερευνητικών προγραμμάτων

Με δεδομένο τον ολοένα αυξανόμενο όγκο του σχετικού υλικού που πηγάζει όχι μόνον από τον ελλαδικό χώρο, αλλά και από πολλές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου, η αξιοποίησή τους με στόχο συνθετικές προ-

σεγγίσεις γίνεται επιτακτική, ενώ η διαχείριση των δεδομένων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη. Η διεξαγωγή διεπιστημονικών ερευνών με τη συνεργασία επιστημόνων διαφορετικών ειδικοτήτων, αλλά και η οργάνωση ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων με εστίαση σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές μπορούν να συμβάλλουν στην ανανέωση της οπτικής γύρω από τα παραπάνω θέματα. Μπορούν να δώσουν ώθηση στην ουσιαστικότερη διερεύνηση των ερωτημάτων που συγκεντρώθηκαν παραπάνω, εστιάζοντας είτε σε δημοσιευμένο είτε σε αδημοσίευτο υλικό.

IV.1. Προτάσεις ερμηνείας σε πρωτογενές υλικό κεραμικής

Η αξιοποίηση αδημοσίευτου αρχαιολογικού υλικού που προέρχεται κυρίως από συστηματικές ανασκαφές θέσεων του ελλαδικού χώρου, της Κύπρου και της Εγγύς Ανατολής, ακολουθώντας μία ενιαία μέθοδο ως προς τη διαχείριση και τη μελέτη της κεραμικής από διαφορετικές θέσεις και με τη συνδρομή αναλυτικών τεχνικών για τη διερεύνηση ζητημάτων παραγωγής, προέλευσης και χρήσης είναι ελπιδοφόρα. Χαρακτηριστικά είναι τρία σχετικά ερευνητικά προγράμματα (POMEDOR, VIDI, Stirring Pots on Fire[92]) που βρίσκονται σε εξέλιξη. Αν και επικεντρώνονται σε μία ευρύτερη χρονικά περίοδο μέρος της έρευνάς τους αφορά και στη μεσοβυζαντινή κεραμική. Έχουν ως στόχους την καλύτερη κατανόηση της χρήσης των αντικειμένων, τη διερεύνηση των πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων και τις μεταβολές στις διατροφικές συνήθειες των εκάστοτε πληθυσμών, ως αποτέλεσμα ιστορικών αλλαγών και ιδιαίτερων γνωρισμάτων των πληθυσμιακών ομάδων. Διερευνούν, παράλληλα,

92. Για το πρόγραμμα POMEDOR, του οποίου επιστημονική υπεύθυνη είναι η Y. Waksman, βλ. http://www.pomedor.mom.fr (ημ. πρόσβασης: 1/6/2014). Για το πρόγραμμα VIDI, του οποίου επιστημονική υπεύθυνη είναι η J. Vroom, βλ. http://www.archaeology.leiden.edu/research/neareast-egypt/byzantine-ottoman/about/the-project.html (ημ. πρόσβασης: 1/6/2014). Για το πρόγραμμα Stirring Pots on Fire, του οποίου κύριος ερευνητής είναι ο A. Βιώνης βλ. A. K. Vionis – M. Dikomitou-Eliadou, Stirring Pots on Fire: A Diachronic and Interdisciplinary Study of Cooking Pots from Cyprus, στο: *University of Cyprus. A. G. Leventis Research Projects 2000-2016, Reviews and Contribution*, εκδ. A. Gagatsis, University of Cyprus 2014, 107-129. Τα δύο πρώτα προγράμματα εστιάζουν σε διαφορετικά είδη κεραμικής από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, ενώ το τρίτο εστιάζει σε μαγειρικά σκεύη από θέσεις της Κύπρου.

ζητήματα παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης βασικών κατηγοριών κεραμικής. Μελλοντικά, μέσω ανάλογων προγραμμάτων ευρείας συνεργασίας μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το ζήτημα της δυσκολίας σύγκρισης των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από διαφορετικά εργαστήρια αρχαιομετρίας, καθώς θα προκύψουν συγκεκριμένοι πόλοι-πύλες με πλούσιες βάσεις δεδομένων που διαρκώς θα εμπλουτίζονται. Προς την ίδια κατεύθυνση συνεισφέρει και η συμβολή των ψηφιακών εφαρμογών. Με τη δημιουργία εξειδικευμένων ιστότοπων, όπως αυτών των προγραμμάτων «PRALIM: pratiques alimentaires, approches diachroniques en Méditerranée»[93] και «The Levantine Ceramics Project»[94] δημιουργούνται φόρα επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών, ειδικών και μη· πολλά από τα αποτελέσματα της έρευνας τίθενται στη διάθεση της ερευνητικής κοινότητας, μέσω ειδικά διαμορφωμένων βάσεων δεδομένων που συνοδεύουν τις οικείες ιστοσελίδες.

IV.2. Προσπάθειες ερμηνείας σε δημοσιευμένο υλικό κεραμικής

Παράλληλα, οι προσπάθειες εκ νέου αξιολόγησης ήδη δημοσιευμένου υλικού κεραμικής, όπου γίνεται συνδυαστικά διεξοδική μελέτη του ανασκαφικού περιβάλλοντος από το οποίο προήλθε, με χαρακτηριστική την περίπτωση της Κορίνθου[95], είναι αξιοσημείωτες. Μπορούν να οδηγήσουν σε περισσότερο αξιόπιστα στοιχεία ως προς τη χρονολόγηση συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής και ως προς τη διερεύνηση του εύρους της περιόδου διακίνησής τους σε μία θέση και της χρήσης τους.

Ακόμα, βάσει της σημαντικής ποσότητας του υλικού κεραμικής που έχει ήδη δημοσιευτεί, μία συστηματοποίηση της καταγραφής των σχετικών πληροφοριών για τις βασικές κατηγορίες κεραμικής του 11ου και 12ου αι. και όχι μόνον μπορεί να αναδείξει με τον καλύτερο τρόπο τη διάχυση συγκεκριμένων προϊόντων[96]. Μέσω αυτής θα αποτυπωθούν συνολικά και με σαφήνεια τα δεδομένα και θα αναδειχθούν τα ζητούμενα[97]. Άλλωστε μία βασική παράμετρος του ενδιαφέροντος για τη μελέτη της κεραμικής

93. http://pralim.hypotheses.org/a-propos (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

94. http://www.levantineceramics.org/ (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

95. Βλ. πιο πάνω, σημ. 32.

96. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 216.

97. Βλ. σχετικά και: François, Représenter le commerce de la poterie [βλ. σημ. 13], 39.

αφορά στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ ποικίλων περιοχών και, κατ' επέκταση, στην κατανόηση παραμέτρων της οικονομίας κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων περιόδων. Η χαρτογράφηση των δεδομένων φαίνεται ως η πλέον αρμόζουσα μέθοδος, ιδίως όταν αυτή γίνει με τη χρήση διαδραστικής εφαρμογής.

IV.2.1. Χαρτογράφηση των δεδομένων

Από τη δεκαετία του 1970 έχουν χρησιμοποιηθεί αναλογικοί χάρτες με στόχο την ευκρινέστερη αποτύπωση της διάχυσης μίας συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου[98]. Ως προς τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή κεραμική, η πρώτη ανάλογη προσπάθεια χαρτογράφησης των θέσεων της ανατολικής Μεσογείου αφορούσε στην εφυαλωμένη κεραμική, είτε με λευκό, είτε με ερυθρό πηλό, χωρίς επιμέρους διαχωρισμό σε υπο-κατηγορίες, και επιχειρήθηκε ήδη από το 1930 από τον Talbot Rice[99]. Πιο συστηματική προσπάθεια για οπτική αποτύπωση των στοιχείων αρχίζει από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με την αποτύπωση σε σχηματικούς γεωγραφικούς χάρτες της διάχυσης των μεσοβυζαντινών αμφορέων. Κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων δεκαετιών δίνεται έμφαση στην αποτύπωση της διάχυσης κατηγοριών της εφυαλωμένης κεραμικής[100]. Πάντως, πρόκειται συνήθως για μεμονωμένες περιπτώσεις, στις οποίες ο κάθε χάρτης εξυπηρετεί τις

98. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι χάρτες διάχυσης της καλής ποιότητας ερυθροβαφούς κεραμικής (J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, 455-461 χάρτες 5-18).

99. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery* [βλ. σημ. 1], 80-81 με συνοδευτικό χάρτη.

100. Για χάρτες διάχυσης των μεσοβυζαντινών αμφορέων: Günsenin, Amphores Byzantines [βλ. σημ. 1], 267-276. Günsenin, Ganos wine [βλ. σημ. 60], 153 εικ. 10.2. Βλ. για τους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς: O. Karagiorgou, Mapping trade by the amphora, στο: *Byzantine Trade 4th-12th Centuries* [βλ. σημ. 13], εικ. 4.6-8. Για χάρτες διάχυσης κατηγοριών της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής βλ. François, Sur la circulation des céramiques byzantines [βλ. σημ. 87], 233-234 χάρτες 1-4. P. Armstrong, From Constantinople to Lakedaimon: Impressed White Wares, στο: *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, εκδ. J. Herrin – M. Mullett – C. Otten-Froux [British School at Athens Studies 8], London 2001, 58 εικ. 6.1. Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik*, τόμ. 3 [βλ. σημ. 32], χάρτες 3-6. Dimopoulos, Trade of Byzantine Red Wares [βλ. σημ. 13], 180 εικ. 12.1-2, 187 εικ. 12.3-4. Vroom, The Morea [βλ. σημ. 38], εικ. 10-11. François, Représenter le commerce de la poterie [βλ. σημ. 13], χάρτες 1-10. Papanikola-Bakirtzi, Byzantine Glazed Ceramics [βλ. σημ. 8], 204 εικ. 8.14.

ανάγκες μίας συγκεκριμένης μελέτης.

Η συστηματοποίηση της χαρτογράφησης των δημοσιευμένων δεδομένων δεν έχει επαρκώς αξιοποιηθεί για τη μελέτη της κεραμικής της συγκεκριμένης περιόδου. Στα πλεονεκτήματα της λεπτομερούς χαρτογράφησης καταγράφονται η ανάδειξη: α) των κύριων περιοχών κυκλοφορίας συγκεκριμένων παραγωγών, β) των διακυμάνσεων που γνωρίζει ανά διαφορετική περίοδο η διάχυση διαφορετικών κατηγοριών κεραμικής στην ίδια γεωγραφική περιοχή, γ) της συμπληρωματικής ή μη παρουσίας σύγχρονων, αλλά διαφορετικών παραγωγών στις ίδιες θέσεις, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα εμπορικά δίκτυα της εποχής, δ) της μεταβολής στην παρουσία κατηγοριών κεραμικής στις ίδιες θέσεις με την πάροδο των αιώνων, ε) του ιδιαίτερου χαρακτήρα που έχουν συγκεκριμένες θέσεις ή επιμέρους ανασκαμμένοι χώροι, οδηγώντας, κατ' επέκταση, στη διερεύνηση των χαρακτηριστικών του κοινού στο οποίο στόχευαν συγκεκριμένες παραγωγές, των χρηστών τους, δηλαδή[101]. Στην ουσία, μέσα από τη συστηματοποίηση της χαρτογράφησης παρέχονται συμπληρωματικές πληροφορίες για τα περισσότερα από τα βασικά ερωτήματα της μελέτης της κεραμικής. Σχηματίζεται μία πλούσια βάση δεδομένων και καθίστανται σαφή τα όρια της έως τώρα έρευνας, αναδεικνύονται οι ανισότητες στην εκπροσώπηση συγκεκριμένων περιοχών, τα όρια του ίδιου του εργαλείου και προκύπτουν νέες προβληματικές. Βέβαια, υπάρχουν και περιορισμοί που πηγάζουν από τα όρια της ίδιας της αρχαιολογικής έρευνας, όπως η δυσκολία αποτύπωσης ποσοτικών δεδομένων, η ανισότητα στον αριθμό των περιοχών που εκπροσωπούνται από κάθε γεωγραφική ζώνη, η προέλευση των στοιχείων σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από κέντρα κατανάλωσης και όχι και από κέντρα παραγωγής[102].

Όταν τα στοιχεία που παρέχονται για τη διάχυση συγκεκριμένων παραγωγών συνδυαστούν με άλλες πληροφορίες που αντλούνται από την πολιτική ή οικονομική ιστορία, όταν, δηλαδή, επιχειρηθεί

101. Βλ. επίσης και: François, Représenter le commerce de la poterie [βλ. σημ. 13], 36-37.

102. Για τη δυσκολία αποτύπωσης ποσοτικών δεδομένων και για την ανισότητα στον αριθμό των περιοχών που εκπροσωπούνται βλ. Dimopoulos, Byzantine Graffito Wares [βλ. σημ. 18], 345. Της ιδιας, Trade of Byzantine Red Wares, 179, 185. François, Représenter le commerce de la poterie, 40.

μία ερμηνεία τους, τότε μπορεί να προσεγγιστούν οι τρόποι αυτής της διάχυσης και ο ρόλος συγκεκριμένων θέσεων ή ομάδων ανθρώπων σε αυτές. Χαρακτηριστικά, ως προς αυτό, είναι τα πρώτα αποτελέσματα από τη συγκριτική έρευνα της V. François για τη διάχυση δύο παραγωγών εφυαλωμένης κεραμικής του 13ου αι., της Νίκαιας και της Περγάμου, στο εσωτερικό και γύρω από την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Με προσεκτική καταγραφή σε χάρτες των περιοχών εύρεσής τους αναδεικνύεται με σαφήνεια η διαφορετική ακτίνα εξάπλωσης του περιφερειακού εμπορίου των δύο αυτών παραγωγών και των ιδιαιτεροτήτων τους. Παράλληλα προβάλλεται ο ρόλος του διεθνούς εμπορίου, με την εισαγωγή προϊόντων από άλλες περιοχές[103].

Στις μέρες μας, μία συνθετική προσπάθεια χαρτογράφησης των δεδομένων για τη βυζαντινή κεραμική μπορεί να γίνει με χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας. Η πρώτη σχετική προσπάθεια έχει ξεκινήσει από την V. François. Το πρόγραμμα *Adobe Illustrator* χρησιμοποιείται ως εργαλείο για το σχεδιασμό αναλογικών χαρτών. Σε αυτούς αποδίδονται τα σημεία εύρεσης των διαφορετικών κατηγοριών μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Συχνά γίνεται αποτύπωση συμπληρωματικών πληροφοριών, όπως γεωφυσικών χαρακτηριστικών ή πολιτικών ορίων, θαλασσίων ή επίγειων δρόμων μεταφοράς, διάκρισης των επιμέρους γνωρισμάτων κάθε θέσης (αστικό κέντρο, κάστρο, χωριό, αγροτικός οικισμός, μοναστηριακό συγκρότημα)[104]. Ο προγραμματικός στόχος είναι να προκύψει ένας άτλαντας διάδοσης της βυζαντινής κεραμικής, τα δεδομένα του οποίου θα χρησιμοποιηθούν για την ανασύνθεση της παραγωγής και του εμπορίου της εφυαλωμένης κεραμικής στο Βυζάντιο[105]. Αυτή η αξιόλογη προσπάθεια διακατέχεται από μία ευρεία οπτική, τη διερεύνηση του εμπορίου. Κριτήριο για τη δημιουργία του κάθε χάρτη είναι η αναζήτηση πληροφοριών για την κάθε κατηγορία κεραμικής, δηλαδή το τοπικό κριτήριο υποτάσσεται στο ειδολογικό.

---

103 François, Représenter le commerce de la poterie, 37-41.

104. François, Représenter le commerce de la poterie, 31-53.

105. V. François, A Distribution Atlas of Byzantine Ceramics: A New Approach for Pottery Trade in Byzantium, στο: *Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 24-27 June 2013, Koç University Research Center for Anatolian Civilisations* (περίληψη ανακτήσιμη στο: http://sgsymposium.ku.edu.tr/veroniquefrancois [ημ. πρόσβασης: 10/3/2014]).

Η δεύτερη προσπάθεια πραγματοποιείται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, στο πλαίσιο του ευρύτερου έργου: «Κύρτου πλέγματα. Δίκτυα οικονομίας, εξουσίας και γνώσης στον ελληνικό χώρο από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή: αναλυτική τεκμηρίωση – ερμηνευτική χαρτογράφηση – συνθετικές προσεγγίσεις»[106]. Ως μελέτη περίπτωσης για το έργο «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» έχει επιλεγεί η περιοχή της Πελοποννήσου από την πρωτοβυζαντινή έως και την υστεροβυζαντινή εποχή και η περιοχή της Κρήτης από την πρωτοβυζαντινή και μέχρι και την περίοδο της βενετοκρατίας. Η πρώτη περιοχή επελέγη λόγω και του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος του προγράμματος της ιστορικής γεωγραφίας του ελληνικού χώρου του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών για την ιστορία της[107], αλλά και του σχετικού δημοσιευμένου κεραμικού υλικού, που προσφέρει ένα ικανό δείγμα για τη διερεύνηση του θέματος, σε σύγκριση με τα δεδομένα από άλλες περιοχές. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του J. Rosser: «... more is known about Byzantine pottery in Greece, and especially in the Peloponnese, than for any other part of the Byzantine Empire», η οποία παραμένει εν ισχύ[108]. Συμπληρωματικά, η περιοχή της Κρήτης επελέγη γιατί τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά τα δημοσιευμένα δεδομένα για την κεραμική της προαναφερθείσας εποχής από το νησί, τόσο από παράκτιες όσο και από θέσεις της ενδοχώρας, παρέχοντας ένα πλούσιο συγκριτικό δείγμα από μία νησιωτική περιοχή[109]. Ακριβώς λόγω των προαναφερθέντων, ένας βασικός –μεταξύ άλλων (βλ. παρακάτω)– στόχος είναι να αποκτήσουν τόσο η ερευνητική

106. Βλ. σχετικά σημ. 1. Η ερευνητική πρόταση υποβλήθηκε το 2012 και το έργο ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2013.

107. Για πληροφορίες σχετικά με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και τις δραστηριότητες του προγράμματος: http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ibr/programmes/histgeo-en.html (ημ. πρόσβασης: 10/3/2014).

108. J. Rosser, The Pottery, στο: *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, τόμ. III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, εκδ. W. A. McDonald – W. D. E. Coulson – J. Rosser, Minneapolis 1983, 378.

109. Αντιπροσωπευτική είναι η αναλυτική βιβλιογραφία που παρουσιάζεται στο: Α. Γ. Γιαγκακη, Η κεραμική στην Κρήτη τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή, στο: *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος,* εκδ. Α. Γιαγκακη – Ο. Γκρατζιου, Ρέθυμνο 2012, 17-28.

κοινότητα όσο και το ευρύ κοινό –μέσω ψηφιακής εφαρμογής– ανοικτή και εύκολη πρόσβαση σε βασικά στοιχεία για την κεραμική που απαντά στον χώρο της Πελοποννήσου και της Κρήτης, σε αστικά κέντρα, σε παράκτιες και σε θέσεις της ενδοχώρας, από τον 4ο έως και τον 15ο αι. και 16ο αι., αντίστοιχα. Άλλωστε όλο και πιο επιτακτική γίνεται η ανάγκη για εύκολη πρόσβαση, με χρήση ψηφιακών υποδομών, σε δεδομένα κλάδων των ανθρωπιστικών επιστημών[110]. Μία ανάλογη προσπάθεια αποτελεί η πλατφόρμα ICRATES του Πανεπιστημίου της Λουβαίν[111]. Δίνεται έμφαση κυρίως στην αποδελτίωση της καλής ποιότητας κεραμικής από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 7ο αι. μ.Χ. από επιλεγμένες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου με χρήση εφαρμογής γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος (GIS).

Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει μία διευκρίνιση που αφορά τόσο στο συγκεκριμένο έργο, όσο και στο επόμενο εργαλείο που θα αναφερθεί. Βάσει της προαναφερθείσας σημασίας της κεραμικής για τη διερεύνηση εμπορικών επαφών και την ανασύσταση δικτύων επικοινωνίας, θα ήταν, ίσως, αναμενόμενο ότι με τον όρο «δίκτυα» η εν λόγω έρευνα στρέφεται στη διερεύνηση εμπορικών δικτύων. Ως εμπορικό δίκτυο χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον M. Casson, «... a set of high-trust relationships which either directly or indirectly link together everyone in a social group» και προϋποθέτει την ανταλλαγή πληθώρας πληροφοριών[112]. Βάσει των

110. Βλ. ενδεικτικά τον σχολιασμό: L. Isaksen – E. T. E. Barker – R. Simon – P. de Soto Cañamares, Pelagios and the Emerging Graph of Ancient World Data, στο: *Web Sci'14. Proceedings of the 2014 ACM conference on Web science.* Bloomington, IN, USA - June 23 - 26, 2014, New York 2014, 198.

111. P. M. Bes, The ICRATES Platform: Tablewares in the Roman East. A Case Study: Late Hellenistic and Early Imperial Greece (60 BC-AD 150), στο: *SOJA Bundel 2005*, εκδ. M. Kerkhof – R. van Oosten – F. Tomas – C. van Woerdekom, Leiden 2006, 25-34. P. Bes – J. Poblome, A New Look at Old Data: The ICRATES Platform, στο: *Old Pottery in a New Century: Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies, Catania 22-24 April 2004,* εκδ. D. Malfitana – J. Poblome – J. Lund [Monografie dell'Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali 1], Rome 2006, 141-165. Βλ. και: http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/icrates/ (ημ. πρόσβασης: 15/3/2015).

112. M. Casson, Entrepreneurial Networks. A Theoretical Perspective, στο: *Entrepreneurial Networks and Businnes Culture. B7 Proceedings. Twelfth International Economic History Congress. Madrid, August 1998,* εκδ. C. E. Nuñez και M. Moss – A. Slaven [Ciencias Económicas y Empresariales 41], Sevilla 1998, 15. Βλ. επίσης και: M. Casson,

παραπάνω είναι αυτονόητο σχεδόν, σε ό,τι αφορά στο αρχαιολογικό υλικό, ότι τα υπάρχοντα δεδομένα δεν μπορούν να προσφέρουν τόσο συγκεκριμένες και λεπτομερείς σχετικές πληροφορίες. Από την άλλη, όπως εύστοχα σημειώνουν οι Cl. Lemercier και C. Knappett[113], στο πλαίσιο της ανάλυσης ιστορικών ή αρχαιολογικών δικτύων συχνά γίνεται αναφορά σε δίκτυα. Ενίοτε, στη δεύτερη περίπτωση, αυτή γίνεται με στόχο τη διερεύνηση των εμπορικών επαφών ή των ανταλλαγών, με μία αρκετά πιο γενική χρήση του όρου, ως συνώνυμο της επικοινωνίας, χωρίς κάποια βαθύτερη αναζήτηση του σε τι συνίσταται αυτή η επικοινωνία. Η ενασχόληση με τα «δίκτυα» χαρακτηρίζει διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους[114]. Τα τελευταία χρόνια, ιδίως στην τελευταία δεκαετία, αναδύεται μία βαθύτερη προβληματική γύρω από την έννοια και τη χρήση του όρου «δίκτυο» στην αρχαιολογία, κυρίως κάτω από την επίδραση των αποτελεσμάτων της χρήσης ψηφιακών εφαρμογών στην ανάλυση και καλύτερη κατανόηση κοινωνικών δικτύων, και πολλαπλασιάζονται οι σχετικές έρευνες[115]. Υπό αυτήν την οπτική ο βασικός ορισμός ενός δικτύου στην αρχαιολογία έγκειται στην ύπαρξη «κόμβων» και μεταξύ τους «δεσμών», «ακμών», εν προκειμένω θέσεων, που συνδέονται μεταξύ τους γιατί παρουσιάζουν συγκεκριμένα κοινά γνωρίσματα, ομοιότητες, στην περίπτωσή μας, κοινές κατηγορίες κεραμικής. Ουσιαστικά μέσω των «κόμβων» και των «ακμών» επιχειρείται η ανίχνευση και η κατανόηση των ενδεχόμενων σχέ-

---

Economics of International Business: A New Research Agenda, Gloss – Massachusetts 2000, 256-257.

113. Cl. Lemercier, Formale Methoden der Netzwerkanalyse in den Geschichtswissenschaften: Warum und Wie?, στο: *Historische Netzwerkanalysen, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften,* εκδ. A. Müller – W. Neurath, 23 (2012), 18. C. Knappett, *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society,* Oxford 2011, 38-39. C. Knappett, Introduction: Why Networks?, στο: *Network Analysis in Archaeology. New Approaches to Regional Interaction,* εκδ. C. Knappett, Oxford 2013, 3.

114. T. Brughmans, Thinking through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology, *Journal of Archaeological Method and Theory* 20 (2013), 624.

115. T. Brughmans, Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis, *Oxford Journal of Archaeology* 29 (2010), 277-278. Knappett, Introduction: Why Networks?, 7. A. Collar – F. Coward – T. Brughmans – B. J. Mills, Networks in Archaeology: Phenomena, Abstraction, Representation, *Journal of Archaeological Method and Theory* 22 (2015), 1-11.

σεων μεταξύ συνόλων που αποτελούν το εκάστοτε αντικείμενο έρευνας[116]. Έχει, άλλωστε, ήδη σχολιαστεί ότι η εύρεση σε ορισμένες θέσεις προϊόντων εισηγμένης κεραμικής, για τις οποίες οι ζώνες παραγωγής είναι γνωστές με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια, οδηγεί εύλογα κατ' επέκταση στη διασύνδεση των πρώτων με τις τελευταίες, ακόμα και εάν θεωρείται αναμενόμενο ότι οι εκάστοτε δύο περιοχές δεν συνδέονταν απευθείας μεταξύ τους, παρά σε λίγες περιπτώσεις[117]. Οι δεσμοί μεταξύ των κόμβων, τα κοινά τους σημεία, είναι προς αναζήτηση και συνήθως κοινά γνωρίσματα του υλικού πολιτισμού των εκάστοτε «κόμβων» (θέσεων, περιοχών) χρησιμοποιούνται ως χαρακτηριστικά για τον προσδιορισμό των «δεσμών». Γι' αυτό και πρόκειται κυρίως για προσπάθειες ανασύστασης, σύνθεσης δικτύων και σε δεύτερο επίπεδο για προσπάθειες ανάλυσης δικτύων[118]. Ανάλογα με το ερώτημα που απασχολεί την εκάστοτε αρχαιολογική έρευνα, οι δεσμοί, «ακμές», ποικίλλουν.

Υπό το πρίσμα αυτών των διευκρινίσεων, οι πληροφορίες που αντλούνται από τη συστηματική αποδελτίωση της βιβλιογραφίας για την κεραμική από θέσεις της Πελοποννήσου καταχωρούνται σε ένα φύλλο εργασίας του προγράμματος *excel*. Τα πεδία είναι κατάλληλα προσαρμοσμένα στις ανάγκες του έργου (τόπος εύρεσης, σχήμα αγγείου, χρονολόγηση, περιοχή προέλευσης, ποσότητα, βιβλιογραφία, παρατηρήσεις). Αυτά μεταφορτώνονται σε ειδικά για το πρόγραμμα σχεδιασμένη βάση χωρικών δεδομένων (mySQL), από όπου θα προκύψει ένας ψηφιακός, διαδραστικός, γεωγραφικός άτλαντας, μέσω χρήσης εφαρμογής γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, του γνωστού GIS

116. Brughmans, Connecting the Dots, 277. Brughmans, Thinking through Networks, 624-626. Knappett, Introduction: Why Networks?, 3-4. Collar κ.ά., Networks in Archaeology, 4-5, 10, 12-14. Για τα δίκτυα που δημιουργούνται βάσει κατηγοριών αντικειμένων βλ. Knappett, *An Archaeology of Interaction*, 149-171.

117. S. M. Sindbœk, Broken Links and Black Boxes: Material Affiliations and Contextual Network Synthesis in the Viking World, στο: *Network Analysis in Archaeology*, εκδ. Knappett, 82. J. Leidwanger – C. Knappett – P. Arnaud – P. Arthur κ. ά., A Manifesto for the Study of Ancient Mediterranean Maritime Networks, *Antiquity, a quarterly review of world archaeology* 342 (2014) εικ. 7-8 (προσβάσιμο: http://journal.antiquity.ac.uk/projgall/leidwanger342 [ημ. πρόσβασης: 10/2/2015]).

118. Sindbœk, Broken Links and Black Boxes, 72-77. Knappett, Introduction: Why Networks?, 8. Leidwanger κ.ά., «A Manifesto».

(λογισμικό ArcGIS). Ήδη κατά τις τελευταίες δεκαετίες τα γεωγραφικά πληροφοριακά συστήματα υιοθετούνται εκτεταμένα τόσο για τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας[119], όσο και στις ανθρωπιστικές επιστήμες[120] και ειδικά στην αρχαιολογία, στο πλαίσιο και της χρήσης τους στην ιστορική γεωγραφία[121] και της ανάπτυξης της αρχαιολογίας του τοπίου[122].

119. Βλ., ενδεικτικά τη χρήση γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος σε εφαρμογή δήμου της Αττικής: http://84.205.225.86/POLEODOMIA/mapviewer.jsf?width=1613&height=871 (ημ. πρόσβασης: 10/6/2014) ή σε εφαρμογή για αποτύπωση θέσεων πολιτιστικού ενδιαφέροντος: http://www.historvius.com/search/?date=-1&period=61&figure=-1&cmd=1&type=periodSearch (Historvius mapping history) (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015).

120. T. M. Harris – S. Bergeron – L. J. Rouse, Humanities GIS. Place, Spatial Storytelling, and Immersive Visualization in the Humanities, στο: *Geohumanities. Art, History, Text at the Edge of Place,* εκδ. M. Dear – J. Ketchum – S. Luria – D. Richardson, London – New York 2011, 226-240. P. K. Bol, What do Humanists want? What do Humanists Need?, What might Humanists get?, στο: *Geohumanities,* εκδ. Dear κ.ά., 296-308.

121. I. N. Gregory – P. S. Ell, *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship,* Cambridge – New York – Melbourne 2007, 16-19.

122. Για μία συνοπτική παρουσίαση τόσο των εφαρμογών γεωγραφικών πληροφοριακών συστημάτων, όσο και των γνωρισμάτων της αρχαιολογίας του τοπίου βλ. ενδεικτικά: Ε. Σιμωνη – Α. Ανδρινοπουλος, Η εφαρμογή γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος στην αρχαιολογική έρευνα της Δυτικής Αχαΐας, στο: *Αχαϊκό τοπίο ΙΙ. Δύμη και Δυμαία χώρα,* εκδ. Α. Δ. Pizakhs [Μελετήματα 29], Αθήνα 2000, 155-162. Για μία σύνθεση της χρήσης GIS στην αρχαιολογία και σύνθετες εφαρμογές: D. Tsiafakis – V. Evangelidis, GIS as an Interpretative Tool in Greek Archaelogical Research, στο: G. Priestnall – P. Aplin (επιμ.), *Proceedings of the GIS Research UK 14th Annual Conference GISRUK 2006*, The University of Nottingham 5th–7th April 2006, Nottingham 2006, 328–333. J.-P. P. McCool, PRAGIS: A Test Case for a Web-based Archaeological GIS, *Journal of Archaeological Science* 41 (2014), 133-139. Για δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: α) «*Aquae Urbis Romae: the Waters of the City of Rome*» (http://www3.iath.virginia.edu/waters/timeline/index.html [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και β) «Ψηφιακή Κρήτη» (http://digitalcrete.ims.forth.gr/sites_qsearch.php?l=2 [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). Βλ. και: A. Bevan – A.Wilson, Models of Settlement Hierarchy based on Partial Evidence, *Journal of Archaeological Science* 40 (2013), 2415-2427 και ειδικά εικ. 6-7. Για άλλα παραδείγματα, με έμφαση στην αποτύπωση τόπων που αναφέρονται στην αρχαία γραμματεία και άλλες επιλογές: T. Elliott – S. Gillies, Digital Geography and Classics, *Digital Humanities Quarterly* 3.1 (2009) (προσβάσιμο: http://digitalhumanities/org/dhq/vol/3/1/000031/000031.html [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). Isaksen κ.ά., Pelagios and the Emerging Graph of Ancient World Data [βλ. σημ. 109], 197-201.

Παράλληλα, η δημιουργία ψηφιακών ατλάντων κερδίζει έδαφος[123], χάρη στο ότι είναι διαδραστικοί και με άμεση, μέσω του παγκόσμιου ιστού, πρόσβαση.

Στο πλαίσιο του υπο-έργου για τα δίκτυα εμπορικών επαφών με βάση τα στοιχεία από την κεραμική επιχειρείται να αποτυπωθούν σε χάρτη ποιες περιοχές του χώρου της Πελοποννήσου και της Κρήτης από τις οποίες υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα εμφανίζουν αντίστοιχες κατηγορίες κεραμικής. Διερευνάται ποιες βρίσκονταν, εύλογα, σε αλληλεπίδραση με άλλες περιοχές του ίδιου ή του λοιπού μεσογειακού χώρου και πώς μεταβάλλονται οι ζώνες επικοινωνίας από περίοδο σε περίοδο, μέσα από τη δημιουργία κόμβων και συνδέσμων. Για παράδειγμα, στους πιλοτικούς χάρτες που παρουσιάζονται αποτυπώνονται οι θέσεις, όπου εντοπίζονται παραδείγματα καλής ποιότητας ερυθροβαφούς κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου στην Πελοπόννησο (εικ. 8) ή οι θέσεις όπου εντοπίζονται λύχνοι που έχουν εισαχθεί σε αυτές από περιοχές του μεσογειακού χώρου (εικ. 9). Οι «δεσμοί» μεταξύ των θέσεων εύρεσης και των ευρύτερων περιοχών προέλευσης δημιουργούν συμβατικά ένα «δίκτυο» επικοινωνίας μεταξύ τους, όπως αυτό περιγράφηκε παραπάνω, κυρίως έχοντας ως στόχο να αποτυπώσουν εύληπτα την πληροφορία[124]. Μέσα

---

123. Για τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα: «The Centennia Historical Atlas» (http://www.clockwk.com/default.aspx και http://www.centenia.org [ημ. πρόσβασης: 10/4/2014]). «AWMC: À-la-carte Map» (http://awmc.unc.edu/awmc/applications/alacarte/ [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και «Digital Atlas of Roman and Medieval Civilisations» (http://darmc.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k40248&pageid=icb.page188868 [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]). Για περισσότερες σχετικές ψηφιακές εφαρμογές: http://darmc.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k40248&pageid=icb.page601659 (ημ. πρόσβασης: 10/3/2015). Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή HistOSM, που παρέχει έτοιμο γεωγραφικό υπόβαθρο, στο οποίο μπορούν να προστεθούν οι εκάστοτε πληροφορίες (http://www.histosm.org/ [ημ. πρόσβασης: 1/6/2014]). Για αντιπροσωπευτικά παραδείγματα έντυπων ατλάντων, όπου η αναλυτική χαρτογράφηση μέσω της δημιουργίας ατλάντων τίθεται στην υπηρεσία της ευκρινέστερης απόδοσης ιστορικών και άλλων πληροφοριών: R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World,* Princeton, New Jersey – Oxford 2000. G. Duby (διεύθ.), *Παγκόσμιος Ιστορικός Άτλας,* Χ. Ραπτης (εκδ. ελλ. έκδ.) – Μ. Λεβεντοπουλου – Χ. Ραπτης – Λ. Φλιτουρης (μτφ.), Αθήνα 2006. P. R. Magosci, *Historical Atlas of Central Europe. From The Early Fifth Century to The Present,* London 2002². J. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History,* New York 2005. R. M. Kean, *Ιστορικός Άτλας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας,* Αθήνα 2006.

124. Διευκρινίζεται ότι οι εν λόγω στατικοί χάρτες που βρίσκονται στο στάδιο

από τη μελέτη περίπτωσης της Πελοποννήσου και της Κρήτης, δίνεται έμφαση στο χώρο[125], στοιχείο που επιτρέπει την πιο ευκρινή αποτύπωση των δεδομένων, τη δυνατότητα διερεύνησης των χωρικών σχέσεων μεταξύ συνόλων πληροφοριών. Παράλληλα, αναδεικνύεται η ιδιαιτερότητα δύο συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών και των επιμέρους θέσεών τους. Ιδιαίτερο είναι το ενδιαφέρον για τη λεπτομερή αποδελτίωση του δημοσιευμένου υλικού και όχι επιλογή συγκεκριμένων θέσεων που θα αποτελούσαν «μελέτες-περίπτωσης». Υπενθυμίζεται ότι είναι περιορισμένα ακόμα τα αρχαιολογικά στοιχεία για την ύπαρξη παραγωγών κεραμικής σε τοπικό επίπεδο στη βυζαντινή αυτοκρατορία και για την πιθανή εμβέλεια εξαγωγής των προϊόντων τους. Επιπλέον σημειώνεται ότι για την αποτύπωση και αναγνώριση δικτύων, όπως αυτή ορίστηκε προηγουμένως, χρειάζονται προφανώς δύο κόμβοι, ο κόμβος που αντιστοιχεί στον τόπο εύρεσης και ο κόμβος που αντιστοιχεί στον χώρο προέλευσης. Αυτονόητο είναι λοιπόν ότι κατά την καταγραφή επιλέγονται να σημειωθούν εκείνες οι κατηγορίες κεραμικής για τις οποίες υπάρχει έστω μία ένδειξη για την ευρύτερη περιοχή προέλευσής τους, η οποία συμβατικά (εικ. 9) εικονίζεται με ένα ενδεικτικό στίγμα στο χάρτη. Κατά συνέπεια ευνοείται, και σε αυτήν την περίπτωση, και δίνεται έμφαση στην αποδελτίωση της καλής ποιότητας κεραμικής και των αμφορέων και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και των μαγειρικών σκευών ή πολύ χαρακτηριστικών κατηγοριών ακόσμητης κεραμικής. Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτη είναι η ανομοιογένεια που υπάρχει στις δημοσιεύσεις (βλ. παρακάτω) ως προς την παράθεση αναλυτικών πληροφοριών για το ποσοστό με το οποίο εκπροσωπείται κάθε κατηγορία κεραμικής στις υπό διερεύνηση θέσεις. Επομένως, είναι πιθανό μερικά από τα εικονιζόμενα στοιχεία να αναφέρονται σε μεμονωμένα δείγματα. Σε αυτήν την περίπτωση δεν αποτελούν ενδείξεις οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας, αλλά η καταγραφή τους οδηγεί στη λεπτομερή αποτύπωση της διάχυσης μίας κατηγορίας κεραμικής. Σχετική διευκρίνιση συνοδεύει την κάθε καταγραφή.

τελικής επεξεργασίας στην τελική τους διαδραστική μορφή θα συνοδεύονται από αναλυτικά βιβλιογραφικά δεδομένα για την κάθε ένδειξη, στα οποία άλλωστε στηρίχτηκε η δημιουργία τους.

125. Για την έμφαση που δίνεται στον τόπο σε ψηφιακές εφαρμογές των ανθρωπιστικών σπουδών και τα πλεονεκτήματα αυτής της προσέγγισης: Gregory – Ell, *Historical GIS,* 16-19. Elliott – Gillies, Digital Geography and Classics.

Με όσα παρουσιάστηκαν εύλογα γίνεται κατανοητό ότι όταν προχωρήσει η επεξεργασία των δεδομένων για την κεραμική του 11ου και 12ου αι. γίνεται πιο εμφανές το παράδοξο της πληθώρας των στοιχείων για την κεραμική από θέσεις της Πελοποννήσου και της Κρήτης σε αντιδιαστολή με την πενία των δεδομένων για την προέλευση, τα κέντρα παραγωγής των κεραμικών. Αποτέλεσμα είναι στην οριστική επεξεργασία του δείγματος να μην μπορούν να προκύψουν σαφείς δεσμοί που να δηλώνουν τις ανταλλαγές μεταξύ ποικίλων περιοχών. Δηλαδή, εφόσον το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τη μεγάλη κλίμακα, την ανάδειξη των βυζαντινών παραγωγών στο διεθνές εμπόριο, που κυρίως απασχολεί τους ερευνητές, στη μικρότερη κλίμακα, στην αναζήτηση του τοπικού ή περιφερειακού εμπορίου, τότε καθίστανται εμφανείς οι περιορισμοί στην πρόοδο της έρευνας. Προκύπτουν όμως λεπτομερείς χάρτες διάχυσης συγκεκριμένων κατηγοριών, με παράλληλη αναφορά στον ανασκαφικό χώρο εύρεσης, στη χρονολόγηση και στην οικεία βιβλιογραφία. Αυτά τα στοιχεία αναδεικνύουν τη μεγάλη διείσδυση συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής στην ενδοχώρα των δύο περιοχών για όλη την υπό εξέταση περίοδο.

Η εν λόγω προσπάθεια χαρτογράφησης παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τη χρήση αναλογικών χαρτών. Καταλήγει σε μία ψηφιακή, διαδραστική υποδομή, στην οποία θα υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση μέσω διαδικτύου. Επιτρέπει στον χρήστη να χρησιμοποιεί πολλαπλά κριτήρια πλοήγησης ή αναζήτησης, με τις αλλαγές να αντανακλώνται στον εκάστοτε χάρτη που θα προκύπτει. Ακόμα, με τη χρήση των γεωγραφικών πληροφοριακών συστημάτων ο γεωγραφικός χάρτης είναι μία σταθερή βάση, πάνω στην οποία μπορούν να προστεθούν πολλαπλές μεταβλητές. Κατά συνέπεια, βασικά γνωρίσματα της κάθε θέσης, όπως η γειτνίασή της με φυσικούς πόρους ή άλλες θέσεις, μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτές. Επιπλέον, πίσω από τη δημιουργία του υπάρχουν τα στοιχεία μίας τράπεζας δεδομένων, που είναι προσβάσιμα. Η επικαιροποίησή τους, για ενημέρωση, διόρθωση ή συμπλήρωση, μπορεί να γίνει άμεσα, σε αντίθεση με τις περιορισμένες δυνατότητες των αναλογικών χαρτών. Βασικό, ακόμα, πλεονέκτημα του προγράμματος είναι ότι σε μία ενιαία εφαρμογή συλλέγονται πολλαπλά δεδομένα τόσο για το συγκεκριμένο θέμα, διαχρονικά για τη βυζαντινή περίοδο, όσο και για άλλες θεματικές στο πλαίσιο του έργου «Κύρτου πλέγματα». Επομένως, οι διαφορετικοί θεματικοί χάρτες που θα προκύψουν με

την ολοκλήρωση του προγράμματος, μπορούν να συσχετιστούν άμεσα μεταξύ τους με την οριζόντια (συγχρονική) και κατακόρυφη (διαχρονική) σύγκριση δεδομένων[126], ώστε να δώσουν νέα στοιχεία και πληροφορίες. Η ψηφιακή υποδομή από αυτή την άποψη είναι ιδιαίτερα εύχρηστη και προσφέρει πολλαπλά επίπεδα αναζήτησης και πληροφόρησης.

IV.2.2. Εφαρμογές ανάλυσης δικτύων

Σε ένα επόμενο επίπεδο, στο άμεσο μέλλον, ένα τρίτο εργαλείο, που ακόμα δεν έχει εφαρμοστεί με συντεταγμένο τρόπο, θα είναι να επιχειρηθεί η χρήση εφαρμογών ανάλυσης δικτύων[127] στα στοιχεία τράπεζας δεδομένων όπως η προαναφερθείσα. Στόχος θα είναι να αναδειχθεί κατά πόσο μπορούν αυτές να φανούν επιβοηθητικές όχι μόνο στην οπτικοποίηση των δεδομένων, που άλλωστε επιτυγχάνεται και μέσω των εφαρμογών γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, αλλά στο να συνδράμουν σε μία πολυεπίπεδη έρευνα[128].

Δύο πρώτες προσπάθειες σε υλικό βυζαντινής κεραμικής έχουν επιχειρηθεί από την ομάδα των J. Leidwanger, C. Knappett, P. Arnaud και P. Arthur[129] και από τον J. Preiser-Kapeller[130]. Μέσω των σχετικών

---

126. Σιμωνη–Ανδρινοπουλος, Η εφαρμογή γεωγραφικού πληροφοριακού συστήματος, 155.

127. Χαρακτηριστικές σχετικές εφαρμογές είναι τα «ORA Software» (http://www.casos.cs.cmu.edu/projects/ora/download.php [ημ. πρόσβασης: 10/3/2015]) και «Pajek» (W. De Nooy – A. Mrvar – V. Batagelj, *Exploratory social network analysis with Pajek*, Cambridge 2005) που έχουν κατεξοχήν χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση και την οπτικοποίηση κοινωνικών δικτύων.

128. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους, ιστορικούς, J. Preiser-Kapeller και Αικ. Μήτσιου, για την προθυμία τους να μοιραστούν μαζί μου την εμπειρία τους γύρω από το πολυδαίδαλο θέμα των δικτύων και τη συνδρομή τους στην πιλοτική αυτή προσπάθεια.

129. Leidwanger κ.ά., A Manifesto [βλ. σημ. 116].

130. J. Preiser-Kapeller, Entangling the Morea: A Network Model of Ceramic Distributions on the Late Medieval Peloponnese (αναρτημένη παρουσίαση στο: https://www.academia.edu/5937949/Entangling_the_Morea_a_network_model_of_ceramic_distributions_on_the_late_medieval_Peloponnese [ημ. πρόσβασης: 10/4/2014]). Ο ερευνητής επεξεργάζεται τα δεδομένα που αντλεί από τη μελέτη της J. Vroom (The Morea [βλ. σημ. 38], 409-430).

εφαρμογών, βάσει της διάχυσης σφαιρικών αμφορέων και κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής, που απαντούν, αντίστοιχα, στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου στη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου και στον πελοποννησιακό χώρο μετά το 1204, αποτυπώνονται κοινά δίκτυα σχέσεων που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες θέσεις. Μία ανάλογη προσπάθεια έχει γίνει από τον T. Brughmans για μέρος της ρωμαϊκής επιτραπέζιας κεραμικής που περιλαμβάνεται στην πλατφόρμα ICRATES[131]. Τα στοιχεία απεικονίζονται ευσύνοπτα. Είναι εφικτό εκτός από την ψηφιακή οπτικοποίηση των δεδομένων να διερευνηθεί ο συγκεκριμένος ρόλος μίας περιοχής σε σχέση με τις άλλες, αλλά και οι σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών κεραμικής. Άλλωστε, έχει σημειωθεί ότι ένα βασικό πλεονέκτημα των εφαρμογών ανάλυσης δικτύων στην αρχαιολογία είναι η δυνατότητα πολυεπίπεδης διερεύνησης του ίδιου πυρήνα πρωτογενών δεδομένων[132].

Παρόλ' αυτά για να είναι δυνατή και αξιόπιστη μία τέτοια διερεύνηση αξίζει να τονιστεί ότι σε περιπτώσεις όπως οι προαναφερθείσες, που στηρίζονται στην επεξεργασία και στην ενσωμάτωση δεδομένων που αντλούνται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, χωρίς πρόσβαση στα πρωτογενή, αρχαιολογικά στοιχεία, είναι απαραίτητος ο προσεκτικός χειρισμός των δευτερογενών αυτών πληροφοριών. Η μεθοδολογία που ακολουθείται στην αποδελτίωση των σχετικών στοιχείων και τα όρια και οι περιορισμοί που προκύπτουν από τη φύση του υπό επεξεργασία δείγματος χρειάζεται να παρουσιάζονται αναλυτικά και να σχολιάζονται. Για παράδειγμα, ένα σημαντικό ζήτημα που αντιμετωπίζει ο μελετητής που αναζητά το δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ συγκεκριμένων περιοχών μέσα από τη μελέτη της κεραμικής σχετίζεται με την ποσότητα και την ποιότητα της παραδιδόμενης πληροφορίας. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις παρουσιάζουν ένα μικρό δείγμα κεραμικής που θεωρούν αντιπροσωπευτική μίας θέσης ή μίας ανασκαφικής περιοχής, χωρίς παράλληλη παράθεση του συνόλου των ποσοτικών δεδομένων κάθε επιμέρους κατηγορίας. Επίσης, δεν διαχωρίζουν επαρκώς την εγχώρια και την εισηγμένη κεραμική, ή τα ανασκαφικά δεδομένα δεν παρέχουν ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση των κεραμικών συνόλων, αλλά αυτή χρονολο-

131. Brughmans, Connecting the Dots [βλ. σημ. 115], 284-296 και εικ. 4-11.

132. Sindbœk, Broken Links and Black Boxes [βλ. σημ. 117], 80-81.

γείται, κατ' αναλογία, με βάση συγκριτικό υλικό άλλων θέσεων. Ο μελετητής που θα επιχειρήσει να ανασυστήσει μέσα από τα απεικονιζόμενα δίκτυα τα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία αυτά προέκυψαν χρειάζεται να γνωρίζει τους περιορισμούς βάσει των οποίων δημιουργήθηκαν. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσει να αξιολογήσει το είδος της πληροφορίας που παρέχουν. Είτε μέσω των ίδιων των απεικονίσεων των δικτύων επιμέρους ιδιαιτερότητες του υλικού θα πρέπει να μπορούν να γίνουν αντιληπτές, είτε εξαρχής τα κριτήρια για να συμπεριληφθεί ένα υλικό κεραμικής σε μία προσπάθεια ανασύστασης δικτύου χρειάζεται να είναι σαφή. Στην τελευταία περίπτωση αυτό ίσως έχει ως αποτέλεσμα τελικά το υλικό πολύ λίγων θέσεων να πληροί τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις και, άρα, να μπορούν να προκύψουν εξαιρετικά αναλυτικές μελέτες περίπτωσης, αλλά ελάχιστες συνθετικές προσεγγίσεις.

Για παράδειγμα, πιλοτικά, με καταχώρηση σε πρόγραμμα ανάλυσης δικτύων των πληροφοριών για την εισηγμένη εφυαλωμένη κεραμική και τους αμφορείς που απαντούν κατά τον 12ο και τις αρχές του 13ου αι. σε θέσεις της Κρήτης, καθίσταται πιο εύγλωττη η διάχυσή τους (εικ. 10), αποτυπώνοντας την εύρεσή τους σε πολλές θέσεις. Όμως προκειμένου η χρήση της ανάλυσης δικτύων να μην αποτελεί μία άλλη μορφή χαρτογράφησης και πράγματι να συντελεί όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά στη διερεύνηση της «επικοινωνίας» που αποτυπώνεται μέσω αυτής[133], ο διεξοδικός χειρισμός των δεδομένων οδήγησε –βάσει των όσων μόλις σχολιάστηκαν– στο να ληφθούν τελικά υπόψη μόνον ορισμένες θέσεις (πίν. 1). Πρόκειται για αυτές από τις οποίες ο βαθμός πληροφόρησης που παραδίδεται ως προς τις επιμέρους κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής και τους αμφορείς κρίνεται εν δυνάμει ικανός να συσχετίσει τουλάχιστον ένα μέρος της παρουσίας τους ως αποτέλεσμα εμπορικής δραστηριότητας[134]

133. Για τα γνωρίσματα της ανάλυσης δικτύων βλ. συνθετικά παραπάνω.

134. Τα στοιχεία για τον πίνακα αντλήθηκαν από: M. Hahn, Archaic to Byzantine periods. The Pottery and Small Finds, στο: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987, Results of the Excavations under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius,* τόμ. I:1*, From the Geometric to the Modern Greek Period*, εκδ. E. Hallager – B. P. Hallager [Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae τόμ. XLVII:I:1], Stockholm 1997, 209-212. M. Hahn, Modern Greek, Turkish and Venetian Periods. The Pottery and the Finds, στο: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987, Results of the Excavations*

–οι αντίστοιχες δημοσιεύσεις, δηλαδή, δεν περιορίζονται σε μεμονωμένα όστρακα, αλλά περιλαμβάνουν περισσότερα παραδείγματα από την κάθε κατηγορία κεραμικής. Ως εκ τούτου, προκύπτουν σαφέστερες απεικονίσεις δικτύων μεταξύ συγκεκριμένων θέσεων του νησιού (εικ. 11), βάσει των κοινών σε αυτές κατηγοριών κεραμικής (πίν. 1). Ακόμα, μέσα από το δίκτυο κοινών εισηγμένων κατηγοριών κεραμικής που εντοπίζονται στις συγκεκριμένες θέσεις (εικ. 12) μπορούν να διαφανούν οι πιο στενές αναλογίες συγκεκριμένων περιοχών· συγκρίνονται δηλαδή οι κόμβοι βάσει του μεγαλύτερου αριθμού («degree») κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής που απαντούν σε αυτούς (εικ. 13). Για παράδειγμα, με βάση τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα στοιχεία για την εισηγμένη κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου από την Κρήτη, το Ηράκλειο, βασικό αστικό κέντρο του νησιού εκείνη την εποχή και σημαντικό λιμάνι, εμφανίζει μεγαλύτερες αναλογίες με την Ελεύθερνα, θέση στην ενδοχώρα του

---

under the Direction of Yannis Tzedakis and Carl-Gustaf Styrenius, τόμ. I:1, *From the Geometric to the Modern Greek Period*, εκδ. E. Hallager – B. P. Hallager [Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae τόμ. XLVII:I:1], Stockholm 1997, 170-196. Μ. Πουλου-Παπαδημητριου, Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος-12ος αι., στο: *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου* [βλ. σημ. 1], 211-226. Λ. Σταριδα, Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Ηράκλειο, στο: *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής,* 713-724. S. Patitucci-Uggeri, Gortyna, scavi 1978-1980: la ceramica di età medio bizantina e veneziana, στο: *Gortina VI. Scavi 1979-1982,* εκδ. A. Di Vita [Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 14], Padova 2004, 493 -542. M. Hahn, Medieval-Modern Pottery Summary, στο: *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete, Volume 3: The Vrokastro Regional Survey Project, Sites and Pottery*, εκδ. B. J. Hayden, Philadelphia 2005, 81-108 (Δεδομένου ότι η M. Hahn δημοσιεύει αρκετά όστρακα που ανήκουν στις υπό εξέταση κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής, παρά το ότι αυτά προέρχονται από επιμέρους θέσεις της επιφανειακής έρευνας, για τις ανάγκες της απεικόνισης ενσωματώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή Βρόκαστρου). Κ. Καπελλακης, Όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής από την ανασκαφή του οικοπέδου Ξεκαρδάκη της οδού Χορτατζών Ηρακλείου Κρήτης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 24 (2005), 167-212. Γιαγκακη, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 189-307. Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 25-187. Ν. Πουλου-Παπαδημητριου, Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.), στο: *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης,* εκδ. Α. Ιωαννιδου -Καρετσου, Ηράκλειο 2008, 149-201. S. Patitucci-Uggeri – G. Di Rocco, La ceramica di età mediobizantina,veneziana e turca, στο: *Gortina Agorà*. Scavi 1996-1997, εκδ. A. Di Vita – M. A. Rizzo [Studi di archeologia cretese 9], Padova 2011, 259-318.

νησιού, με έντονο το αγροτικό στοιχείο, παρά με τα Χανιά. Αυτό προκύπτει λόγω ανάλογης ποικιλίας κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής που απαντά στις δύο πρώτες θέσεις. Ακόμα και στην περίπτωση που οι περισσότερες από αυτές αποτελούν μέρος μίας κοινής, όπως προαναφέρθηκε, ομάδας, της «Κύριας Μεσοβυζαντινής Παραγωγής», –δεδομένου ότι ορισμένα από τα παραδείγματα θα μπορούσαν και να αποτελούν προϊόντα διαφορετικών κέντρων– δεν μεταβάλλεται η συνολική εικόνα που αποτυπώνεται. Εύλογα προκύπτει το ερώτημα κατά πόσο αυτή θα μεταβληθεί με την αναλυτική δημοσίευση των δεδομένων για τις υπόλοιπες θέσεις που μετέχουν στο δίκτυο ή και για πρόσθετες.

Μία περαιτέρω εμβάθυνση στα απεικονιζόμενα δίκτυα μέσα από τον μεγαλύτερο καταμερισμό της πληροφορίας βάσει συγκεκριμένων κατηγοριών κεραμικής και συγκεκριμένων ανασκαφικών συνόλων μπορεί να παρέχει πιο λεπτομερή στοιχεία. Άλλωστε, πίσω από τις περίπλοκες απεικονίσεις που προκύπτουν από την καταχώρηση δεδομένων και τη δημιουργία δικτύων «κόμβων» και «ακμών», βασικός στόχος τέτοιων εφαρμογών είναι η αναζήτηση ερμηνείας. Επιδικώκεται να διερευνηθούν οι διαδικασίες που οδηγούν στις αλληλεπιδράσεις που σκιαγραφούνται μέσω των δικτύων[135]. Αρκεί πάντα, όπως σημειώνουν οι υποστηρικτές της εφαρμογής της ανάλυσης δικτύων στην αρχαιολογία, τέτοιες προσπάθειες να διακρίνονται από προσεκτικό χειρισμό των πολυάριθμων δεδομένων και διαρκή επανέλεγχο των ερωτημάτων και των μεθόδων που χρησιμοποιούνται[136].

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας, η σύντομη επισκόπηση της έως τώρα πορείας της έρευνας γύρω από τη μελέτη της κεραμικής του 11ου και 12ου αι. είχε ως στόχο να επισημάνει τα δεδομένα και τα ζητούμενα της έρευνας και να αναδείξει την ανάγκη διεπιστημονικής προσέγγισης και επιστημονικών

135. Sindbœk, Broken Links and Black Boxes [βλ. σημ. 117], 80-82. Knappett, Introduction: Why Networks? [βλ. σημ. 113], 3-4, 6-7.

136. Brughmans, Connecting the Dots [βλ. σημ. 115], 284, 297-298. Brughmans, Thinking through Networks [βλ. σημ. 114], 653-655. Knappett, Introduction: Why Networks? [βλ. σημ. 115], 3, 9. Leidwanger κ.ά., A. Manifesto [βλ. σημ. 117], Collar κ.ά., Networks in Archaeology, 15-17.

συνεργιών. Το σχετικό υλικό είναι αναμφισβήτητα πολυάριθμο. Κρίνεται επιτακτική η εμβάθυνση σε ειδικά θέματα, προκειμένου από το επιμέρους να επιχειρηθεί μία πιο ουσιαστική ανασύσταση του όλου, μία σύνθεση. Σε αυτό το πλαίσιο έμφαση δόθηκε στη στροφή της έρευνας προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και στην υιοθέτηση επιβοηθητικών εργαλείων, ένα από τα οποία είναι και η χαρτογράφηση των δεδομένων. Τα σχετικά εργαλεία που σύντομα παρουσιάστηκαν προφανώς και δεν θα μπορούν από μόνα τους να απαντήσουν στην πληθώρα των ζητημάτων που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Προσφέρουν, όμως, το έναυσμα για την αναζήτηση μίας πιο ουσιαστικής κατανόησης των γνωρισμάτων της βυζαντινής κεραμικής και των κινητήριων μοχλών της διάχυσής της.

Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής	Εφυαλωμένη κεραμική με λεπτεγχά-ρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική με αδρεγχά-ρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με εγχάρακτο διάκοσμο	Εφυαλωμένη κεραμική του Αιγαιακού χώρου	Κεραμική του Ζευξίππου	Ύστερη εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική με μονόχρωμη εφυάλωση
Ηράκλειο	X	X	X	X		X
Χανιά	X	X				X
Γόρτυνα	X					X
Ελεύθερνα	X	X	X	X	X	X
Περιοχή Βρόκαστρου	X		X			

Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με επίχρισμα	Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα	Εφυαλωμένη κεραμική με πράσινο υαλώδες χρώμα	Πρωτο-μαγιόλικα	Αμφορέας Hayes τύπος 61
Ηράκλειο	X	X	X		X
Χανιά		X		X	
Γόρτυνα		X			
Ελεύθερνα	X	X	X	X	X
Περιοχή Βρόκαστρου			X		

Πίνακας 1: Κατηγορίες εισηγμένης κεραμικής και θέσεις της Κρήτης, στις οποίες αυτές απαντούν με ικανό αριθμό. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. σημ. 134 του κειμένου (πίνακας Α. Γ. Γιαγκάκη).

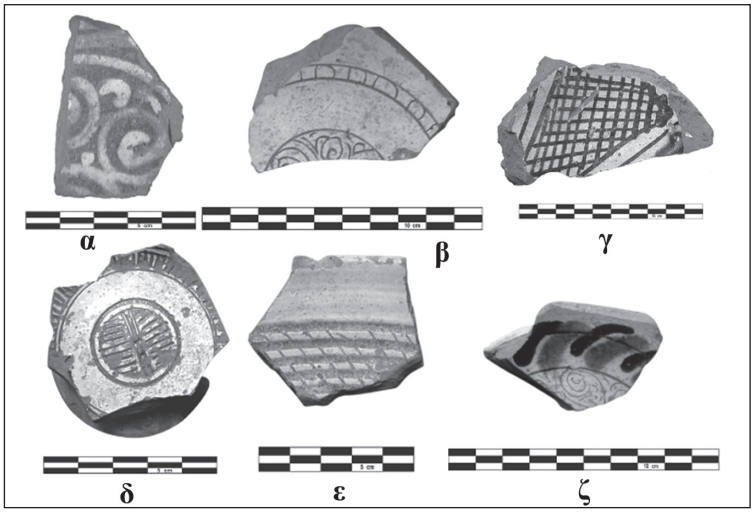

Εικόνα 1: Δείγματα βασικών κατηγοριών της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής: α. Γραπτή με επίχρισμα, β. Λεπτεγχάρακτη, γ. Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα, δ-ε. Αδρεγχάρακτη, στ. Γραπτή λεπτεγχάρακτη (εικόνες από: Α. Γ. Γιαγκακη, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 7], Αθήνα 2012, 283 εικ. 5, 293 εικ. 19, 284 εικ. 8, 299 εικ. 28, 297 εικ. 23, 294 εικ. 20, αντίστοιχα).

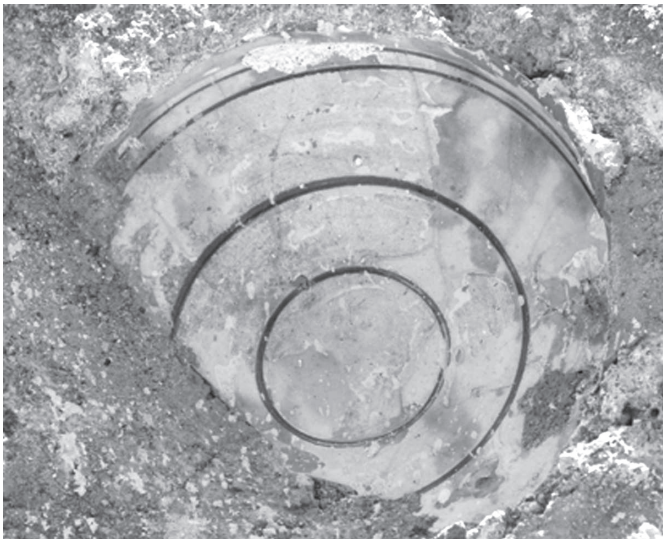

Εικόνα 2: Πινάκιο της κεραμικής Ζευξίππου, κατηγορία ΙΙ (εικόνα από: Α. Γ. Γιαγκακη, Πρώτη θεώρηση των εντοιχισμένων εφυαλωμένων αγγείων σε ναούς της επαρχίας Αμαρίου, στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Η Επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα. Δήμοι Κουρήτων και Συβρίτου*, 27-31 Αυγούστου 2010, τόμος πρώτος, εκδ. Στ. Μανουρας, Αθήνα 2014, 522 εικ. 3).

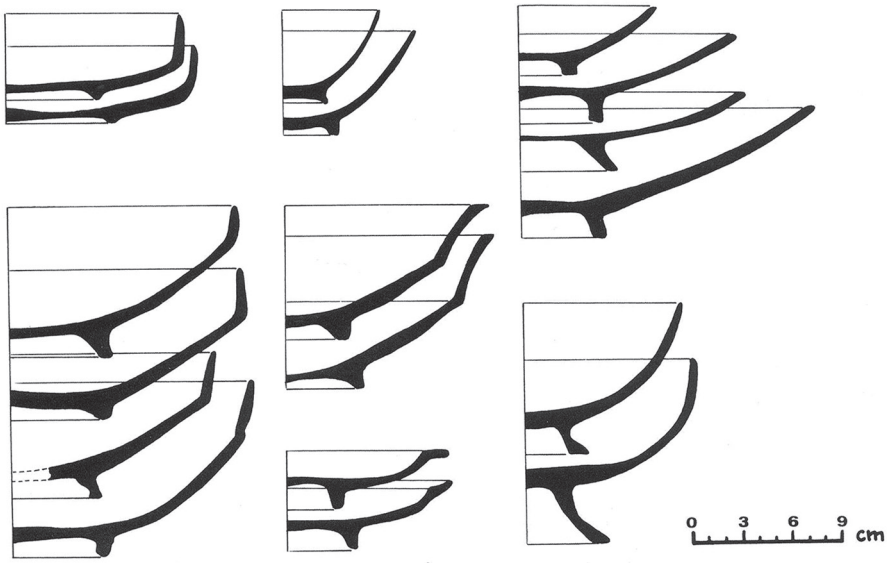

Εικόνα 3: Παραδείγματα αντιπροσωπευτικών σχημάτων της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής (σχέδιο από: Παπανικολα-Μπακιρτζη, Εργαστήρια, 54 εικ. 12, β).

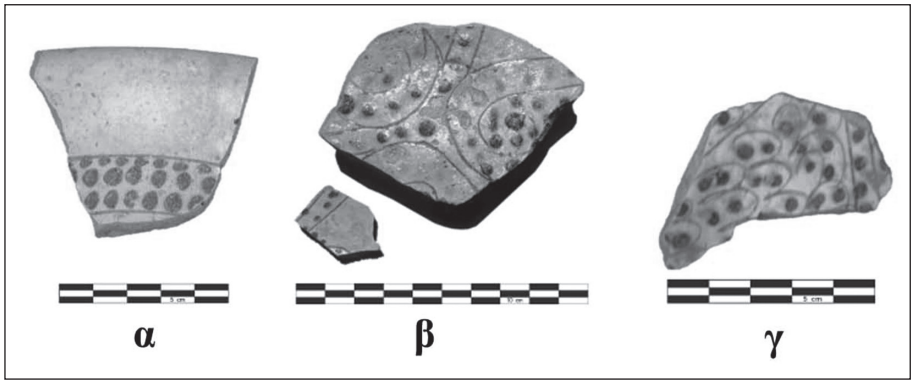

Εικόνα 4: α-γ: Θραύσματα της εγχάρακτης με κηλίδες ερυθρού χρώματος κεραμικής (εικόνες από: Γιαγκακη, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, 304 εικ. 34, 303 εικ. 33, 305 εικ. 35, αντίστοιχα).

Εικόνα 5: Μεσοβυζαντινός αμφορέας από την Ελεύθερνα (Hayes τύπος 61) (εικόνα © ανασκαφή Ελεύθερνας, Τομέας ΙΙ, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Αγγείο δημοσιευμένο στο: Πουλου-Παπαδημητριου, Βυζαντινή κεραμική [βλ. σημ. 47], 179 πίν. 55, 70).

Εικόνα 6: Μεσοβυζαντινή χύτρα από την Ελεύθερνα (εικόνα © Α. Γ. Γιαγκάκη. Αγγείο δημοσιευμένο στο: Γιαγκακη, Η κεραμική [βλ. σημ. 47], 306 πίν. 24, β).

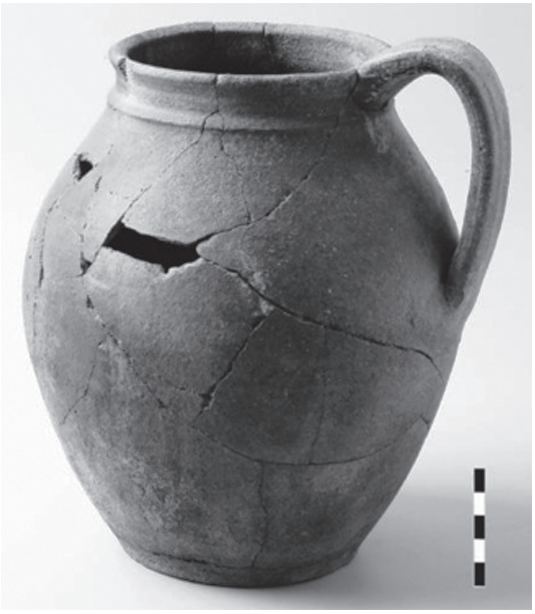

Εικόνα 7: Μεσοβυζαντινό μαγειρικό σκεύος από τη Σαγαλασσό (εικόνα από: Vionis κ.ά., A Middle-Late Byzantine Pottery Assemblage [βλ. σημ. 82], 443, εικ. 15· courtesy of the Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

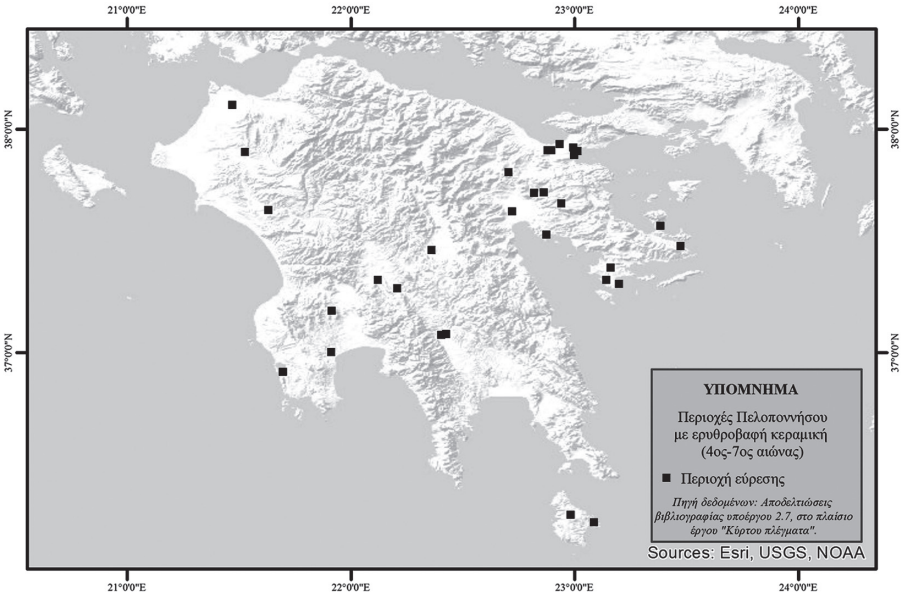

Εικ. 8: Πιλοτικός χάρτης όπου εικονίζονται οι θέσεις της Πελοποννήσου, στις οποίες έχουν εντοπιστεί δείγματα των κατηγοριών ερυθροβαφούς κεραμικής («African Red Slip Ware», «Late Roman C Ware», «Late Roman D Ware») της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο χάρτης προέκυψε από επεξεργασία των δεδομένων του έργου «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» (σχεδιασμός χάρτη © Α. Γ. Γιαγκάκη και Π. Στρατάκης).

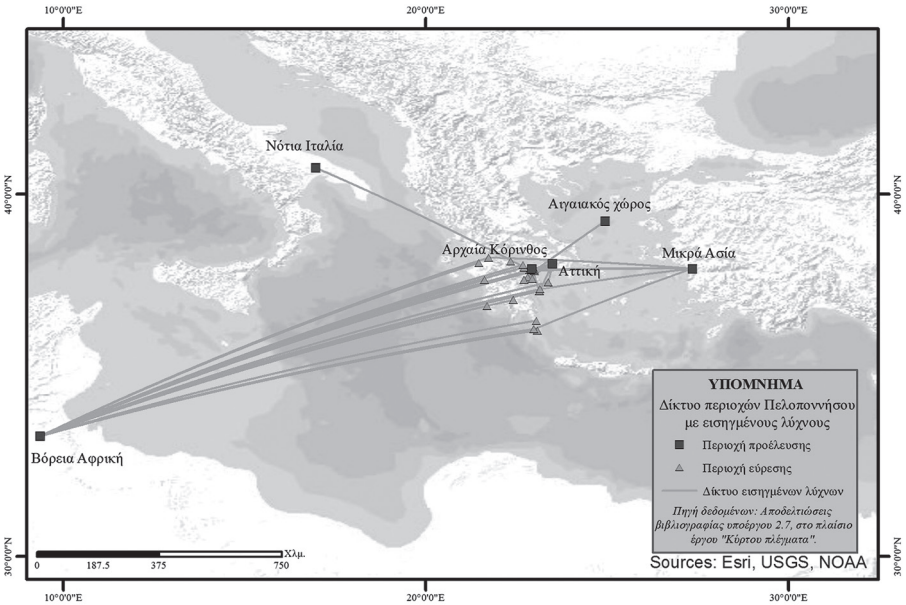

Εικ. 9: Πιλοτικός χάρτης όπου εικονίζονται θέσεις της Πελοποννήσου, στις οποίες έχουν εντοπιστεί εισηγμένοι λύχνοι της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο χάρτης προέκυψε από επεξεργασία των δεδομένων του έργου «Δίκτυα εμπορικών επαφών στον αιγαιακό χώρο κατά τη Βυζαντινή εποχή, με βάση τη μελέτη της κεραμικής» (σχεδιασμός χάρτη © Α. Γ. Γιαγκάκη και Π. Στρατάκης).

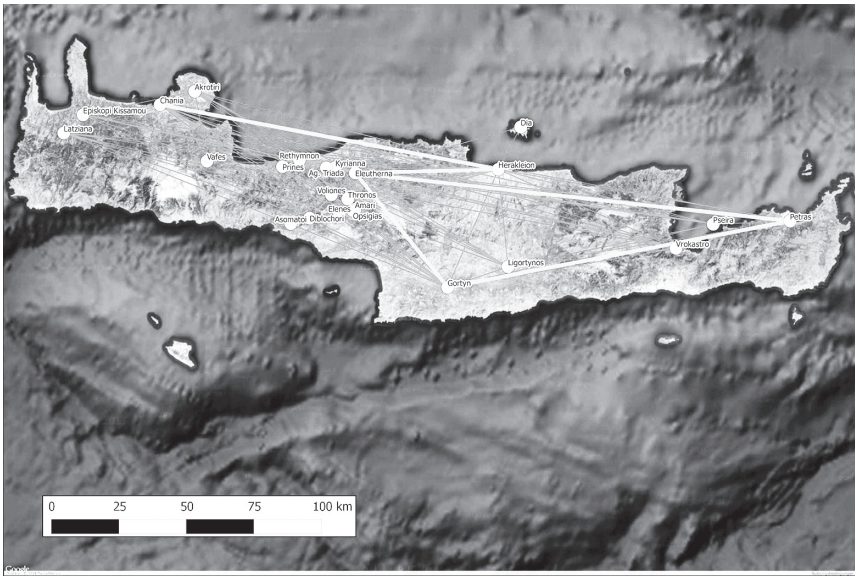

Εικόνα 10: Χάρτης όπου εικονίζονται οι θέσεις της Κρήτης που συνδέονται μεταξύ τους λόγω είτε των κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής (με κόκκινους δεσμούς) είτε των κοινών κατηγοριών που αποδίδονται σε τοπικά εργαστήρια (με πράσινους δεσμούς). (υπόβαθρο χάρτη: Google Satellite. Δίκτυο ©Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

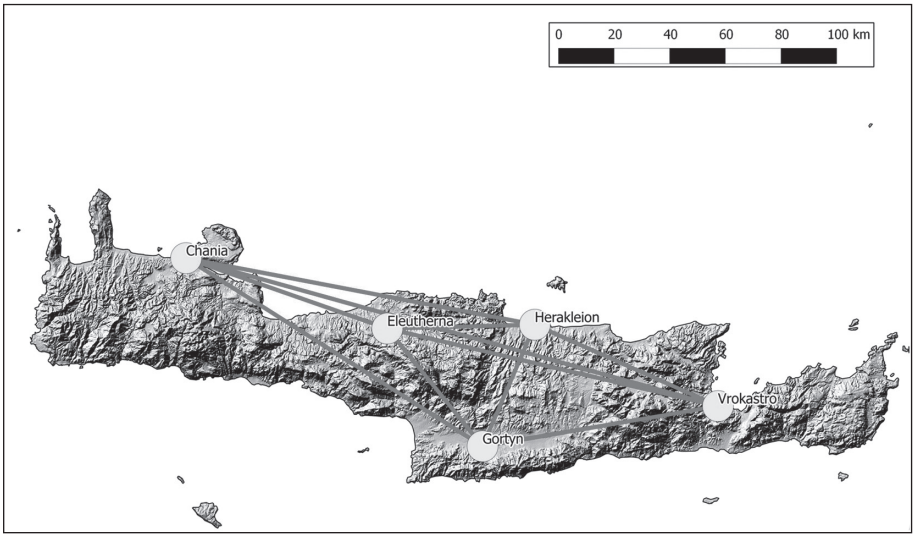

Εικόνα 11: Χάρτης όπου εικονίζονται οι θέσεις της Κρήτης που συνδέονται μεταξύ τους λόγω της ευάριθμης ποσότητας των κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής (με κόκκινους δεσμούς) (υπόβαθρο χάρτη: Ancient World Mapping Center / http://awmc.unc.edu/wordpress/map-files/ Δίκτυο ©Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

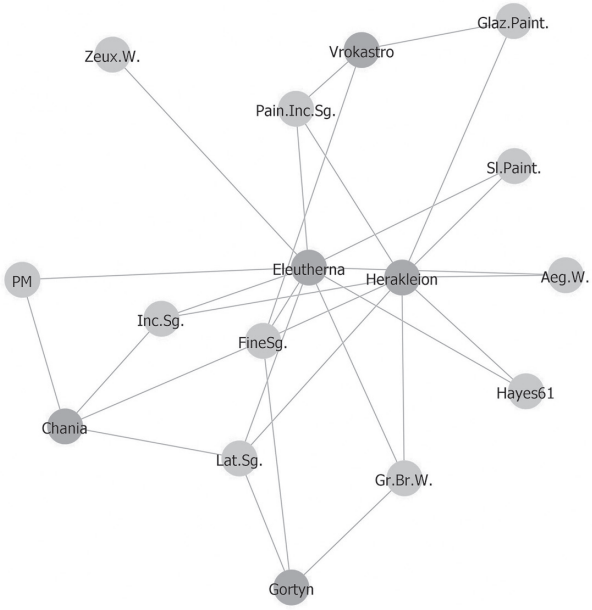

Εικόνα 12: Απεικόνιση δικτύου όπου δηλώνονται θέσεις της Κρήτης που συνδέονται μεταξύ τους βάσει κοινών εισηγμένων κατηγοριών κεραμικής (Δίκτυο © Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

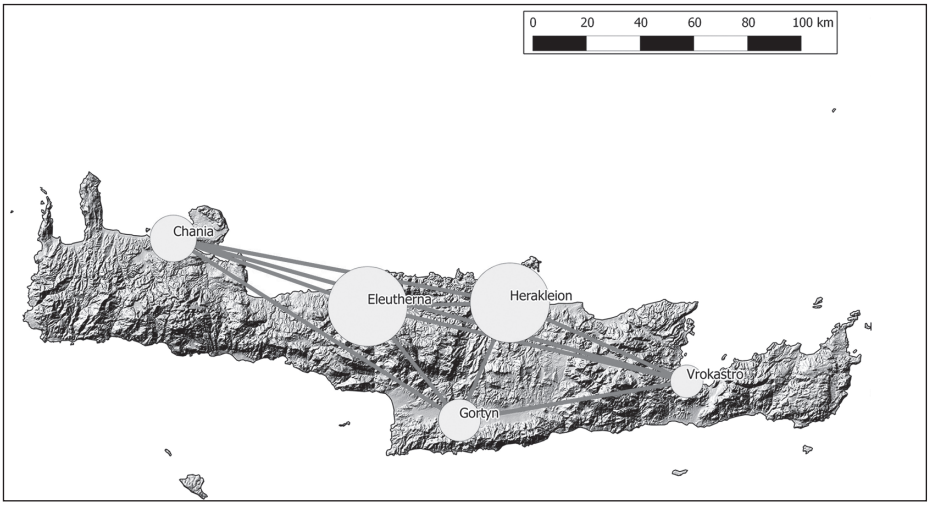

Εικόνα 13: Χάρτης αντίστοιχος της εικόνας 12, όπου οι μεγαλύτεροι κόμβοι αναδεικνύουν εκείνες τις θέσεις που προβάλλουν ως πιο σημαντικές λόγω του μεγαλύτερου βαθμού κοινών κατηγοριών εισηγμένης κεραμικής που απαντά σε αυτές (υπόβαθρο χάρτη: Ancient World Mapping Center / http://awmc.unc.edu/wordpress/map-files/ Δίκτυο ©Α. Γ. Γιαγκάκη με τη συνδρομή του J. Preiser-Kapeller).

Remarks on the Methodology and the Study of Pottery of 11th-12th centuries, Perspectives of Research and Supportive Tools: The Contribution of Mapping and Network Analysis

Although the interest in the study of middle Byzantine pottery started during the early years of the 20th century, it is only during the last two decades and especially since the beginning of the 21st century that a systematization of research is taking place. This either aims at the renewed typological classification of some of the established categories and at their more precise dating and at research upon their provenance, or focuses on the study of common and coarse wares.

The paper critically presents the current state of the research, focusing on the pottery of the 11th and 12th centuries in particular, with an emphasis on glazed wares, amphorae and cooking wares. It reviews various aspects of the current state of knowledge, addresses new issues on the methodology or the interpretation of evidence and critically proposes new tools for a better exploitation of new or old data. Among these, special mention is made to the usefulness of mapping the existing evidence, with a particular comment on specific efforts. Additionally, the advantages of the application of network analysis to material of Byzantine pottery are also explored.

Ioannis Smarnakis

Rethinking Roman Identity after the Fall (1453): Perceptions of 'Romanitas' by Doukas and Sphrantzes

During the last few years the question of Byzantine identities has attracted the attention of many scholars. Despite their methodological differences, the various approaches to the subject share, more or less, a common starting point: The older literature on the topic, by focusing mainly on the relationship between antiquity, Byzantium and modern Greece, ended up by confirming or denying the presumed continuity of a certain "Hellenism" through the centuries. This approach was not only static but it was also founded on an essentialist understanding of identities, which were treated as –almost- immutable entities that existed outside any historical context. For example, in the past some historians cited later Byzantine claims of a certain Hellenic identity as proof of the empire's underlying Hellenic "essence" throughout its history[1]. In response to these approaches, current research focuses on the historicity and the fluidity of the ways in which the Byzantines defined themselves and others. Byzantine identities were shaped not in a vacuum but in the context of the dominant imperial and Christian discourses, the perceptions of a 'classical' Greek and Roman past,

1. For an early critical overview of older literature on the topic see S. Vryonis, Recent scholarship on continuity and discontinuity of culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks, in: *The 'Past' in Medieval and Modern Greek Culture*, ed. S. Vryonis, Malibu 1978, 237-256. Later Vryonis supported the quite different view that there was actually a "Greek" identity in Byzantium "... as witnessed by the identification with the Greek language and Greek education on the formal cultural level". Cf. Idem, Greek identity in the Middle Ages, *Études Balkaniques* 6 (1999) (*Byzance et l'hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge*), 19-36, especially 36.

the relations between different elements within society and the interaction with foreign cultures and peoples. Special emphasis has also been placed on the multiplicity of identities. Concepts such as religion, culture, gender, sexuality, social status, ethnicity and political commitment are often used by modern scholars, who seek to reconstruct the conceptual framework of the various Byzantine identities[2].

However, recent research has rather neglected the transformations of *romanitas* during the lifespan of the Byzantine state since the debates about the complex relations between classical antiquity, Byzantium and modern Greece have dominated the academic field[3]. The traditional Byzantine concept of the term "Roman", which defined their own God-protected empire and emphasized the Roman and Christian roots of the imperial ideology[4],

2. See especially: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007; G. Page, *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge 2008. Kaldellis argues that the Byzantines perceived themselves as members of a Roman national state without taking systematically into his consideration the historical context of modernity within which the nation-states were formed. However he thoroughly explores the meaning of 'hellenism' for the byzantine elite in the broader cultural and political context of the twelfth and thirteenth centuries. Page uses the concept of 'ethnic identity' to study her subject. Her book is an important contribution to the debate although sometimes she seems to project a certain 'Greek' identity into the Byzantine past. For an overview of the interaction between 'Hellenic', Roman and Christian identities in Byzantium with detailed references to older literature see C. Rapp, Hellenic identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium, in: *Hellenisms. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. K. Zacharia, Aldershot 2008, 127-147. For broad comparative approaches see *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. J. Herrin – G. Saint-guillain, Farnham 2011. *Visions of Community in the post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, ed. W. Pohl - C. Gantner – R. Payne, Farnham 2012. For an essay where the author systematically criticizes essentialist views of Byzantine identity see I. Stouraitis, Roman Identity in Byzantium: a critical approach, *BZ* 107/1 (2014), 175-220. An overview of possible methodological approaches to Byzantine identities provides D. C. Smythe, Byzantine identity and labelling theory, in: *XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers, Copenhagen 18-24 August 1996*, Copenhagen 1996, 26-36.

3. Cf. *Byzantium and the Modern Greek Identity*, ed. D. Ricks – P. Magdalino, Aldershot 1998.

4. For the Byzantine imperial identity and its close link with Roman political tradition and Christianity see G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le 'césaropapisme' byzantine*,

underwent several changes through the centuries. Besides its strong political content, *romanitas* eventually came to encompass a vast body of different, changing and often overlapping meanings: it stressed the contrast between "civilized" Romans and "uncivilized" barbarians; it declared a political identification with the Roman state; and finally, it referred to an ethnic group of people who believed that they had a common origin, spoke the same Greek language and followed the Christian Orthodox religion[5].

The fall of Constantinople in 1453 marked the historical end of the Byzantine Empire[6] and the start of an "identity crisis", where the old ways of understanding "Romans" and "others" no longer corresponded to contemporary experience. The memory of that "crucial event" structured the flow of time by dividing it into "what was before" and "what came after". All certainties, categories and expectations of the Byzantine elite collapsed after 1453 and this radical change was experienced by some of its members as a traumatic situation, where reality was no longer perceived

---

Paris 1996, 141 sq.; E. Chrysos, The Roman political identity in late antiquity and early Byzantium, in: *XIX International Congress of Byzantine Studies, Major Papers, Copenhagen 18-24 August 1996*, Copenhagen 1996, 7-16; Rapp, Hellenic Identity, 144-147. For the different view of Byzantium as the nation-state of the Romans see Kaldellis, *Hellenism*, 74-111. Recently A. Kaldellis, *The Byzantine Republic. People and Power in new Rome*, Cambridge Mass. – London 2015, has supported the intriguing view that the Byzantine political community was actually a republican monarchy, where only popular consent could authorize the allocation of power. For the roman republican roots of the Byzantine polity see Kaldellis, *Byzantine Republic*, 7 sq.

5. For a brief overview of the various political, ethnic and cultural meanings of Roman identity before 1204, see Page, *Being Byzantine*, 40-63. For the fluid context of the period after 1204 see T. Papadopoulou, The Terms Ῥωμαῖος, Ἕλλην, Γραικὸς in the Byzantine Texts of the first Half of the 13th century, *ByzSym* 24 (2014), 157-176. For references to the terms "Βάρβαροι", "Ἕλληνες", "Ῥωμαῖοι" in late byzantine historiography see H. Ditten, Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ῥωμαῖοι bei den letzten Byzantinischen Geschichtsscreibern, in: *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 10-16 Septembre 1961*, v. II, Belgrade 1964, 273-299.

6. J. Harris, *The End of Byzantium*, New Haven 2010 and M. Angold, *The Fall of Constantinople to the Ottomans. Context and Consequences*, London – New York 2012 provide two recent general accounts of the era. For the siege and the Ottoman conquest of Constantinople see now the detailed study by M. Philippides - W. K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography and Military Studies*, Farnham 2011.

within the limits of the known and the familiar[7]. This rupture with the old conceptual framework created the need for new narratives that had to interpret the present situation and reconstruct a new sense of community for the Byzantine people after the loss of their capital.

The aim of this paper is to explore perceptions of Roman identity immediately after 1453 by focusing on the historical narratives of Doukas and Sphrantzes. The two authors deal with the memory of the Ottoman conquest of Constantinople in order to understand and interpret their present and to develop a perspective for the future. I argue that their religious and political stances, as Doukas is a firm supporter of the unionist policy while Sphrantzes is a moderate anti-unionist, influence their conceptions of *romanitas*. The debate about the Union of the Churches had created deep ideological ruptures inside the Byzantine society and the study of a unionist and an anti-unionist historical narrative of the era reveals the totally different views of the two 'parties' regarding the future of the Byzantine people after 1453[8]. The two other Byzantine historians of the Fall will not be considered here since Chalkokondyles remains indifferent to the issue of the Union while his narrative is mainly addressed to circles of western renaissance humanists and Kritovoulos is a unique case in late Byzantine historiography as he projects all the traits of an "ideal" Byzantine emperor to the Turkish sultan[9]. However, their own perceptions of *romanitas* will be

7. The concepts of "crucial" or "limit event" and "trauma" which are perceived as deep ruptures and turning points in the life course of an individual or a community are often used in the rich literature on memory. See especially C. Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History*, Baltimore 1996, 4-5. D. Lacapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore 2001, 43-85. A. Cavalli, Memory and Identity. How memory is reconstructed after catastrophic events, in: *Meaning and Representation in History*, ed. J. Rusen, New York – Oxford 2008, 169-182. For systematic critical overviews of trauma studies see W. Kansteiner, Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies, *History and Theory* 41 (2002), 179-197. D. D. Lacapra, *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory*, Ithaca – London 2004, 106-143.

8. For the Union of the Churches and the Council of Ferrara and Florence (1438/9) see J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959. The social and political context of the conflict between unionists and anti-unionists will be discussed in detail infra.

9. On Chalkokondyles see especially N. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the "Demonstrations of Histories" (Books I-III)*, Athens 1996, 41-86. J. Harris, Laonikos Chalkokondyles and the Rise of the Ottoman Turks, *BMGS*

discussed in a broader study of the Byzantine historical narratives dealing with the memory of 1453.

Doukas, wrote a chronicle from the creation of the world until the Ottoman conquest of Mytilene in 1462[10]. His perception of Roman identity emphasizes the political aspect of *romanitas*. The author often refers to the Byzantine state with the traditional term, as the *βασιλεία* of the Romans, and he uses the title *βασιλεὺς* for the emperor[11]. However, the Byzantine king is not the only one who bears the royal title in his history. Besides Inachus, the ancient ruler of Argos, and Saul, the first king of Israel[12], the contemporary leaders of Trebizond and Serbia are also mentioned as *βασιλεῖς*[13]. Moreover, it seems that Doukas did not regard the king of Constantinople as the only heir to the Roman imperial legacy since he mentions the coronation in the west of the Hungarian ruler Sigismund as emperor of the Romans[14].

The author not only distances himself from central concepts of the imperial ideology but he also perceives the Byzantine state as a group of urban and rural settlements under the rule of Constantinople and its king. When he narrates the rise of Mohammed to the Ottoman throne, he observes that the new sultan made the false promise "to devote himself, all the days of his life, to the cause of amity and concord with the City and the despot

---

27 (2003), 153-170. A. Kaldellis, *A New Herodotos: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*, Washington D.C. 2014. On Kritovoulos see D. R. Reinsch, Kritoboulos of Imbros. Learned Historian, Ottoman Raya and Byzantine Patriot, *ZRVI* 40 (2003), 297-311 with references to older literature.

10. On Doukas see especially V. Grecu, Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas, in: *Memorial Louis Petit, Mélanges d'Histoire et d'Archéologie Byzantines*, Bucharest 1948, 128-141. C. J. G. Turner, Pages from late Byzantine philosophy of history, *BZ* 57 (1964), 346-373, especially 356-358 and the introduction of the English translation of this work by H. J. Magoulias, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks, by Doukas. An annotated translation of 'Historia Turco-Byzantina'*, Detroit 1975, 22-41.

11. For the term "βασιλεία Ῥωμαίων", see Ducas Michael (?), *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, ed. V. Grecu, Bucharest 1958, 49, 55, 61, 83, 169, 195, 289 (hereafter: Ducas). The references to the term "βασιλεύς" are numerous. See, for example, Ducas, 41, 49, 55, 65, 67.

12. Ibid., 31.

13. On the Serbian king and his authority see ibid., 51, 169; on the king of Trebizond see ibid., 139, 165, 429, 431.

14. Ibid., 343. See also ibid., 79, where the author uses for Sigismund the slightly different term *βασιλεὺς τῶν Ῥωμάνων*.

Constantine, as well as with all the towns and their environs under this rule"[15]. This concept of the Palaiologan dominion as almost a city-state is also apparent in his narration of the punishment of a traitor, named Theologos, by the Cretan soldiers of Constantinople. The author stresses the importance of allegiance to the king and of a "sacred zeal" for the religious monuments, the cult of relics and the rituals performed in the city with the following words: "-the Cretans were always very faithful and had a sacred zeal for the temples of the saints and their relics and the kingdom of the City- so they told him: O king, it is unjust for us to prefer the City over our birthplace and yearn to shed our blood for the queen of cities while the native-born people and those who owe their fame to her are traitors to the divine mysteries and to your royal authority"[16].

The close association between urban space and the material signs of royal authority and the Christian cult is also emphasized in his lamentation for the Fall. The author calls Constantinople "head of all cities", "the centre of the four corners of the earth", "new paradise planted in the West". He wonders what will happen to the remains of the emperors and the saints in the city as "the streets, the courtyards, the crossroads, the fields, the enclosures of vineyards were all full of the remains of saints, noble and ordinary people, monks and nuns"[17]. He recalls the beauty of the churches, the sacred books and "the gospels spoken by the mouth of God" in this "terrestrial heaven" and "celestial altar". Finally he refers to several secular elements of its past power that complement the image of a Christian and Roman city par excellence. The author mourns for its polity, its people, and its military forces and for the material signs of its past glory such as the mansions, the palaces and the "sacred" walls[18].

---

15. Ibid., 289: *...τοῦ στέργειν καὶ ἐμμένειν ἐφ' ὅρου ζωῆς αὐτοῦ ἐν ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ μετὰ τῆς Πόλεως καὶ τοῦ δεσπότου Κωνσταντίνου σὺν πᾶσι τοῖς περιχώροις καὶ πόλεσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν δεσποτείαν.*

16. Ibid., 233: *—ἦσαν γὰρ οἱ Κρῆται ἀεὶ πιστότατοι καὶ ζῆλον θεῖον ἔχοντες πρὸς τὰ τεμένη τῶν ἁγίων καὶ εἰς τὰ σφῶν λείψανα καὶ εἰς τὸ βασίλειον τῆς Πόλεως· —εἶπον οὖν αὐτῷ· Ὦ βασιλεῦ, ἄδικόν ἐστιν ἡμᾶς προτιμᾶν τὴν Πόλιν ὑπὲρ τὴν ἐνεγκαμένην καὶ ποθεῖν τοῦ ἐκχεῖσθαι τὸ αἷμα ἡμῶν ὑπὲρ τῆς βασιλευούσης, οἱ δ' αὐτόχθονες καὶ οἱ τὸ εὐδοξεῖν ἐκ ταύτης ἔχοντες εἶναι προδόται τῶν θείων μυστηρίων καὶ τῆς βασιλείας σου.*

17. Ibid., 385.

18. Ibid., 387.

The political life of Constantinople is often described as a field of interaction between the plans of the emperor and the wills of its people. Doukas frequently uses the term "πολῖται" to define the citizens, as in his view they are not simply the inhabitants of Constantinople but mainly an active civic political body. In several cases the emperor is presented as a ruler who has to convince the citizens of the necessity of his policy or even to persuade them to accept his authority. For example, Doukas presents John Kantakouzenos addressing a speech to the people of Constantinople in 1347. Kantakouzenos mentions his appointment as regent of the emperor, his noble origin and military skills in order to persuade them to open the city gates and welcome him as their ruler. He also promises to forgive those who are at fault, restore to their former state those who suffered unjust losses and finally bring a state of peace into the state of the Romans[19]. The Constantinopolitans, however, gave no answer while the vulgar populace gathered upon the walls unleashed several insults against him and his family. Finally Kantakouzenos abandoned the negotiations and succeeded in entering the city with the aid of his followers who were situated inside the capital[20]. The episode is surely linked with the special socio-political conditions of the so-called second civil war (1341-1347) but in Doukas' account it also acquires a strong symbolic meaning. The citizens have been gathered on the city walls, the real and symbolic boundaries of the civic space, while Kantakouzenos remains outside since he has to gain the public consent before entering the city and establishing his power.

The narration of the conflict between Andronikos IV and his father John V (1376) also emphasizes the political identification of the Constantinopolitans with their own city. Doukas recounts the escape of Andronikos and his family from the tower where they had been imprisoned, with the assistance of the Latins of Galata. After that event "the Genoese welcomed Andronikos and using him as a pretext began to wage war against the citizens of Constantinople"[21]. Thus the struggle for the throne between

19. Ibid., 61.

20. Ibid., 63.

21. Ibid., 73: *καὶ οἱ Γενουῖται τοῦτον δεξάμενοι ἤρξαντο ἀντιμάχεσθαι τοῖς πολίταις, προσωπεῖον κεκτήμενοι τὸν Ἀνδρόνικον.* The author sharply criticizes from a typical Christian point of view both rivals and he regards this war between father and son as "the consequence of the inhumanity of the Romans and their hatred of God as they violated the

different members of the imperial family is presented as a war between the citizens of two cities, the Constantinopolitans and the Genoese of Galata.

The blockade of the capital by the troops of Bayazid (1394-1402) also offers the author an opportunity to highlight the active role played by the citizens at that time. According to Doukas, while the emperor gave no answer to the Turkish ambassadors demanding the surrender of Constantinople, "the majority of the City, suffering from famine and deeply distressed, would have chosen to surrender the city. When the Constantinopolitans recalled, however, the acts committed by the Turks in Asia Minor, the destruction of cities, the devastation of temples, the temptations and the extortions compelling them to renounce their faith they changed their minds..."[22]. The city is perceived here as a political entity with a strong memory of Turkish aggression. The majority of its citizens, recalling the Turkish "atrocities" against the Christian faith, decided to continue the fight against Bayazid, while the emperor had no involvement in their final decision. The reaction of the sultan is also revealing of the author's perception of the Byzantine state: "the more the tyrant (Bayazid) saw the Constantinopolitans resisting and not yielding to his wishes, the more he raged and became furious with the city"[23].

The same view of the citizens as representatives of a civic political body is apparent in several other passages of the work. The author presents the citizens praying with the emperor for the salvation of Constantinople[24], confronting the Turkish troops outside the walls[25], mourning for the death of their empress[26], suspecting the role of a Byzantine ambassador and calling

---

most terrifying oaths ever made". Ibid., 73: *τοῦτο τῆς Ῥωμαίων ἀπανθρωπίας καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἔχθρας διὰ τῶν φρικωδεστάτων ὅρκων γενομένης παραβάσεώς ποτε.*

22. Ibid., 81: *Οἱ δὲ πλεῖστοι τῆς Πόλεως βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, συνεθλίβοντο μὲν καὶ δώσειν προαιροῦντο τὴν πόλιν. Ἀλλ' ὑπομιμνήσκοντες τὰ πραχθέντα ἐν τῇ Ἀσίᾳ παρὰ τῶν Τούρκων, τὴν φθορὰν τῶν πόλεων, τὴν ἐρήμωσιν τῶν ἱερῶν τεμενῶν, τοὺς καθ' ἑκάστην ὥραν πειρασμοὺς καὶ συκοφαντίας τοῦ ἐξομόσασθαι τὴν εὐσέβειαν, ὀπισθόρμως τὸν νοῦν ἤλαυνον.*

23. Ibid., 83: *Ὁ δὲ τύραννος ὅσον ἔβλεπε τοὺς Πολίτας ἀνθισταμένους καὶ μὴ ἐνδόντας τοῖς αὐτοῦ θελήμασιν, τοσοῦτον ἠγρίαινε καὶ ἐθυμοῦτο κατὰ τῆς πόλεως.*

24. Ibid., 91.

25. Ibid., 127.

26. Ibid., 135.

upon the emperor to act accordingly[27], begging God for his mercy before the final siege[28]. Furthermore, the uses of the term "πολῖται" are not limited to the activities of the Constantinopolitans. Citizens of other cities are often presented as active political agents[29], thus stressing the importance of civic political life in Doukas' view.

The dominion of the Palaiologoi in the 15th century not only resembled to a city-state as it consisted of little more than Constantinople and its surroundings, some Aegean islands and Peloponnese, but it seems that it was also conceived as such by a few intellectuals and some members of the byzantine elite. As has already been noted in recent literature on the topic, the two main features of the Palaiologan political program in Constantinople were the detachment from the policy of the Orthodox Church and a new perception of royal authority. The king was mainly viewed as a steward of public affairs who had to take into account the will of his city. The political context of the era was characterized by fluidity but many of the lords and the intellectuals who actively supported the ruling dynasty seem that they identified themselves with the city of Constantinople[30]. Their wealth was the

27. Ibid., 231.

28. Ibid., 327.

29. Ibid., 117, 157, 195, 407, 417.

30. T. Kiousopoulou, *Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Athens 2007, 181-189, 204 sq. Cf. Eadem, Identités byzantines, *Historein* 2 (2000), 135-142. J. Harris, Constantinople as City-State, c.1360-1453, in: *Byzantines Latins and Franks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, ed. J. Harris – C. Holmes – E. Russell, Oxford 2012, 119-140. Kaldellis, *Byzantine Republic*, especially 89-164, convincingly argues that the sovereignty of the people both in theory and practice was a diachronic feature of the Byzantine polity. In my opinion the new dominant element in the political life of the era is the civic context of the relationships between the ruler and its people. A major subject which only recently has attracted the attention of some scholars is the politicization of broader civic social groups during the late Byzantine era. Cf. K. P. Matschke – F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Cologne – Weimar - Vienna 2001, 62-82. A. Kontogiannopoulou, The Notion of *ΔΗΜΟΣ* and its Role in Byzantium during the Last Centuries (13th – 15th c.), *ByzSym* 22 (2012), 101-124, T. Shawcross, Mediterranean Encounters before the Renaissance: Byzantine and Italian Political Thought Concerning the Rise of Cities, in: *Renaissance Encounters. Greek East and Latin West*, ed. M. S. Brownlee - D. H. Gondicas, Leiden – Boston 2013, 57-93, especially 66-79.

outcome of a close economic cooperation with the western merchants in Constantinople, while their social status was assured by their high position in the court of the emperor. The Union of the Churches strengthened the royal power over the Orthodox Patriarchate and also served the economic interests of Venice and Genoa in the Eastern Mediterranean[31]. Doukas' view is similar to the one held by many Byzantine *ἄρχοντες* in 15th-century Constantinople. Although he probably spent most of his life in Latin regions of the Aegean, it seems that he considered the city-state of Constantinople as his own "homeland"[32].

Besides political allegiance, ethnic criteria are sometimes used by Doukas in his chronicle to define *romanitas*. Ethnicity was usually expressed by Byzantine authors with the terms *γένος* and *ἔθνος*. *Γένος* was frequently used in the sense of family, but it could also denote a group of people who the author believed that they shared a common origin. On the other hand, the members of an *ἔθνος* did not need to be biologically related as the term was not usually associated with kinship but with common cultural traits such as language or religion[33]. Of course, the connotations of these terms were fluid and sometimes even the same author attributed different meanings to them according to the context. Doukas often refers

31. The literature on the economic activities of late Byzantine businessmen and their interaction with westerners in the Eastern Mediterranean is very rich. See especially N. Oikonomides, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe – XVe siècles)*, Montreal-Paris 1979. A. E. Laiou, The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; 13th–15th centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981), 177-222. K. P. Matschke, Commerce, Trade, Markets and Money: Thirteenth – Fifteenth Centuries, in: *Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, vol. II, ed. A. E. Laiou, Washington D.C. 2008, 771-806; D. Jacoby, *Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot 2005. A. E. Laiou – C.Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge 2007, 195 sq. On the stances of the 15th-century Byzantine elite regarding the Union of the Churches and its political meaning see especially N. Oikonomides, Byzantium between East and West (XIII – XV cent.), *BF* 13 (1988), 319–332. Kioussopoulou, *Βασιλεύς ἢ Οἰκονόμος*,, 81-116; N. Necipoglu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, Cambridge 2009, 184-232.

32. There's almost no reference in Doukas' historical account to Lesvos where he lived for many years at the service of the Gattiluzio family. His silence probably indicates that he didn't identify himself with either the island or its ruling family.

33. Page, *Being Byzantine*, 41-42.

to the Roman descent of a person or a group with the term *γένος*[34]; he also twice mentions an *ἔθνος* of the Romans, once in the context of religious juxtaposition with the Ottomans and Islam[35] and on another occasion in associating the political misfortunes of Constantinople with those of the Romans[36]. However, Doukas has no particular interest in the historical roots of the Roman people or in the cultural features of *romanitas*. There is only one reference in his work to the (Greek) language of the Romans[37] and another one to the Roman (Greek) script[38]. It seems that even the term *γένος* sometimes has political connotations in his narrative. In the case of the Turks, the allegiance to their ruling dynasty is considered by the author as the key factor in their definition[39]. The minor importance of ethnic origin in relation to political allegiance is also apparent from his mention of the Genovese Giovanni Giustiniani, the commander of the Byzantine forces during the siege of 1453, as a general of the Romans[40].

Neither does the author link Roman identity to any "Hellenic" one. There are very few references to the ancient Greeks in the work and it is obvious that they were considered a foreign people, separated from the Byzantines by a gulf of time and religious difference[41]. Greek learning, however, is mentioned twice in the chronicle in a positive sense[42]. Two more references to "Greeks" are probably rhetorical topoi. The first one juxtaposes "Greek" and barbarian in the narration of the fate of the Byzantines held captive by the Turkish allies of John Kantakouzenos during the second civil war[43]. The second one refers to the anti-unionists, who are characterized as the "dregs of the race of the Greeks"[44]. Doukas even uses the term "Hellenic"

34. Ducas, 157, 235, 239, 315.

35. Ibid., 187.

36. Ibid., 85.

37. Ibid., 179.

38. Ibid., 235.

39. Ibid., 177: *καὶ γὰρ ὅσον τὸ κατ' ἐμέ, πολὺ πλέον τυγχάνει τὸ γένος τοῦτο τὴν σήμερον ἀπὸ πορθμοῦ Καλλιουπόλεως ἄχρι τοῦ Ἴστρου παρ' ὅσον ἐν τοῖς τῆς Ἀνατολῆς μέρεσι τὸ κατοικοῦν, λέγω τὸ ὑπήκοον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐκ τῶν Ὀθμάν.*

40. Ibid., 357.

41. Ibid., 31, 95.

42. Ibid., 135, 267.

43. Ibid., 57.

44. Ibid., 319: *ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων.*

as synonymous with "pagan" when he mentions the stance of the anti-unionists towards the church of Hagia Sophia, on the eve of the fall. He critically observes that "the great church was viewed by them as a shelter of demons and as a Hellenic (pagan) altar"[45]. Finally there is one use of the term "Ἑλληνίδα" which rather refers to the language or to the place of origin of the woman[46].

The term "Graikoi" is often used in the narration of the events in Italy during the council for the Union of the Churches[47]. In this context the author uses the traditional name that Westerners attributed to the Byzantines or to Greek-speaking people more generally. At this time the term referred not only to the language but also to the Orthodox religion of hellenophone Christians[48]. A different meaning is attributed by Doukas to "Graikoi" in the context of the debates that took place in Constantinople after the Union of the Churches. Here the author refers to the unionist priests of the city by the term "priests of the Graikoi"[49].

Doukas designates a Roman political identity that is not grounded in any connection with a Greek past, culture or origin. Furthermore, his conception of *romanitas* is defined in opposition to a stereotypical image of the Turks, which represent in his narrative the contrasting Other of the Romans. As has often been noted in the recent literature, identities are representations of the "self" which are constructed through and not outside difference. This means that it is only through the relation to the Other, to what has been called its 'constitutive outside', that the 'positive' meaning of any term –and thus its identity- can be constructed[50]. Doukas' discourse about Turkish otherness aims to emphasize and strengthen certain features

45. Ibid., 323: *Καὶ ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ὡς καταφύγιον δαιμόνων καὶ βωμὸς ἑλληνικὸς αὐτοῖς ἐλογίζετο.*

46. Ibid., 59. Cf. infra note 56.

47. Ibid., 267, 269, 317, 319.

48. S. McKee, Sailing from Byzantium: Byzantines and Greeks in the Venetian World, in: *Identities and Allegiances*, ed. Herrin - Saint Guillain, 291-300, especially 293.

49. Ducas, 319.

50. Cf. J. W. Scott, Multiculturalism and the politics of identity, in: *The Identity in Question*, ed. J. Rajchmann, New York 1995, 3-14. S. Hall, Introduction: Who needs 'Identity'?, in: *Questions of Cultural Identity*, ed. S. Hall – P. Du Gay, London 1996, 1-17, especially 4-5.

of the Roman identity. The Turks and their rulers are often characterized as barbarians[51] and believers in an impure and barbaric religion[52]. The author, recounting the early days of the Turks, observes that their success was due to their love of rapine and injustice both against their own people and even more so against the Christians[53]. He also provides a colourful image of the Turkish raids with the following words: "If they hear the herald's voice summoning them to the attack – which in their language is called aqin – they descend like a flooding river, unorganised and uninvited, without money and food pouches and most of them without spears and swords. Countless others come running, increasing to tens of thousands the number of the troops, with the majority of them carrying nothing but a club in their hands. They rush against the Christians and seize them like sheep..."[54]. The author seems to contrast this way of life with the civilized manners of the Constantinopolitans by using an old distinction between the "civilized" Romans and the "uncivilized" barbarians. This contrast between civic life and the barbarian customs of a rural world is also apparent in Doukas' negative characterization of the elite Turkish troops, the janissaries, which are described as a group of former goatherds, shepherds, cowherds and swineherds, farmers' children and horse-keepers[55].

The Turks are equally presented as an immoral and lecherous people. The author highlights this stereotypical image with a colorful description of their sexual practices: "These people are unrestrained and lustful as no other people, incontinent beyond all races and insatiate in licentiousness. They are so inflamed by passion that they never cease unscrupulously and dissolutely from having intercourse by both natural and unnatural means

51. See, for example, Ducas, 47, 57, 177, 217, 285, 307, 309 and 319.

52. Ibid., 283, 289, 319 and 375, where the author characterizes the Church of Saint Sophia after its conversion into a mosque as "altar of the barbarians and Mohamed's home".

53. Ibid., 175-177.

54. Ibid., 177: *Καὶ εἰ μόνον τὴν τοῦ κήρυκος φωνὴν ἀκούσωσι ὡς πρὸς ἐπιδρομήν, ὃ καλεῖται κατὰ τὴν αὐτῶν γλῶτταν ἀκκήν, τότε πάντες χύδην καὶ ὡς ποταμὸς ῥέων αὐτόκλητοι, ἄνευ βαλαντίου καὶ πήρας, οἱ πλεῖστοι καὶ αἰχμῶν καὶ ἀκινακῶν, ἕτεροι πεζοὶ τὴν πορείαν μυριαρίθμους παρεμβολὰς στοιχήσαντες θέουσιν, οὐκ ἄλλο οἱ πλέονες ἀλλ' ἢ ῥόπαλον ταῖς ἑκάστου χερσί. Καὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν ὁρμῶντες ὡς πρόβατα τούτους ἐξώγρων ...*

55. Ibid., 179.

with females, males and dumb animals. The people of this shameless and inhuman race, moreover, do the following: If they seize a Greek or an Italian woman or a woman of another race or a captive or a deserter, they embrace her as an Aphrodite or Semele, but they detest a woman of the same descent and of their own language as though she were a bear or a hyena"[56].

Doukas uses the same stereotypical image of the "lustful Turk" to depict the activities of the Ottoman rulers. The sultans are not only designated as corrupted tyrants, as they finally managed to usurp the imperial power, but they are also presented engaging in lascivious sexual practices. According to the author, Bayazid had gathered in his palace, against their will, many young boys and girls from several Christian states, "living idly and wantonly; he never ceased from lascivious sexual acts, indulging in licentious behaviour with men and women"[57]. It seems that these manners are considered characteristic of the Turkish rulers as there are several references to similar activities of other sultans or Ottoman princes in the work[58]. On the other hand, the author contrasts with this behaviour the habits of a typical Roman emperor such as Manuel II Palaiologos, who preferred to study the "divine words", when he rested in Constantinople unperturbed by the affairs of state, after his resignation from the throne[59].

The stereotypical image of the barbarian, infidel, uncivilized, lustful Turk strengthens the distinction between them and the Romans. The construction of identity always involves a symbolic marking of borders separating one particular group from the rest. This reference to the external "other" is essential for the construction of discourses about the superiority or the "normal" behaviour of a particular group in juxtaposition to the

56. Ibid., 59: ... *καὶ γὰρ ἀκράτητον τὸ ἔθνος αὐτὸ καὶ οἰστρομανὲς ὡς οὐδὲ ἓν τῶν πάντων γενῶν, ἀκόλαστον ὑπὲρ πάσας φυλὰς καὶ ἀκόρεστον ἀσωτίαις, τοσοῦτον γὰρ πυροῦται, ὅτι καὶ κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν ἐν θηλείαις, ἐν ἄρρεσιν, ἐν ἀλόγοις ζῴοις ἀδεῶς καὶ ἀκρατῶς μιγνύμενον οὐ παύεται· καὶ ταῦτα τὸ ἀναιδὲς καὶ ἀπάνθρωπον ἔθνος, εἰ Ἑλληνίδα ἢ Ἰταλὴν ἢ ἄλλην τινὰ ἑτερογενῆ προσλάβηται ἢ αἰχμάλωτον ἢ αὐτόμολον, ὡς Ἀφροδίτην τινὰ ἢ Σεμέλην ἀσπάζονται, τὴν ὁμογενῆ δὲ καὶ αὐτόγλωτον ὡς ἄρκτον ἢ ὕαινα βδελύττοντες.*

57. Ibid., 87: *αὐτὸς δὲ καθήμενος καὶ κατασπαταλῶν οὐκ ἐπαύετο ἀφροδισιάζων, ἐν ἀῤῥένοις ἀσελγαίνων καὶ θήλεσιν.*

58. Ibid., 201, 212, 249.

59. Ibid., 229.

inferiority or the "abnormal" activities of others[60]. The negative features attributed to the Turks contrast with several implied positive qualities that, according to the author, should characterize Roman people. Doukas implies that the Romans should be loyal to their own "pious kings", their own religion and the city of Constantinople and not to "lustful tyrants". The author emphasizes the ethnic and cultural boundaries between the two groups in order to strengthen the political identification of the Byzantine Romans with their city[61]. He designates an ideal utopic image of a *romanitas* closely linked with a civic way of life and a set of political and religious values which are also perceived in an urban context and in juxtaposition to the "abnormal" behaviour of the Turks. His discourse is also inherently defensive since it rises and gains its strength through the contrast with another group which is perceived as a threat to the survival of the Romans.

But how does Doukas interpret the Turkish victories over the Byzantines and their conquest of Constantinople, which marked the end of the Roman state? The author argues that Turkish aggression was a punishment from Divine Providence for the sins of the Christians. According to him, other conquered Christian peoples were punished for their continuous insurrections against the Romans, while the latter had to be chastened for their sinful behaviour when Michael VIII Palaiologos ascended the throne. At first they took oaths to defend John IV Laskaris and never to join Palaiologos in rebellion, but later they completely reversed their oaths by embracing Michael VIII as their king after blinding the former young emperor[62]. This traditional Christian view of history as the work of Divine Providence is a recurrent theme in Doukas' chronicle. Several events are interpreted through

60. Cf. Scott, Multiculturalism, 6.

61. The strong political framework of ethnic distinctions has been emphasized in the rich literature about medieval identities. Political discourses often project an ideal cultural and linguistic homogeneity, invent myths about the common origin of the members of the community and designate the geographical and ethnic boundaries of the royal authority. See for example W. Pohl, Introduction. Strategies of Distinction, in: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, ed. W. Pohl – H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 1998, 1-15. H. W. Goetz, "Introduction", in: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ed. H. W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl, Leiden – Boston 2003, 1-11.

62. Ducas, 49.

the intervention of a governing or chastening Providence[63] or even as a manifestation of God's wrath for human sins[64]. The way in which the Turks, according to Doukas, eventually managed to enter Constantinople through a small unguarded gate is also interpreted within the same conceptual framework. The author recounts the fierce Byzantine resistance on the city walls during the final Turkish assault and he comments that "(the Romans) were at fault, as God willed that the Turks would be brought in by another way"[65].

The role played by Divine Providence in the narrative stresses the didactic character of his chronicle. However, there is no reference in his work to the traditional medieval conception of human history as a sequence of four empires or earthly kingdoms. Doukas seems to keep a distance from this linear and eschatological perception of history, which identified the fall of Constantinople with the end of the fourth empire and thus with the Apocalypse and the expected end of the world[66]. His scant interest in prophecies is evident from the very few references to portents in the work. The author recounts in detail a dream of Murad II foretelling his own death[67] and he also refers to the appearance of a comet before the battle of Ankara (1402) – although he does not explicitly correlate it with the defeat of Bayazid[68]. Moreover, it has already been noted that his long lamentation on the fall of Constantinople forms a commentary on the event rather than an exposition of prophetic utterances[69]. On the other hand, Doukas sometimes criticizes the superstitions of the people of Constantinople and their beliefs

63. See, for example, ibid., 47, 87, 177, 283, 359.

64. Ibid., 271, 363, 365.

65. Ibid., 359: *ἔλαθον, δι' ἄλλης ὁδοῦ τούτους εἰσάξας ὁ θελήσας Θεός.*

66. For the eschatological thought in late Byzantium see *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, ed. B. Lellouch – S. Yerasimos, Paris 2000. P. Guran, Eschatology and political theology in the last centuries of Byzantium, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 45 (2007), 73-85. For the Byzantine apocalyptic tradition see, in general, P. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley 1985. P. Magdalino, The history of the future and its uses: Prophecy, policy and propaganda, in: *The Making of Byzantine History*, ed. R. Beaton – Ch. Roueche, London 1993, 3-34.

67. Ducas, 285-287.

68. Ibid., 93-95.

69. Ibid., 385-391. Cf. Turner, Pages, 358.

in prophecies about the expected end of their kingdom[70]. It seems that in his view the end of human history is not predictable and that God's plans for the future of the Roman people remain unknown.

Historical works reconstruct experiences through their narrative representation, elaborating in the process a relationship between the narrator, the past and a community of readers. Thus they become means of identifying a person or a group within a broader context, not only providing answers to questions of identity but also outlining plans for future actions[71]. Doukas' historical narrative deals with the memory of 1453 by insisting on a particular political identity which is closely associated with a perception of Constantinople as a Roman and Christian city-state. This discourse gains its strength through the contrast it makes with a stereotypical image of the Turks. Moreover, Doukas' conception of history as the work of Divine Providence is not directly linked to an apocalyptic discourse that identified the fall of Constantinople with the expected end of the earthly world. His view is very close to that held by Thomas Palaiologos, the cardinals Isidore of Kiev and especially Bessarion who sought a Western crusade against the Turks in order to restore the Byzantine state. The fall of Constantinople was interpreted by them as a loss to the "infidels" of a Christian European city that had to be recaptured. This political program for the 'Hellenic rescue' remained alive for at least two decades after the Ottoman conquest of Constantinople and circles of unionist intellectuals in Italy and in Latin Greece actively promoted it. Pope Pius II even declared an anti-Turkish crusade in 1458 but he eventually found no support from the Western monarchs, who were all divided by various disputes[72]. It seems that Doukas' historical narrative, which associated a version of *romanitas* with the Christian city-state of Constantinople, was addressed mainly to this circle of readers.

On the other hand, the historical work of George Sphrantzes was written

70. Ducas, 299, 365.

71. On the interaction between a text and the world of its readers see, in general, P. Ricoeur, *Time and Narrative*, v. III, trans. by K. Blamley – D. Pellauer, Chicago 1988, 157-179. R. Chartier, Le monde comme representation, *Annales E.S.C.* 44/6 (1989), 1505-1520.

72. S. Ronchey, Orthodoxy on Sale: the Last Byzantine, and the Lost Crusade, in: *XXI International Congress of Byzantine Studies, Plenary Papers, London 21-26 August 2006*, vol. I, Aldershot 2006, 313-342. For the term "Hellenic rescue" see ibid. 322.

by a moderate anti-unionist, who opposed the Union of the Churches mainly for political reasons as he believed that it had led to the Turkish reaction and finally to the conquest of Constantinople[73]. His chronicle, which covers the period between 1413 and 1477, has been characterized as "memoirs" since it is basically a record of his own experiences. The author narrates his personal life and gives an account of his actions as a high-ranking official in the service of Manuel and Constantine Palaiologos. After the fall of Constantinople he served Thomas Palaiologos in the Peloponnese and ended up in Corfu where in 1468 he became monk. In the 16th century, the metropolitan of Monemvasia, Makarios Melissenos, compiled an extended version of the work which is known as the *Maius* Chronicle[74].

In contrast to Doukas' narrative, Sphrantzes makes no reference to civic political life or to Constantinople as a Roman and Christian city-state. A passage where the author mentions that the Palaiologos family ruled over Constantinople for one hundred ninety-four years, ten months and four days is perhaps the only exception[75]. However with this wording Sphrantzes could simply refer to the reign of the dynasty over the Byzantines since the beginning of this period coincides with the coronation of Michael VIII in 1258, three years before the recapture of Constantinople in 1261. There's also no negative image of the Turks in the chronicle and simply the typical phrase "lord of the impious" is often used for the Ottoman sultan[76]. Moreover Sphrantzes avoids almost any use of the term "Roman" or its derivatives, with the exception of two references in the context of

73. Georgii Sphrantzae, *Chronicon*, ed. R. Maisano, Rome 1990, 80 (hereafter: Sphrantzes): ... *ἡ τῆς συνόδου δουλεία αἰτία μία καὶ πρώτη καὶ μεγάλη εἰς τὸ νὰ γένηται ἡ κατὰ τῆς Πόλεως τῶν ἀσεβῶν ἔφοδος καὶ ἀπὸ ταύτην πάλιν ἡ πολιορκία καὶ ἡ αἰχμαλωσία καὶ τοιαύτη καὶ τοσαύτη συμφορὰ ἡμῶν*. The author also uses a metaphor to highlight his own view on the Union of the Churches. He declares his preference for the old central street of Constantinople (Μέση ὁδὸς) which ends at the church of Hagia Sophia instead of a new street discovered by others. Cf. Sphrantzes, 80.

74. On Sphrantzes see especially Maisano, *Chronicon*, 1*-51*. M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* (WBS XXII), Vienna 1999, 331-43 and Philippides - Hanak, *The Siege*, 139-152 with detailed references to older literature.

75. Sphrantzes, 134: *Ἤρχον δὲ καὶ ἐβασίλευον ταύτην δὴ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ τούτων γένος τῶν Παλαιολόγων χρόνους ἑκατὸν ἐνενήκοντα τέσσαρας καὶ μῆνας δέκα καὶ ἡμέρας δ΄*.

76. Ibid., 170, 176: *ὁ τῶν ἀσεβῶν ἐξάρχων*. Cf. ibid., 188, 192: *ὁ τῶν ἀσεβῶν ἄρχων*.

conflicts in the Peloponnese. Here the author juxtaposes the "miserable" Romans to the "most evil and naïve race of the Albanians"[77], recounting the ambiguous stance of the latter during the confrontation between Thomas and Demetrios Palaiologos, and he also mentions the cooperation of some Romans in Patras with the Venetians against the Turks in 1464[78]. There's also no reference to *Ἕλληνες* or *Γραικοὶ* in the chronicle or to any event of the ancient Greek or Roman past.

Furthermore, Sphrantzes does not narrate the events of the siege of Constantinople or the last fierce battle on the walls before the final Turkish victory. He simply records the date and the hour of the fall of the city and the death of Constantine Palaiologos, remarking that at that time he was not himself present as the emperor had sent him to another area of Constantinople[79]. This silence is striking, especially if we take into account his role as an elder statesman and member of the Byzantine ruling elite.

His own high social status and his close links with the imperial family are often stressed in the chronicle. Sphrantzes emphasizes his personal connection with Constantine Palaiologos by using the typical phrase "my despot/king and my master" for the last emperor[80]. Besides his own king, the rulers of Trebizond also bear the royal title in his historical narrative, thus probably indicating the byzantine origin of their power[81]. The author often uses the first person plural (ἡμεῖς) when he mentions his own activities as an official implying that he acted as an agent of a ruling elite around

77. Ibid., 154.

78. Ibid., 178.

79. Ibid., 134: *Καὶ τῇ κθ-η μαΐου, ἡμέρᾳ γ-η, ὥρᾳ τῆς ἡμέρας ἀρχῇ, ἀπῆρε τὴν Πόλιν ὁ ἀμηρᾶς. ἐν ᾗ ὥρᾳ καὶ ἁλώσει τῆς Πόλεως καὶ ὁ μακαρίτης αὐθέντης μου κῦρ Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Παλαιολόγος σκοτωθεὶς ἀπέθανεν, ἐμοῦ πλησίον αὐτοῦ οὐχ εὑρεθέντος τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, ἀλλὰ προστάξει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν δῆθεν ἄλλου μέρους τῆς Πόλεως.* This absence of any reference to the military operations has led some scholars to the assumption that there may actually have been a separate lost diary written by Sphrantzes which was later used by Makarios Melissenos for the lengthy narration of the siege in the *Maius* chronicle. However, it now seems certain that the main source of Melissenos' account was the letter sent to Pope Nicholas V by the bishop of Chios Leonardo Giustiniani. See on the subject Philippides - Hanak, *The Siege*, 144, 148-149 with references to older literature.

80. See, for example, Sphrantzes, 40, 42, 60, 62, 76, 106, 112, 132, 134, 138.

81. Ibid., 30, 108, 172.

the emperor[82]. The lengthy narration of a debate between some lords and Constantine Palaiologos about court hierarchy is also revealing of his interest in occupying a higher position very close to the ruler[83]. Sphrantzes presents himself to disagree with the appointment of two of Lucas Notaras' sons in high offices as he was worried about his own status[84]. This attitude was typical of the members of the Byzantine elite, who always sought ways to climb up in the court hierarchy and gain the imperial favour.

It seems that the Fall was experienced by him as a dramatic event that also caused the collapse of his own world. The big rupture between the present and the past was a traumatic situation that he could not easily handle. The events of the siege of Constantinople were the turning point in this transition and the absence of any reference to them in the chronicle could be interpreted as a conscious choice, wishing as he did to forget them. The Fall left an indelible mark on his life and made the years that he had spent as an elder statesman a lost "golden" age which was ended violently by the Turkish conquest of the Byzantine capital.

Sphrantzes deals with this traumatic situation by relying mainly on his strong Christian faith. He views himself as a faithful Christian who had to suffer patiently in his life and be chastened by God for his sins. The author begins his chronicle by stating that it would have been well for him if he had not been born or if he had died in his childhood[85] and this statement is further clarified thereafter. Sphrantzes narrates several tragic incidents in his personal life, such as the loss of his five children, his capture by the Turks during the fall of Constantinople[86] and the suffering from a serious illness in his last days[87]. All these events are interpreted by him as divine punishments for his own sins. A strong interest in religious matters is further revealed by several scriptural references in the work and by a lengthy report of the life and miracles of his godmother, Saint Thomais[88]. Sphrantzes also cites his own formal expression of faith when he became monk and retired to a

82. For example, ibid., 40, 170, 176.
83. Ibid., 124-130.
84. Ibid., 128.
85. Ibid., 4.
86. Ibid., 134.
87. Ibid., 182, 194.
88. Ibid., 46-52.

monastery in Corfu, where he finally ended his life[89]. Finally the concluding remark of the work indicates the typical Christian mental horizons of the author: Sphrantzes wishes that he will not be deprived of God's compassion in the Final Judgement since he has used all available means to purify his soul[90].

The absence of almost any reference to a *romanitas* also implies that the authority of the Romans was regarded as a temporary and earthly state of affairs and that Orthodox Christians should continue their lives until the expected end of the world and the coming of the heavenly kingdom. The older surviving manuscript of the work dates from the late sixteenth century but it seems that it already had a wide circulation at that time as it constituted the core of a Peloponnesian brief chronicle written in 1512[91]. The compilation and the circulation of the so-called *Maius* Chronicle (1573-1576) further widened the influence of the narrative. Makarios Melissenos, the compiler of this long version, explicitly familiarized his audience with the succession of kingdoms in human history: "As the kingdom of the Assyrians was overthrown by the Babylonians and theirs by the Persians and the Persian kingdom by the Macedonians, and theirs by the Romans so the Roman kingdom was overthrown by the Ottomans. The end of the Ottomans or otherwise of the Muslims will come at an appropriate and predefined time as they will be overthrown by the blonde race"[92].

During the 15th century the Patriarchate clearly followed its own policy seeking ways to coexist with the Ottoman power thus ensuring its own influence over the Balkans and the eastern Europe[93]. Several anti-unionist intellectuals expressed views similar to Sphrantzes' outlook, dissociating the

89. Ibid., 184.

90. Ibid., 194.

91. Maisano, *Chronicon*, 65*-67*.

92. Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477. In annexă Pseudo-Phrantzes. Macarie Melissenos Cronica, 1258-1481*, ed. V. Grecu, Bucharest 1966, 462: ... *ὥσπερ τοίνυν ἡ τῶν Ἀσσυρίων βασιλεία κατελύθη ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων, τῶν δὲ Βαβυλωνίων ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἡ δὲ Περσῶν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ἡ δὲ Μακεδόνων ὑπὸ Ῥωμαίων, οὕτως καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων κατελύθη ὑπὸ τῶν Ὀτθουμαλίδων. Τῶν δὲ Ὀσμανλιδῶν, ἤτοι Ὀτθουμαλίδων τῶν καὶ Ἀγαρηνῶν τέλος ἕξει ἐν τῷ προσήκοντι καὶ ὡρισμένῳ καιρῷ καὶ καταλυθήσεται ὑπὸ τοῦ ξανθοῦ γένους.*

93. Cf. Kioussopoulou, *Βασιλεύς ἡ Οικονόμος*, 58-77.

future of the Orthodox Church from the fortunes of the Byzantine state. Joseph Bryennios, for example, distanced himself from the Roman imperial legacy and considered Constantinople as mainly a religious centre of the Orthodox world. Moreover, he perceived his contemporary city as almost a large complex of monasteries and churches with strict hierarchies under the rule of the patriarch, who cared for the souls of the faithful[94].

The same view was held by the first patriarch of Constantinople after the Ottoman conquest. George Gennadios-Scholarios avoided any reference to Romans in his writings after 1453 thus disconnecting the present of the Orthodox community from the Byzantine imperial past. His main political goal was to designate a religious *Oikoumene* with Constantinople at the centre that unified the scattered Orthodox Greek-speaking communities. In this way the patriarchate could be incorporated in the Ottoman system of governance as the overseer of the Orthodox subjects of the sultan[95]. Scholarios in a lament for the fall of Constantinople familiarizes his flock with the new political context by stating that the paradise should be considered as the "true" homeland of the Orthodox Christians while the sufferings of the earthly life should be viewed as just a temporary condition[96].

Sphrantzes' silence about *romanitas* is another example of the same Orthodox view that deviated from the Roman political tradition. It seems that the author of the so-called *Minus* chronicle relied on his strong Christian

---

94. P. Gounarides, Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής, in: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους»*, ed. T. Kioussopoulou, Herakleion 2005, 133-145. Cf. Ἰωσὴφ Βρυεννίου, 'Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος', ed. N. Tomadakes, *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 1-15.

95. For Scholarios' view on the future of the Orthodox community after 1453 see M. H. Blanchet, *George Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris 2008. Cf. A. D. Angelou, 'Who am I?' Scholarios' answers and the Hellenic Identity', in: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. C. N. Constantinides – N. M. Panagiotakes – E. Jeffreys – A. D. Angelou, Venice 1996, 1-19, E. A. Zachariadou, The Great Church in Captivity 1453–1586, in: *Eastern Christianity* , ed. M. Angold (Cambridge History of Christianity V), Cambridge 2006, 169-186.

96. Georges (Gennadios) Scholarios, *Oeuvres complètes*, v. 4, ed. M. Jugie – L. Petit – X. A. Sidéridès, Paris 1935, 223: *... εἰ μέλλοιμεν τῆς ἀληθοῦς πατρίδος ἐπιτυγχάνειν, οὐδὲν ἡμᾶς λυπήσει τὰ πάθη τῆς παροικίας ...* .

faith in order to face the new situation that emerged after the Fall and the collapse of his own world. The comparison with the chronicle of Doukas reveals the deep rupture between the unionists and the anti-unionists regarding not only religious issues but also the future of the Byzantine people. While some of the former continued even after 1453 to view Constantinople as a Roman and Christian city that had to be recaptured, the latter disregarded the Roman political legacy and relied mainly on their Orthodox world view.

Ανασημασιοδοτωντας την Ρωμαϊκη Ταυτοτητα μετα την Αλωση: Προσληψεις της Ρωμαϊκοτητας απο τον Δουκα και τον Σφραντζη

Το άρθρο πραγματεύεται βυζαντινές προσλήψεις της ρωμαϊκότητας αμέσως μετά το 1453, εστιάζοντας στις ιστορικές αφηγήσεις του Δούκα και του Σφραντζή. Ο Δούκας προβάλλει συστηματικά μια πολιτική ρωμαϊκή ταυτότητα που συνδέεται με την Κωνσταντινούπολη και ορίζεται σε αντιπαράθεση προς μια στερεότυπη εικόνα των Τούρκων, οι οποίοι αποτελούν τον κατεξοχήν «Άλλο» στην αφήγησή του. Οι απόψεις του είναι παρόμοιες με εκείνες πολλών ενωτικών διανοούμενων που προωθούσαν μετά το 1453 ένα σταυροφορικό πολιτικό πρόγραμμα ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης και επανίδρυσης του Βυζαντινού κράτους. Αντίθετα ο Σφραντζής αποφεύγει τις αναφορές στον όρο «Ρωμαίος» και στα παράγωγά του. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης βιώθηκε από τον ίδιο ως μια τραυματική κατάσταση, ένα οριακό γεγονός που σηματοδότησε το ιστορικό τέλος του Ρωμαϊκού κράτους και σημάδεψε την πορεία της δικής του ζωής. Ο Σφραντζής αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως ένα πιστό ορθόδοξο χριστιανό που τιμωρήθηκε από τον Θεό για τις αμαρτίες του. Οι αντιλήψεις του είναι τυπικά ορθόδοξες, καθώς ανθενωτικοί διανοούμενοι του 15ου αιώνα συχνά αποστασιοποιούνται από την ρωμαϊκή πολιτική κληρονομιά και αποσυνδέουν το μέλλον της κοινότητας των ορθοδόξων από τις τύχες του Βυζαντινού κράτους.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

Review Article

Juan Signes Codoñer, *The emperor Theophilos and the East, 829-842. Court and frontier in Byzantium during the last phase of Iconoclasm* [Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, vol. 13, Ashgate 2014] pp. X + 518. ISBN 978-0-7546-6489-5

This is a lengthy book (X + 518 pages, with a chronology of Theophilos' reign at pp. 461-466, a Bibliography at pp. 467-506 and an Index at pp. 507-518). The bibliography is extensive but incomplete, with the most notorious absences being those of P. Yannopoulos[1] and Patricia Karlin-Hayter[2], both well known specialists on these topics, besides Každan's relative studies in Russian and some, rather serious in my view, studies in modern Greek (contemporary Greeks speaking almost the same language with the Byzantines [Krumbacher], can in some cases better understand the connotation of Byzantine sentences – not the immediate translation that can be accessible to everyone – that a modern translation is unable to interpret). These absences can be partially explained by the current method of ascribing to the most recent researcher (Pratsch) what has been said much earlier (Bury), e.g. on the patriarch Theodotos Melissenos Kassiteras (815-821). In other words, it is a book written mainly on the basis of the most recent bibliography, somewhat neglecting the older – and in most cases classic–bibliography.

On p. 4 the author (henceforth JSC) rightly states that what is needed "is mainly a more careful approach to the texts that must consider the aims and scope of their authors, the source they used or the literary codes that unavoidably determined

1. P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles,* Louvain 1975.

2. P. Karlin-Hayter, Etudes sur les deux histoires du règne de Michel III, *Byz* 41 (1971), 460-474.

their task". We should also add their political and social context since medieval sources interpret matters rather differently than we do today. Immediately after that, on p. 5, JSC correctly cites Speck (*Kaiserliche Universität* but in many places he cites only the title in abbreviation without the page number,) on the slander against the Iconoclasts, though he omits Ostrogorsky's pioneer work (*Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites,* Breslau 1929), which constitutes the origins of Speck's thoughts. But we must clarify since the very beginning that JSC's favouritism of *Theophanes Continuatus* (since his early days) vis-à-vis Genesius[3] is fully justified, as Genesius' narrative is substantially less credible than that of the *Theoph. Cont.* as Každan pointed out. Besides, JSC deals mostly with elucidating relations between persons, e.g their iconoclast or their iconodule beliefs, but very rarely advances further, that is, to the political or social relations regarding different social groups, or relations between persons within a particular social group (e.g. the age of Theophilos' five daughters, p. 118 and many other points). Returning to p. 1, one has to keep in mind that Theophilos enjoyed a relatively mild treatment not only vis-à-vis Leo III, Constantine V and Leo V, but also vis-à-vis his own son Michael III (a point of great importance). This means that under the Macedonian emperors the first criterion of evaluating emperors was not their iconoclast or iconodule attitudes, but some other criteria.

The chapter on Iconoclasm in the empire (p. 20 ff.), followed by "socializations" under Constantine V, in Greek *κοινώσεις* in Theophanes, 440,5, 443,1-3, 448,26 and 489,12 (the last refers to the reforms of Nikephoros I who in many aspects followed iconoclast-like social policies without an ideological cover), is contemporary with the almost complete agrarization of the eastern provinces. The agrarian populations now followed their natural leaders, the Isaurian warlords (*strategoi*). Since the latter accepted the restoration of images at Nicaea II (787) there began the revolts of inferior officers leading agrarian populations (e.g. *turmarchs* of the Armeniacs in 792, Thomas the Slavonian who was also a *turmarch*) without any iconoclast cover. As the new social elite (military leadership and higher clergy) proved too strong to be overthrown, Leo V and Theophilos made a doomed attempt to re-install Iconoclasm. All this has been established.

Regarding the Anatolian themes, at the very beginning, only the Anatolics, the Thracesians and the Bucellarians embraced Iconoclasm openly. The Opsikians

3. A. P. Každan, Iz istorii vizantiiskoi chronografii X v. "Kniga carei i žizneopisanije Vasilija", *Viz. Vrem.* 21 (1962), 95-118.

(mainly infantry, *τὰ κατὰ τὴν Βιθυνίαν πεζικὰ*) and the Armeniacs, who had a pronounced ancient-like appearance[4], were against Iconoclasm (see the case of Artabasdos and his military followers). Leo V and Theophilos had to face a social context very different from that of the eighth century. Thomas the Slavonian led a very broad but mostly agrarian uprising against Michael II, under whose nominal domination were the following individuals: the patriarch Anthony Kassymatas (821-837), the *synkellos* John the Grammarian, the patricians Olbianos of the Armeniacs and Katakylas of the Opsikians, the ex-patriarch Nikephoros, and the "bulwark" of iconodule Orthodoxy, Theodore Studites. From all these leaders, so to speak, of the iconodule ruling class, only the future patriarch under Theophilos, John the Grammarian (837-843), would later express iconoclast beliefs. Thomas and his partisans (pp. 24-25) seem to have been convinced that under Michael II there was hope of returning to an eighth century pattern of governance. Thus, ingeniously in my view, JSC concludes (pp. 25-28) that Thomas was a "superficial" image worshipper; on the other hand, the so-called iconoclast emperor Michael II seems to have been known well to whom he owed his crown, position and authority. Though a native of Amorion in the Anatolic theme, Michael II was hated by the entire army of that theme[5].

Further, on p. 34 it must be pointed out that a *τουρμάρχης τῶν φοιδεράτων*, apparently the most well-known *turmarch* of the Anatolic theme, acted as second-in-command in the region. Besides Leo the Armenian and Thomas the Slavonian, we have a third *turmarch* of the *foederati*, most probably in the first half of the ninth century[6]. In fact (pp. 40-45) JSC seems to adopt an intermediate or mitigated position to the effect that Thomas began his rebellion under Leo V and extended it under Michael II. One can agree on the participation of Paulicians in Thomas' army but the assertion that his army was an army of barbarians could hardly be compatible with the fact that this army was eager, if not anxious, to conquer a town or city. According to *Theoph. Cont.* (p. 67), "they did not expect that their

4. (Collective work), *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και την προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος -11ος αι.),* Athens 1998 [hereafter: *ΜΑΘ*].

5. Genesius, 23: *μισητὸς παρὰ παντὸς τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν στρατεύματος.* Cf. also Theoph. Cont., 52.

6. Nasir (?), *σπαθάριος, τουρμάρχης τῶν Φοιδεράτων* (G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals,* I, Basel 1972, no 3148). Cf. F. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jh.,* Berlin 1985, 120, n. 5.

domination should be restricted in country areas for so long" (*οὐκ εἰς τοσοῦτον χρόνον ἐκταθῆναι τὴν αὐτῶν ἐν τοῖς ὑπαίθροις διατριβὴν προσδοκήσαντες*). And, by anticipation (p. 56 and Ch. 13.2), the fact that the Studites sided with Michael II is a "*clear proof that Michael's Constantinopolitan camp was an iconophile camp beyond any doubt*". There is not a single moment in Byzantine history in which the Studites did not support orthodox, that is, Roman views.

Further: in Section II (pp. 61 ff.) one could add some indispensable studies, such as Každan's and Vlyssidou's[7], from which it emerges that the aristocracy around Theophilos and especially around Michael III was Armeno-Paphlagonian and not simply Armenian (if we take into account what the *Life of Theodora* 2, 2-3, p. 257, tells us). Regarding pp. 53 and 89-90 it seems that amongst the Anatolian themes of the eighth and ninth centuries the Opsikion and the Armeniakon (both loyal to Michael II during the revolt of Thomas) were somewhat more "ancient shaped" and consequently less prone to welcoming novelties compared with the daring "iconoclast" themes of the Anatolikon and the Thrakesian. Such distinctions could be useful, in my view, in order to avoid lengthy, detailed accounts on the basis of "iconoclast" or "iconophile" persons. Despite the fact that the letter of Michael II to Louis the Pious points out the continuity with the reign of Leo V (and not the opposite), the sources underline that Michael was elected because he was the liberator of the "novelties" imposed by Leo V, that is, iconoclast militarism. Under this scope the execution of the murderers of Leo V by Theophilos signifies the approval by the latter of Leo V's policies and not only the image of justice. Apparently Michael II was insecure since he was surrounded during the years 821-823, something that could lead to very interesting speculations of the "accidental death of Gregory Pterotos" (pp. 71-72). Connected with all the previous, even Michael II's marriage with Euphrosyne could be understood as an attempt to underscore not only his allegiance to the policies of Constantine VI, but also to those of Eirene the Athenian. In general, the aims and intentions of social groups offer, in most of cases, better insight than those of isolated persons whose acts can sometimes deviate from their original dependance.

---

7. A. P. Každan, *Armianie v sostave gospodstvuyuŝĉego klassa v IXom i Xom veke,* Erevan 1975 and Idem, *The Armenians in the Byzantine Ruling Class, predominantly in the Ninth through the Twelfth Centuries, Medieval Armenian Culture,* Chico California 1983, 439-451 as well as B. Βλυσιδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.). Έρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια αντιμετώπισης της αρμενο-παφλαγονικής και της καππαδοκικής αριστοκρατίας,* Thessaloniki 2001.

The only certain evidence we have about the patriarchs of the ninth century is that all of them from Tarasios (784-806) to Photios (858-867) were of noble origin, something suggesting that the upper clergy belonged to the aristocracy (old and new, according to the terminology of the so-called *Chronicle of 811*: *ἄρχοντες ἀρχαῖοι τε καὶ νέοι*). Whether they were iconoclasts or iconophiles is a secondary matter given the circumstances of the time. According to the same principle, the "national' or "tribal" origin of each individual is useful but of less importance. The epithet "Amalekite" is in most cases used to designate someone hostile to the "chosen people".

On p. 89, besides the *PBMZ,* complete lists of the generals of the Anatolian themes (and of all their subordinate officials) are given in *ΜΑΘ*[8]. Regarding pp. 92-98, the reference provided by the Logothete: *ὀνομαστότατος στρατηλάτης πάντων τῶν ἐν Ἀνατολῇ* suggests that Manuel could have commanded both the Anatolikon and the Armeniakon (as a *μονοστράτηγος*) and that this high-ranking post may have incited him to rebel against the emperor, or at least to be suspected of fomenting a rebellion. We may be argue about the exact date of the campaign against Zapetra but the substance is to be detected in the relations not between mere persons, but between persons on one side and institutions on the other. A further and useful observation: the apparent identity between the names *Γυβέρι* (the noble Cappadocian family of the ninth century) and *Γοῦβερ* can be better understood by connecting them with the so called *Life of Eirene of Chrysobalantou*[9]. Thus Manuel was most reasonably despised by the Armeno-Paphlagonian aristocracy. That goes together with author's conclusions (pp. 99-101) that Manuel agreed with the policies of Leo V and Theophilos but not with that of Michael II (who was supported by the aristocracy, I should add).

Now all this has been accepted since Každan wrote that *Theoph. Cont.* (with all its deficiencies due to the constraints of historiography in the tenth century[10])

8. *ΜΑΘ,* 351-489.

9. Ed. Rosenqvist, *Uppsala* 1986 (BHG 952), Introduction, p. XXXII, n. 27, wrongly cited as Bulgarians. 3, p. 10, 25-12,3. In the texts of Cont. Georg. Mon., 833 and Leo Gramm., 247, both speaking of the Logothete of the Dromos in 866, we read *Γοῦμερ* instead of *Γοῦβερ* something that might be due to a simple palaeographical confusion.

10. The formula "Armeno-Paphlagonian" and not merely "Armenian" (concerning the Krinites–Musele, Doukai, Martinakioi, Baboutzikoi and others) was established by Vlyssidou who demonstrated the endeavours of the Macedonian emperors to support and elevate the position of the Cappadocian aristocracy (Phokades, Maleinoi, and to a certain degree, also

is a much more reliable source than Genesios, whose account is on occasion vague and inaccurate. Thus if Genesios had Pontic roots (p. 113) then he was an Armeno-Paphlagonian, and his text (written under Macedonian supervision in the tenth century) is clearly pro-Amorian until 855. But if we accept the term Armenian, we could easily miss the political context of the time and turn to nationalistic speculations[11]. Nationality had no significant role almost throughout the whole of Byzantine history.

On p. 119 it must be reiterated that according to Ibn-al–Athir (Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, 360), Alexios Musele was called "roi des Grecs de Sicile". This could be important since Alexios was not present during the first triumph of Theophilos and the emperor chose him as a groom for his youngest daughter. Especially towards the end of his reign (pp. 124-126). Theophilos must have felt somewhat inundated by the increasing influence of his wife's relatives (Bardas and Petronas) and submitting step by step central power. Theophilos's Iconoclasm was (to a certain extent) a reaction against the onslaught of the Armeno-Paphlagonian aristocracy but his attempt achieved almost nothing judging by speech he addressed to the senate from his deathbed[12], a speech aimed only to solidify his succession by Michael III (born in 840). In my view there is no evidence that the family of Theodora constituted a reliable basis for his power (Petronas had already been severely punished, flogged according to some sources[13]). In fact, he must have felt powerless vis-à-vis the onslaught of the new, steadily rising (and Iconophile) aristocracy (soThümmel, *Bilderstreit und Bilderlehre,* cited by the author, p. 126, n. 4).

Moreover and speaking of military commands under Theophilos, it could be added (pp. 126-136) that Manuel must have been the *domestic of the scholae* between 830 and 838[14], while Theophobos must have been only a patrician.[15] Apparently he

---

the Argyroi). After the latter's decay towards the end of the tenth century, the Armeno-Paphlagonians would re-appear in strength mostly under the Doukai, the Komnenoi and the Dalassenoi.

11. Vlyssidou, *in Σύμμεικτα* 10 (1996), 75-103.

12. Theoph. 138. Skylitzes, 79.

13. *Τύπτει κατὰ τὰ νῶτα σφοδρῶς.* Leo Gramm., 216. Cont. Georg. Mon., 794. Pseudosymeon, 628.

14. Theoph. Cont., 113, 120, 127. Skylitzes, 67-68, 75, 81, passim. Cont. Georg. Mon., 798, 802.

15. Genesius, 38 and 40. Theoph. Cont., 112. Skylitzes, 67.

was never promoted to the rank of a *domestic* of the guard units[16]. When contrasted with Manuel's fortune, this observation might be of some importance at a time when high military commands were entrusted to close imperial friends. This goes together with the statement of Genesios (p. 42) on the (alleged?) *συκοφάνται*, rightly pointed out by the author (p. 134), but the question remains open.

Ch. 9 of section III (pp. 137-143) seems a useful introduction to the political and military use that Theophilos made of contemporary eastern religious movements against the Caliphate. Here (p. 137) it could also be noted that the main support of the Armenian Chalcedonians on Byzantine soil came from the ancient (apparently since 628) theme of the Armeniacs, mostly labeled as *φιλόχριστον* (=Chalcedonian) and never iconoclast with its most illustrious example, that of "emperor" Artabasdos (741-742). In ch. 10 (pp. 145-152) JSC opposes H. Grégoire's view that Nasr and Theophobos were the same person based mostly on a distinction between Arab letters (p. 146) and the date of Nasr's flight to Byzantium (833, 834 or 837). These are useful speculations and considerations but they are accompanied by verbs such as "I think", "I suspect" and "I consider", which show that he puts forward his views with reservations. It also has to be pointed out that the *turmarchs of the Phoiderati* in the ninth century and earlier were subjected to the theme of the Anatolics (as also the *turmarchs of Sozopolis*) and not of the Armeniacs, something that could be more fitting because Persian detachments such as *phoiderati* in the Anatolic theme[17] could not be totally excluded, being a rare case (p. 152).

JSC puts forth own approach at many instances. In ch. 11 (pp. 153-172) he rightly states that Theophobos was one of the people that Theophilos trusted most. This is indirect proof that Theophilos distrusted his wife's relatives (i.e. the rise of the so-called Armeno-Paphlagonian aristocracy). The detailed account of his birth, the social status of his parents, and further justifications of Theophobos' fame going back to Jesus Christ (*proskynesis* of the newborn); The refutation of Grégoire's assertion that the monks forged these details (version B must be true according to parallel passages found in Genesios and *Theophanes Continuatus,* pp. 154-161, trying to prove that the *Theoph. Cont.* followed the version A of the *Life*). In any

16. There is no clear evidence on the domestics from 838 (Manuel domestic) and 856, when Bardas is promoted to this rank.

17. That would mean that *Phoiderati* were recruited and enlisted from eastern nations while in early Byzantine times they were mainly (if not exclusively) western, predominantly Goths.

case, the facts regarding the childhood of Theophobos (how many years passed until Theophobos was raised to the rank of *patrikios*) are ambiguous criteria. Contacts through embassies of the Persian Khurramites only allegedly may be "identified". An excursus on ancient Greek and Roman habits follows. There are equally logical conclusions about the father of Theophobos on p. 161: here the author re-asserts his former (1995) conjecture about Nasr the Khurramite (father of Theophobos). In any case, the position of a *turmarch* of the important unit of the *Phoiderati* could not mean anything else but an immediate subordinate of the general (*strategos*) of the Anatolics in the ninth century[18]. Five former holders of this rank (Leontios, Leo III, Leo V and, afterwards Nikephoros II, John I and Nikephoros III) were made emperors[19]. This underlines that the Anatolikon theme (and not the command of the *phoederati*) was a sort of cradle of "self-made emperors".

I cannot comment on the assertion (p. 162), that "the current idea, advanced by Grégoire and accepted until now by all scholars, that the Theophobos of the Greeks and the Nasr of the oriental sources were one and the same person must be discarded"[20], because I think that it needs more concrete evidence (that is, references in the sources) and not only conjectures (the whole story of Theophobos' past seems rather imaginary). Further the mention of Theophilos "*χάρισι δὲ καὶ τιμαῖς διαφερόντως περὶ τὸν Θεόφοβον*" (*Theoph. Cont.* p. 114) does not (I repeat, not) mean that the emperor rewarded every one led by Theophobos but not Theophobos himself; but that he simply rewarded the military unit under Theophobos. Such foreign chieftains doing marvels under Byzantine leadership or simply in Byzantine military service were active since the beginning of the fifth century without being harassed for their religious beliefs. The problem of Theophobos is indeed a very complicated but, by all means, not a major one.

The work is indeed a taugh; on one page alone (p. 165) we can find the following: "it is difficult to say", "it is more problematic to assess", "we cannot further explore", "but if we suppose", to be concluded by "this is undoubtedly a highly conjectural hypothesis, which does not explain..." (p. 166). This somewhat complicates the reader's attempt to follow author's investigation. What is more,

18. It is to be noticed that while Leo the Armenian was turmarch of the Phoiderati, the sources (Theoph. Cont., 13, Skylitzes, 11 and Genesius, 8) make use of the term *ὑποστράτηγος* or *ὑποστρατηγῶν.*

19. *ΜΑΘ,* 69.

20. In case of two persons, there could arise –in my view- more problems to be elucidated.

minor points are dealt together with important ones with many speculations about the age of the relevant persons (mostly known from the *PMBZ*). In any case, JSC could not be very wrong in accepting (pp. 167-168) that if Theophobos had been made *καῖσαρ,* this must have happened earlier than the nomination of Alexios Musele to this same dignity. The term *ἐξουσιαστὴς* (pp. 168-172) is very rare in Byzantine sources[21], but the author's conclusion regarding these known references (p. 170, i.e. that Theophobos intended to rule over the Persians in their own country) is rather unexpected. Generally speaking, Theophobos must have spent most of his time far from Constantinople (this seems to me what the term *ἐξουσιαστὴς* is suggesting, somewhat approaching the connotation given later by Kekaumenos) thereby justifying his revolt in Sinope[22], as well as his proclamation as *king,* which goes together with the title attributed to Alexios Musele by the Arabs. JSC is right when he asserts (p. 179) that the *droungarios* of the watch Ooryphas easily captured Theophobos[23]. As I already went too far with this assumption, I cannot make any further comment on this (the various uses of the verb *ἡγεμονεύω* throughout the Byzantine centuries needs more investigation).

Further (p. 176) JSC returns to his assumption (in ch. 8. 2) that Alexios Musele could have been advanced by traditionalists in the capital as a convenient substitute for Theophilos after the defeat of Anze(n or s), and this just after stating in his previous paragraph that "the sources do not allow any firm conclusion on this point". He could have also repeated the same thing here. It is difficult to believe that Alexis Musele could not be loyal to Theophilos, especially after his return from the West but let us say that this was so. However, the author is certainly right when he concludes (p. 180) that the influence of the Persian *tagma* had probably

21. To the references on p. 169 one should add: As early as I can record, there is a unique mention in the *Vita Theodori Sykeotae* (Festugière, 39, 18-25: *ἐξουσιαστὴς Χριστός.* Further in Theophanes, 367 (under Justinian II), a certain *Στέφανος ὁ Πέρσης, σακελλάριος καὶ πρωτοευνοῦχος* (sic). Afterwards in Kekaumenos LXXXIX, p. 314 Litavrin: *τοπάρχης καὶ ἐξουσιαστής.* Finally, in Acropolites, 181 Heisenberg, in Pachymeres II, 32 = I, 219-220 Failler and in Gregoras IV, 5, 1, p. 97-98 CSHB, *ἐξουσιαστὴς* is attributed to Venetian representatives in Byzantium, e.g. the *βάιλος.*

22. In my opinion, Georg. Mon. Cont., 803 CSHB shows a hardly hidden sympathy for Theophobos in open contrast to Theoph. Cont. and Genesius.

23. Here (Genesius, 35 and 43. Theoph. Cont., 81 and 136 and Skylitzes, 46 and 80) starts in my view the career of the Ooryphas family, firmly loyal to the Amorians and later rather Anti-Macedonian and, as it seems, closely connected with the command of the fleet during more than one generation.

ended in 839. The creation of new themata under Theophilos[24] should be ascribed to the impulse of the rising local aristocracies of Paphlagonia and Cappadocia respectively, something that underlines the new "Aufschwung" (according to Grégoire, Ostrogorsky) of the Byzantine armed forces which start to gain victories on the eastern front already under Michael III.

JSC illustrates his –mostly chronological – aims, which appear to be "to a great extent hypotheticals" as he himself admits on p. 463 (no blame at all, as it is only a conjecture), by describing the warfare against the Arabs (lengthy section IV, pp. 181- 336). He starts by stating that caliph Mamun (813-833) was directly involved in the civil war of Thomas and that the latter's end coincides with a provisory end to the Muslim attacks in the East. In my view, the letter of Michael II to Louis the Pious of 824 is not to be taken *à la lettre* besides its general aims. Unfortunately, the details are given by the more extensive Greek sources. It seems that JSC's view in 2014 is more correct than that of 1995 (p. 185, n. 5) and many repetitions of lengthy texts on different occasions could lead to some confusion. Thus the crucial mention of Genesios on p. 23: *ὁ μὲν Μιχαὴλ παρὰ παντὸς τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν στρατεύματος ἐτύγχανεν στυγητὸς* which refers to Michael's submission to the Constantinopolitan aristocracy against which the Anatolics so many times had fought in the past, is reduced to almost nothing. Unfortunately (sic iterum) the generals of the Anatolics during the first half of the ninth century are not well known[25] as, unlike Winckelmann, *Rangstruktur*, the author does not deal with the prosopography of the Anatolian themes while he seems rather to concentrate his

24. Certainly the theme of Cappadocia, if not also that of Paphlagonia which could have been created somewhat earlier, under Michael II, as the seals of the generals of Paphlagonia (so far) appear slightly earlier than those of the generals of Cappadocia. Cf. also below, note 28.

25. From Aetius (800-802, according to Theophanes, 475 and Zacos – Veglery no 1690A, who attribute the seal to Aetius of the fall of Amorium in 838) and Bardanes Tourkos (Theophanes, 479. George the Monk II, 772. Genesius, 6. Theoph. Cont., 6 and 8. Life of David, Symeon and George 17= *AB* 18, 1899, 231-232. Leo Gramm., 202. Theod. Melit., 139 Tafel. Zonaras III, 303. Zacos – Veglery no 1750) to a certain Romanus (Theophanes, 491), Leo the Armenian (some 11 historiographical texts, 4 Lives of Saints and DO Seals 3, 86, 55), Krateros (in 816-819, Life of Theod. Stoudite B, *PG,* 99, 296B, a certain Manuel (813- 829? Theoph. Cont., 110, Skylitzes, 65), Photeinos (823-827; Theoph. Cont., 76, Skylitzes, 43), Aetius of Amorium (838, Theoph. Cont., 126. Skylitzes, 75), Theodotos Mellisenos (843-852, Theoph. Cont., 165. Skylitzes, 92). I am sorry being compelled to cite all these generals who are very easily discernible in *ΜΑΘ,* 354-355, an equally lengthy book but dealing with too many topics during almost five centuries.

attention on the ethnic origin of individuals (Thomas, Khurammites, Armenians, "Scythes" and so on, according to the various versions of the texts). The question of whether *Theoph. Cont.* and Genesios had two different versions regarding the person of Thomas (p. 187) or not seems to be the easiest solution to the problem. Such confusions are a usual phenomenon in Byzantine literary tradition (the author admits on p. 188 that the two versions about the origins of Thomas are irreconcilable) and personally I remain faithful to the dictum *personae non sunt multiplicandae sine necessitate*. The fact that what we have here is a civil war and not a foreign invasion is testified by the typical motto of every civil war in History: *fathers took up arms against their sons, brothers against those born of the same womb, and finally friends against those who loved them the most*[26]. Besides, all descriptions of Thomas' army speak of a large irresponsible band of vagabonds, meaning low-born people. This underlines the class-qualification of a rebellious multitude that could not afford to remain indefinitely in country areas without taking possession of a single (fortress) town[27].

The warfare against the Arabs in the East during the first half of the ninth century is closely connected not only with the civil war but also with the thematic administration of Asia Minor. According to the most authoritative textbooks, Michael II and Theophilos created the themes of Cappadocia and Paphlagonia in the East[28]. Something was bound to change in Asia Minor during the reign of Michael

26. Theoph. Cont., 49-50, cited by the author, p. 188, n. 14. Theodore Studites (*Letters,* 478, n. 862 quoted also by the author p. 198, n. 48) expressly speaks of an *ἐμφύλιος πόλεμος* and so does the *Life of St Peter of Atroa* (author, p. 199). The Greeks in 1946-1949, like Spaniards much earlier (1936-1939) and in a broader extent, had to endure such painful situations. Personally, I do believe that Thomas rebelled only after the overthrow (by murder) of Leo V with whom he was in the same anti-aristocratic camp, which was "rammed" by the defection of Michael the Amorian in 820. The latter should have been very satisfied at having convinced Louis the Pious that Thomas was an incorrigible rioter against imperial *τάξις* or *εὐταξία* and not against a defector to the formerly enemy aristocratic camp just like Michael II, now together with generals Olbianos and Katakylas of the Armeniacs and the Opsikians, that is, the most "traditional" (and orthodox!) contingents amongst the Anatolian themes.

27. Theoph. Cont., 67: *οὐκ εἰς τοσοῦτον χρόνον ἐκταθῆναι τὴν αὐτῶν διατριβὴν ἐν ὑπαίθρῳ προσδοκήσαντες ...*

28. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin,* Paris 1949, 352-353. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles,* Paris 1972, 348-354 and notes. The apparently contemporary theme of Chaldia (Oikonomidès, *Listes,* 349) did not play a significant role in these times, unlike Paphlagonia and Cappadocia. On p. 352,

II and Theophilos, something that would destroy the balance of forces under the "five themes" and bring on violent encounters. This was the institution of the *domestic of the scholae.* The post was established at the beginning of the so-called "five themes period" (i.e. Anatolics, Armeniacs, Opsikians, Thracesians and Bucellarians) through the military reforms of Constantine V)[29]. In the third or fourth decade of the ninth century the *domestic of the scholae* became the commander-in-chief of the entire eastern army[30]. Immediately after the reign of Michael II (d. 829) the *domestic of the scholae* gained both power and prestige, as shown by the example of Manuel, the uncle of Theodora[31], who appears to have been a very powerful and influential leader from the very beginning of the reign of Theophilos, to be followed later (under Michael III) by Bardas and Petronas. Moreover, the social status of the t*urmarchs* seems to have changed especially in Paphlagonia after the reign of Michael II. If someone was *turmarch* or even a *drungarios* in the native land of the empress Theodora, he could not be *ἄσημος ἢ ἰδιώτης τὴν τύχην,* according to *Theoph. Cont.* (89). This testifies that the *turmarchs* enjoyed a better position in Byzantine society in the times of Theophilos. It seems to me that the real context is far from the question of how many Thomases existed and the like, but such conjectures may also be useful sometimes. Independent of the fact that the rebel army of Thomas consisted of various nationalities and included warriors from many themes[32], its basis was the theme of the Anatolics which constituted the most reliable bulk of the Byzantine armed forces in Asia Minor. The letter of Michael II to Louis the Pious clearly and, I would also add deliberately, points out to his brother-emperor the "infidel" and "impious" element in Thomas' deeds and acts in order to ensure the Frankish-Christian-Orthodox solidarity. Thus, in my view, some aberrant assertions such as "son of Mosmar" which cannot be interpreted (p. 193).

---

n. 12 (and referring to Treadgold) JSC asserts that the themes of Paphlagonia and Chaldia were created by Leo V. Leo V did not create any theme to the best of my knowledge. Both Paphlagonia and Chaldia were created later.

29. Cf. Theoph. Cont. 6: *τῶν πέντε θεμάτων τῶν κατὰ τὴν ἀνατολήν,* almost literally repeated in Theodore Studites, *Epistulae* 407, 53 = Fatouros II, 566: *ἐπὶ γὰρ τῶν πέντε θεμάτων τέθειται.*

30. On the institution of the *domestic of the scholae* between 767 and 829, cf. H. -J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jh. Studien zur Organisation der Tagmata,* Wien 1991, 73-74.

31. Theoph. Cont., 128. Skylitzes, 81. Georg. Mon. Cont., 798.

32. P. Lemerle, Thomas le Slave, *TM* 1(1965), 285-288.

The identification of two Thomases in one single person, the Armenian and the Slav, a difficult problem already pointed out by Bury in 1912 (p. 195) could convince whoever wishes to be convinced but I am attempting to suggest a different way of thinking: the interpretation of the sources in accordance with what was most likely to happen under the conditions mentioned by them, and taking into account some occasional or even surreptitious references made *en passant* by Byzantine authors who, generally speaking, sometimes enjoy hiding things and deeds. At the end, JSC states that "we do not know how Thomas the Armenian reacted, faced by the invasion of Thomas the Slav" (p. 195). Indeed we do not. JSC is right in suggesting that the Arabs may have been rather numerous in Thomas' army.

No one can tell whether Crete had been "bereft of its Greek population" or "abandoned by the Byzantine troops and officials" in the early twenties of the ninth century as JSC suggests (p. 202). Both assertions seem unlikely, but it must be said the Arabs met almost no resistance when they conquered of the island. The first attempts to regain Crete by Photeinos and Damianos, the doomed attempt of the Kibyrrhaeotic fleet under Krateros in 827[33], the gathering of huge forces at Kepoi in 866, the rather detailed descriptions in the *De Cerimoniis,* the failed attempt by Gongyles in 944, and the victorious expedition of 961 under Nicephoros Phokas testify that the Byzantines must have felt that they had suffered a heavy blow and never ceased to attempt to recover an (almost empty in 823/824?) island. Whatever the case, JSC suggests a close connection between the revolt of Thomas and the conquest of Crete by the Arabs (p. 206/207), which must be taken into account for any further investigation. The controversial point, however, resides in the fact that the whole narrative of the reign of Michael II in *Theoph. Cont.,* in Genesius (but also in the "Logothetan" versions) consists of these two events, that is, the revolt of Thomas and the loss of Crete; thus they are *a priori* connected to each other. On the other hand, no one denies that Thomas' army included many

33. The institution of the drungarios of the Imperial fleet did not exist then and Thomas' thematic navy has been dispersed without any engagement (p. 204-205); the first drungarios of the fleet appears only in the sixties of the 9th century (Nicetas Ooryphas and some others mentioned by patriarch Photius). I dare here quote my book *Byzantium in Eastern Mediterranean. Safeguarding East Roman Identity,* Nicosia 2010, where, I think, I try to disentangle some thorny questions of the Byzantine navy. In the same book I have tried to insinuate that the reform of the Kibyrrhaeotic theme and fleet ended under Basil I and Leo VI when this squadron appears again with reduced numerical strength and confined this time in the Aegean without sailing to Italy any more.

Arabs. But the Byzantines did not consider this mostly agrarian revolt as a foreign invasion whatever the intentions of Michael II towards Louis the Pious or the strategy of the Caliph al- Mamun might have been[34]. Besides, the rebellion of one more *turmarch*, Euphemios in the West (p. 213), could eventually complete the series of the rebellious t*urmarchs* after the Armeniacs (792) and Thomas, with the aim of releasing themselves from the command of the *strategoi,* something partly visible in various chapters of the *De administrando imperio* one century later[35]. The privileged administrative and social position of the *turmarchs* at the beginning of the tenth century is given by the Arab author Ibn Hauqal[36].

Ch. 14: JSC states that Cappadocia was organized as a theme (p. 215). This was suggested ten years earlier than Métivier's study cited by JSC[37]. Everyone can, of course, cite whomever he wishes to cite, and can also include lengthy passages in Greek and in English translation, make two citations for the same thing (p. 218, n. 14 and 15) and some repetitions. In any case, the author's point of view (suggested by Vasiliev and Treadgold) that Theophilos won his victory at Charsianon, then in the Armeniacs, seems to be correct (p. 219/220) if one takes into account that the fortress of Charsianon must have been turned into a *kleisoura* around 863 and into theme (with Kaisareia as its capital!) around 873. In my opinion, we should not require from Byzantine texts such as *Theoph. Cont.* (Prokopios, Nikephoros, Psellos and other classicizing authors constitute a different case) absolute obedience to classical rules of grammar (since they were sometimes acquainted with pleonasms), and JSC admits that the Arabs had won an earlier victory (830?, p. 221). The great Byzantine victory by many thematic units in 863 (Lalakaon, Poson, Bishop's Meadow) was won on Byzantine soil. A victory on friendly soil permits an invasion of enemy territory, but I do not wish to put forward mere conjectures and there can be only an approximate chronological classification of the events. This is valid

34. "In a certain sense Mamun 'delegated' participation in the military expedition of Thomas" (p. 212).

35. Cf. *DAI* 45, 81-86, p. 208 Moravcsik - Jenkins. *DAI* 46, 76-79, p. 218. *DAI* 50, 140-146, p. 158 and 158-159, p. 240. The turmarchs act in total independence from their former superior officers, the generals of the themes.

36. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II, 2, Bruxelles 1950, 413.

37. Cf. my study "The Evolution of Thematic Encounters in Asia Minor and the Reign of Michael II", in the Colloquium *Byzantine Asia Minor,* Athens 1998, 52-58. Cf. also *ΜΑΘ* 259-274 and 441-446.

for the fortification of Loulon as well (p.232-233)[38], which led to Mamun's second campaign in Cappadocia (A.D. 832, p. 234 and 465). Theophilos seems to have paid much more attention to the newly created Cappadocian theme[39] than to that of Paphlagonia, from where his wife's relatives were descended. JSC undertakes a thorough analysis of the style in the letters between the emperor and the caliph, although he notes that "we do not know when Mamun wrote his answer to the emperor" (p. 237). He also includes many details from former works (pp. 238-241). Apparently Cappadocia was strong enough to discourage an attack by Mamun's forces against Constantinople in 833. In 838 Mutasim had to be satisfied with the destruction of Amorion, but the whole expedition did not advance further. The loss of some fortresses in the long-term disputed areas was a usual phenomenon (pp. 214-243).

JSC deals at length with military campaigns, insisting on an accurate as possible chronology and he combines well the references in Byzantine and non-Byzantine sources. But speaking of the Armenians, we must take into account that they had a prominent role in Mutasim's campaign of 838 against the Byzantines[40]. JSC's views regarding the composition of the troops in the years 834-836 are similar to his previous ones (p. 248, n. 11). It would be a happy event if we could be certain that the Khurramites had their headquarters in Amaseia, capital of the Armeniakon, but this is only a conjecture. JSC attempts to situate the Byzantine attacks prior to Mutasim's campaign against Amorion in 838. This is an error that is based on brief accounts (p. 251)[41], but he insists on it (p. 252-253). JSC's remark (p. 254/5, n. 34, made already in 1995) on the meaning of *αὖθις* is accurate: it points out the immediate succession of the campaigns. Compared with the relevant chronology of Vasiliev[42], the "tentative chronology" attempted on pp. 257-259 (to compare with the complete chronology on p. 465/6), avoids intermediate events, which could change the context. Generally speaking, JSC provides very interesting information and many details (sometimes too many) on the Khurramites, the Melitenians (those under the emir of Malatya) and so on, but I strongly doubt if we are in position to

38. In. p. 465 (Chronology) author is right (in my view) in dating the events of the year 831. There is no need for lengthy comments.

39. As it appears also from both Lives of St. Eudokimos (Life A, 7-8. Life B, 207).

40. During their participation in the Arab campaign the Armenians were headed by the "*archon of the archontes*"; cf. Theoph. Cont., 126. Skylitzes, 75. Genesius, 47.

41. Theoph. Cont., 137 and 203 on Abasgia.

42. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, 440-441.

distinguish between victory and defeat in Theophilos' interrelated campaigns given the context of the sources. It seems that we are doomed to discuss them endlessly (pp. 260-261, thus justifying Michel the Syrian's way of writing (Theophilos abandons bed and clothes, etc). The author's conclusion is that a victory and a defeat are equally possible (p. 261) and that Theophilos was not defeated in 835 (p. 262). There are hopeful guesses.

It has been long established that the sack of Sozopetra took place in the early years of Theophilos' reign; thus "anew" (pp. 263/4) would certainly mean "a second time". It is not certain (albeit not excluded) that Theophilos engaged the still heathen Bulgars in his eastern campaigns because Masudi said so (Vasiliev translated the passage, p. 265)[43]. Michael the Syrian read two different versions of the same event in two different sources, which probably made common use of a third one. I cannot comment on that. But given that all the other sources date the siege of Sozopetra under the caliphate of Mutasim there is no reason to try to justify Michael the Syrian's mistake (given also the troubled chronology of the events in Tabari, p. 267). Just like we easily and rightly reject excessive numbers provided for the Byzantine army (according Tabari, p. 269), we could also reject some excessive testimonies of Arab, Byzantine and Armenian sources. Well informed on the eastern sources, JSC is certainly right in saying that the emperor could not lay camp in the heart of the caliphate (p. 271), but the mention of *Ancli* (p. 272, n. 22) could possibly refer to the *castellum Ἀγγλῶν* in Persarmenia, mentioned by Prokopios[44]. Thus the problem of Angk (pp. 272-276) could be somewhat more briefly decided. Nevertheless, the author seems about to construct a very tempting pedestal for the second triumph of Theophilos.

It becomes more and more apparent that in JSC's eyes the foreign element in Byzantium was preponderant in the ninth century. In ch. 17 (pp. 279-28) it is true that "Amorion was at the time perhaps the only major city in Anatolia": (p. 285), that is, in the Anatolian centre, besides coast cities like Ephesus (also in reduction), Nicaea and perhaps Amastris in Paphlagonia and Sinope [45]. Amorion in 838 was a point of defence, a bulwark connecting the military units of the Anatolics (general Aetius) and those of the Bucellarii (Theodore Krateros)[46], whereas the Thracesians,

43. Totally different is the case when the heathen Bulgars reinforce the Byzantines during the siege of Constantinople by the Arabs, as it happened.

44. Procopius, *Bella II*, 25, 5, II, 25, 10 and II, 25, 15 = I, 264-265 Haury-Wirth. Cf. also B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians,* Berlin 1960, I, 342.

45. Theoph. Cont., 124-125, 1325. Skylitzes, 74. Genesius, 41-43.

46. Should that mean that the map on p. 288 by author has to be slightly modified

the Opsikians, the Armeniacs and the Paphlagonians apparently did not take part in the defence as they were to do somewhat later in 863 (p. 286 and notes). As JSC admits (p. 287, n. 42), Vasiliev, I., 144-177 has the best modern description of the campaign. What we may presume is that besides the poor repairs of its walls, the fortress of Amorion (p. 297) did not have the necessary reinforcements, which should have been sent by Theophilos if he did indeed split his army into at least two contingents. JSC seems to admit this rather silently.

It is also interesting to note that JSC makes great use of the individual attitude of persons (for instance the various attitudes of Theophilos, especially in the events of 837/8 down to p. 305, the lengthy chapter on treachery, pp. 293-297, and others). Ch. 17 (Assessment) repeats in brief what has been already said.[47].

A little further and citing the famous "Papyrus of St. Denis" (p. 324-328)[48] it is to be noted that it was the alliance between Louis the German and Charles the Bold that hampered and finally reduced to nothing the common Byzantine-Frankish campaign in Southern Italy (probably under the overall command of the future Louis II of Italy[49]) against the Arabs and not, as erroneously stated by *Theoph.*

---

with regard to the movements of the Byzantine army from the Bucellarian theme, directly to Amorion in a more vertical line? There is confusion reigning about the general of the Armeniacs in 838; cf. *ΜΑΘ*, 379-380. It is doubtful that Theophilos was "provoked to leave his troops at the north edge of the Halys" (p. 289/90). The same should be valid regarding the assertion that the Byzantine army "may have been divided into two contingents" (p. 290) in that crucial moment and given the main threat. The garrison of Amorion must have been left without any reinforcements (p. 290/91). Moreover there is a clear mention in Genesios, 49: *ὁ δὲ βασιλεὺς πρός τε Νίκαιαν καὶ τὸ Δορύλαιον διεκαρτέρει,* noted on the map. p. 288, but not interpreted accordingly (retreat of Theophilos, p. 293). Cf. also Theoph. Cont., 126.

47. W. Shakespeare, Hamlet, Act 2, Scene 2: Polonius: *What do you read mylord*? Hamlet: *Words, words, words.* I would not insist on minor remarks such as the correction to Κρατερός (and not Καρτερός) in the name of the Byzantine envoy under Theophilos to Cordoba in 839 (Ch. 18.2, p. 318/319).

48. JSC rightly cites Dölger and Ohnsorge regarding the famous "Papyrus of St. Denis" (but not what followed, albeit he repeats on p. 325 almost word by word what is said on p. 171 of the non-cited book of 1980 and in its further development in *Διπλωματία και πολιτική. Ιστορική προσέγγιση,* ed. by S. Patoura, Athens 2005, 244-248).

49. Louis II of Italy must have been *το ἠγαπημένον τέκνον ὁ ῥὴξ* in l. 8-9 of the text. Genesios here must have been misinformed or he deliberately changed the aim of the common campaign. Here the "limits of Christianity" must be taken as an allusion to the limits of the Christian Roman Empire under Constantine I and his successors.

Cont. (135) the arrival of a Frankish army at Constantinople[50]. The embassy should be integrated in the series of Byzantine diplomatic missions to the Carolingians, beginning in 798 under Eirene and continuing for many years (802, 803, 810, 811, 814, 816, 817, 824, 827, 833 and 839).

As previous scholars, JSC focuses on Theophilos's wars in the East, but there was no campaign in the East since the embassy of 841/2 (that is at least what one can presume from the silence of the sources unless we take into account raids and skirmishes on both sides of the border, pp. 328-333)[51]. The main narrative is based on conjectures but it provides some information on Byzantine naval action on the Syrian coast (an attack on Antioch requires a landing at the Orontes estuary and sufficient ground forces or an assault against the walls of the city). At the end we must agree with JSC that "the reign of Theophilos was not as negative, as is sometimes suggested"; this takes into account the entirety of his reign and not only "the situation caused by the sack of Amorion". Despite (temporary) defeats, Theophilos sought to maintain a standing army (and navy) ready to attack or to retreat. He showed utmost care for Sicily, Venice, the West and the Steppe Peoples, including the Rhos (in the embassy to the West of 839, according to the *Annales Bertiniani*) at a very early stage of their history. Given this complicated international context, Rosser's attempt to label Theophilos "the Unlucky" (*ὁ δυστυχὴς*) according to Genesios and to *Theoph. Cont.*[52] (both referring mostly to his iconoclast beliefs), was most unfortunate.

Following lengthy quotations in Greek and their compulsory translations (pp. 335-340), JSC deals with the Khazars, a very interesting topic. It seems that the general international political context agrees with author's opinions (and not with C. Zuckerman's dating) on an earlier date for Petronas's sending to the Khazars and the building of Sarkel (p. 343)[53]. I do not believe that the strategic purpose of Sarkel

50. The last similar event occurred to the best of my knowledge under Tiberius Constantine (578-582), according to Theophylact Simocattes III, 12, 8, 134 de Boor. Theophanes, p. 251 de Boor. and Evagrius V, 14, p. 209 Bidez-Parmentier.

51. Attention must be given to JSC's note 62, p. 329 regarding the campaigns of 839, notwithstanding if Treadgold is right or wrong. Unfortunately, I must confess that I know almost nothing on the Khurramites and I cannot comment on them.

52. Genesius 37. Theoph. Cont, 135 and 139. Both sources make great use of derivative terms.

53. It seems to me that both sources (i.e. the *DAI* and the Theoph. Cont. cited by author) give the impression that the building of Sarkel was completed while Theophilos was alive. Thus it may have commenced much earlier.

was related to a policy against the Khazars, a policy that began with the strongly anti-Semitic reign of Basil I (867-886) and continued until the reign of Basil II[54]. It is certainly not to be excluded that the Magyars might have been the foe against whom Byzantium needed a stronghold (p. 344-345) as the previously close ties with the Khazars had not yet been weakened.

The advantage of scholarly writing is that it is encapsulated in a sound narrative and the much praised βραχυλογία, that is, conciseness of narrative, although books from Birmingham do not often follow this pattern. Wordiness is a persistent shortcoming of this book (see, for example, the discussion on pp. 279-282). The re-telling of events that have been described and elucidated time and again since the nineteenth century (e.g. the attempted transport of the descendants of the Macedonians captured by Krum in 813, p. 350, only to conclude in p. 351 that the Bulgarians appear as allies of the Magyars, something that would have hampered the Rhos from reaching Constantinople by the Black Sea coast, followed by an *excursus* on the title of the Khagan adopted or not by the Rhos, in p. 353). JSC's conclusions are based on sound judgement, but he often returns to previously discussed topics only to insist on some other aspect (see for instance p. 352, n. 9 on the *Life of George of Amastris*; V. G. Vasiljevsky's views are known through Treadgold and Sevčenko). It is true that Wahlgren's edition of the Logothete must have posed many questions to someone who has dealt with *Theophanes Continuatus* and Genesios. From Bury to Shepard through Levchenko, Pashuto, Sacharov and others we know that the contacts between the Byzantines and the Rhos were continuous and rather peaceful after the embassy to Louis the Pious and up to their raid on Constantinople in 860. JSC rightly agrees with this, citing Genesios and Blöndal-Benedicz (p. 355, n. 20). But this is a way to set up many shorter studies in scholarly reviews by analysing well-known stories anew, while in such an extensive book .... . On p. 354 we are back to Petronas and Sarkel and to what we have formerly admitted. Grand strategy considerations in p. 354/355. Regarding the date of the Khazar conversion to Judaism (pp. 355-362), I have only to repeat that the anti-Jewish policies of Basil I mentioned by the texts are "justified" by the more or less recent conversion of the

54. I am abstaining from citing my book on the *DAI* of 1990, since *graecum est, non legitur.* But in two of my studies (Über die zwei gegensätzlichen Richtungen der byzantinischen Außenpolitik im osteuropäischen Raum im 10. Jh., in: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453,* Hg. von G. Prinzing – M. Salamon, Wiesbaden 1999, 35-43 and: Byzantine Political Encounters concerning Eastern Europe (V-XI centuries), in: *Byzantina et Slavica Cracoviensia* 5, 2007, 63-70), I think that I fully explained what I mean by that.

Khazars (Artamonov, Pletneva), without any other comment[55]. The good relations between Byzantium and the Bulgars since the times of Omurtag are testified by Protobulgarian inscriptions (Beševliev, p. 156).

In each chapter JSC devotes much time in analysing and also criticizing his predecessors. The same is to be observed in section VI (The Melkites, pp. 367-420); the Byzantines enlarged the text of a {much} previous letter and made {substantial?} interpolations to it. The author prefers the linguistic criteria or "three types of styles" (Harvalia-Crook) ascribing type I to the alleged original in order to add new arguments (p. 370). Once more, he includes lengthy passages from texts with an English translation, and a detailed analysis of previous views[56]. Here there is a favourable presentation of Kresten's (arbitrary, I would say) views, and a relevant objection to them (pp. 376-378). The conclusion after several considerations (having also to do with an alleged council in Constantinople under Theophilos in 837 or 838 in p. 381/382)[57] is not very clear but I may be wrong in this case. Thus, JSC goes back to Chrysostomides who tried to support the view that the synod was being prepared since 836 by Antonios Kassymatas (821-837) only in order to reject it, citing further views that certainly embellish but do not clarify the context. On p. 383, he asserts that "as the matter stands, an iconoclastic council in Constantinople summoned by Theophilos can be considered not only a historical plausibility, but also a necessity after the wavering political and religious situation during the reign of Michael II". Here I can only cite the old BZ judgement: *Es scheint mir stärkerer Argumente zu bedürfen.* The numbers of participants depend on various circumstances and the author usually deals with philological patterns (cf. the "levels of style" on p. 384 ff. and elsewhere) and not so much with the historical context.

---

55. The fact that under Justinian II and Constantine V the Khazar princesses still had Khazar names and as empresses were to be re-named to Theodora and Eirene respectively could show something.

56. *En passant*: it could be noticed in p. 374/375 that the title accorded to Theophilos *νικητὴς τροπαιοῦχος* is nothing less that the Greek equivalent of the Latin (= Late Roman) *victor ac triumphator. Αἰώνιος αὔγουστος = perpetuus augustus* etc. In my opinion the term *δεσπότης* in the given text must be taken only together with the epithet *θεοτίμητος* which refers to a godly act. Regarding the term *δεσπότης* as used to designate the emperor one can begin with 416 (Theodosius II in Marcellinus ad. an. = *MGH AA,* XI, 73) and Anastasius (difficult to be dated in *CJ* XI, 48, 19 = *Regesten* 202).

57. Generally speaking, "heretical" councils gathered more participants than the orthodox ones.

Ch. 21.4 (pp. 384-390) is a more or less theological interpretation, which I am unable to expand. But on p. 389 I have a rather serious objection: the word *ἀπαρεγχείρητος* is not at all similar to the adjective *ἀχειροποίητος* as JSC claims: while the latter means "not hand-made", the former should be translated as "inviolable" or better yet "not to be affected by human action"[58]. Such serious blunders should be avoided and the interpretation on p. 389/390 should also be revised accordingly. Besides JSC's questionable understanding of connotations in Greek and smaller confusions like that between Treadgold and Métivier (pp. 352 and 215 respectively, cf. above), he claims to know the Arab texts in the original (p. 414, n. 24, while in p. 423, n. 2 one could conclude the opposite), but unlike Vasiliev, Rosen and others he cites only translations. Thus the Khurramites and the Melkites are his firm stand.

Regarding the "gifts from God" mentioned in the (original) letter of the patriarchs to Theophilos and referring to his victories, one could also quote an almost parallel passage in the so called *Life of Emperor Basil (= Theoph. Cont.* V, 89, 7-37, p. 288-290 ed. Sevčenko) dealing with the building of the Kainourgion Palace, where the emperor is depicted receiving his conquests in the East from his lieutenants/generals (*ὑποστράτηγοι*)[59] as gifts from God. It has often been noted that the reign of Basil I recalled in some aspects that of Theophilos[60]. This anticipates a Byzantine reconquest of the East much earlier than the times of Nikephoros Phokas and John Tzimiskes (p. 398/399). Moreover, it seems difficult to deal with the *Annals* of Eutychius Alexandrinus as a whole unless we take seriously his statements regarding the empress-widow Theodora's confession of the alleged repentance of Theophilos before his death, p. 402/403. Without rejecting this conclusion, I must say that the problem remains open. I must also agree with JSC's acceptance that forgeries were a common phenomenon in Constantinople (p.

58. Cf. Σ. Byzantios, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης,* Athens 1884, 137: Ἀπαρεγχείρητος: Εἰς τὸν ὁποῖον δὲν δύναται ἢ δὲν τολμᾷ τις νὰ βάλῃ χέρι. Cf. F. Adrados, *Diccionario Griego-Espanol, s.v.* ἀπαρεγχείρητος: 1. intacto, no retocado 2. intangible, inviolable 3. que no se deja manejar.

59. In order to avoid misunderstandings: quite differently by translating the term *ὑποστράτηγος*: in Modern Greek; it corresponds to a major-general, while *ἀντιστράτηγος* corresponds to the modern lieutenant-general. *Ὑποστράτηγος* in the Byzantine thematic hierarchy means always second-in-command and we do have *ὑποστράτηγοι* in the themes of the Anatolics, of the Opsikion of the Thracesians or of Thrace; cf. *ΜΑΘ,* 55-57, passim, 537.

60. Vlyssidou, *Αριστοκρατικές* (as in n. 7), 65, 84, 96 passim.

406/407) and also with the lack of decision on all other matter (of course before 843, p. 408). His conclusions on the *Letter to Theophilos* (repeated on p. 409) are not to be rejected. On the contrary, it seems to me – although I am not a specialist on the matter nor on apocalyptic texts - that they should supported by further research. I would add that the Byzantine reconquests in East and West are depicted in a masterly way and *according to the treaties* in the *Eisagoge*, independent of any eastern expectations, prophesies (p. 413). Further I think that there was no need at every instance to cite at length (e.g. the *Life of Theodore of Edessa* in order to conclude that the caliph in question is identified with al-Mamun in the Arab version (p. 416-417). This could have been more succinct.

JSC sometimes abuses the "classical" subterfuge of some scholars that a medieval author uses two different or even several sources in his narrative. His investigation is not of equal value in all places, moreover when a lengthy passage ends by an: Whatever the case, or be that as it may, whatever the cause etc. Many of his *Ausführungen* seem to belong to previous and distinct studies.

JSC describes thoroughly military campaigns, makes many remarks and suggests some new insights; some of them might be very useful while others could be subjected to criticism since his interpretations can be understood in different ways? (cf. above). But this is a shortcoming of all studies that get into too many details regarding a specific topic[61]. I would here humbly insinuate that Byzantine prestige in the Middle East was still dominant in the seventh century, even during its second half (witness the treaties under Constans II and Constantine IV) but these were treaties with what was still the "Roman" Empire. This idea was considerably weakened during the eighth century only to re-emerge (under a rather different empire) with the *Aufschwung* spoken of by Grégoire and adopted by Ostrogorsky, beginning with the reign of Michel III or the restoration of the icons. John the Grammarian's encyclopaedism, al-Mamun's philhellenism (author p. 417) and other factors (p. 428 ff.) certainly contributed to this development. JSC deals with too many issues in ch. 23 but makes the fortunate conclusion that "much research must be done before we are able to construct a holistic theory that could explain the nature of the intellectual and cultural exchanges between the two empires" p. 425)[62].

61. With some exceptions: Somewhat unexpectedly JSC (p. 293) declares that Tabari's very detailed account of Amorion's siege is not worth repeating here

62. The probable hypothesis is that Photios never visited Baghdad and that the foreword of his *Βιβλιοθήκη* was invented because of his envy towards Leo the Philosopher and John

What else could we add to that?

JSC seems to distinguish between the heirs of the Greek classical heritage in the East; he considers the Melkite safeguarding of Greek culture as part of the Melkite cultural heritage (p. 428) and points out the demands of the caliphs for books from Constantinople, to which Theophilos responded, as well as Arab scientific expeditions into Byzantine territory. The question he poses on p. 431 (if the Byzantines contented themselves with occasional missions) is impossible to answer except by mere conjecture (Byzantine patriotic stance as a possible trigger)[63], as the author also seems to admit. Here expressions like "it is difficult to answer" (p. 431), "it is questionable if..." (p. 432), "it is doubtful that.." (p. 433) abound. Theophilos' "patriotic stance" (p. 436-437) can be also detected in the sack of Zapetra and in some other events, but it cannot be considered as a general rule of Byzantine behaviour.

A lengthy book requires a rather lengthy review. Thus, for making an overall judgement on a useful book, one is compelled to finish it first in order to be able to criticize it partially, while being in some difficulty to combine piece after piece the whole context at the very end. Certain parts (I insist on that) are useful but others are not since they mainly repeat former research. In many footnotes the author cites only the study and its year without references to page numbers. The best parts in my view start from the section on chronology (pp. 463-466), which is the connecting link between twenty four rather loose empirical entities (cf. for instance the reader's need in ch. 22 to go back to chapters 18.1 and 5.4 in p. 415), and go back to every questionable or disputed point. In my opinion, the book could have been more concise, without so many repetitions of well-known facts and lengthy narratives (cf. p 433-435, closing on n. 25 with *Thousand and One Nights,* which may be a coincidence). Even the sources in the Bibliography are cited twice: (once in the section *Sources* and again in the section *Bibliography*), while the citations of sources are less numerous than the citations to modern authors. In fact, the Byzantine revival since Leo the Philosopher (p. 443) is testified by the reference to Michael II "despising Greek education"[64] and, further, an organ was sent to France

---

the Grammarian (p. 434/435-439 sqq.) who had visited Baghdad. This is dealt by the author in p. 427 and he admits clearly and correctly this point of view in p. 442, n. 49.

63. We eventually could add as a mere conjecture that the possession of the Pseudo-Dionysius by Louis the Pious since 827 for instance could have been Hincmar's model by composing later the *De ordine palatii.*

64. Theoph. Cont., 49: ... *τὴν ἑλληνικὴν παίδευσιν διαπτύων* (Michael II).

in 757 to Pippin the Short, that is, much earlier than the reign of Charlemagne[65]. But everyone can express his own opinion as he likes. JSC concludes that "obviously a more comprehensive study will be needed in order to make a definitive assessment of the historical role played by Theophilos, an assessment based on objective standards". To this I can only add that the book has an overall "handsome-looking" presentation (Ashgate *γάρ*), and fully complies with modern patterns of today's scholarly market.

T. C. Lounghis
IHR/NHRF

65. Mentioned by the *Annales Mosellani,* the *Annales Mettenses priores,* the *Annales Sithienses,* the *Annales regni Francorum,* the *Annales Fuldenses priores,* the *Annales Quedlinburgenses,* the *Annales Laurisssenses* and the *Annales Lamperti* all of them dating in 757: *organa venerunt in Franciam.*

D. Sullivan – A.-M. Talbot – S. McGrath, *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version,* Washington D.C. 2014 (Dumbarton Oaks Studies XLV), σελ. xii+829. ISBN 2013041388

Το 1668, στον τρίτο τόμο των Acta Sanctorum του μηνός Μαρτίου τυπώθηκε για πρώτη φορά ο *Βίος του Βασιλείου του Νέου*, μεταγεγραμμένος από το παρισινό χειρόγραφο 1547, που χρονολογείται στα 1286[1]. Πρόκειται για μέρος του κειμένου που παραδίδεται από το χειρόγραφο, σε αντιστοιχία προφανώς με τα ενδιαφέροντα των εκδοτών. Η επιλογή διατήρησε αφηγήσεις θαυμάτων και της δραστηριότητας του Βασιλείου ως πνευματικού πατέρα και διηγηματικές ενότητες με ιστορικά, προσωπογραφικά και τοπογραφικά στοιχεία, που όλα ανάγονται στον 10ο αιώνα. Από την έκδοση των *Acta Sanctorum*, την οποία αναπαρήγαγαν εν συνεχεία με παραλείψεις η «Βυζαντίς του Λούβρου» και η Patrologia Graeca[2], απουσιάζουν τα δύο μεγάλα οράματα, για τα οποία άλλωστε το κείμενο είναι σήμερα κυρίως γνωστό: η διαδρομή της ψυχής μέσω των τελωνείων κατά την πορεία της προς τις αιώνιες μονές και η λεπτομερής εξιστόρηση της Δευτέρας Παρουσίας. Τα δύο αυτά οράματα μαζί με το υπόλοιπο κείμενο, μεταγεγραμμένα από το χειρόγραφο της Μόσχας 249, που χρονολογείται τον 16ο αιώνα, δημοσιεύθηκαν στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα σε τέσσερα τμήματα, καθένα σε διαφορετικό τόμο δυσεύρετων ρωσικών ακαδημαϊκών σειρών[3].

---

1. *AASS mensis Martii*, τόμος 3, Appendix 24*-39*.

2. *Historiae Byzantinae Scriptores post Theophanem*, Παρίσι 1685, 394-399. PG 109, 653-664.

3. A. N. Veselovskij, Razyskanija v oblasti russkogo dukhovnogo sticha, *Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk* 46 (1889-1890), supp. 3-89, και 53 (1891-1892), 3-174. S. G. Vilinskij, Zhitie sv. Vasilija Novogo v russkoi literature. Teksty zhitij, *Zapiski Imperatorskago novorossiskago Universiteta* 7 (Οδησσός 1911-1913).

Μαζί με τους Βίους του Ανδρέα Σαλού και του Νήφωνος επισκόπου Κωνσταντινιανής, ο *Βίος του Βασιλείου του Νέου* συναποτελεί την τριάδα της λεγομένης «μυθιστορηματικής» αγιολογίας του 10ου αιώνα. Ο προσδιορισμός οφείλεται στην αμφίβολη ύπαρξη των βιογραφουμένων προσώπων, στα ιδιάζοντα αγιολογικά πρότυπα που προτείνουν καθένας ξεχωριστά, στην οραματική και αποκαλυπτική ατμόσφαιρα που αναδεικνύουν. Ειδικά το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό υποστηρίζει στη σχετική βιβλιογραφία την άποψη ότι οι Βυζαντινοί συνέχονταν από την αντίληψη ότι το τέλος του κόσμου επρόκειτο να επέλθει γύρω στο έτος 1000. Οπωσδήποτε, το ενδιαφέρον του κοινού κυρίως για τον Βίο του Ανδρέα και τον Βίο του Βασιλείου υπήρξε ανεξάντλητο, όπως υποδεικνύεται από την εντυπωσιακή χειρόγραφη παράδοσή τους, η οποία στην περίπτωση του Βασιλείου αριθμεί 22 χειρόγραφα σε λόγιο και 15 σε δημώδες γλωσσικό ιδίωμα και είναι συνεχής από τον 13ο ώς τον 19ο αιώνα. Ωστόσο, οι αξιοσημείωτες αποκλίσεις στη διατύπωση, στο λεξιλόγιο και στην απουσία περισσότερο ή λιγότερο σημαντικών διηγηματικών ενοτήτων καθιστούν το κείμενο ρευστό. Οι αντιγραφείς φαίνεται να εργάσθηκαν ως διαδοχικοί διασκευαστές ενός ελλείποντος σήμερα αρχετύπου ώστε η χειρόγραφη μαρτυρία να αντικατοπτρίζει περισσότερο μια σειρά παραλλαγών παρά να οδηγεί στην κατάστρωση ενός στέμματος κωδίκων.

Σε αυτή την ιδιορρυθμία του Βίου οφείλεται η επιλογή των εκδοτών να χρησιμοποιήσουν και πάλι το χειρόγραφο της Μόσχας του 16ου αιώνα, το οποίο παραδίδει την εκτενέστερη μορφή του κειμένου, και να διορθώσουν τα λεξιλογικά, συντακτικά και ορθογραφικά αβλεπτήματα της παλαιότερης έκδοσης. Επιπλέον, αντιπαρέβαλαν ενότητες του κειμένου με τις αντίστοιχες που παραδίδονται από τα δύο παλαιότερα χειρόγραφα του Βίου, δηλαδή τον παρισινό κώδικα 1547 και τον κώδικα 478 της μονής Ιβήρων, χρονολογημένοι και οι δύο στον 13ο αιώνα.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο της Εισαγωγής (σσ. 7-11), οι εκδότες, ανανεώνοντας προτάσεις του L. Rydén, χρονολογούν την αρχική μορφή του Βίου μεταξύ των ετών 950 και 960 και θεωρούν ότι το κείμενο υπέστη τον 11ο αιώνα μια πρώτη επεξεργασία, που απετέλεσε τη βάση για τις μεταγενέστερες παραλλαγές. Διατυπώνουν επίσης την εύλογη υπόθεση ότι πιθανοί παραγγελιοδότες της συγγραφής υπήρξαν οι αδελφοί Γογγύλιοι, οι οποίοι σύμφωνα με τον Βίο ήταν πάτρωνες του Βασιλείου.

Ο Βασίλειος σκιαγραφείται στον Βίο εκτός των παραδοσιακών κανόνων της αγιολογικής γραμματείας. Η έλλειψη κάθε σχέσης του με εκκλησιαστικούς

θεσμούς και μοναστικούς κύκλους αντισταθμίζεται από την αρετή της πρόγνωσης, το χάρισμα της επιτέλεσης θαυμάτων και την πνευματική καθοδήγηση, ιδιότητες οι οποίες κατευθύνονται σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, αξιωματούχους και λαϊκούς. Τη δραστηριότητα αυτή εξετάζουν οι εκδότες στο τρίτο υποκεφάλαιο της Εισαγωγής (σσ. 12-15), που εισάγει και στην αινιγματική προσωπικότητα του Γρηγορίου, του λαϊκού μαθητή του Βασιλείου και συγγραφέα, συχνά σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση, του Βίου (σσ. 15-19). Η ύπαρξη τόσο του πνευματικού πατέρα όσο και του μαθητή έχει αμφισβητηθεί, ωστόσο, επισημαίνουν οι εκδότες, επιμέρους πληροφορίες και λεπτομέρειες του κειμένου οδηγούν στη διαπίστωση ότι η πραγματικότητα και των δύο αυτών προσώπων δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

Το τρίτο μείζον ζήτημα που απασχολεί την εκδοτική ομάδα αφορά το κοινό στο οποίο απευθυνόταν το εκτενέστατο και ατυπικό αυτό κείμενο (σσ. 19-24). Καθώς ο κύκλος των μαθητών του Βασιλείου ήταν αποκλειστικά κοσμικός, υποστηρίζουν ότι το αρχικό κείμενο εκπλήρωνε ανάγκες αντίστοιχου κοινού ως ανάγνωσμα είτε του συνόλου είτε επιλεγμένων ενοτήτων του κειμένου. Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε, βέβαια, να ερμηνεύσει και τις σημαντικές παραλείψεις χωρίων ή και ενοτήτων που παρατηρούνται στη χειρόγραφη παράδοση του Βίου.

Τα δύο οράματα του Βίου θέτουν περισσότερα ερωτήματα από όσα έχουν έως τώρα απαντηθεί.

Η διάβαση της ψυχής της δούλης Θεοδώρας, πιστής μαθήτριας του Βασιλείου, από τα τελωνεία των αμαρτημάτων, στα οποία οι φύλακες άγγελοί της καταθέτουν χρηματικά ποσά, παραδίδεται και σε χειρόγραφη και έντυπη μορφή ανεξάρτητα από τον Βίο του Βασιλείου. Η πλοκή του οράματος κατάγεται από το έργο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, «Περί εξόδου ψυχής» (σσ. 39-40), αλλά εξειδικεύεται στο πρόσωπο ανωνύμου «ταξεώτη» σε μια από τις ψυχωφελείς διηγήσεις του Αναστασίου Σιναΐτη, από όπου μεταφέρεται στον Γεώργιο Μοναχό μέσω ίσως ενός αφηγήματος που κυκλοφόρησε ανεξάρτητα, όπως διαπιστώνεται και από τη χειρόγραφη παράδοση[4]. Το ίδιο θέμα παρουσιάζεται συνοπτικότερα και στον Βίο του Νήφωνος Κωνσταντινιανής. Ο *Βίος του Βασιλείου του Νέου* είναι το μόνο κείμενο, που αντιστρέφει το φύλο του νεκρού.

4. F. Nau, Le texte grec du moine Anastase sur les saints pères du Sinaï, *Oriens Christianus* 2 (1902), 124-128 (γαλλική μετάφραση), και 3 (1903), 83-87 (ελληνικό κείμενο) [σελιδαρίθμηση της ανατύπωσης των δύο μελετών]. Βλ. επίσης *BHG* 1318-1318a, και *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 637.46-639.25.

Αυτή η ενδιαφέρουσα ιδιοτυπία σε συνδυασμό με τα φιλολογικά, αγιολογικά και κοσμικά, συμφραζόμενα του 10ου αιώνα παραμένει ακόμη ασχολίαστη.

Το όραμα της Δευτέρας Παρουσίας ταιριάζει θεματικά με την εποχή της αρχικής συγγραφής του Βίου. Πρόκειται για μια νεωτερικότερη εκδοχή της εσχατολογικής διήγησης στον Βίο του Ανδρέα Σαλού, που αναδίδει την ατμόσφαιρα της ψευδο-μεθόδειας Αποκάλυψης, και συνδυάζεται με σχετικές απεικονίσεις σε έργα μικροτεχνίας και τη ζωγραφική των χειρογράφων του 10ου αιώνα. Η λεπτομερής, όμως, εξιστόρηση της εμφάνισης των ομάδων δικαίων και αμαρτωλών και οι αντίστοιχες επιγραφές που φέρουν στο μέτωπο μεταδίδει την εντύπωση της έκφρασης και ειδικότερα της γραπτής περιγραφής στοιχείων από μνημειακές παραστάσεις, τα παλαιότερα δείγματα των οποίων χρονολογούνται στον 13ο αιώνα.

Όπως αναδεικνύεται από την εξαιρετικά πυκνή Εισαγωγή στη νέα έκδοση του κειμένου, ο Βίος του Βασιλείου του Νέου είναι πλουσιότατη πηγή πληροφοριών για τη δραστηριότητα και την υποδοχή ενός εξω-θεσμικού πνευματικού πατέρα, αλλά και για πραγματικότητες στην Κωνσταντινούπολη του 10ου αιώνα. Η επιλογή, βέβαια, μιας μορφής του κειμένου που παραδίδεται από χειρόγραφο του 16ου αιώνα με σημαντικές διαφοροποιήσεις από εκείνο που διασώζουν παλαιότερα χειρόγραφα θέτει ένα ερώτημα για την αυθεντικότητά της σε σχέση με το αρχικό έργο, όπως άλλωστε διαπιστώνουν και οι ίδιοι οι εκδότες. Εντούτοις, η έκδοση, έστω σε όψιμη παραλλαγή, ο σχολιασμός και η αγγλική μετάφραση του Βίου θέτουν στη διάθεση της έρευνας ένα σημαντικό και δυσπρόσιτο ώς τώρα κείμενο. Ελπίζω ότι μελλοντικές εργασίες θα απαντήσουν στα αινίγματα του Βίου και θα δικαιώσουν την κοπιωδέστατη εργασία που ανέλαβε η εκδοτική ομάδα.

Χριστινα Αγγελιδη
ΙΙΕ/ΕΙΕ

J.-M. Martin, *Byzance et l'Italie méridionale* [Bilans de recherche 9], Paris 2014, σελ. XX + 628. ISBN 978-2-916716-41-1

Ο J.-M. Martin – πανεπιστημιακός δάσκαλος επί σειρά ετών, ομότιμος διευθυντής ερευνών στο CNRS, μέλος από το 1994 του Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού του Βυζαντίου (Παρίσι) και με μακρά θητεία στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή της Ρώμης – είναι ειδικός της μεσαιωνικής Ν. Ιταλίας (6ος-14ος αι.) ή *puer Apuliae*, όπως εύστοχα τιτλοφόρησαν οι μαθητές του τον τόμο που εξέδωσαν προς τιμήν του[1]. Μικρό δείγμα της μεγάλης συμβολής του στην επιστήμη αποτελούν οι τριάντα εργασίες, που επανεκδόθηκαν υπό τον γενικό τίτλο *Byzance et l'Italie méridionale*. Ο τόμος είναι ο ένατος της σειράς "Bilans de recherche", στην οποία, με σταθερό ρυθμό από το 2006, συγκεντρώνονται ενιαίας θεματικής μελέτες έγκριτων Γάλλων ερευνητών[2].

Τα περισσότερα από τα τριάντα αυτά άρθρα, δημοσιευμένα μεταξύ 1980 και 2009, είναι κτήμα της επιστήμης εδώ και αρκετά χρόνια και, όπως σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου ο ίδιος ο J.-M. Martin, είναι συνδεδεμένα με την προετοιμασία μεγαλύτερων (και ιδιαίτερα αξιόλογων, θα συμπληρώναμε) έργων του[3]. Γι' αυτό θεωρήσαμε περιττή τη διεξοδική ανάλυση κάθε εργασίας και ως

1. *Puer Apuliae. Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, εκδ. E. Cuozzo – V. Déroche – A. Peters-Custot – V. Prigent [Collège de France, CNRS, Centre de recherche d'histoire et civilization de Byzance – Monographies 30], I-II, Παρίσι 2008.

2. Των J. Lefort, M.-Fr. Auzépy, J.-Cl. Cheynet, J. Gascou, G. Dagron, V. Déroche, J. Beaucamp και D. Feissel. Αναλυτική αναγραφή των οκτώ τόμων υπάρχει στο εξώφυλλο του βιβλίου.

3. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα βιβλία του: *La Pouille du IVe du XIIe siècle* [Collection de l'École française de Rome 179], Ρώμη 1993 και *Guerre, accords et frontières en Italie méridionale pendant le haut Moyen Âge: Pacta de Liburia, Divisio principatus Beneventani et autres actes* [Source et documents d'histoire du Moyen Âge 7], Ρώμη 2005. Πλήρης κατάλογος των δημοσιευμάτων του J.-M. Martin υπάρχει στο: *Puer Apuliae*, XI-XXXI.

σκοπό μας θέσαμε να φανεί η διεισδυτικότητα, με την οποία ο συγγραφέας προσέγγισε μία περιοχή εξαιρετικής ποικιλομορφίας κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιόδου της Ιστορίας της (ιδίως, από τον 8ο έως τον 13ο αι.).

Πέραν των απαραίτητων βραχυγραφιών, ευρετηρίων και του πίνακα περιεχομένων στην αρχή και το τέλος, το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο, με τον τίτλο "Byzance en Italie", περιέχει δώδεκα μελέτες που αφορούν, κυρίως, την παρουσία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και Εκκλησίας στη Ν. Ιταλία, ενώ το δεύτερο, που επιγράφεται "Italie méridionale" και είναι αφιερωμένο σε πτυχές της Ιστορίας της Ν. Ιταλίας –λογγοβαρδικής, νορμανδικής, αλλά και βυζαντινής–, χωρίζεται σε τέσσερεις ενότητες, την οικονομία (μελέτες αρ. 13-18), την κοινωνία (μελέτες αρ. 19-22), την πολιτική (μελέτες αρ. 23-25) και τη θρησκευτική ιστορία (μελέτες αρ. 26-30).

Ήδη, έχει αρχίσει να διαφαίνεται η ευρύτητα των ερευνών του J.-M. Martin για τον Νότο της Ιταλικής χερσονήσου, τον οποίο, από τον 6ο μέχρι τον 10ο αι., μοιράστηκαν οι «Ρωμαίοι» των δουκάτων της Τυρρηνικής, οι Βυζαντινοί των πιο νότιων περιοχών και οι Λογγοβάρδοι που κατείχαν όλο το υπόλοιπο τμήμα της χώρας. Αυτή η διάκριση δεν καταργήθηκε με τη νορμανδική κατάκτηση τον 11ο αι. και τη δημιουργία ενός ενιαίου βασιλείου τον 12ο αι. Ίσως, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της συνύπαρξης διαφορετικών λαών και πολιτισμών προσφέρει η μελέτη (αρ. 3) του συγγραφέα για την Troia, κύρια πόλη στα Capitanata ιδρυμένη το 1019 από τον Βασίλειο Βοϊωάννη, στην οποία επιδράσεις από τους Λογγοβάρδους, τους Βυζαντινούς, τους Νορμανδούς και τη Ρωμαϊκή Εκκλησία δημιούργησαν μία μοναδική και βιώσιμη ανθρώπινη οντότητα.

Τίποτε δεν διαφεύγει της προσοχής και των ενδιαφερόντων του J.-M. Martin: είτε ο λόγος αφορά τη νομισματική κυκλοφορία, είτε την ισχυρή προσωπικότητα του Γρηγορίου του Μεγάλου, είτε τη χρήση του παπύρου, είτε τη Grecía salentina, ο συγγραφέας αναζητά και διατυπώνει τη νέα άποψη. Στην πραγματεία για την οικονομία της λογγοβαρδικής και βυζαντινής Ν. Ιταλίας από τον 6ο ώς τον 11ο αι., βασισμένη στα νομίσματα και σε έγγραφα οικονομικών συναλλαγών, διαπιστώνεται ότι το πολιτικό σύνορο που χώριζε τη Ν. Ιταλία από την υπόλοιπη χερσόνησο ήταν ταυτόχρονα και νομισματικό. Ωστόσο, η χρήση χρυσού νομίσματος δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδαισθήσεις περί οικονομικής υπεροχής: εκείνο που χρήζει προσοχής είναι η απουσία τοπικού νομίσματος, κατάλληλου για την οικονομία της περιοχής (μελέτη αρ. 1). Ο πάπας Γρηγόριος Α΄ (590-604) υπήρξε αναμφίβολα άριστος γνώστης αμιγώς πολιτικών θεμάτων,

αλλά τις μεγαλύτερες πολιτικές πρωτοβουλίες ανέλαβε στην Καμπανία, εκεί όπου βρίσκονταν σημαντικά patrimonia. Η περιοχή, απομακρυσμένη από τη Ραβέννα, έδειχνε να έχει ενδιαφέρον μόνο για τη Ρωμαϊκή Εκκλησία και ο Γρηγόριος αναδείχθηκε σε πραγματικό ιδρυτή του δουκάτου της Νεάπολης (μελέτη αρ. 11). Σχετικά με το δραστικό περιορισμό της χρήσης του παπύρου στη Νεάπολη, τη Γαέτα και την Αμάλφη περί το 900, μπορεί εύλογα να συνδυαστεί με την οριστική απώλεια της Σικελίας, του πιθανότερου προμηθευτή των τριών αυτών δουκάτων της Τυρρηνικής σε πάπυρο (μελέτη αρ. 6). Όσον αφορά τη Grecía salentina, την ελληνική διάλεκτο που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα νοτιο-ανατολικά του Lecce, η προέλευσή της δεν είναι αρχαία, αλλά μεσαιωνική, από τους Έλληνες της Καλαβρίας και της Σικελίας, οι οποίοι, μέσω της Gallipoli, μετανάστευσαν στη χερσόνησο του Salento στα τέλη του 9ου και τον 10ο αι. (μελέτη αρ. 2).

Στον δυναμισμό του ελληνικού πληθυσμού της Σικελίας ο J.-M. Martin αποδίδει κάτι σημαντικό: τη δημιουργία μιας αρκετά μεγάλης ελληνόφωνης ζώνης στη Ν. Ιταλία. Από τον 9ο έως τον 11ο αι., η αυτοκρατορία αναμφίβολα ευνόησε την επέκταση του ελληνικού στοιχείου στη Ν. Ιταλία. Σκοπός της, όμως, δεν ήταν να εξελληνίσει το σύνολο των εδαφών που ήλεγχε. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο συγγραφέας, το όνομα της Troia παραπέμπει μάλλον στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, παρά στα ομηρικά έπη (μελέτη αρ. 8). Στη Ν. Ιταλία, το Βυζάντιο ήρθε αντιμέτωπο με δύο λαούς, δύο γλώσσες, δύο δίκαια και δύο κοινωνικές δομές. Η κοινωνία των ελληνόφωνων «Ρωμαίων» στο θέμα Καλαβρίας έμοιαζε πλησιέστερη με αυτήν των Βαλκανίων, αλλά απομονώθηκε στα σύνορα της αυτοκρατορίας με το μουσουλμανικό κόσμο. Διαφορετική ήταν η εξέλιξη στο θέμα Λογγοβαρδίας, τη μόνη λατινόφωνη επαρχία της αυτοκρατορίας. Εκεί η Κωνσταντινούπολη προσπάθησε μάταια να υποτάξει τα πριγκηπάτα, εκεί ίδρυσε επί Νικηφόρου Β΄ το κατεπανάτο της Ιταλίας, εκεί στις αρχές του 11ου αι. οχύρωσε τα σύνορά της. Εκείνο, ωστόσο, που ποτέ δεν επιδίωξε, ήταν να αλλάξει το λογγοβαρδικό δίκαιο και το λατινικό θρησκευτικό τελετουργικό των κατοίκων της. Επέλεξε την τακτική της ήπιας ενσωμάτωσης, κάτι που ο πληθυσμός, παρόλες τις επαναστάσεις, δεν αρνήθηκε και, έτσι, ο αρχιεπίσκοπος του Μπάρι Bisantius, *terribilis et sine metu contra omnes Grecos*, χρησιμοποιούσε ελληνική σφραγίδα (μελέτη αρ. 12).

Πολύ ενδιαφέροντα, κατά τη γνώμη μας, είναι τα πορίσματα των ερευνών του J.-M. Martin για τον ελληνισμό στο δουκάτο της Νεάπολης. Από τις τρεις περιόδους που η Νεάπολη υπήρξε ιδιαίτερα ευνοϊκή προς το ελληνικό στοιχείο (η πρώτη μεταξύ 7ου και 8ου αι., η τρίτη περί το έτος 1000), η πιο αξιόλογη είναι η

δεύτερη (9ος μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αι.), τα κίνητρα της οποίας δεν ήταν θρησκευτικά, αλλά πολιτικά: υιοθετώντας στοιχεία του βυζαντινού πολιτισμού μέσα σε ένα λατινικό περίγυρο, η Νεάπολη αποφάσισε οικειοθελώς να ανανεώσει την ένταξή της στη βυζαντινή «κοινοπολιτεία» (μελέτη αρ. 10). Δεν είναι, ίσως, τυχαίο που την ίδια περίπου εποχή (1ο μισό του 10ου αι.), ο συγγραφέας, εξετάζοντας τις μνείες του κεφαλαίου 48 του Β΄ βιβλίου του *Περὶ βασιλείου τάξεως* για τη χριστιανική Δύση, τοποθετεί το απόγειο της δύναμης της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Από τα μέσα, όμως, του 10ου αι., η μείωση της επιρροής της άρχισε να γίνεται αισθητή σε ολόκληρη την Ιταλία (μελέτη αρ. 7).

Ξεχωριστή θέση στις έρευνες του J.-M. Martin κατέχει η Εκκλησία. Με βάση την επιστολή του Φωτίου προς τον αρχιεπίσκοπο Καλαβρίας Λέοντα, από την οποία προβάλλει μία απρόσμενη εικόνα της νότιας Καλαβρίας, όπου ζουν μουσουλμανικές κοινότητες σε μία περίοδο που η αυτοκρατορία επιχειρούσε να αποκτήσει και πάλι τον έλεγχο της περιοχής (880-886), προτείνεται η ανάδειξη του Ρηγίου σε μητρόπολη όχι περί το 800, όπως έχει υποστηριχθεί, αλλά στα τέλη του 9ου αι., μετά την εκδίωξη των Αράβων από την Καλαβρία (μελέτη αρ. 5). Η ταύτιση του αναφερόμενου σε έγγραφο του 1010 *Cennamus episcopus* της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ in monte Aureo στην περιοχή του Σαλέρνο με τον Κίνναμο επίσκοπο της εκκλησίας του αγίου Μέμνωνος στον Τάραντα, ο οποίος μνημονεύεται σε πέντε έγγραφα, χρονολογημένα μεταξύ 1040 και 1049, οδήγησε τον συγγραφέα σε μία ευρύτερη διαπίστωση: η παρουσία του Κίνναμου σε δύο επισκοπές, οι οποίες εξαφανίστηκαν την εποχή του σχίσματος του 1054 (η μεν πρώτη καταργήθηκε από τον πάπα Στέφανο Θ΄ το 1057, η δε δεύτερη δεν μνημονεύεται μετά το 1049), παραπέμπει στη μέγιστη προβολή της βυζαντινής Εκκλησίας στη Ν. Ιταλία το 1ο μισό του 11ου αιώνα (μελέτη αρ. 4). Όσον αφορά την περίπτωση του Λατίνου αρχιεπισκόπου του Trani και του Siponto Ιωάννη, ο οποίος, όντας στην Κωνσταντινούπολη το 1053/54, έλαβε το αξίωμα του συγκέλλου ως ανταμοιβή της αφοσίωσής του στον αυτοκράτορα, η καθαίρεσή του από τον πάπα Αλέξανδρο Β΄ το 1063 συμβολίζει τον τερματισμό της περιόδου, κατά την οποία η Ρώμη αποδεχόταν την υποταγή αρχιερέων σε κοσμική εξουσία (μελέτη αρ. 9).

Στην αρχή του δεύτερου μέρους του βιβλίου αναδύεται το μεσαιωνικό τοπίο της Ν. Ιταλίας, ο μεσαιωνικός τρόπος ζωής και παραγωγής. Τον 10ο και 11ο αι., έναντι των μικρών *castelli* στα λογγοβαρδικά πριγκηπάτα ορθώνονταν τα βυζαντινά κάστρα της Απουλίας, μοναδικά σε ολόκληρη την Ιταλική χερσόνησο. Η διαφορά αυτή είχε ως επακόλουθο τον 11ο και 12ο αι. το φεουδαρχικό σύστημα

των Νορμανδών να υιοθετηθεί πιο εύκολα στα λογγοβαρδικά πριγκηπάτα, όχι όμως και στην Απουλία, καθώς η μοναρχία δίσταζε να αναθέσει σε χωροδεσπότες τους πολύ μεγάλους βυζαντινούς οικισμούς (μελέτη αρ. 13). Το αγροτικό τοπίο και η εργασία στην ύπαιθρο δεν μπορούσαν παρά να κατέχουν αξιοσημείωτη θέση στο έργο ενός άριστου γνώστη και εκδότη αρχειακού υλικού, όπως ο J.-M. Martin. Τα νοταριακά έγγραφα προσδιορίζουν με σαφήνεια ένα κομμάτι γης μέσα σε ένα τοπίο και ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, αλλά η ορολογία και οι πληροφορίες τους δεν είναι ομοιογενείς για όλες τις περιοχές. Έτσι, ενώ στα Capitanata οι νοτάριοι καταγράφουν με ακρίβεια τις διαστάσεις των αγρών, δεν συμβαίνει το ίδιο στη Νεάπολη, την Καλαβρία, την κεντρική και νότια Απουλία, κάτι που οδηγεί στην εύλογη υπόθεση περί ύπαρξης κτηματολογίου σε εδάφη που για μεγάλο χρονικό διάστημα βρέθηκαν υπό βυζαντινή διοίκηση (μελέτη αρ. 16). Από την πληθώρα εγγράφων της Καμπανίας για τις αγροτικές συμβάσεις προκύπτουν οι σημαντικές αλλαγές που επήλθαν στο τοπίο και τις κοινωνικές σχέσεις από τα μέσα του 10ου έως τα μέσα του 11ου αι. (μελέτη αρ. 17). Στον ίδιο τομέα εντάσσεται και η μελέτη (αρ. 14), στην οποία αναλύεται διεξοδικά πώς στην ανατολική Σικελία του 12ου αι., στο Abruzzo και σε μερικές περιοχές της Καμπανίας από τα τέλη του 12ου μέχρι και τον 13ο αι. η αγγαρεία υπήρξε το καθοριστικό στοιχείο της γεωργικής παραγωγής, σε αντίθεση με την Απουλία, όπου ο αγρότης ήταν κύριος της γης του. Το μόνο κοινό στοιχείο ήταν η χρήση των ίδιων εργαλείων για τις ίδιες εργασίες. Ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικονομική ιστορία της Ν. Ιταλίας συνάγονται από τις πραγματείες για την εύρωστη κομητεία του Mesagne (νοτιο-δυτικά του Brindisi), η ύπαρξη της οποίας επιβεβαιώνει ότι ο Νορμανδός βασιλέας διέθετε και στον ηπειρωτικό Νότο περιοχές με κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα έσοδα (μελέτη αρ. 15), και για την πεδιάδα των Capitanata, όπου η εκτεταμένη κτηνοτροφία, που εφάρμοζαν από τον 13ο αι. η μοναρχία και ορισμένα μοναστήρια του Abruzzo, επέβαλε την εποχική μεταφορά κοπαδιών στους βοσκότοπους του Tavoliere, το οποίο σταδιακά έγινε κέντρο παραγωγής μαλλιού, τυριού και κρέατος (μελέτη αρ. 18).

Σημαντικές πτυχές της κοινωνίας της Ν. Ιταλίας διερευνά ο J.-M. Martin στις τέσσερεις μελέτες που απαρτίζουν τη δεύτερη ενότητα του δεύτερου μέρους του βιβλίου. Στην Απουλία, από τα τέλη του 10ου ώς τα μέσα του 13ου αι., η κοινωνική σημασία της δουλείας ήταν πολύ μικρή και ο ρόλος της στην παραγωγή μάλλον αμελητέος. Μετά το 1150, οι απελευθερώσεις δούλων αυξήθηκαν μεν, αλλά οι απελεύθεροι παρέμεναν φτωχοί και στο περιθώριο της κοινωνίας (μελέτη αρ. 19). Τον 11ο και 12ο αι., παρά τις ανισότητες που υπήρχαν στο

εσωτερικό κάθε μιας από τις τρεις αριστοκρατικές ομάδες (κόμητες, βαρόνοι και ιππότες), η επιβολή στο σύνολο της Ν. Ιταλίας μιας στρατιωτικής ανώτερης τάξης και η αυστηρή οργάνωσή της στη συνέχεια από τον Ρογήρο Β΄ οδήγησαν στην εμφάνιση μιας αριστοκρατίας κλασικού δυτικού τύπου. Στον τομέα αυτόν οι Νορμανδοί είχαν τον ρόλο του πρωτεργάτη: ακόμη και τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, όταν πλέον οι απόγονοι των νορμανδικών οικογενειών ήταν ελάχιστοι, η συμπαγής φεουδαρχική αριστοκρατία του βασιλείου διατηρούσε τα χαρακτηριστικά της νορμανδικής οργάνωσής της (μελέτη αρ. 20). Οι επιδράσεις του λογγοβαρδικού δικαίου σε περιοχές του Νότου σχετικά με κληρονομικά θέματα είναι το αντικείμενο της επόμενης εργασίας. Η θέσπιση στα δουκάτα της Τυρρηνικής, τουλάχιστον από τον 10ο αι., της *quarta-falcidium*, εμπνευσμένης από τη λογγοβαρδική *quarta* ή "Morgengabe" (δηλαδή το δικαίωμα της συζύγου επί του τετάρτου της εξ αδιαιρέτου περιουσίας του συζύγου), και η εμφάνιση τον 13ο αι. στη Γαέτα και την Καλαβρία, υπό μία ήπια μορφή, του θεσμού του *moundoualdos / μουνδουάλδου* (δήλωνε τον μόνιμο κηδεμόνα της γυναίκας που ήταν και ο κληρονόμος της) αποτελούσαν ορισμένα από τα αρχαϊκά στοιχεία που διαφοροποιούσαν τη Ν. Ιταλία από την υπόλοιπη (μελέτη αρ. 21). Όσον αφορά τα λουτρά, η κατασκευή των οποίων σε μεγάλο βαθμό αναλήφθηκε από την Εκκλησία και που επισκέπτονταν κατά ομάδες πλούσιοι και φτωχοί, όχι όμως μαζί, οι ουσιώδεις καινοτομίες ήταν η χρήση του σαπουνιού και, κυρίως, οι θρησκευτικές και ηθικές αντιλήψεις, οι οποίες καθόρισαν την πρακτική του λουτρού, ίσως λιγότερο συχνού από ό,τι στην Αρχαιότητα, αλλά πιο υγιεινού (μελέτη αρ. 22).

Βασικής σημασίας θέματα πολιτικής ιστορίας εξετάζονται στην τρίτη ενότητα του δεύτερου μέρους του βιβλίου. Η αναζήτηση προφεουδαρχικών στοιχείων στα πριγκηπάτα του Μπενεβέντο και της Κάπουα οδηγεί τον J.-M. Martin σε σαφή διάκριση της εξέλιξης των δύο περιοχών: ενώ το Μπενεβέντο έμεινε οριστικά έξω από τον κόσμο των Καρολιγγείων, όταν, μετά το 849, η προσπάθεια του Λουδοβίκου Β΄ και των δουκών του Σπολέτο να εισαγάγουν τη φεουδαλική υποτέλεια απέτυχε, στην Κάπουα οι φραγγικές επιρροές ήταν πιο αισθητές, ιδιαίτερα επί Πανδόλφου Α΄ (961-981), ο οποίος, έχοντας στραφεί προς τους Οθωνίδες, επιχείρησε να εξισορροπήσει την εξουσία των κομήτων, παραχωρώντας κυριαρχικά δικαιώματα σε μεγάλα μοναστήρια. Μετά τον οριστικό χωρισμό τους το 981, η διαφορετική πορεία τους συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 11ου αι., οπότε η μεν Κάπουα υπήχθη στους Νορμανδούς και το φεουδαρχικό σύστημά τους, το δε πριγκηπάτο του Μπενεβέντο εξαφανίστηκε,

με εξαίρεση την πόλη του που περιήλθε στον πάπα (μελέτη αρ. 23). Έκδηλη ένδειξη της εξουσίας, που διεκδικούσαν στη Ν. Ιταλία οι Φράγγοι ηγεμόνες, αποτελούν τα έγγραφά τους υπέρ εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της περιοχής. Η κληρονομιά αυτής της θεωρητικής αξίωσης, που άφησε ο Καρλομάγνος και υλοποίησαν εν μέρει ο Λουδοβίκος Β', ο Κάρολος Φαλακρός κ.ά., ανανεώθηκε επί Όθωνος Α΄. Σε μία εποχή προοδευτικής εξασθένισης της πριγκηπικής εξουσίας, οι δυτικοί αυτοκράτορες κατόρθωσαν μεν να εμφανίζονται ως τελικοί εγγυητές της εκκλησιαστικής περιουσίας, αλλά η έμπρακτη ανάμειξή τους στον Νότο προετοίμασε τη συμμαχία πάπα και Νορμανδών που στράφηκε εναντίον τους (μελέτη αρ. 24). Ιδρυμένο για να είναι υποτεταγμένο στον γερμανό (ή και στον βυζαντινό) αυτοκράτορα, το δουκάτο της Απουλίας πέρασε στη θεωρητική εξουσία του πάπα, προσφέροντάς του υπηρεσίες στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αι. Επί Ρογήρου Β΄, ωστόσο, έγινε το πιο δεσποτικό κράτος του δυτικού κόσμου, στο οποίο η *libertas Ecclesiae* δεν είχε καμία θέση (μελέτη αρ. 25).

Ευρύτητα στην προσέγγιση προβλημάτων που άπτονται της θρησκευτικής ιστορίας διακρίνει τις πέντε εργασίες της τελευταίας ενότητας του βιβλίου. Από το ενδιαφέρον ζήτημα της λατρείας των εικόνων μέσα σε λατινικό περίγυρο, ιδιαίτερα στη Νεάπολη (μελέτη αρ. 26), ο J.-M. Martin περνά στον ρόλο, τον οποίο διαδραμάτισε η Εκκλησία της Νεάπολης στη Ν. Ιταλία. Με βάση τα πρακτικά των συνόδων που έγιναν στη Νεάπολη (1ο μισό 9ου αι. ή τα έτη 830-840) και το Μπενεβέντο (μεταξύ 840 και 886), η βασική διαφορά των οποίων έγκειται στο ότι η μεν πρώτη θέσπισε κανόνες σε περίοδο ειρήνης, ενώ η δεύτερη συγκλήθηκε σε περίοδο αποδιοργάνωσης του κλήρου, που επέτεινε η παρουσία Σαρακηνών και Φράγγων, ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, μέσω της Εκκλησίας της Νεάπολης, η Ρώμη επιχείρησε να διεισδύσει στοιχεία της ρωμαιο-φραγγικής μεταρρύθμισης στο λογγοβαρδικό Νότο, όπου η εκκλησιαστική οργάνωση ήταν ασταθής (μελέτη αρ. 27). Αρνητική είναι η απάντηση του J.-M. Martin για την ύπαρξη σχέσεων ανάμεσα στο αββαείο του Mont Saint-Michel στη Νευστρία και το ιερό του Monte Sant'Angelo στο Gargano. Ακόμη κι αν τον 8ο αι. υπήρξε κάποιος «άξονας» μεταξύ τους, οι δύο εκκλησίες αυτονομήθηκαν σύντομα, δίνοντας στον Αρχάγγελο διαφορετικά χαρακτηριστικά (μελέτη αρ. 29). Η σύνταξη συλλογών εγγράφων / χρονικών υπήρξε ένα είδος που γνώρισε μεγάλη διάχυση τον 12ο αι., ακόμη και σε μονές όχι τόσο σημαντικές, και ο J.-M. Martin αναλύει το πώς οι συγγραφείς τους, χρησιμοποιώντας έγγραφα, προγενέστερα χρονικά, που έθεσαν σε πρώτο πλάνο, και αγιολογικά κείμενα, κατόρθωσαν να αρθούν πάνω από το επίπεδο της απλής αντιγραφής ή του συμπιλήματος

(μελέτη αρ. 30). Δημιουργός τέτοιων συλλογών εγγράφων / χρονικών υπήρξε και ο Πέτρος Διάκονος, βιβλιοθηκάριος του Monte Cassino στα μέσα του 12ου αι. Την ικανότητά του για επινοήσεις απέδειξε με το *Registrum S. Placidi* που, εκτός από ένα χρονικό και σειρά εγγράφων (όλα πλαστά), περιέχει δύο φανταστικούς Βίους του αγίου Πλακίδου. Σκοπός των παραποιήσεών του ήταν να υποστηριχθεί η υποτιθέμενη συνέχεια της παρουσίας και των κτήσεων του Monte Cassino στη Σικελία ήδη από τα μέσα του 6ου αι. (μελέτη αρ. 28).

Από όσα αναφέρθηκαν, καθίσταται προφανές, κατά τη γνώμη μας, ότι η λεπτή και γόνιμη διεισδυτικότητα του J.-M. Martin μπορεί να θεωρηθεί ως το κατεξοχήν χαρακτηριστικό ενός ιστορικού, ο οποίος, έχοντας επί σειρά ετών ενιαίο τομέα ερευνών, παράγει νέα γνώση. Ολοκληρώνοντας, περιοριζόμαστε στην ακόλουθη παρατήρηση: υπάρχουν ακόμη πολλές μελέτες του J.-M. Martin που θα έπρεπε να επανεκδοθούν.

Βασιλική Ν. Βλυσιδου
ΙΙΕ/ΕΙΕ

T. S. Miller – J. W. Nesbitt, *Walking Corpses: Leprosy in Byzantium and the Medieval West,* Ithaca; London: Cornell University Press, 2014. Pp. xiv + 243. ISBN 9780801451355

Être lépreux de nos jours, n'est pas une simple affaire... avoir été lépreux dans l'Antiquité et le Moyen Âge l'était encore moins. L'ouvrage de Timothy S. Miller et de John W. Nesbitt est incontestablement une monographie importante qui étudie à frais nouveaux la lèpre et les lépreux au Moyen Âge, à Byzance et en Occident. La terminologie antique de la lèpre ne recouvre pas exactement la nôtre. Les Anciens entendaient pas λέπρα des dermatoses variées souvent bénignes ou du moins peu invalidantes, notamment des dermatoses à desquamations (c'est le sens étymologique du mot lèpre). Inversement, sans méconnaître la parenté morphologique entre certaines lèpres et l'éléphantiasis, ils distinguaient parfois cette dernière du tronc commun des lèpres, non seulement du fait de sa particulière gravité, mais surtout parce qu'elle n'est apparue qu'assez tard dans le monde antique et après la fixation des doctrines religieuses et médicales sur la lèpre.

Après une introduction (p. 1-9), les auteurs dressent dans le premier chapitre (*The Ancient World*, p. 10-26) une courte histoire de la lèpre dans l'Antiquité. Les trois chapitres qui suivent concernent Byzance (p. 27-95). La lèpre et les lépreux dans la civilisation byzantine constituent, en effet, la partie principale de cet ouvrage. Se succèdent ensuite deux autres chapitres qui traitent du sujet dans le Moyen Âge occidental (p. 96-138). Enfin, dans un dernier chapitre (p. 139-154) est consacré à l'ordre de Saint-Lazare. L'ouvrage s'achève sur une conclusion (p. 155-162), suivie de trois annexes (p. 163-192), d'une liste des abréviations (p. 193-194), des notes (p. 195-220), de la bibliographie (p. 221-238) et d'un index général (p. 239-244).

De façon plus détaillée, dans le deuxième chapitre (*Leprosy in the Byzantine Empire*, p. 27-47), les auteurs ont réuni et analysé une série de textes byzantins non médicaux sur la lèpre. C'est incontestablement ici un des points originaux de cet

ouvrage. Le chapitre suivant (*Byzantine Medicine*, p. 48-71) fait le pendant avec les sources byzantines de contenu médical sur la lèpre. Enfin, dans le quatrième chapitre (*Byzantine Leprosariums*, p. 72-95), Miller et Nesbitt s'intéressent plus particulièrement aux institutions mises en place à Byzance pour accueillir les lépreux. Il est ici question des léproseries que l'on a crée à Byzance, sous l'impulsion de l'Église et du devoir de charité, pour enfermer les lépreux «hors du camp». Je reprends ici l'expression utilisée dans le *Lévitique*, 13, 46 à propos des lépreux que l'on qualifie d'impurs. Il est intéressant de constater ici que selon Miller et Nesbitt, l'Église médiévale ne considérait pas la lèpre comme une marque de justice divine qui s'exerce sur le pécheur, mais, plutôt, comme une marque de la faveur de Dieu sur ces hommes.

Les cinquième et sixième chapitres (*Leprosy in the Latin West*, p. 96-117; *Leprosariums in the Latin West*, p. 118-138), quoique utiles, sont beaucoup moins originaux que les précédentes. Il ne s'agit en définitive que d'une synthèse de travaux précédents sur le sujet. C'est également le cas du septième et dernier chapitre (*The Knights of Lazarus*, p. 139-154), qui aborde l'ordre de Saint-Lazare, fondé à Jérusalem au XIe ou XIIe siècle pour accueillir les pèlerins atteints de la lèpre.

Trois appendices viennent compléter cette étude. Il s'agit de la traduction moderne des passages provenant des œuvres de Arétée de Cappadoce (*Aretaios of Cappadocia, On Acute and Chronic Diseases (Books IV. 13 and VIII. 13)*, p. 163-172), de Grégoire de Nysse (Gregory of Nyssa's Oration, *Regarding the Words «As much as you have done for one of these, you have done for me»* (Matt. 25:40), p. 173-185) et de saint Jean Chrysostome (Selection from *The Funeral Oration in Praise of Saint John Chrysostom* (Chapters 60.17 to 67.1, p. 186-192).

Incontestablement, il s'agit d'un travail scientifique important sur le traitement des lépreux et l'administration des léproseries au Moyen Âge, tant byzantin qu'occidental. Toutefois, le parti pris par les auteurs de suivre une séparation entre les deux *partes* de l'ancien empire romain me paraît classique et dépassé. Il aurait été plus judicieux, et cela aurait apporter plus de clarté au lecteur moderne d'offrir une étude et une analyse de ces deux civilisation ensemble, de sorte que les va-et-vient que l'on remarque dans le livre disparaissent et que l'on puisse avoir une idée plus concrète des différences et des ressemblances vis-à-vis de la lèpre et des lépreux du côté latin et grec.

L'ouvrage est riche en références à des auteurs médiévaux, mais parfois on aurait aimé plus de renseignements sur leurs connaissances concernant la lèpre et son diagnostic. Aussi, et pour ne prendre qu'un seul exemple, quasiment rien n'est

dit sur les connaissances de l'atrophie de certains muscles et sa signification en tant que signe de la lèpre. Pourtant, plusieurs chirurgiens médiévaux (p. ex. Lanfranc de Milan Théodoric Borgognoni, Bernard de Gordon) se sont prononcés sur ce phénomène. Citons aussi Arnaud de Villeneuve qui croyait qu'une ulcération ou une dénudation située dans les parties profondes du nez était un signe propre à la lèpre.

Notons par ailleurs que cette étude, quoique assez bien documentée, présente certaines lacunes bibliographiques. À titre d'exemple, citons Françoise Skoda, *Médecine ancienne et métaphore: le vocabulaire de l'anatomie et de la pathologie en grec ancien*, Paris: Peeters-Selaf, 1988 (qui étudie aux p. 232-234 l'évolution du terme éléphantiasis qui désignera ensuite, non plus une maladie de peau, mais une enflure des membres inférieurs). Plus curieux, l'ouvrage de Gerard A. Lee (*Leper hospitals in Medieval Ireland; with a short account of the military and hospitaller order of St Lazarus of Jerusalem*, Dublin: Four Courts Press, 1996) ou encore celui de J. L. Boldsen (*Leprosy in medieval Denmark: a comprehensive analysis*, Odense : Institute of Forensic Medicine, University of Southern Denmark, 2007) manquent. Les observations présentées dans ce dernier ouvrage auraient pu être d'une grande utilité pour les auteurs.

L'étude d'Édouard Jeanselme («Comment l'Europe au Moyen Âge se protégea contre la lèpre: rapport présenté au VIIIe Congrès international d'histoire de la médecine à Rome, (22-27 septembre 1930)», *Bulletin de la Société d'Histoire de la médecine*, 25 (1931), p. 1-155), même si elle est dépassée sur certains points, reste encore d'une grande utilité, surtout pour les mesures légales prises en Occident à l'égard des lépreux. Enfin, malgré quelques illustrations, parsemées dans l'ouvrage sans régularité, les auteurs semblent ignorer l'étude de Mirko Grmek («La lèpre a-t-elle été représentée dans l'iconographie antique?», *Pact*, 34, p. 147-156). Il s'agit d'une analyse scrupuleuse dans laquelle l'auteur passe en revue les représentations iconographiques de l'Antiquité et du Moyen Âge à propos desquelles le diagnostic de lèpre a été proposé. Cet aspect du dossier manque dans cette monographie et c'est bien dommage.

En définitive, et malgré ces quelques critiques, Timothy S. Miller, John W. Nesbitt proposent une monographie importante, qui ne se recommande pas seulement aux spécialistes, mais sera aussi lue avec plaisir par tous ceux qui s'intéressent à l'histoire médiévale en général.

Stavros Lazaris
UMR 8167 – Orient & Méditerranée
(Monde byzantin)

Η. Παρασκευοπουλου, *Τὸ ἁγιολογικὸ καὶ ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ* [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 59], Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 264. ISBN 978-960-7856-48-7

Ἡ μονογραφία τοῦ R. Guilland γιὰ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ[1] παραμένει –παρὰ τὰ 90 ἔτη ποὺ ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία της– βασικὸ καὶ χρησιμότατο βοήθημα γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ πολυμαθοῦς διανοητῆ τῆς Παλαιολόγειας Ἀναγέννησης. Ὡστόσο δύο μεγάλες ἑνότητες τῆς πολυσχιδοῦς συγγραφικῆς δραστηριότητας τοῦ Γρηγορᾶ, τὰ ἁγιολογικὰ καὶ τὰ ὁμιλητικά του κείμενα, δὲν εἶχαν ἀναλυθεῖ ἐκεῖ ἐπαρκῶς[2]. Ἐπιπλέον, ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ ἐπανεκδοθεῖ στὶς δεκαετίες ποὺ ἔχουν μεσολαβήσει ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά. Ἦταν αἰσθητὴ λοιπὸν ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας συνολικῆς πραγμάτευσης· τὸ κενὸ αὐτὸ τὸ καλύπτει τὸ παρουσιαζόμενο βιβλίο, ἐπεξεργασμένη μορφὴ τῆς διατριβῆς τῆς συγγραφέως.

Τὸ βιβλίο, μετὰ ἀπὸ ἕναν σύντομο πρόλογο, τὶς συντομογραφίες καὶ τὴν βιβλιογραφία (σσ. 11-25), διαρθρώνεται σὲ ἕξι βασικὲς ἑνότητες. Ἡ πρώτη, καὶ συντομότερη (σσ. 27-37), εἶναι ἀφιερωμένη στὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ χωρίζεται σὲ δύο ὑποενότητες: ἀρχικὰ (σσ. 27-32) παρουσιάζεται συνθετικὰ ὁ βίος τοῦ λογίου μὲ βάση σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ ἔργο του καὶ ἀξιοποίηση τῆς παράλληλης βιβλιογραφίας, καὶ ἀκολουθεῖ (σσ. 30-37) κατάλογος τῶν ἔργων του καὶ τῶν ἐκδόσεών τους.

Στὴν δεύτερη ἑνότητα τοῦ βιβλίου, ἡ ὁποία ἐπίσης διαρθρώνεται σὲ δύο ὑποενότητες, παρουσιάζεται πρῶτον ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν βίων συνολικὰ (σσ. 39-45), καὶ κατόπιν περιγράφεται ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ καθενὸς ἔργου καὶ σημειώνονται οἱ ἐκδόσεις του καὶ σὲ ποιούς κώδικες βασίζονται (σσ. 46-49).

1. R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras (l'homme et l'oeuvre)*, Paris 1926.

2. Guilland, *Essai*, 169-193, στὸ κεφάλαιο περὶ τῶν ρητορικῶν ἔργων τοῦ Γρηγορᾶ.

Ἡ τρίτη καὶ ἐκτενέστερη ἑνότητα (σσ. 51-168) πραγματεύεται ἀναλυτικὰ ἕνα πρὸς ἕνα τὰ κείμενα: εἰδικότερα ἐξετάζονται ἡ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ κάθε βίου, ἡ χρονολόγησή του, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐφικτή, ἐπιχειρεῖται σύγκριση μὲ προγενεστέρους ἀντιστοίχους βίους καὶ ἀνιχνεύονται οἱ λόγοι τῆς συγγραφῆς κατὰ περίπτωση.

Στὴν τέταρτη ἑνότητα (σσ. 169-187) ἐντοπίζονται παράλληλα χωρία σὲ κλασσικοὺς καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἢ καὶ στὴν Βίβλο, ἡ πέμπτη (σσ. 189-219) εἶναι ἀφιερωμένη στὴν διερεύνηση κοινῶν τόπων καὶ ὁμοιοτήτων μὲ ἄλλα ἁγιολογικὰ ἔργα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καὶ ἡ ἕκτη καὶ τελευταία ἑνότητα (σσ. 221-249) ἐξετάζει τὴν γλῶσσα καὶ τὴν ρητορικὴ τῶν κειμένων (γλῶσσα καὶ ὕφος, σχήματα λόγου, στίξη καὶ καταληκτήριος [sic] ρυθμός). Εὑρετήρια κυρίων ὀνομάτων καὶ ὅρων καὶ εὑρετήριο ὀνομάτων βιβλιογραφίας συμπληρώνουν τὸ βιβλίο.

Ὁρισμένες βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες συμπληρώσεις πάντως εἶναι ἀπαραίτητες: στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορᾶ καὶ τῶν ἐκδόσεών τους, θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ ἡ (χρηστικὴ) ἔκδοση, ἀπὸ τὸν Χ. Σολιώτη, μίας παραλλαγῆς τῆς πραγματείας περὶ ἀστρολάβου ἀπὸ τοὺς κώδικες Vatic. Gr. 318 καὶ Marc. Gr. 326[3], καθὼς καὶ ἡ κριτικὴ ἐπανέκδοση τῆς Διαθήκης τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη ΙΓ΄ Γλυκέος (ἡ ὁποία «ἐγράφη *ὡς ἀπ' αὐτοῦ* διὰ τοῦ Γρηγορᾶ») ἀπὸ τὸν Σ. Κουρούση[4], στὸ σύνολό της, καὶ ὄχι μόνο τοῦ τμήματος ποὺ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴν *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* (VIII.2:I, 289,23-292,11 Bonn). Ὁ βίος τοῦ Μ. Βασιλείου ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀμφιλόχιο (ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ Γρηγορᾶ γιὰ τὸν βίο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου) ἔχει ἐκδοθεῖ μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν J. Nicholson[5]. Χρήσιμο θὰ ἦταν νὰ προστεθεῖ καὶ σχετικὴ μελέτη τοῦ J. Wortley[6], καθὼς χρονολογεῖ τὸν ψευδοαμφιλόχειο βίο στὸν 9ο αἰώνα, καὶ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν προτίμηση τοῦ Γρηγορᾶ νὰ βιογραφεῖ ἁγίους τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἀλλὰ καὶ τοῦ αἰώνα αὐτοῦ (σ. 167). Γιὰ τὸν Ἰωάννη Σταυράκιο ὑπάρχει

3. Βλ. Χ. Σολιωτης, Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ χρήση καὶ κατασκευὴ τοῦ ἀστρολάβου, *ΠΑΑ* 61 (1986), 423-454.

4. Βλ. Σ. Ι. Κουρουσης, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ΄ ὁ Γλυκύς, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405, ἰδίως 385-386 μὲ διευκρινίσεις περὶ τῆς διττῆς παράδοσης τῆς διαθήκης, καὶ 403-405 (τὸ κείμενο).

5. J. Nicholson, *The Vita Sancti Basilii of Pseudo-Amphilochius: A Critical Edition with Commentary and English Translation*, M.A. thesis (Athens GA: University of Georgia, 1986).

6. J. Wortley, The pseudo-Amphilochian Vita Basilii. An Apocryphal Life of Saint Basil the Great, *Florilegium* 2(1980), 217-239.

καὶ ἡ μελέτη τῆς Ε. Κουντούρα-Γαλάκη[7]. Στὰ γραφόμενα στὴν σ. 84 σημ. 1 περὶ τοῦ Μαρτινακίου, θείου τῆς Θεοφανοῦς, ἀναφέρονται ὡς βασικὴ πηγὴ τὰ *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*[8], ἀλλὰ οἱ κύριες πηγὲς εἶναι ἡ *Συνέχεια Θεοφάνη*[9], ὁ Ψευδο-Συμεὼν[10], ὁ Σκυλίτζης[11] καὶ ὁ Γενέσιος[12]. Ἐπίσης στὴν σ. 93, σημ. 59 ἡ παραπομπὴ στὸν Κωνσταντίνο Μανασσῆ στὴν ἔκδοση Βόννης πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴν νέα ἔκδοση τοῦ Ὀ. Λαμψίδη, ὅπου ἀλλάζει ἡ στιχαρίθμηση τοῦ χωρίου[13] .

Πολλὰ δυστυχῶς εἶναι τὰ παροράματα [ὅπως «Ἐταιρεία», «Faccoltà», «Maccerata», «ἑορτολόγιον» κατ' ἐπανάληψιν στὴν βιβλιογραφία, completes ἀντὶ *completus* (σ. 13), Graegorae ἀντὶ *Gregorae* (σ. 17), Οὐλεριανόν ἀντὶ *Οὐαλεριανόν*, καὶ μαρτυρήσαντες ἀντὶ *μαρτυρήσαντας* (σ. 21) κ. ἄ.], ἀλλὰ καὶ οἱ ἀβλεψίες ἢ οἱ ἀτελεῖς παραπομπές. Ἐνδεικτικά: Ἡ πλήρης παραπομπὴ στὴν ἔκδοση τῆς πραγματείας κατὰ Λατίνων εἶναι: M. Paparozzi, Un opuscolo di Niceforo Gregoras sulle condizioni del dialogo teologico con i Latini, στο *La chiesa Greca in Italia dall' VIII al XVI secolo, Atti del convegno storico interecclesiale* III, καὶ τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἀντιρρητικῶν* ἀπὸ τὸν H. V. Beyer εἶναι *Nikephoros Gregoras Antirrhetica* καὶ ὄχι *Nicephori Gregorae Antirrhetica*. Ἐπίσης ὁ ὀρθὸς τόπος ἔκδοσης τῶν

---

7. Ε. Κουντουρα-Γαλακη, Ἰωάννης Σταυράκιος: Ἕνας λόγιος στὴ Θεσσαλονίκη τῆς πρώιμης Παλαιολόγειας ἐποχῆς. *ΒυζΣύμμ* 16 (2008), 379-394 (doi:http://dx.doi.org/10.12681/byzsym.915). Γιὰ τὸν Βίο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Ἀκροπολίτη, μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου δημοσιεύθηκε ἄρθρο της Ιδιας, Ὁ Μέγας Κωνσταντίνος στὸ ἁγιολογικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη. Ἰδεολογικὲς ἐπαναλήψεις καὶ νέες προσεγγίσεις, στὸ: *Aureus. Τόμος ἀφιερωμένος στὸν Καθηγητὴ Ε. Κ. Χρυσό*, Ἀθήνα 2014, 417-441.

8. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, έκδ. T. Preger, τ. II, Leipzig 1907, 249.

9. *Theophanes Continuatus Chronographia,* III 27, έκδ. I. Bekker [CSHB], Bonn 1838, 121.

10. *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*, έκδ. I. Bekker [CSHB], Bonn 1838, 635.

11. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-N. York 1973, 72.

12. *Iosephi Genesii Regum libri quattor*, έκδ. A. Lesmüller-Werner – I. Thurn [CFHB 14], Berlin-N. York 1978, 49. Βλ. συνολικὰ *PmbZ* 1, ἀρ. 4843, λ. Μαρτινάκης καὶ ἀρ. 4849, λ. Μαρτῖνος, ὅταν τονίζεται ἡ ἀνεπάρκεια τῶν στοιχείων σχετικὰ μὲ τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο.

13. Βλ. *Constantini Manassis Breviarium chronicum*, ed. O. Lampsidis, Athenis 1996, 284, στ. 5225-5226.

ἐπιστολῶν εἶναι Matino (ὅπως σωστὰ ἀναγράφεται στὴν σ. 17) καὶ ὄχι Roma ὅπως στὴν σ. 34. Φυσικὰ ὁ τόπος ἔκδοσης τοῦ βίου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸν Leone δὲν εἶναι gennaio [=Ἰανουάριος] 1994 (ὅπως ἐσφαλμένα σημειώνεται στὴν σ. 47), ἀλλὰ Catania 1994 (ὅπως σωστὰ ἀναγράφεται στὴν σ. 18).

Συνολικὰ πρόκειται γιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα φιλολογικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία προσεγγίζει ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς τὰ κείμενα καὶ συντελεῖ στὴν λογοτεχνικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορᾶ. Οἱ πολλὲς ἀβλεψίες ὅμως, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες σημειώθηκαν ἐνδεικτικά, ἀδικοῦν κάπως τὴν κατὰ τὰ ἄλλα καλὴ εἰκόνα τοῦ βιβλίου.

Στυλιανος Λαμπακης
ΙΙΕ/ΕΙΕ

F. Kondyli – V. Andriopoulou – E. Panou – M. B. Cunningham (edd.), *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth Century Mediterranean. Themes and Problems in the Memoirs, Section IV* [Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, v. 16], Ashgate, 2014, pp. 248. ISBN: 978-1-4094-3966-0

One of the most important events of major political and ecclesiastical significance for Later Byzantine history, particularly of Byzantium's final turbulent decades, was the Ecclesiastical Council of Ferrara-Florence, in A.D. 1438-1439[1]. This gathering of both ecclesiastical and secular personalities came up as a conclusion in a long term effort of the Byzantine Empire to protect and defend its weak status, especially in view of the rising menace of the Ottomans. Among the personalities that participated in the Council was Sylvester Syropoulos[2], whose point of view of the actions and decisions of the Council is reflected in his *Memoirs,* an account based on his experience as a participant and eye-witness[3]. This account

1. Cf. D. J. Geanakoplos, The Council of Florence (1438-39), and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches, *Church History* 24 (1955), 324-346. J. Gill, *The Council of Florence,* Cambridge 1959 and Idem, *Personalities of the Council of Florence,* Oxford 1964. See also K. M. Setton, *The Papacy and the Levant,* I, Philadelphia 1976, index, and, among more recent contributions, see M.-H. Blanchet, L'Église byzantine à la suite de l'Union de Florence (1439-1445), *BF* 29 (2007), 79-123. Ch. Dendrinos, Reflections on the Failure of the Union of Florence, *Annuarium Historiae Conciliorum* 39 (2007), 135-152. M.-H. Congourdeau, Pourquoi les Grecs ont rejeté l'Union de Florence (1438-1439), in: B. Béthouart – M. Fourcade – C. Sorrel, *Identités religieuses. Dialogues et confrontations, construction et déconstruction.* [Les Cahiers du Littoral, 2, n. 9 (Carrefour d'Histoire religieuse de juillet 2008. Belley)], Boulogne, 35-46.

2. See A. Papadakis, entry Syropoulos Sylvester, *ODB* 3 [1991]; cf. H. – G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich,* München 1959, 759-760; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner,* I, München 1978, 503; *PLP,* n. 27217.

3. V. Laurent, (ed.–French trans.), *Les 'Memoirs' du Grand Ecclésiarque de l'Église de*

is one of the major sources that inform us on the events that took place during the Council, given of course through the eyes and perspective of the author and thus sometimes characterized as somewhat partial.

Syropoulos (b. ante 1400-d. post 1453 or later), a distinguished cleric and theologian/scholar, possibly son of the *πρωτέκδικος* of the Great Church John Syropoulos, became deacon and then *μέγας ἐκκλησιάρχης* and *δικαιοφύλαξ* of the Great Church; he accompanied the patriarch Joseph II in Italy for the unionist council and, although at heart an anti-unionist, was compelled by his *basileus* (as he himself confesses in his account), i.e. by the pro-unionist emperor John VIII Palaiologos, to agree to the Union in the Ferrara-Florence Council and sign the Union's acts; upon his return to Byzantium (1440), however, he openly professed his anti-unionist sentiments, becoming an associate of Markos Eugenikos and the anti-unionist circles and refusing to collaborate with the unionist patriarchs Metrophanes II (1440-1443), the successor of Joseph II who had died in Italy, and Gregory III (1443-1450). It was only with patriarch Gennadios II-Scholarios that he collaborated later on, although it is highly improbable that he himself ascended the patriarchal throne as Sophronios I (1463-1464), between Gennadios' 2nd and 3rd terms, as it is sometimes surmised[4].

His *Memoirs* is a most interesting text which was written after A.D. 1443 (perhaps between 1451 and 1453), while a revised version appeared later, c. 1461, when its original author may well have been dead. Until its definitive 1971 edition with French translation and commentary by V. Laurent (see note 2), it was used by scholars in an old and incomplete edition by R. Creyghton, published in The Hague, in 1660[5]! Older Byzantine history accounts/manuals do not refer to it in their sections on the sources (e.g. Vasiliev or Ostrogorsky), while it was D. Nicol who was among the first scholars to include it in his main sources when publishing his authoritative account on *The last centuries of Byzantium, 1261-1453* (London 1972; 2nd ed. Cambridge 1993). Suffice it here to say that even the late J. Gill, an authority on the 1438-1439 Council had not at his disposal Laurent's new edition both in his 1959 monograph on the Council as well as in his 1964 essay

---

Constantinople, Sylvestre Syropoulos, sur le Concile de Florence (1438-1439), Paris, CNRS, 1971.

4. See e.g. O. Kresten, entry 'Syropoulos', *Lexikon des Mittelalters* VIII. 2 (1996), col. 387.

5. *Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos: sive concilii Florentini exactissima narratio...*, Magae Comitis 1660.

on Syropoulos, in his *Personalities* (refs in note 1). On the other hand, the new edition has provided grounds for further important studies on Syropoulos and his text[6], while the latter's importance for contemporary events is acknowledged in Byzantine historiography manuals[7]. An interesting example is the diplomatic mission of the Constantinopolitan official Andronikos Iagares by emperor John VIII Palaiologos (142501448) to the Grand Komnenian emperor of Trebizond, John IV (1429-1458/60), in A.D. 1436 –only Syropoulos' *Memoirs* mentions this mission and it is interesting to contemplate here that John IV's father and predecessor, Alexios IV Grand Komnenos (1416/17-149), had married his exquisitely beautiful daughter Maria to the Palaiologos John VIII himself, in 1426/27, according to Doukas[8] and Sphrantzes[9].

In the case of the present collective volume under review, Sylvester Syropoulos's personality works as the starting point and the springboard for a more general study and presentation of some aspects of political and cultural life in the late medieval Mediterranean. As it is explained, it came up as corollary of a colloquium entitled *Sailing from Byzantium: Themes and Problems in Sylvester Syropoulos' Memoirs, Book IV,* which was held at University of Birmingham, in June 2009. The contributors offer their experience in their respective fields by covering a wide spectrum of topics concerning art, historiography, and diplomacy and travel culture.

In the introduction the objective of the volume is analyzed with a further attempt to provide an answer to the obvious question, i.e. if Syropoulos's account can be trusted as a primary source; the introduction goes further by providing the historical framework of his era by drawing an historical retrospect focusing on

6. See e.g. J.-L. van Dieten, Silvester Syropoulos und die Vorgeschichte von Ferrara-Florenz, *Annuarium historiae conciliorum* 9 (1977), 154-179; Idem, Zu den zwei Fassungen der Memoiren des Silvester Syropoulos, *Annuarium historiae conciliorum* 11 (1979), 367-395.

7. See J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz, 324-1453,* Wiesbaden 1982, 535-536 (no. 575).

8. *Ducas, Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1958, 139.

9. Ed. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477*, Bucuresti 1966, 20 (Minus) and 262 (Majus); *Giorgio Sfranze Cronaca*, a cura di Riccardo Maisano (CFHB 29), Roma 1990, 30. Cf. ed. Laurent (see note 2), 162, 166; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches,* V (1965), 113 (n. 3421). On that marriage see further refs in A. Savvides, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου (1204-1461),* Athens 2005, 117 note 253, 151-152 and 176, note 363.

the political and diplomatic situation before the Union Council, so that the reader comprehends the limits and the conditions within which Syropoulos was called upon to operate. Apart from that, it is also making a general overview introducing the reader to the themes that the following essays are addressing.

The book is structured in ten chapters/essays. Each one, is a self-sufficient essay that explores and presents a subject, with several aspects connected to the Council and the Union of the Churches, having as its core the narrations and remarks of Syropoulos. In the first essay (M. B. Cunningham, Sylvester Syropoulos: the author and his outlook, pp. 9-21) there is an attempt to raise questions and argue on them about the way that Sylvester Syropoulos wrote his account. In the second essay (E. A. Zachariadou, The Ottomans, the Greek Orthodox Church and the perils of the Papacy, pp. 23-32) we are introduced to the world of the 15th century as it appears according to the words of Syropoulos and more specifically the political evolutions that defined the decision for the Union of the Churches and the sentiments that caused this decision not only to the lower clergy but to the Greek Orthodox population as well. The third essay (R. Price, Precedence and Papal primacy, pp. 33-47) is dedicated to the complex relations issue among the Pope, the Patriarch and the Byzantine Emperor, it analyzes the problem of their precedence not only as a matter of protocol but also as a matter of substance. In the fourth essay (V. Andriopoulou, The Logistics of a Union: Diplomatic Communication through the Eyes of Sylvester Syropoulos, pp. 49-67) focuses on the narration of Syropoulos as a valuable source for the exploration of the diplomatic affairs of the 15th century and more specifically of the Byzantine diplomacy of the time.

Another interesting aspect of the Ferrara-Florence Council is that dealing with accommodation facilities and the cost of life for the Greek delegation during their stay in the city of Ferrara, in 1438. In the fifth essay (T. Dean, City, Marquis, Pope, Doge: Ferrara in 1438, pp. 69-77) Syropoulos's point of view on the subject is elaborately presented, and that view is certainly negative for the city as well as for the reception that the Ferrarans reserved for the Greek delegation. His testimony is put under critical light, as he describes the events that took place before and during the Council's assignments in Ferrara. In the course of his sojourn in Italy, Syropoulos had the chance to visit Latin Churches, yet as he clearly demonstrates in a passage of his account, it was very difficult for him to act as a venerator. If we follow Syropoulos's steps, we can then face the icons more as pieces of art. In the sixth essay (A. Weyl Carr, Labelling images, venerating icons in Sylvester Syropoulos's world, pp. 79-106) we get a chance to look upon the art of Syropoulos's

era as a particular moment in art history. More specifically, we can understand how ecclesiastical art was influenced at the time of the Council as well as its effect on the artistic traditions of Byzantium and the West, too.

In the seventh essay (N. D. Kontogiannis, What did Syropoulos miss? Appreciating the art of the Lippomano Chapel in Venetian Negroponte, pp. 107-134), we remain in the sphere of art, as we are introduced to the esoteric parts of Lippomano Church, in Negroponte/Chalkis, which symbolizes at some point the interaction between Greeks and Latins in the area of the Aegean, during the medieval era. The city of Negroponte was under Venetian rule by the time Syropoulos arrived there, as the Greek delegation was travelling from Constantinople to Italy; in his account our writer characteristically refers to the prohibition imposed by the Emperor to the members of the Greek mission to stay in the Venetian castle. The eighth essay (F. Kondyli, The logistics of a Union: The traveling arrangements and the journey to Venice, pp. 135-153) provides us with useful information concerning the transportation of the Byzantine delegation to the West, as it appears in Syropoulos's account. Her narration gives us a description of the journey and the conditions under which it was possible to travel in 15th-century Mediterranean. The ninth essay on the other hand (N. Budak, On Syropoulos's Dalmatian and Istrian route, pp. 155-173), focuses on Syropoulos's account concerning the areas of Dalmatia and Istria as important places for the history of Balkans, while finally the tenth essay [E. Panou, The Ideological Function of Colour in Byzantine Historiography and Chronicles (Thirteen-Fifteenth Centuries), pp. 175-184] is devoted to the symbolic use of colours like red, purple and scarlet in Byzantine sources and more specifically in Syropoulos's case.

All in all, we could safely deduce that the present volume, which also contains an English translation of Syropoulos' *Memoires,* section IV (based on V. Laurent's 1971 edition), sums up our knowledge on Sylvester Syropoulo's life and times, with insights regarding his personality, offering at the same time reflections and portrayals of his era in a vivid description of 15th-century Mediterranean politics and art, while another crucial denominator of the volume deals with the background contrast between Greeks and Latins in view of the Ottoman threat.

Photeine V. Perra
Johannesburg

Φ. Βασιλειου, *Ποιμένας ή Τύραννος. Ο πατέρας στην Χριστιανική λογοτεχνία της Ύστερης Αρχαιότητας*, Αθήνα, 2013, σελ. 366. ISBN 978-960-5277-833

Η Ύστερη Αρχαιότητα, όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται η περίοδος ανάμεσα στον 4ο και τον 7ο αι. μ. Χ., είναι μία περίοδος μεταβατική μεταξύ δύο κόσμων, του αρχαίου και του μεσαιωνικού, ο οποίος λαμβάνει πια τα οριστικά χαρακτηριστικά του και την συνεκτικότητά του μετά το τέλος της Εικονομαχίας. Πρόκειται για μία περίοδο ασχηματοποίητη, ρευστή, με εν πολλοίς ακαθόριστα χαρακτηριστικά, αβέβαιη και ανασφαλή· μία περίοδο σε διαρκή κινητικότητα και κίνηση. Μία περίοδο πολυπολιτισμικότητας αλλά και φανατισμού, ατελεύτητων ιδεολογικών, πολιτικών και πολιτισμικών συγκρούσεων και μεταστροφών, αδιάκοπων μεταβολών και μετασχηματισμών σε κάθε επίπεδο. Μία περίοδο πολυφωνικής διαλογικότητας μεταξύ φιλοπερίεργων πνευμάτων που συνδιαμορφώνονται και αντιμάχονται, διαλέγονται και αντιδικούν. Μία περίοδο με ανοιχτά όλα τα ενδεχόμενά της και αναπάντητα τα περισσότερα από τα εναγώνια ερωτήματά της. Μια εποχή μεταιχμιακή που, εξαιτίας της μεταιχμιακότητάς της ακριβώς αυτής, καθίσταται τελικά απροσδόκητα «σύγχρονη» και η ενασχόληση μαζί της επιτακτικότατη καθόσον οι προεκτάσεις της φτάνουν και ώς τη δική μας εποχή και κοινωνία.

Στην διαμόρφωση της ιδιαίτερης κοινωνικοπολιτικής και πνευματικής ατμόσφαιρας της Ύστερης Αρχαιότητας συμβάλλει ενεργά και ο πολυδιάστατος αγώνας της νεαρής Ορθόδοξης Εκκλησίας, από θέση ισχύος πλέον, για την διαμόρφωση της ταυτότητάς της και τους όρους της επιβίωσης, του μετασχηματισμού και της οριστικής επικράτησής της. Και αυτό διότι πλέον η πνευματική ελίτ του αρχαίου κόσμου είναι υποχρεωμένη να λάβει σοβαρά υπόψη της το πνευματικό περιεχόμενο και την φιλοσοφία της νέας θρησκείας καθώς επίσης και το οργανωτικό της πλαίσιο. Και όσο διαρκούν οι συνθήκες αυτές, αυτό που παρατηρούμε είναι η όσμωση, η αμοιβαία επιρροή και ταυτοχρόνως

η –κάποτε– λυσσαλέα αντιπαράθεση μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, δηλαδή μεταξύ διαφορετικών κυρίαρχων αντιλήψεων, νοοτροπιών και κοσμοθεωριών.

Σε κάθε περίπτωση, η αρχαία θρησκεία, υπό το κυρίαρχο, αλλά επ' ουδενί λόγω αποκλειστικό, προσωπείο του Ελληνισμού στην ρωμαϊκή Ανατολή, ως θεσμοθετημένου πολιτισμού με παράδοση αιώνων, θα εξακολουθήσει να αντιστέκεται επί μακρόν[1] στις εσωτερικές[2] και εξωτερικές[3] πιέσεις, καθώς κάθε άλλο παρά εύκολο ήταν να ξεριζωθούν οι νοοτροπίες, οι αντιλήψεις και οι πρακτικές αιώνων από την μια μέρα στην άλλη. Και άλλωστε, ακόμη και αν η μεταβολή του κυρίαρχου πολιτισμικού μοντέλου μπορούσε να θεσμοθετηθεί με μία σχετική ευκολία στα μεγάλα αστικά κέντρα[4] –εκεί όπου η συσσώρευση των δομών της κρατικής και εκκλησιαστικής εξουσίας μπορούσε να δράσει αποτελεσματικά–, αυτό ήταν πρακτικά αδύνατον στην περίπτωση των επαρχιών και των απομακρυσμένων χωριών της αυτοκρατορίας[5]. Έτσι, δεν

1. Βλ. G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Jerome lectures 18), Ann Arbor, 1990.

2. Βλ. B. Flusin, Triomphe du christianisme et définition de l'orthodoxie, στο: *Le monde Byzantin I. L'Empire romain d'Orient (330-641)*, C. Morrison (éd.), Paris, 2004, 49-75 (ιδίως 51-54).

3. Βλ. A. Cameron, *The Later Roman Empire. AD 284 – 430* (Fontana History of the Ancient World), London 1993, 76-78.

4. Εν τούτοις, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, ο εκχριστιανισμός ήταν μια πολύ αργή διαδικασία. Όταν, επί παραδείγματι, ο Πορφύριος φτάνει στην Γάζα για να αναλάβει την επισκοπική έδρα οι χριστιανοί της πόλης είναι μόλις 280 (συμπεριλαμβανομένων των γυναικών και των παιδιών), πρβλ. *Βίος του Πορφυρίου Γάζης* (*BHG* 1570): A. Lampadaridi (ed.), *La Vie de Porphyre de Gaza par Marc le Diacre. Édition critique, traduction, commentaire*, Thèse soutenue à Paris le 11/06/2011 (υπό έκδοση), §19.10-14, 422.

5. Βλ. R. Macmullen, *The Second Church. Popular Christianity A.D. 200–400*, Atlanta, 2009, 101-104. Ακόμα και κατά τον 5ο και 6ο αι., σε μια εποχή αρκετά προχωρημένη δηλαδή, ανευρίσκονται παντού στην επαρχία επιβιώσεις της εθνικής θρησκείας. Στο σημείο αυτό, ενδεικτικός είναι ο *Βίος του Νικολάου της Σιών* (*BHG* 1347: I. Ševčenko – N. Patterson-Ševčenko (ed.), *The Life of saint Nicholas of Sion*, Brookline, Massachusetts, 1984) καθώς και ο συριακός *Βίος του Συμεών του «Βουνίσιου»* (έχει συμπεριληφθεί στους *Βίους των Ανατολικών Αγίων* του Ιωάννη Εφέσου, βλ. E. W. Brooks (ed.), John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints, *PO*, vol. XVII, f. 1, 1923, 229-248. Πρβλ. J. O. Rosenquist, Asia Minor on the Threshold of the Middle Ages: Hagiographical Glimpses from Lycia and Galatia, στο*: Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium*, L. Rydén (ed.), Stockholm – Uppsala, 1993, 153-156. F. R. Trombley, Paganism in the Greek World at the End of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece, *The Harvard Theological Review*

μας εντυπωσιάζει ιδιαίτερα που ακόμη και στην Χαλκηδόνα, στα δύο βήματα, κυριολεκτικά, από την Κωνσταντινούπολη, παρατηρείται μια συντονισμένη απόπειρα αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων στα μέσα του 5ου αι. μ. Χ.[6]!

Το προνομιακότερο, ίσως, πεδίο συγκρούσεων, μεταβολών, ζυμώσεων και αλλαγών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, σε επίπεδο νοοτροπίας και ψυχοσυναισθηματικής συγκρότησης, αποδείχθηκε αυτό των ανθρώπινων σχέσεων και δη των οικογενειακών σχέσεων. Και σε ένα από τα θεμελιωδέστερα ερωτήματα που τέθηκαν κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, με εντυπωσιακή βιαιότητα είναι αλήθεια ορισμένες φορές, αυτό του ρόλου του πατέρα στην χριστιανική οικογένεια (καθώς για πρώτη φορά στις μεσογειακές κοινωνίες της αρχαιότητας αμφισβητείται ουσιαστικά η *patria potestas*, η πατρική εξουσία[7]), έρχεται να απαντήσει με έξοχο τρόπο η μελέτη του Φώτη Βασιλείου, *Ποιμένας ή Τύραννος. Ο πατέρας στην Χριστιανική λογοτεχνία της Ύστερης Αρχαιότητας* (εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2013, 366 σελ.).

Στις αρχαίες μεσογειακές κοινωνίες η *patria potestas* ήταν απόλυτη και αδιαμφισβήτητη. Ήταν μια εξουσία ζωής και θανάτου του πατέρα επί των τέκνων του, γένους τόσο αρσενικού όσο και θηλυκού. Ο πατέρας εξουσίαζε τις «επιλογές» τους και υπό την σκιά της νομικής του –και όχι μόνον– υπόστασης ζούσαν, οι άνδρες μέχρι το τέλος της ζωής τους και οι γυναίκες μέχρι τον γάμο τους. Βέβαια,

---

78/3-4 (1985), 332-335. M. Whitby, John of Ephesus and the Pagans: Pagan survivals in the sixth century, στο: *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium*, M. Salamon (ed.), Kraków, 1991, 111–131. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται πως ακόμη και οι ιερείς στην επαρχία δεν διακατέχονταν από κάποιον ιδιαίτερο ζήλο (η κατηγορία διατυπώνεται δυο φορές στον *Βίο του Υπατίου* (*BHG* 760), [CALLINICOS], *Vie d'Hypatios*, G. J. M. Bartelink (éd.), *SCh*, 177, Paris, 1971, §1.4, σ. 74 («οἱ κληρικοί, ὡς ἐπὶ χώρας, νωθρότεροι ὑπῆρχον»), και §2.10, σ. 80.

6. *Βίος του Υπατίου* (*BHG* 760) [CALLINICOS], *Vie d'Hypatios*, [βλ. προηγούμενη σημ.] 1, §33, σ. 214-218.

7. Για την οικογένεια εν γένει στην ρωμαϊκή κοινωνία της Ύστερης Αρχαιότητας, βλ. A. Giardina, The Family in the Late Roman World, *The Cambridge Ancient History*, τ. XIV (Late Antiquity. Empire and Successors A.D. 425-600). A. Cameron – B. Ward-Perkins – M. Whitby (ed.), Cambridge, 2000, 392-415. P. Garnsey – C. Humfress, *The Evolution of the Late Antique World*, Cambridge, 2001, 178–190. Για μια παρουσίαση της λογοτεχνικής αναπαράστασης της πατρικής εξουσίας στην λατινική γραμματεία βλ. R. P. Saller, The Social Dynamics of Consent to Marriage and Sexual Relations: The Evidence of Roman Comedy, στο: *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, A. E. Laiou (ed.), Washington D.C., 1993, 83-104.

αυτό δεν σημαίνει πως η *patria potestas* ήταν ή εκλαμβανόταν απαραίτητα ως μια μορφή δεσποτικής τυραννίας ούτε και είχε σε τίποτε να κάνει με την αγάπη που ο πατέρας έτρεφε ή όχι για τα τέκνα του. Επρόκειτο βασικά για την αποτύπωση μιας κάθετα πατριαρχικής οργάνωσης της οικογένειας εντός της κοινωνίας, που αφορούσε πρώτα και κύρια στην λήψη αποφάσεων και από την οπτική αυτή γωνία η αγάπη ή η τρυφερότητα ήταν άσχετες μεταξύ τους ή και αδιάφορες συζητήσεις. Για πρώτη φορά, ωστόσο, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα ο πατέρας και η πατρική εξουσία, υπό την επήρεια του χριστιανισμού, δέχονται μια τόσο ριζική αμφισβήτηση που θα αλλάξει άρδην την πρόσληψη του προσώπου του και του ρόλου του. Και αν το συμπέρασμα αυτό μπορεί να μοιάζει εκ πρώτης όψεως παράδοξο, μετά από δύο χιλιάδες χρόνια εκκλησιαστικής ιστορίας και εμπειρίας (αν και σε τελική ανάλυση δεν θα έπρεπε να είναι και τόσο, αφού ο χριστιανισμός είναι θεολογικά, πολιτικά και ψυχοσυναισθηματικά, πρώτα και κύρια, η θρησκεία του Υιού και όχι του Πατρός), τα κείμενα «ομιλούν» τόσο ξεκάθαρα που δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφιβολίας. Και εδώ ακριβώς είναι που η μελέτη του Φώτη Βασιλείου *Ποιμένας ή Τύραννος* φωτίζει με λογιοσύνη και ευρύτητα πνεύματος τις πτυχές αυτής της κοσμογονικής σχεδόν μεταστροφής μέσα από την εξέταση και την εις βάθος ανάλυση της χριστιανικής λογοτεχνίας της Ύστερης Αρχαιότητας.

Το βιβλίο αποτελείται από τέσσερα εκτενή κεφάλαια, μία εισαγωγή, όπου τίθενται τα βασικά θεωρητικά προβλήματα και το ιστορικό πλαίσιο του θέματος, και έναν επίλογο, όπου επιχειρείται μία σύνθεση των συμπερασμάτων της ανάλυσης. Το κάθε κεφάλαιο δομείται επάνω στην μεθοδολογική αρχή της εξέτασης ενός συγκροτημένου και συνεκτικού λογοτεχνικού corpus: το πρώτο κεφάλαιο («Απόστολος και Διώκτης: ο πατέρας στην Μαρτυριολογική λογοτεχνία») εξετάζει την εικόνα του πατέρα όπως αυτή αναδύεται μέσα από την μαρτυριολογική λογοτεχνία, το δεύτερο κεφάλαιο («Νικώντας τον κόσμο: ο πατέρας του αγίου»), εξετάζει την εικόνα του πατέρα στους Βίους Αγίων, το τρίτο κεφάλαιο («Ικέτης και κύριος: ο πατέρας του λαϊκού»), εξετάζει την εικόνα του πατέρα στις Συλλογές Θαυμάτων και το τέταρτο κεφάλαιο («Οι πατέρες των Πατέρων») εξετάζει την εικόνα του πατέρα στην πατερική γραμματεία.

Με δύο λόγια, ο Φώτης Βασιλείου εξετάζει το σύνολο σχεδόν της χριστιανικής λογοτεχνίας της Ύστερης Αρχαιότητας και η στρατηγική επιλογή του αυτή κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, καθώς οι συγγραφείς και το κοινό αυτών των, τόσο διαφορετικών μεταξύ τους, γραμματειακών ειδών προέρχονται από εντελώς διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά και μορφωτικά στρώματα. Κατ'

επέκταση, ο συγγραφέας κατορθώνει να επιτύχει μια ολιστική, πανοραμική και εποπτική θέαση του αντικειμένου του, που σε συνδυασμό με την εντελώς διαφορετική πραγμάτευση που απαιτείται για το κάθε ιστορικό υποκείμενο ξεχωριστά (άλλη είναι, για παράδειγμα, η θέση ενός μοναχού και άλλη ενός λαϊκού στην χριστιανική κοινωνία της Ύστερης Αρχαιότητας, και άλλη συνεπώς η αντιμετώπισή τους), προσφέρει εν τέλει μια συνολική αποτίμηση του ρόλου του πατέρα στο σύνολο της υστερο-αρχαίας χριστιανικής κοινωνίας, ή μάλλον καλύτερα της αναπαράστασης που η κοινωνία αυτή είχε για τον ρόλο του πατέρα.

Η αλήθεια είναι, βέβαια, ότι ο αναγνώστης συχνά απογοητεύεται επειδή ο συγγραφέας δεν αποτόλμησε να συμπεριλάβει στην ανάλυσή του και την εθνική γραμματεία, προσφέροντας μας έτσι μία σφαιρική εικόνα του ρόλου του πατέρα στην κοινωνία της Ύστερης Αρχαιότητας, καθώς επίσης και τα «σημεία τριβής», τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις μεταξύ των δύο κυρίαρχων πολιτιστικών μοντέλων, του χριστιανικού και του εθνικού, στο ζήτημα αυτό. Εντούτοις, η «παράλειψη» αυτή δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο όγκος των προς ανάλυση ιστορικών δεδομένων σε μία τέτοια περίπτωση θα ήταν κυριολεκτικά απροσπέλαστος, γεγονός που θα καθιστούσε την πραγμάτευσή τους από έναν και μόνον άνθρωπο αδύνατη. Λιγότερο, αντίθετα, κατανοητή, είναι η μη συμπερίληψη των –χριστιανικών– ιστορικών έργων της Ύστερης Αρχαιότητας, η πραγμάτευση των οποίων σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο θα είχε σίγουρα πολλά να προσφέρει στην ανάλυση του συγγραφέα (ιδιαίτερα σε ό,τι θα αφορούσε στον ρόλο του πατέρα και την αναπαράστασή του στην άρχουσα τάξη).

Το κάθε ένα από τα τέσσερα εκτενή κεφάλαια του βιβλίου ξεκινά με ένα εισαγωγικό υποκεφάλαιο, όπου συζητούνται εν συντομία τα ειδικά χαρακτηριστικά, τόσο ιστορικά όσο και φιλολογικά, του κάθε γραμματολογικού είδους που αποτελεί το corpus πηγών του κεφαλαίου, δηλαδή τα Μαρτύρια, τους Βίους Αγίων και τις Συλλογές Θαυμάτων αντίστοιχα (πλην του κεφαλαίου του αφιερωμένου στους Πατέρες της Εκκλησίας το οποίο ξεκινά, για προφανείς λόγους, με μια διαφορετικού τύπου εισαγωγή). Ο συγγραφέας έχει να επιλέξει μέσα από ένα δαιδαλώδες σώμα κειμένων (τα οποία συχνά παρουσιάζουν δυσεπίλυτα, εάν όχι άλυτα, ιστορικά και φιλολογικά προβλήματα, καθώς τα κείμενα αυτά δεν έχουν τύχει, δυστυχώς, της επιστημονικής προσοχής και του ενδιαφέροντος που τους αξίζει) και κατορθώνει να επιλέγει τα ουσιωδέστερα για το θέμα του κάθε φορά αποσπάσματα, τα οποία συζητούνται μέσα από ένα διπλό μεθοδολογικό πρίσμα, τόσο στην συγχρονία τους δηλαδή όσο και

στην διαχρονία τους. Η μεθοδολογική αυτή επιλογή του συγγραφέα κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, καθόσον έχει φροντίσει να μας την εκθέσει συνοπτικά στην Εισαγωγή (σελ. 37-40). Χωρίς, λοιπόν, να χάνει στιγμή από τα μάτια του την ιστορικότητα των λογοτεχνικών αυτών κειμένων μέσα στην συγχρονία τους, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει σύγχρονα εννοιολογικά και ερμηνευτικά κλειδιά προκειμένου να τα αναλύσει μέσα από την οπτική γωνία του ανθρώπου του εικοστού πρώτου αιώνα.

Στο πρώτο εκτενές κεφάλαιο («Απόστολος και διώκτης») παρακολουθούμε τον ρόλο του πατέρα στην Μαρτυριολογική λογοτεχνία μέσα από το δίπολο «πατέρας χριστιανός – πατέρας εθνικός». Τα κείμενα αυτά έχουν προφανή ιδεολογική, θεολογική –και, βέβαια, πολιτική– στόχευση (και τα ιστορικότερα εξ αυτών μεγάλη συναισθηματική φόρτιση) και, κατ' ακολουθίαν, ο «πατέρας» δεν μπορεί παρά να σημασιοδοτείται μέσα από τις δύο «μορφές» που στιγμάτισαν όσο ελάχιστες άλλες την ιστορική εξέλιξη των χριστιανικών κοινοτήτων κατά τους πρώτους αιώνες της ύπαρξης τους, αυτές του Απόστολου και του Διώκτη (και χωρίς αυτό να σημαίνει φυσικά πως απουσιάζουν οι περαιτέρω παραλλαγές ή διαφοροποιήσεις στην συμπεριφορά του καθενός εξ αυτών των λογοτεχνικών πατέρων). Αυτό που παρατηρούμε εδώ με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ενώ η αποτίμηση του *προσώπου* του χριστιανού πατέρα και αυτή του εθνικού είναι ολοσχερώς διαφορετική (θετική στην πρώτη περίπτωση, αρνητική στη δεύτερη), ο *ρόλος* του μέσα στην οικογένεια αλλά και στην συνείδηση των τέκνων του είναι σχεδόν πανομοιότυπος!

Είμαστε ακόμα εντός του πλαισίου μιας ουσιωδώς *εθνικής* κοινωνίας και οι συνειδησιακές διαφοροποιήσεις, καίτοι επιδιώκονται, δεν κατορθώνουν να επιβληθούν εντός ενός «νωπού» χριστιανικού υποσυνείδητου. Ακόμη, όμως, και όταν τα κείμενα αυτά είναι πολύ μεταγενέστερα από τον χρονικό ορίζοντα του αφηγηματικού χρόνου (καθώς, όπως φροντίζει να επισημάνει ο συγγραφέας, έχουν γραφτεί τις πιο πολλές φορές αιώνες μετά από τα γεγονότα που υποτίθεται ότι αφηγούνται – με εξαίρεση το *Μαρτύριον της Περπέτουας*, αυτό το αριστούργημα της πρώιμης χριστιανικής λογοτεχνίας, και στο οποίο ο συγγραφέας, εύλογα αφιερώνει ένα ειδικό υποκεφάλαιο), οι συγγραφείς τους φροντίζουν, με μια παράξενη, ιστοριοδιφική σχεδόν εμμονή, να προβάλλουν ένα αρχαιότερο οικογενειακό μοντέλο από αυτό του χρόνου συγγραφής των.

Μια ιδιαζόντως ενδιαφέρουσα, μάλιστα, εσωτερική διαφορά των κειμένων αυτών, η οποία αναπόφευκτα επηρεάζει και την αφηγηματική στρατηγική, και που φυσικά έχει για τον λόγο αυτό ξεχωριστή σημασία, είναι πως στην

συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, όπως σημειώνει και ο συγγραφέας (σελ. 59), το τέκνο του εθνικού πατέρα είναι απαρεγκλίτως γένους θηλυκού (ενώ στην περίπτωση των χριστιανών πατέρων έχουμε τέκνα και των δύο φύλων). Η συγκεκριμένη επιλογή των συγγραφέων των κειμένων αυτών, μέσα στην ανιστορικότητά τους, υπογραμμίζει ένα καινοφανές κοινωνικό ζήτημα, που πρωτοεμφανίζεται κατά τον 3ο αι. μ. Χ. και γιγαντώνεται τον επόμενο αιώνα, αυτό της γυναικείας ανυπακοής απέναντι στην *patria potestas* στην υστερο-ρωμαϊκή πολιτεία. Για πρώτη φορά στην ιστορία της κοινωνίας και της λογοτεχνίας, η γυναίκα αποκτά την δική της, διακριτή φωνή, η οποία όχι μόνο δεν διστάζει να αντιπαρατεθεί, κάποτε ανοιχτά, με αυτήν του επικυρίαρχου πατέρα της, αλλά βρίσκει και την δική της, ξεχωριστή, αφηγηματική αποτύπωση (είναι εντυπωσιακός, πράγματι, ο αριθμός των αγιολογικών, εν γένει, κειμένων στα οποία όχι μόνο πρωταγωνιστούν γυναίκες, αλλά και στα οποία η αφήγηση γίνεται μέσα από την οπτική γωνία της γυναίκας, κάτι το οποίο για να το επιτύχουν οι συγγραφείς επιστρατεύουν μια ευρεία κλίμακα αφηγηματικών τεχνικών[8]). Και είναι αυτή ακριβώς η ριζοσπαστικοποίηση της γυναίκας στα πλαίσια του πρώιμου χριστιανισμού, η τόσο *ξένη* για τα μέτρα και τα σταθμά των μεσογειακών κοινωνιών της αρχαιότητας αμφισβήτηση της πατρικής –και κατ' επέκτασιν ανδρικής– εξουσίας, που σηματοδοτεί, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από την όποια υιική αμφισβήτηση της πατρικής εξουσίας, την στα όρια της κοινωνικής αποσάθρωσης διαμφισβήτηση του θεσμού του γάμου και της οικογένειας κατά τον 4ο αι. οροθετώντας εκ νέου τον ρόλο του πατέρα στην νέα χριστιανική κοινωνία που οικοδομείται[9]. Το ότι από τούδε και στο εξής μπορούμε να μιλάμε, παραδείγματος χάριν, για πατέρες-δυνάστες (προφανώς υπήρχαν και πριν, μόνο που δεν θεωρούνταν δυνάστες αλλά ασκούντες απλώς την φυσική εξουσία τους) οφείλεται στην μεταστροφή ακριβώς αυτήν.

Αυτό καθίσταται ακόμη περισσότερο φανερό από την Αγιολογική λογοτεχνία της Ύστερης Αρχαιότητας, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο του επόμενου –και εκτενέστερου– κεφαλαίου του βιβλίου («Νικώντας τον κόσμο: ο πατέρας του αγίου»), όπου πέρα από την επιλογή γυναικών ως πρωταγωνιστριών

8. V. Déroche – S. Efthymiadis – A. Binggeli – Z. Aïnalis, Greek Hagiography in Late Antiquity (Fourth–Seventh Centuries), στο: *Byzantine Hagiography. Vol. I: Periods and Places*, S. Efthymiadis (ed.), Farnham, 2011, 35-94, ιδίως 46-47.

9. Z. D. Aïnalis, *De l'Éros et d'autres démons. Les représentations littéraires du tabou et de la transgression dans la société tardo-antique de l'Orient chrétien (IVe – VIIe siècles)*, Thèse, Université Paris 1 (Panthéon-Sorbonne), Paris, 2014, 193-207 και 379-394.

πολλών εξ αυτών των κειμένων (των οποίων μάλιστα η παρουσίαση, καθώς βρίσκεται πέρα από την τυποποίηση των Μαρτυρίων, είναι πολύ ουσιαστικότερη για την κατανόηση της νέας θέσης της γυναίκας στην κοινωνία της Ύστερης Αρχαιότητας), έχουμε και μια στροφή στην παρουσίαση της γυναίκας μέσα στο ζευγάρι, του ρόλου της ως μητέρας και ο οποίος βρίσκεται, όπως ορθά φροντίζει να υπογραμμίσει ο συγγραφέας (σελ. 98-99), στον αντίποδα των όσων γνωρίζουμε για την ελληνορωμαϊκή και την ιουδαϊκή οικογένεια και κοινωνία. Έτσι, το ζήτημα που εδώ αναδεικνύεται εμμέσως (το οποίο, μάλιστα, δεν έχει διαφύγει της προσοχής των μελετητών[10]), και με όλες τις ψυχαναλυτικές του συνδηλώσεις, είναι αυτό της μητέρας του αγίου και ο θάνατος του πατέρα, σε ένα πραγματικό ή συμβολικό επίπεδο.

Πάντως στο κεντρικό θέμα του βιβλίου, ο ρόλος του πατέρα μέσα στην χριστιανική οικογένεια, όπως αυτός αναλύεται μέσα από την εξέταση ενός εντυπωσιακού αριθμού Βίων αγίων, εμφανίζεται αισθητά διαφοροποιημένος από αυτόν του πατέρα στην εθνική ή στην ιουδαϊκή οικογένεια. Φυσικά, εν τέλει, ο κάθε Βίος εικονογραφεί ένα διαφορετικό ατομικό παράδειγμα, πέρα από τις κατηγοριοποιήσεις και τις συμβάσεις της Μαρτυριολογικής λογοτεχνίας, αλλά το κοινό συμπέρασμα που εξάγεται από την ανάγνωση των κειμένων αυτών και την ανάλυσή τους από τον συγγραφέα είναι ότι η εξουσία του πατρός κατά καμία έννοια δεν είναι πια αδιαμφισβήτητη.

Το επόμενο κεφάλαιο («Ικέτης και κύριος: ο πατέρας του λαϊκού») είναι ίσως το πιο ενδιαφέρον κεφάλαιο του βιβλίου. Εδώ, ο Βασιλείου επιχειρεί μία απαιτητική κατάδυση στην νοοτροπία του «μέσου» χριστιανού της Ύστερης Αρχαιότητας· των ανθρώπων εκείνων που, όπως το γράφει ο ίδιος «δεν διάγουν αξιοθαύμαστους βίους», των ανθρώπων εκείνων που είναι «κοινοί θνητοί με συνηθισμένα κατά το μάλλον ή ήττον προβλήματα» (σελ. 203). Για να επιτύχει το δύσκολο αυτό εγχείρημα αξιοποιεί τις θραυσματικές πληροφορίες που υπομονετικά συλλέγει μέσα από τις Συλλογές Θαυμάτων, τις οποίες ορθώς διαχωρίζει από την υπόλοιπη αγιολογική λογοτεχνία και τις πραγματεύεται ξεχωριστά. Ο σκοπός του εδώ είναι να μας παρουσιάσει τον τρόπο ζωής, την

10. R. Browning, The 'Low Level' Saint's Life in the Early Byzantine World, στο: *The Byzantine Saint*, S. Hackel (ed.), Birmingham, 1981, 117-127 (ιδίως 121). M. Kaplan, Hagiographie et histoire de la société , στο: *Les Vies des Saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique?*, P. Odorico – P. Agapitos (ed.), Paris, 2004, 25-47 (ιδίως 35-45). J. Grosdidier de Matons, La femme dans l'Empire Byzantin, στο: *Histoire mondiale de la femme*, III, Paris 1967, 11-44 (ιδίως 28-39).

καθημερινότητα, την νοοτροπία και τον βαθμό θρησκευτικότητας των απλών ανθρώπων αυτής της κοινωνίας, όπως αυτοί αναδύονται μέσα από τις Συλλογές Θαυμάτων, απαλλαγμένοι από την ηρωοποίηση και την παραδειγματικότητα με τις οποίες οι Βίοι Αγίων υποχρεωτικά παρουσιάζουν τους ήρωες τους.

Οι πληροφορίες που δίδονται στις Συλλογές Θαυμάτων είναι κατ' ανάγκην αποσπασματικές και η οικογένεια, ως ένα ενιαίο σύνολο, σπανίως παρουσιάζεται αναλυτικά. Η παρουσία της συχνά υπονοείται (βλ. σελ. 206-207), αλλά στα κείμενα δεν δίνεται μεγάλη βαρύτητα στην δράση της, τους κώδικές της, την οργάνωση ή την συμπεριφορά της. Η εργασία του ιστορικού συνεπώς είναι στην περίπτωση αυτή ακόμη δυσκολότερη, καθώς υποχρεούται να εξαγάγει τα συμπεράσματά του από τις τυχαίες αναφορές και τις αποσιωπήσεις.

Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση, ο συγγραφέας τα καταφέρνει αξιοθαύμαστα, ζωντανεύοντας στα μάτια του αναγνώστη την νοοτροπία του «μέσου» χριστιανού της εποχής εκείνης, την σχέση του με την πίστη του, με την ιατρική, και κυρίως την σχέση του με τα παιδιά του. Οι Άγιοι είναι βεβαίως άτεκνοι· η μόνη σχέση που έχουν με την οικογένεια είναι η σχέση τους με τους δικούς τους γονείς. Συνεπώς, η οπτική γωνία που ο αναγνώστης συναντά στους Βίους Αγίων είναι πάντοτε και υποχρεωτικά η οπτική γωνία του τέκνου. Αντίθετα, στις Συλλογές Θαυμάτων, καθόσον οι ήρωες είναι οι απλοί καθημερινοί άνθρωποι, οι συγγραφείς των κειμένων αυτών έχουν την δυνατότητα να εξερευνήσουν αφηγηματικά και την οπτική γωνία του γονέα, δυνατότητα την οποία εκμεταλλεύονται κατά τρόπο εντυπωσιακό. Έτσι, ενώπιόν μας παρελαύνουν γονείς, τόσο μητέρες όσο και πατέρες, από όλα τα πλάτη και τα μήκη της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής αυτοκρατορίας, από όλες τις ταξικές διαστρωματώσεις. Και η εικόνα του πατέρα που αναδύεται μέσα από τα κείμενα αυτά και την λαμπρή ανάλυσή τους από τον συγγραφέα, είναι μια ιδιαζόντως ανθρώπινη εικόνα, οικεία και καθημερινή: η εικόνα του πατέρα που αγαπά το παιδί του, που αγωνιά για την τύχη του, που φοβάται γι' αυτό, που δεν διστάζει να εγκαταλείψει τις εργασίες και όλα τα επιτηδεύματά του ώστε να μπορέσει να αφοσιωθεί στην ίαση του τέκνου του όταν αυτό ασθενήσει, προστρέχοντας αρχικά στους ιατρούς και εν συνεχεία, όταν εκείνοι αποτυγχάνουν (ή όταν ο ίδιος στερείται των αναγκαίων χρημάτων) στον άγιο, που δεν διστάζει να κλάψει δημόσια (επανανοηματοδοτώντας έτσι ολόκληρη την εικόνα του άνδρα και αυτήν ακόμα την έννοια του ανδρισμού) και να παρακαλέσει με λόγια θερμά και πάθος για την σωτηρία του πολυαγαπημένου του παιδιού.

Η εικόνα αυτή, *ξένη και ανοίκεια* ως προς την εικόνα που σχηματίζει κανείς από την κλασική γραμματεία, έρχεται επιπροσθέτως να ανατρέψει και την εικόνα που οικοδομείται στα προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου (έτσι όπως αυτή αναδύεται από τα υπόλοιπα χριστιανικά λογοτεχνικά είδη), διότι, όπως με οξυδέρκεια σημειώνει ο συγγραφέας «με δεδομένη την αμφισβήτηση από τους αγίους της πατρικής εξουσίας και της οικογένειας ως θεσμού και δομής [...] η θεραπεία του παιδιού από τον άγιο και εν συνεχεία η απόδοση του στον πατέρα, η αποκατάσταση με άλλα λόγια της οικογενειακής τάξης, έχει μεγάλη σημασία. Οι διηγήσεις αυτές από μια άλλη πλευρά εξισορροπούν την εντύπωση που δημιουργείται από την αρνητική και πολλές φορές ανοιχτά εχθρική στάση του αγίου απέναντι στον δικό του πατέρα και την οικογένειά του [...]» (σελ. 228).

Το επόμενο κεφάλαιο («Οι πατέρες των πατέρων»), καίτοι είναι από πολλές απόψεις διαφορετικό, παρουσιάζει το δικό του ξεχωριστό ενδιαφέρον. Εδώ ο συγγραφέας προσπαθεί να φιλοτεχνήσει ένα οικογενειακό πορτρέτο, αν μπορώ να το πω έτσι –με την επιμονή μάλιστα και την υπομονή ενός συγγραφέα κλασικού αστυνομικού μυθιστορήματος (και όντως η συγκρότηση του *dossier* και η αφήγηση μοιάζουν να έχουν κάτι από αστυνομικό ανάγνωσμα)–, δύο περιωνύμων χριστιανικών οικογενειών της Καππαδοκίας, αυτής του Βασιλείου Καισαρείας (και του αδελφού του Γρηγορίου Νύσσης) και αυτής του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Για να το πράξει αυτό στηρίζεται τόσο στην ίδια την πατερική γραμματεία, όσο και στα υπόλοιπα γραμματειακά είδη που την πλαισιώνουν (επιστολές, επιτάφιοι λόγοι, ποιήματα, εγκώμια, αυτοβιογραφίες κτλ.). Το πρόβλημα, εν τούτοις, είναι ότι τα επιφανή τέκνα στην περίπτωση αυτή, οι Καππαδόκες δηλαδή Πατέρες, επισκιάζουν σε τέτοιο βαθμό τους βιολογικούς τους πατέρες ώστε εκ των πραγμάτων να τους εξαφανίζουν.

Οι πραγματικές πληροφορίες που κατορθώνει να αντλήσει ο συγγραφέας, ιδιαίτερα στην περίπτωση του Βασιλείου του πρεσβυτέρου, είναι μάλλον πενιχρές και η ανάλυσή του στηρίζεται υποχρεωτικά σε επιχειρήματα *ex silentio*. Φυσικά και οι σιωπές και οι αποσιωπήσεις έχουν την δική τους σημασία. Ωστόσο, έχει κανείς την εντύπωση ότι το κεφάλαιο αυτό δεν συνδράμει ενεργά στο κεντρικό θέμα του βιβλίου. Διαβάζεται απνευστί, όπως και όλο το υπόλοιπο βιβλίο, είναι γραμμένο με το ίδιο πάθος, έχει, όπως επεσήμανα ήδη, το δικό του ξεχωριστό ενδιαφέρον καθώς αποπειράται να αναδομήσει τις ζωές ολόκληρων –και δη διασήμων– οικογενειών και να στήσει τα ψυχολογικά πορτρέτα των μελών τους, αλλά, παρόλα αυτά, η εντύπωση που αποκομίζει κανείς εντέλει είναι πως δεν συμβαδίζει ακριβώς με το υπόλοιπο βιβλίο, και αυτό διότι μοιάζει να έχει

μια πολύ χαλαρή σχέση με το κυρίως θέμα του βιβλίου, τον πατέρα. Ανάμεσα πάντως στα προκλητικότερα πνευματικά και γονιμότερα διανοητικά σημεία του περί ου ο λόγος κεφαλαίου, θα ήθελα, προσωπικά, να κατατάξω την απόπειρα ψυχαναλυτικής εξήγησης του ρωμαλέου αντιαρειανισμού των Καππαδοκών Πατέρων ή αλλιώς, με τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα: «Τέλος, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι Καππαδόκες πρωταγωνίστησαν στον αντιαρειανικό αγώνα υποστηρίζοντας με θέρμη το Ομοούσιο και την ισότητα Υιού και Πατέρα. Αυτή είναι μια παράμετρος που υπερβαίνει την θεματική μας, αλλά όπως θα φανεί στις επόμενες σελίδες, τον αγώνα για την εμπέδωση της ισότητας τέκνων και πατέρα τον δώσανε πρώτα μέσα στους οίκους τους» (σελ. 252).

Το αβίαστο συμπέρασμα που εξάγεται από την ανάγνωση του βιβλίου, των αποσπασμάτων που επιλέγει ο συγγραφέας να σχολιάσει και βέβαια την ανάλυσή τους, είναι το ότι ο ρόλος του πατέρα αλλάζει δραστικά μέσα στην χριστιανική οικογένεια της Ύστερης Αρχαιότητας. Η εξουσία του δεν είναι πλέον κατά κανέναν τρόπο απόλυτη και γνωρίζει βίαιες αμφισβητήσεις από τα τέκνα του, αγόρια ή κορίτσια, που δεν συναινούν με τις αποφάσεις του. Μέσα στον οίκο διαμοιράζεται σε έναν πρωτόγνωρο βαθμό την ευθύνη λήψης αποφάσεων και ανατροφής των τέκνων με την μητέρα, με την οποία διαμορφώνει άλλωστε μια συζυγία πολύ ουσιαστικότερη από ό,τι μπορούμε να γνωρίζουμε από τις προγενέστερες ιστορικές περιόδους, και είναι πολύ ενεργητικότερα εμπεπλεγμένος συναισθηματικά με τα τέκνα του. Κατά τρόπο παραδοσιακό είναι εκείνος που αναλαμβάνει την διασύνδεση του τέκνου του με το κοινωνικό σύνολο, αλλά εντός των κλειστών ορίων του οίκου είναι πλέον η μητέρα μάλλον που φαίνεται να λαμβάνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο και να επισκιάζει σταδιακά τον πατέρα (και από την άποψη αυτή είναι αρκετά εύγλωττο ότι σε περιπτώσεις στειρότητας είναι η μητέρα που θα προσευχηθεί με ζήλο στον Άγιο ή τον Θεό ώστε να την ευλογήσει με ένα τέκνο, ενώ σε περίπτωση ασθένειας του τέκνου είναι ο πατέρας που θα προστρέξει στον Άγιο και θα εκλιπαρήσει για την διαμεσολάβησή του στον Θεό ώστε να επιτύχει την ίαση του τέκνου του).

Εάν θα έπρεπε να μιλήσει ενδεχομένως κανείς για τα όποια ελαττώματα του βιβλίου, θα έπρεπε κυρίως να επισημάνει την υπερβολικά συνοπτική πραγμάτευση ορισμένων θεμάτων χάριν συντομίας. Είναι προφανές ότι σε κάθε σχετική περίπτωση ο συγγραφέας γνωρίζει ότι εάν επεκταθεί θα αναγκαστεί να υπεισέλθει σε πολύ εξειδικευμένες συζητήσεις, κουράζοντας ενδεχομένως τον μη ενημερωμένο αναγνώστη· εξαιτίας αυτού του φόβου του, λοιπόν, καταλήγει να πραγματεύεται εντελώς συνοπτικά (μέσα σε μια ή δυο φράσεις) τεράστιας

σημασίας ζητήματα προκαλώντας έτσι εύλογες απορίες και ενστάσεις στον πιο εξειδικευμένο αναγνώστη. Επί παραδείγματι, στη σελίδα 32 ο συγγραφέας αναφέρει: «Η Εκκλησία εξαρχής έδωσε μεγάλη σημασία στον γάμο και την οικογένεια και προσπάθησε να διαμορφώσει μια διακριτή, χριστιανική αντίληψη για το θέμα». Το πρώτο σκέλος της πρότασης αυτής είναι εντελώς προβληματικό, και σχεδόν αναληθές, και αυτό διότι η Εκκλησία μέχρι και τον 5ο αι. κρατά μια εντελώς επαμφοτερίζουσα στάση απέναντι στον γάμο[11]. Επίσης, το σύνολο της χριστιανικής κοινότητας (το «εντός» και «εκτός» Ορθόδοξης Εκκλησίας) δεν έχει σε καμία περίπτωση μια ομοιόμορφη στάση απέναντι στο θέμα του γάμου. Το ζήτημα αυτό, για να μείνω στο παράδειγμά μας, είναι, θεωρώ, ουσιωδέστατο και στον πυρήνα της θεματικής του βιβλίου, και θα έπρεπε ίσως να αναπτυσσόταν σε ένα ξεχωριστό υποκεφάλαιο ή ίσως σε περισσότερες παραγράφους, αλλά όχι να μνημονεύεται χάριν συντομίας ακροθιγώς σε μισή πρόταση.

Αμηχανία προξενούν επίσης στον αναγνώστη ορισμένες, ελάχιστες είναι αλήθεια, εσωτερικές αντιφάσεις στις οποίες υποπίπτει ο συγγραφέας· έτσι, στη σελίδα 26 γράφει: «Οι γονείς και δη ο πατέρας αποφάσιζαν τον γάμο. Εκείνος αποφάσιζε πότε και ποιον ή ποια θα παντρευόταν το τέκνο του και εκείνος θα διαπραγματευόταν με την άλλη οικογένεια τα ζητήματα της προίκας και της περιουσίας, ενώ μπορούσε να λύσει τον αρραβώνα, αν το επιθυμούσε. *Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το τέκνο δεν είχε λόγο, ούτε ότι δεν συνάπτονταν και γάμοι όπου ο γαμπρός και η νύφη τον είχαν αποφασίσει, αφού είχαν προηγουμένως γνωριστεί. Θεωρητικά τουλάχιστον ο υποψήφιος γαμπρός, όπως και η υποψήφια νύφη, έπρεπε να συναινούν*». Αντίθετα σε ένα κατοπινό κεφάλαιο διαβάζουμε τα εξής που διαφοροποιούνται αισθητά (σελ. 135): «Εξίσου αδύναμοι παρουσιάζονται και οι άνδρες απέναντι στην πατρική βούληση να συνάψουν γάμο. Το φύλο εδώ δεν παίζει κανένα ρόλο – αρσενικό ή θηλυκό, *το τέκνο όφειλε να υπακούει τον πατέρα και να εκπληρώνει το θέλημά του. Η επιθυμία του νέου είναι ένας παράγοντας που δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη. Ή, πιο σωστά, είναι μια διάσταση που δεν υπήρχε στον ορίζοντα, που εμφανίζεται κυριολεκτικά από το πουθενά και απειλεί την εύρυθμη οικογενειακή ζωή και*

11. E. Patlagean, Affirmations et négations des structures familiales, στο: *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (4e–7e siècles)* (Civilisations et Sociétés 48), Paris – La Haye, 1977, 113. A. P. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington D.C., 1982, 32-33 και 70-71. A. E. Laïou, Le désir, l'amour et la folie: les rapports sexuels vus par les Byzantins, στο: *Mariage, Amour et parenté à Byzance aux XIe – XIIIe siècles*, *TM*, Monographies, 7, Paris, 1992, 67-89 (ιδίως 67-68).

εν τέλει την τάξη του κόσμου». Η αλήθεια είναι πως η αντίφαση γεφυρώνεται κάπως από τα διαφορετικά συμφραζόμενα κάθε φορά, αλλά όσο και να είναι παραμένει αισθητή.

Πέρα, όμως, από αυτά τα ελάχιστα σημεία που ο αναγνώστης αισθάνεται κάπως άβολα, το βιβλίο χαρακτηρίζεται από σπάνιες αρετές. Η πραγμάτευση του θέματος γίνεται με γνώση, εμβρίθεια αλλά και ευαισθησία και ευρύτητα πνεύματος που δύσκολα πλέον ανευρίσκεται σε ένα επιστημονικό έργο. Είναι ευανάγνωστο και ο συγγραφέας επιτυγχάνει να διατηρεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη αμείωτο, το ύφος είναι απλό αλλά προσεγμένο και οι συλλογισμοί και τα επιχειρήματα διακρίνονται από μιαν αξιοζήλευτη σαφήνεια. Στα αδιαφιλονίκητα προτερήματα του βιβλίου ανήκει οπωσδήποτε και η «ζωντανή» και ουδόλως «μουσειακή» αντιμετώπιση της χριστιανικής λογοτεχνίας της Ύστερης Αρχαιότητας, που παρακινεί τον αναγνώστη να επιθυμεί να προσεγγίσει και μόνος του την λογοτεχνία αυτή. Τέλος, θεωρώ σημαντικότατο ότι από μια μεθοδολογική άποψη, όπως έχω ήδη επισημάνει, η εξέταση της υστερο-αρχαίας χριστιανικής λογοτεχνίας γίνεται μέσα από μία διττή οπτική, τόσο συγχρονική όσο και διαχρονική. Έτσι, το βιβλίο κατορθώνει να ισορροπεί αξιοθαύμαστα αφενός μεταξύ της ανάδειξης, για πρώτη φορά, ενός κομβικού σημείου συγκρότησης του υποκειμένου σε μία –υπό όρους– πατριαρχική[12] και σταθερά μεταβαλλόμενη κοινωνία, μέσα από μία ερμηνεία συγχρονική, που σέβεται δηλαδή απόλυτα την οπτική και την νοοτροπία των ίδιων των ανθρώπων της υπό εξέταση εποχής, και αφετέρου της διαχρονικής και επικαιρικής αποτίμησής της, αξιοποιώντας μια ευρύτατη κλίμακα σύγχρονων επιστημονικών και θεωρητικών εργαλείων, ώστε να επιτευχθεί εν τέλει η πολυπόθητη διασύνδεση του θέματος της μελέτης με το ιστορικό παρόν του αναγνώστη.

Ζήσης Αϊναλης
Παρίσι

12 Πρβλ. J. Herrin, Toleration and repression within Byzantine family: gender problems, στο: *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους*, Αθήνα, 2002, 173-188 (ιδίως 178). A. E. Laïou, Family structure and the transmission of property, στο: *A social history of Byzantium*, J. Haldon (ed.), Oxford, 2009, 51-75 (ιδίως 57).

G. Theotokis, *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081-1108*. [Warfare in History]. Woodbridge 2014, pp. 262. ISBN: 9781843839217

The subject of this book is the Norman campaigns waged in the Balkans against the Byzantine Empire by Robert Guiscard, the Duke of Apulia and his son Bohemond. The book aims to provide a comparative study of the warfare between Byzantium and the Normans in the years 1081–1108 and very much focuses on issues of military organization, strategy and tactics. It begins with a discussion of the principal narrative sources, pointing out their strengths and weaknesses (ch.1) and continues with a series of discussions on Norman military institutions in southern Italy (ch.2) and the Byzantine army and navy in the tenth and eleventh centuries (chs. 3 and 4). This is followed by the establishment of the Normans in southern Italy (ch.5). The campaigns themselves are discussed in chs. 6–9, beginning with Robert Guiscard's invasion of Illyria in 1081 and ending with the signing of the Treaty of Devol in 1108.

I am not competent to comment on Norman military institutions in southern Italy or for that matter elsewhere but several sections of this chapter (e.g. the reasons for the Norman descent upon Italy, castles in Normandy, England and southern Italy) do not seem pertinent to the Norman campaigns in the Balkans. The discussion on the evolution of the Byzantine army and navy in the tenth-eleventh centuries is very helpful for what follows (though it too contains somewhat superfluous sections such as the establishment and development of the *themata*). Theotokis makes good use the Byzantine military manuals in his analysis and allows the reader to understand the structure, organization and battle tactics of the military forces commanded by Alexios I Komnenos during the Norman wars. Next the author discuses the establishment of the Normans in southern Italy and Sicily, including of course the conquest of Byzantine territories in the region, and this sets the scene for the Norman invasion of the Balkans.

The relevant chapters begin with a discussion of Guiscard's motives for the invasion of Byzantium, although I think more could have been said on the nature and terms of the alliance between Guiscard and Michael VII Doukas, which was severed when the latter was deposed by Nikephoros Botaneiates in 1078. Having received papal sanction, Guiscard ostensibly set out to restore the deposed Michael VII, but by the time his expedition sailed from Otranto in May 1081, Botaneiates had been overthrown and replaced by the young general Alexios I Komnenos. Theotokis describes in detail the advance of the Norman forces and Alexios' diplomatic and military preparations. The Normans laid siege to Dyrrachion, the principal city on the eastern shore of the Adriatic Sea, in June 1081. While the Venetian naval forces (reinforced by Byzantine squadrons) attacked the enemy by sea, Alexios and his army set out to relieve the city by land. The battle of Dyrrachion (18 October 1081), which proved victorious for the Normans and disastrous for the Byzantines, is discussed at length by Theotokis, who carefully analyzes the tactics used by Robert Guiscard and Alexios Komnenos stage by stage and convincingly explains the causes of Byzantine failure.

The author then follows the succeeding events from the capitulation of Dyrrachion to the Norman advance towards Larissa in 1082–3. He explains that Guiscard could not take advantage of his victory at Dyrrachion due to the harsh winter ahead. With the coming of spring the Norman leader turned south instead of marching along the Via Egnatia towards Thessalonike probably because he wished to cover his flanks from enemy attacks. In April 1082 Guiscard was informed of a revolt that had broken out in the region of Apulia, which in all likelihood was stirred by Byzantine agents. His decision to return to Italy, leaving his son Bohemond in charge of the campaign, was crucial for the outcome. Theotokis rationalizes Bohemond's decision to secure the areas of Illyria, coastal Epiros and western Macedonia before proceeding to his primary target: Thessalonike. Two further attempts by the Byzantine army to stop the advance of the Normans failed. Bohemond decided to make his winter camp in the Thessaly where he instigated the siege of the capital Larissa. Alexios, having retreated to Constantinople and made his preparations throughout the winter, left the city in early spring 1083 to raise the siege of Larissa. The emperor, having learnt much from his previous encounters with the Normans, decided not to risk another pitched battle. Instead he devised an ambush based on feigned retreat and was finally able to emerge victorious. He followed up his success by spreading discord and disaffection amongst the Norman officers and in the end Bohemond was forced to withdraw though several outposts remained in Norman hands.

Theotokis argues that Guiscard's second expeditionary force to the Balkans (1084–5) was much smaller than that mobilized three years earlier. He explains that this is the reason why having defeated the joint Venetian-Byzantine fleet that awaited his arrival and having established himself at Corfu, Aulon and Vonitsa, the Norman leader turned south towards the island of Kephalonia, which commanded the entrance to the Gulf of Patras. He postulates that Guiscard planned an attack on the poorly defended themes of Hellas and Peloponnesos. However, famine and disease weakened his army and Guiscard himself succumbed to illness and died on 17 July 1085. His death brought the expedition to an abrupt end, and the Normans who still occupied the citadel of Dyrrachion were easily persuaded to surrender it to Alexios' officers.

Theotokis next discusses the leading role of Guiscard's son Bohemond in the First Crusade. This constitutes the background to Bohemond's subsequent campaign in the Balkans. But Theotokis does not discuss Bohemond's relations with Alexios, which up to a certain point were particularly close, and instead dwells on the Norman leader's military qualities and exploits in the course of the crusade. This is a curious omission since Bohemond's establishment at Antioch meant the end of his agreement with Alexios and signaled renewed conflict, this time both in Syria and the Balkans. Theotokis subsequently notes that when Bohemond's newly-acquired territories in Syria came under serious pressure from imperial forces, the Norman leader returned to the west in order to organize an expedition in the guise of a crusade against the Byzantine emperor. The Norman campaign in the Balkans 1107–8, patterned on that of Robert Guiscard twenty-six years earlier, ended in failure. Theotokis demonstrates how Alexios' careful planning and strategy (which involved a rigorous land-blockade of the Norman forces) eventually forced Bohemond to lift the siege of Dyrrachion and surrender. In the end, Bohemond was forced to accept the treaty of Devol (September 1108) through which he became a vassal of the Byzantine emperor. Theotokis' brief discussion of the treaty does not do justice to its significance for the future status of Antioch and more generally for Byzantine relations with the crusader states.

Overall, this book fulfills its stated aim of providing a comparative study of the Byzantine-Norman wars in the Balkans in 1081–1108. Theotokis demonstrates his firm grasp of the subject under investigation and explains very well how and why the Norman campaigns in the Balkans were ultimately unsuccessful. However, many readers would have benefited from a more in-depth discussion of the political context of the military campaigns even if the book quite clearly focuses on military history.

Alicia Simpson
IHR/NHRF

P. Bonnekoh, *Die figürlichen Malereien in Thessaloniki vom Ende des 4. bis zum 7. Jahrhundert. Neue Untersuchungen zur erhaltenen Malereiausstattung zweier Doppelgräber, der Agora und der Demetrios-Kirche* [Nea Polis 1], Oberhausen: Athena-Verlag, 2013, σελ. 648. ISBN: 9783898965644

Τα τελευταία χρόνια εκδηλώνεται ζωηρό ενδιαφέρον για την τέχνη της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Θεσσαλονίκης στον ακαδημαϊκό χώρο της Γερμανίας, όπως φάνηκε από τις πρόσφατες δημοσιεύσεις μονογραφιών του Βενιαμίν Φούρλα και του Franz Alto Bauer[1]. Η μονογραφία που παρουσιάζεται εδώ βασίζεται σε διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε από την Pamela Bonnekoh στο Πανεπιστήμιο του Münster υπό την εποπτεία του Dieter Korol. Το βιβλίο εγκαινιάζει μία νέα σειρά υπό τον τίτλο *NEA POLIS - Studien zur Kultur am Ausgang der Antike und im beginnenden Mittelalter* (υπό τη διεύθυνση των Dieter Korol και Michael Schmauder).

Πριν ξεκινήσω την παρουσίαση του έργου, ας μου επιτραπεί ένα σύντομο σχόλιο για τον εκδότη. Η στοιχειοθεσία του βιβλίου είναι άψογη και σχεδόν δεν υπάρχουν τυπογραφικά λάθη, ωστόσο, κατά την εκτίμησή μου, πρόκειται για ένα βιβλίο που απαίτησε ελάχιστη εκδοτική επιμέλεια, δεν έχει καν ευρετήριο και διατηρεί εν πολλοίς την αισθητική πανεπιστημιακής εργασίας. Παρά το γεγονός ότι η εκτύπωση επιχορηγήθηκε από το ίδρυμα Gerda Henkel και η βιβλιοδεσία είναι paperback, οι εκδόσεις Athena το τιμολόγησαν στα 98 ευρώ. Ασφαλώς οι τιμές των επιστημονικών βιβλίων είναι γενικότερο πρόβλημα στις γερμανικές εκδόσεις, αλλά νομίζω ότι εν προκειμένω ο εκδότης υπερέβη τα όρια.

1. B. Fourlas, *Die Mosaiken der Acheiropoietos-Basilika in Thessaloniki: eine vergleichende Analyse dekorativer Mosaiken des 5. und 6. Jahrhunderts* [Millennium-Studien; Bd. 35], Berlin: De Gruyter, 2012. F. A. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios,* Regensburg 2013.

Για όσους δεν διαβάζουν γερμανικά, υπάρχουν περιλήψεις στα αγγλικά και στα ελληνικά. Η αγγλική περίληψη είναι εξαιρετική και ιδιαίτερα κατατοπιστική. Η ελληνική (δεν συντάχθηκε από την συγγραφέα) ωστόσο θα μπορούσε να είχε ελεγχθεί από κάποιον ειδικό στις βυζαντινές σπουδές πριν σταλεί στο τυπογραφείο, προς αποφυγή κάποιων λαθών ορολογίας. Για παράδειγμα, ο αναγνώστης μπορεί να θορυβηθεί διαβάζοντας ότι ο ιππέας της λεγόμενης ιστορικής τοιχογραφίας του Αγίου Δημητρίου ερμηνεύεται ως «νομάρχης» (στα συμφραζόμενα της Θεσσαλονίκης ένας έφιππος νομάρχης ανακαλεί περίεργους συνειρμούς). Στην πραγματικότητα η συγγραφέας αναφέρεται σε έπαρχο του Ιλλυρικού.

Στο βιβλίο συζητούνται εξαντλητικά επιλεγμένα δείγματα τοιχογραφίας από την παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη, τα οποία είχαν συζητηθεί ανεπαρκώς και αποσπασματικά από την παλαιότερη έρευνα. Τα έργα που αναλύονται είναι ο διπλός θολωτός τάφος της οδού Δημοσθένους 7, ο λεγόμενος Τάφος της Σωσάννας, η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία από την κρυπτή στοά της αρχαίας αγοράς, και οι αποσπασματικές τοιχογραφίες του νότιου τοίχου του Αγίου Δημητρίου. Η μέθοδος της συγγραφέως συνίσταται στην λεπτομερή εικονογραφική ανάλυση και περιγραφή κάθε στοιχείου των έργων, στην ανασκόπηση όλων των πιθανών παραλλήλων, και στην συζήτηση της χρονολόγησης. Το εύρος της έρευνας είναι εντυπωσιακό.

Ένα πρώτο ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί επελέγησαν τα συγκεκριμένα τέσσερα παραδείγματα. Η συγγραφέας ελάχιστα συζητά την επιλογή του θέματός της και δεν δηλώνει ποια ερωτήματα θέλει να απαντήσει. Υποθέτω ότι το ορισμένο από τον τίτλο χρονικό διάστημα (4ος-7ος αιώνας) υπαγόρευσε την εξέταση των τοιχογραφιών της αρχαίας αγοράς και του Αγίου Δημητρίου, αφού είναι οι σπουδαιότερες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες της πόλης με εικονιστικά θέματα μετά τον ύστερο 5ο αιώνα. Ωστόσο, η συγγραφέας όφειλε να είχε δώσει εξηγήσεις πάνω σε αυτό, καθώς δεν είναι καθόλου προφανές για έναν αναγνώστη που δεν γνωρίζει την Θεσσαλονίκη και το υλικό της. Οι λόγοι επιλογής των δύο παλαιοχριστιανικών τάφων μεταξύ των πολυάριθμων που έχουν ανασκαφεί στην πόλη επίσης δεν εξηγούνται. Το βιβλίο θα ήταν πολύ πιο εύχρηστο, αν η συγγραφέας είχε περιλάβει μία στοιχειώδη τοπογραφική εισαγωγή. Τα έργα αναλύονται στον μέγιστο δυνατό βαθμό, αλλά παρουσιάζονται μάλλον απομονωμένα με ελάχιστες αναφορές στα συμφραζόμενά τους. Στο τέλος παρατίθεται συνοπτική περίληψη των βασικών

επιχειρημάτων και συμπερασμάτων, αλλά δεν γίνεται καθόλου συνθετική και διαχρονική συζήτηση για την τέχνη της τοιχογραφίας στην Θεσσαλονίκη εν συνόλω, ούτε επιχειρείται να εξαχθούν συμπεράσματα ευρύτερης σημασίας για την ιστορία της τέχνης της εποχής.

Όσον αφορά στους δύο παλαιοχριστιανικούς τάφους και στην τοιχογραφία της Αγοράς, η ανάλυση δεν προσθέτει πολλά νέα στοιχεία στις ώς τώρα γνώσεις μας για τα έργα καθ'αυτά. Σε επίπεδο περιγραφής, τα κεφάλαια θα είναι χρήσιμα κυρίως στον ξένο ερευνητή που δεν έχει πρόσβαση στην ελληνική βιβλιογραφία. Η εικονογραφική ανάλυση της Bonnekoh όμως αξίζει να διαβαστεί από όλους, καθώς εντάσσει τις τοιχογραφίες με υποδειγματικό τρόπο στο πλαίσιο της εικονογραφίας του 4ου και του 5ου αιώνα. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα της ανάλυσης για τον τάφο της οδού Δημοσθένους είναι η σωστή ταύτιση ενός από τα διάχωρα με το θέμα του Ιώβ στην κόπρο (σσ. 37-50), το οποίο εσφαλμένα ερμηνευόταν έως τώρα ως πορτρέτο του νεκρού. Ο Ιώβ απαντά συχνά στον κύκλο των παλαιοδιαθηκικών σκηνών που συνδέονται με την σωτηρία της ψυχής στην νεκρική εικονογραφία του 4ου και 5ου αιώνα, σε τοιχογραφίες και χρυσές υαλογραφίες κατακομβών, και σε ανάγλυφα σαρκοφάγων. Επίσης ενδιαφέρουσες είναι οι προτάσεις της συγγραφέως για την τοιχογραφία της αρχαίας αγοράς (σσ. 207-275). Για το αποσπασματικά σωζόμενο άνω τμήμα, η Bonnekoh προτείνει την ταύτιση των δύο μορφών που πλαισιώνουν τον ένθρονο Χριστό με αποστόλους, ο ένας εκ των οποίων φαίνεται ότι κρατούσε διάλιθο σταυρό και ταυτίζεται από την συγγραφέα με τον Πέτρο. Για τις δύο μορφές της κάτω ζώνης, η Bonnekoh σωστά απορρίπτει παλαιότερη υπόθεση ότι οι δύο μορφές με τις χλαμύδες είναι οι Άγιοι Ανάργυροι, καθώς σε καμία από τις γνωστές απεικονίσεις τους δεν φορούν χλαμύδα. Οι δύο μορφές της τοιχογραφίας πρέπει να αναγνωριστούν είτε ως δυο αταύτιστοι μάρτυρες είτε ως αναθέτες της τοιχογραφίας. Η συγγραφέας τοποθετεί την τοιχογραφία στον ύστερο 5ο ή πρώιμο 6ο αιώνα.

Θα ήταν ίσως χρήσιμο αν στην συζήτηση για τα πρώιμα αυτά σύνολα τοιχογραφιών είχε προστεθεί μια ιδιαίτερη αναφορά και στις τοιχογραφίες της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων, οι οποίες αποτελούν το εγγύτερο γεωγραφικά, χρονικά και στυλιστικά σύνολο στα έργα της Θεσσαλονίκης. Η πρώτη φάση της βασιλικής αυτής (4ου αιώνα) περιλαμβάνει σπαράγματα ζώνης μίμησης ορθομαρμάρωσης, παραδείσιου τοπίου με αμνούς, και τμήμα του θέματος του Δανιήλ μεταξύ των λεόντων, τα οποία μπορούν να συγκριθούν με

τον τάφο της Οδού Δημοσθένους. Η τοιχογραφία του Δανιήλ στους Στόβους έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελεί μία σπανιώτατη (ίσως την μόνη) περίπτωση χρήσης της βιβλικής εικονογραφίας του 4ου αιώνα στα συμφραζόμενα ενός λειτουργικού κτιρίου και όχι τάφου. Στο ίδιο μνημείο, αποκαλύφθηκαν επίσης και σπαράγματα ευαγγελικών σκηνών (από την δεύτερη φάση του βαπτιστηρίου, Θεοδοσιανή κατά τους ανασκαφείς), πολύ κοντά στο ύφος της τοιχογραφίας της αγοράς της Θεσσαλονίκης και της αποσπασματικής τοιχογραφίας από το Khan Krum (πρώην Chatalar) της Βουλγαρίας[2].

Η μελέτη των αποσπασματικών τοιχογραφιών του Αγίου Δημητρίου είναι το εκτενέστερο κεφάλαιο, καθώς καταλαμβάνει το δεύτερο μισό του βιβλίου (σσ. 277-500), επικεντρώνοντας την ανάλυσή της κατά κύριο λόγο στην λεγόμενη ιστορική τοιχογραφία με την μορφή του ιππέα. Η συγγραφέας παραθέτει εν περιλήψει τις διάφορες θέσεις που έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σχετικά με τον ιππέα. Οι θέσεις της Bonnekoh συνοψίζονται στα εξής: α) Οι τοιχογραφίες του νότιου τοίχου (οι σκηνές με τον ιππέα και την φλεγόμενη εκκλησία), ανήκουν σε αγιολογικό αφηγηματικό κύκλο, κατά πάσα πιθανότητα θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου – όχι σε αναμνηστική ιστορική απεικόνιση, β) Ο ιππέας είναι μάλλον έπαρχος Ιλλυρικού ή άλλος υψηλόβαθμος αξιωματούχος και όχι αυτοκράτορας, γ) Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται στον 7ο αιώνα.

Η πρώτη πρόταση είναι καίριας σημασίας, καθώς θέτει την ερμηνεία των τοιχογραφιών σε σωστή βάση και τις εντάσσει πειστικά στο υπόλοιπο εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας. Όπως φαίνεται, ο διάκοσμος του κτιρίου αντικατόπτριζε σχεδόν αποκλειστικά το θέμα που αποτελούσε και τον κορμό της λογοτεχνικής παραγωγής του συγκεκριμένου προσκυνήματος: Την μορφή και τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου. Ενώ τα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής τοξοστοιχίας μνημόνευαν θαύματα μάλλον ιδιωτικού χαρακτήρα (απόκτηση παιδιών από πλούσιες οικογένειες, ή θαυμαστές ιάσεις παιδιών), οι υπό συζήτηση τοιχογραφίες απεικόνιζαν, κατά την συγγραφέα, περιστατικά στο πνεύμα των «πολιτικών» θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, με επεισόδια από την ταραγμένη ιστορία της πόλης μέσα στον 7ο αιώνα. Η συγγραφέας προτείνει

2. C. J. Downing, Wall Paintings from the Baptistery at Stobi, Macedonia, and Early Depictions of Christ and the Evangelists, *DOP* 52 (1998), 259-280. E. Dimitrova – S. Blaževska – M. Tutkovski, *Early Christian Wall Paintings from the Episcopal Basilica in Stobi. Exhibition catalogue*, Stobi 2012.

ως ενδεχόμενη ερμηνεία των σωζόμενων τοιχογραφιών την ταύτισή τους με συγκεκριμένες αφηγήσεις από τις Συλλογές των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Όπως σωστά παρατηρεί η ίδια, η θέση των τοιχογραφιών αντιστοιχούσε σε αυτή της ψηφιδωτής σύνθεσης του θαύματος θεραπείας του επάρχου Μαριανού, η οποία κοσμούσε την εξωτερική όψη του ίδιου τοίχου (Θαύματα Αγίου Δημητρίου, Συλλογή Ιωάννου, 1. 24).

Σημαντικό ερώτημα ως προς την ερμηνεία του σωζόμενου τμήματος του τοιχογραφικού συνόλου του νότιου τοίχου είναι η σχέση της σκηνής του ιππέα με την γειτονική τοιχογραφία της φλεγόμενης εκκλησίας. Η Bonnekoh συζητά πιθανές αποκαταστάσεις της χαμένης σύνθεσης, είτε με τα δύο επεισόδια διαιρεμένα σε ξεχωριστά διάχωρα, είτε ως τμήματα μιας ενιαίας αφηγηματικής σύνθεσης. Η ανάλυσή της συνοδεύεται από υποθετικές αποκαταστάσεις εξαιρετικής ποιότητας, οι οποίες προτείνουν τρία εναλλακτικά σενάρια αποκατάστασης. Δεδομένης της ανεπανόρθωτης φθοράς των τοιχογραφιών, κάθε τέτοια πρόταση είναι κατ' ανάγκην υποθετική, αλλά, σε κάθε περίπτωση, η απόπειρα της Bonnekoh είναι πολύ ενδιαφέρουσα.

Το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου που αφορά στις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου είναι μία εξαντλητική εικονογραφική ανάλυση του ιππέα, η οποία αποσκοπεί στο να αμφισβητήσει την υποστηριζόμενη από σχεδόν όλους τους ώς τώρα μελετητές άποψη ότι η τοιχογραφία απεικονίζει την επίσκεψη κάποιου αυτοκράτορα στην Θεσσαλονίκη. Η συγγραφέας προτείνει την ταύτιση της έφιππης μορφής με έπαρχο του Ιλλυρικού (σσ. 298-444).

Τα εικονογραφικά στοιχεία που ώς τώρα ταύτιζαν τον ιππέα ως αυτοκράτορα είναι τα εξής: α) Ο συνδυασμός χρωμάτων της στολής του (πορφυρή χλαμύδα με χρυσό ταβλίον, πορφυρά υποδήματα και λευκός χιτωνίσκος)[3], β) Το φωτοστέφανο, γ) Ο όλος θριαμβικός χαρακτήρας της σύνθεσης με την χειρονομία adlocutio του ιππέα, και με το στολισμένο με διάλιθα κοσμήματα άλογο. Υπάρχει όμως και μία καίρια διαφορά του ιππέα μας από τις μορφές των αυτοκρατόρων: Δεν φέρει στέμμα. Αυτό μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: α) Ότι η μορφή είναι αυτοκράτορας και, κατ'επέκταση, οι αυτοκράτορες μπορούσαν να εικονίζονται και χωρίς το στέμμα, β) Ότι δεν είναι αυτοκράτορας, και, κατ' επέκταση,

3. Για την αυτοκρατορική ενδυμασία: M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography* (*11th-15th centuries*), Leiden 2003, 11 κ.εξ.

ότι ταδιακριτικά χρώματα μιας εκ πρώτης όψεως αυτοκρατορικής στολής μπορούσαν να συνοδεύουν μορφές άλλων αξιωματούχων. Η Bonnekoh επιλέγει να υποστηρίξει την δεύτερη εκδοχή, ενώ αποκλείει την πρώτη.

Δεδομένου του ότι, κατά την αγιολογική παράδοση, η βασιλική του Αγίου Δημητρίου ιδρύθηκε από έναν έπαρχο και διατήρησε στενή σχέση με την επαρχότητα του Ιλλυρικού, θα περίμενε κανείς πολυάριθμες απεικονίσεις επάρχων στις τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά του ναού και ιδιαίτερα στους κύκλους των θαυμάτων. Επομένως, η υπόθεση της Bonnekoh ότι ο ιππέας της τοιχογραφίας είναι έπαρχος Ιλλυρικού, είναι σε πρώτο επίπεδο εύλογη και ελκυστική. Ωστόσο, βασικό πρόβλημα στα επιχειρήματά της είναι ότι η θέση της είναι αδύνατο να τεκμηριωθεί με θετικό τρόπο, αφού, όπως έδειξε η όντως εξαντλητική της έρευνα, δεν υπάρχει ούτε μία ασφαλώς ταυτισμένη απεικόνιση επάρχου που να επιτρέπει την σύγκριση με τον ιππέα της Θεσσαλονίκης. Η απουσία θετικής επιβεβαίωσης θέτει ένα μεγάλο εμπόδιο για την αποδοχή των θέσεών της. Ταυτόχρονα, η συγγραφέας υποτιμά, κατά την εκτίμησή μου, τις ισχυρές ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της ταύτισης με αυτοκράτορα.

Μία ανασκόπηση των ασφαλώς ταυτισμένων αυτοκρατορικών απεικονίσεων, κυρίως σε ελεφαντοστέινα δίπτυχα και στα ψηφιδωτά της Ραβέννας, οδηγεί την συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι η αυτοκρατορική μορφή αναγνωριζόταν κυρίως από το στέμμα και τα διάλιθα στοιχεία της στολής. Η Bonnekoh αποδίδει κεντρική σημασία στο γεγονός ότι ο ιππέας της Θεσσαλονίκης δεν φέρει στέμμα και το θεωρεί ως ισχυρή ένδειξη κατά της ταύτισής του με αυτοκράτορα. Η συγγραφέας επίσης συζητά την λευκή ταινία που φέρει στο κεφάλι ο ιππέας και την σχετίζει με τον όρο *infula dignitatis* που αναφέρεται συχνά σε κείμενα του Θεοδοσιανού και του Ιουστινιάνειου Κώδικα (σσ. 374-382). Ο όρος αυτός είναι πολύ δύσκολο να ερμηνευθεί. Φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο όρος χρησιμοποιείται με ευρεία σημασία ως συνώνυμο του αξιώματος. Η συγγραφέας προτείνει τον στενό συσχετισμό του με διάφορες απεικονίσεις ταινιών κεφαλής σε μικρογραφίες, και κατ' επέκταση με την τοιχογραφία της Θεσσαλονίκης. Η ταύτιση είναι τελείως υποθετική.

Όσον αφορά στο γαλάζιο φωτοστέφανο του ιππέα μας, η συγγραφέας διαπιστώνει (σσ. 382-386) ότι στην υπό συζήτηση περίοδο φωτοστέφανα εμφανίζονται μόνο σε μορφές αυτοκρατόρων και ιερών μορφών (του Ιησού, της Παναγίας και των αγγέλων). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το αυτοκρατορικό φωτοστέφανο είναι πάντα χρυσό και, επειδή ο ιππέας της Θεσσαλονίκης έχει γαλάζιο, δεν μπορεί να είναι αυτοκράτορας και είναι προτιμότερο να θεωρηθεί

ως έπαρχος. Ωστόσο δεν βρίσκει ούτε μία απεικόνιση επάρχου ή άλλου αξιωματούχου με φωτοστέφανο για να παραθέσει ως παράλληλο. Εντοπίζει γαλάζια φωτοστέφανα σε δύο απεικονίσεις μορφών αβέβαιης ταύτισης (του 4ου αιώνα στην Κατακόμβη της Via Latina, και του 6ου στο Wadi Afrit της Ιορδανίας), τις οποίες χρησιμοποιεί ως απόδειξη για το ότι μορφές πλην του αυτοκράτορα μπορούσαν να έχουν φωτοστέφανο. Τα επιχειρήματά της δεν είναι πειστικά.

Σχετικά με την εικονογραφία της θριαμβικής υποδοχής (*adventus/ingressus*) (σσ. 396-407), η συγγραφέας παρουσιάζει πολλαπλά παραδείγματα απεικονίσεων αυτοκρατορικής adventus, όπου ο αυτοκράτορας εικονίζεται πεζός ή έφιππος, με το δεξί χέρι υψωμένο σε χαιρετισμό, όπως ο ιππέας της Θεσσαλονίκης. Η ίδια παραθέτει πηγές που επιβεβαιώνουν ότι αντίστοιχες τελετές οργανώνονταν και για την υποδοχή άλλων αξιωματούχων και επομένως ήταν πιθανό να απεικονίζονται και στην τέχνη, αν και δεν έχει σωθεί κανένα παράδειγμα.

Δεδομένου ότι οι περισσότερες από τις σωζόμενες απεικονίσεις αυτοκρατόρων δεν είναι έγχρωμες, η συγγραφέας αποδίδει δευτερεύουσα σημασία στον συνδυασμό των χρωμάτων της ενδυμασίας ως διακριτικό του αυτοκράτορα. Ωστόσο, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι τα χρώματα του ιππέα της Θεσσαλονίκης (πορφυρή χλαμύδα με χρυσό ταβλίον, πορφυρά υποδήματα και λευκός χιτωνίσκος)[4] απαντούν μόνο στους αυτοκράτορες των ψηφιδωτών της Ραβέννας, και σε απεικονίσεις βιβλικών βασιλέων (Φαραώ, Σαούλ, Δαβίδ, Σολομών, Ηρώδης) στα ψηφιδωτά της Santa Maria Maggiore και σε μικρογραφίες χειρογράφων. Οι μορφές των βιβλικών βασιλέων είναι στην ουσία το κλειδί για την ερμηνεία του ιππέα της Θεσσαλονίκης, καθώς φέρουν όχι μόνο χλαμύδα με τα ίδια χρώματα, αλλά επίσης και φωτοστέφανο και την μυστηριώδη λευκή ταινία στο κεφάλι. Μάλιστα το φωτοστέφανο χρησιμοποιείται ακόμη και σε απεικονίσεις «κακών» βασιλέων όπως ο Ηρώδης στην Santa Maria Maggiore (στα ψηφιδωτά του θριαμβικού τόξου, 5ου αιώνα) ή ο Φαραώ στις μικρογραφίες της Συριακής Βίβλου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (6ου αιώνα). Τα στοιχεία της εικονογραφίας των βιβλικών βασιλέων (πορφυρή χλαμύδα με χρυσό ταβλίον,

4. Η συγγραφέας εκφράζει αμφιβολίες για το κατά πόσο η χλαμύδα του ιππέα της Θεσσαλονίκης πρέπει να αναγνωριστεί ως πορφυρή. Πράγματι, δεδομένης της κακής διατήρησης της τοιχογραφίας, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ο τόνος των χρωμάτων να έχει αλλοιωθεί, ωστόσο ο προσεκτικός συνδυασμός τους για την υποδήλωση αξιώματος είναι νομίζω άμεσα αναγνωρίσιμος.

λευκός χιτωνίσκος, λευκή ταινία στο κεφάλι, φωτοστέφανο) συναποτελούν την σταθερή εικονογραφική απόδοση συγκεκριμένου αξιώματος/τίτλου. Ο τίτλος αυτός δεν είναι δύσκολο να ταυτιστεί. Στο ελληνικό κείμενο της Βίβλου όλες αυτές οι μορφές (Φαραώ, Σαούλ, Σολωμών, Δαβίδ, Ηρώδης) αναφέρονται με την λέξη «βασιλεύς». Κατά συνέπεια είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι ο πρωτοβυζαντινός καλλιτέχνης χρησιμοποίησε την εικονογραφία του βασιλέως, δηλαδή του αυτοκράτορα, για να τους αποδώσει στην τέχνη του. Η σύμπτωση των χρωμάτων της στολής τους με αυτά των αυτοκρατόρων στα ψηφιδωτά της Ραβέννας νομίζω ότι αποδεικνύει επαρκώς την ένταξή τους στην αυτοκρατορική εικονογραφία. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η ερμηνεία του ιππέα της Θεσσαλονίκης ως αυτοκράτορα ή όχι εξαρτάται από το αν δέχεται κανείς τους βιβλικούς βασιλείς ως δείγματα της αυτοκρατορικής εικονογραφίας. Η Bonnekoh απορρίπτει αυτή την ερμηνεία και πιστεύει ότι οι μορφές αυτές απεικονίζονται με διακριτικά ανώτερου αξιωματούχου ή ξένου ηγεμόνα (σσ. 311-345). Η άποψή της αυτή παίζει καθοριστικό ρόλο στα επιχειρήματά της, αλλά νομίζω ότι δεν τεκμηριώνεται πειστικά.

Προκειμένου να υποστηρίξει την θέση της, η συγγραφέας αναζητά στοιχεία και μαρτυρίες που να πιστοποιούν ότι οι έπαρχοι μπορούσαν να φορούν πορφυρά ενδύματα. Με ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να διαβαστεί η ανάλυση (σσ. 310-345) πάνω σε ένα χωρίο από το *Περί Αρχών* του Ιωάννη Λυδού, στο οποίο περιγράφεται ένας κοντός μανδύας που αποτελούσε διακριτικό των επάρχων (2.13). Στο κείμενο το χρώμα του μανδύα αναφέρεται ως *φοινικοῦν*. Η Bonnekoh μεταφράζει ελεύθερα το επίθετο *φοινικοῦς* ως purpurner (πορφυρός) και, βάσει αυτού, καταλήγει στο ότι τα ενδύματα των επάρχων μπορούσαν να είναι πορφυρά. Πράγματι το λεξικό Liddell & Scott μεταφράζει το *φοινικοῦς* ως purple-red, crimson, and (generally) red. Ωστόσο, ο Λυδός, που είναι εξαιρετικά ακριβής με την περιγραφή των ενδυμάτων και των υλικών, χρησιμοποιεί για τα πορφυρά στοιχεία της ενδυμασίας το επίθετο *πορφυροῦς* ή *ὁλοπόρφυρος*, ενώ μια προσεκτική ανάγνωση του χωρίου για τον μανδύα των επάρχων δείχνει ότι το κείμενο μάλλον μιλά για ένδυμα κόκκινου και όχι πορφυρού χρώματος. Κατά την γνώμη μου, η συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί σωστά την πηγή.

Η συγγραφέας υποπίπτει σε αντίστοιχο σφάλμα και όταν χρησιμοποιεί (σ. 345) χωρίο του Προκοπίου (*Περί Κτισμάτων* 3.1. 20-22) όπου περιγράφεται η χλαμύδα που έστελνε ο αυτοκράτορας ως προνόμιο στους πέντε συμμάχους σατράπες της Αρμενίας. Η συγγραφέας διαβάζει το συγκεκριμένο κείμενο θεωρώντας ότι αναφέρεται σε πορφυρές χλαμύδες με χρυσό ταβλίον, όπως του

ιππέα της Θεσσαλονίκης. Όπως είναι λογικό, μια τέτοια μαρτυρία θα ενίσχυε αποφασιστικά την θεωρία της, αλλά φοβάμαι πως η ανάγνωση της πηγής εκ μέρους της είναι εσφαλμένη. Ο Προκόπιος αναφέρεται σε χλαμύδα από βύσσο (το «μετάξι της θάλασσας»), ένα βαρύτιμο ύφασμα με όψη πυρόξανθη και όχι πορφυρή. Η διατύπωση του εν λόγω χωρίου απλώς τονίζει ότι το ταβλίον της συγκεκριμένης χλαμύδας ήταν χρυσό αντί για το σύνηθες πορφυρό. Το κείμενο μιλά για κιτρινωπή χλαμύδα με χρυσό ταβλίον και δεν υποστηρίζει καθόλου την υπόθεση της Bonnekoh.

Η Bonnekoh επιχειρεί τέλος να εντοπίσει εικονογραφικές μαρτυρίες για επάρχους με πορφυρά ενδύματα στις μικρογραφίες του Σκυλίτζη της Μαδρίτης και σε ένα χειρόγραφο του 11ου/12ου αιώνα στο Princeton. Εκεί όντως απεικονίζονται μορφές αυλικών με πορφυρούς (;) μανδύες (σσ. 335-336), αλλά τα χειρόγραφα αυτά απεικονίζουν τις ενδυμασίες μιας αυλής του 12ου αιώνα, πολύ διαφορετικής από εκείνη της Ύστερης Αρχαιότητας. Επομένως οι συγκεκριμένες μικρογραφίες δεν ενδείκνυνται για σύγκριση με την τοιχογραφία της Θεσσαλονίκης. Αυτή η παρατήρηση ισχύει γενικότερα για την μεθοδολογία της Bonnekoh. Παρά το γεγονός ότι η συγγραφέας χρονολογεί (σωστά) την τοιχογραφία στον 7ο αιώνα και όχι στην Μεσοβυζαντινή περίοδο, οι υποθέσεις πολύ συχνά στηρίζονται σε συσχετισμούς με έργα μεταγενέστερων περιόδων.

Συμπερασματικά, συμφωνώ με την Bonnekoh ότι στις τοιχογραφίες αυτές έχουμε έναν αφηγηματικό κύκλο θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου από τον 7ο αιώνα, αλλά διατηρώ επιφυλάξεις ως προς την ταύτιση του ιππέα με έπαρχο. Χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί η προτεινόμενη ερμηνεία, η εκδοχή του αυτοκράτορα παραμένει, νομίζω, ισχυρή και το επεισόδιο είναι προτιμότερο να ερμηνευθεί ως θαύμα με αυτοκράτορα, το οποίο δεν περιλαμβάνεται στις σωζόμενες συλλογές των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου.

Παρά τις διαφωνίες μου με κάποιες από τις θέσεις της συγγραφέως, θα ήθελα να εξάρω το βιβλίο ως προϊόν πολύ σοβαρής έρευνας και ως υπόδειγμα συστηματικής εικονογραφικής ανάλυσης. Η συμβολή της Pamela Bonnekoh στην μελέτη της παλαιοχριστινιακής Θεσσαλονίκης έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και είναι αξιέπαινη.

Ευθυμης Ριζος
Linacre College, Oxford

M. Altripp, *Die Basilika in Byzanz. Gestalt, Ausstattung und Funktion sowie das Verhältnis zur Kreuzkuppelkirche* [Millennium-Studien, 42], Berlin-Boston, 2013, IX + 216 S. 125 Tafeln. 1 Kartenbeilage. ISBN 978-3-11-026502-6

Die Geschichte der Architektur in Byzanz ist im Vergleich zu jener der spätantiken Zeit und erst recht zu jener des westlichen Mittelalters in vielen Bereichen noch nicht so weit vorangeschritten, daß wir alle Fragen an diese byzantinische Architektur stellen könnten, mit denen sich etwa die westliche Kunstgeschichte bereits seit Jahrzenten beschäftigt. Das hat viele Gründe, die letzlich aber hauptsächlich auf zwei Punkte zurückzuführen sind. Erstens: die Forschung in diesem Bereich ist noch jung und zweitens, die Zahl der an dieser Forschung Beteiligten ist gerade im Vergleich zu der übrigen Kunstgeschichte verschwindend gering.

Es ist daher sofort einleuchtend, daß sich die Forschung der byzantinischen Architektur noch immer mit Dingen beschäftigt, die die westliche Kunstgeschichte schon längst hinter sich gelassen hat. Dazu z. B. auch die Typologie. Andererseits gehört die Typologie in vielerlei Hinsicht zu den Voraussetzungen für weiterführende Forschungen.

Vor diesem Hintergrund mag die Publikation einer Arbeit über die "Basilika in Byzanz" mit allen Variationen wie ein Anachronismus wirken. Aber tatsächlich sind vielen byzantinischen Bautypen Untersuchungen gewidmet worden, der byzantinischen Basilika dagegen jedoch nicht. Die besagte Arbeit füllt daher eine Lücke.

Als dominierender Kirchentyp der mittel-und spätbyzantinischen Zeit wird in der byzantinischen Architekturgeschichte die Kreuzkuppelkirche angesehen. Dabei wird häufig vergessen oder nur am Rande erwähnt, dass es auch in dieser Zeit durchaus noch dreischiffige Basiliken gab, sei es als kontinuierlich genutzter Bau aus frühchristlicher Zeit, sei es als Neubau. Es ist Zweck der vorliegenden Arbeit,

diese Bauten in das Zentrum der Betrachtung zu stellen und ihren Stellenwert im Rahmen der byzantinischen Architekturgeschichte zu bestimmen. Warum und in welchem Kontext wurde eigentlich noch der "altmodische" Bautyp der Basilika gewählt, hatte er eine spezielle Funktion? Wie steht es um das Verhältnis zum "neuen" Typ der Kreuzkuppelkirche?

Es ist offenkundig, daß sich eine solche Arbeit über die "Basilika in Byzanz" zunächst ganz dem Bautypus selbst widmen muss. Dabei steht die Entwicklung und Ausdifferenzierung des Typus im Vordergrund, und es ist tatsächlich bemerkenswert, welche Formen die Bauleute, diesem schlichten Grundtypus abgerungen haben. Der erste Hauptteil des Buches (S. 8-72) folgt ganz typologischen Gesichtspunkten. Ein großer Abschnitt beschäftigt sich mit "Neu- und Umbauten" (S. 72-99) einer Basilika über einem spätantiken Vorgänger, dem Neubau eines Zentralbaues über einer Basilika oder dem Umbau einer Basilika unter Beibehaltung des Typs besprochen. Ein zweiter Teil behandelt kleinteilig untergliedert architektonische Detailformen und Ausstattungselemente (S. 99-133). Auch hier wird streng typologisch vorgegangen.

Die Aufgabe dieser Arbeit ist vielmehr, einen ersten Überblick zu bieten und darüber hinnaus das Bild der Geschichte der byzantinischen Architektur ergänzen und erweitern zu können. Zudem möchte diese Arbeit auch einen Anstoß zu der Überlegung bieten, in welchem Verhältnis Längs-und Zentralbauten in Byzanz tatsächlich zueinander standen, und somit über eine rein typologische Abhandlung hinausgehen. Dabei ist sich der Verfasser bewußt, daß weder sämtliche Denkmäler erfaßt, noch alle Aspekte der komplexen Thematik berücksichtigt bzw. gleichgewichtig behandelt worden sind.

Die überwältigende Mehrheit der 92 Kirchenbauten im Katalogteil (S. 177-188), deren urspüngliche basilikale Gestalt gesichert oder zumindest sehr wahrscheinlich ist, befindet sich in Griechenland inclusive Kreta, Zypern (3) und Südalbanien (3). Kleinasien ist mit sieben Beispielen im Katalog vertreten. Weitere Bauten in Kleinasien, Kappadokien, dem Pontosgebiet, Bulgarien und in den südslavischen Gebiete werden im Text behandelt.

Der Verfasser einer solchen Arbeit muss sich demnach selbst beschränken, um diese nicht ausufern zu lassen, und muss trotzdem die vielen Fragen im Blick haben, die sein Thema aufwirft. Gleichzeitig aber werden ihm auch Grenzen gesetzt, weil z. B. die Forschung in vielen Bereichen nicht in gleicher Weise vorangeschritten ist. So ist es unstrittig, daß wir für Griechenland sehr viel besser unterrichtet sind.

Eine Beschränkung liegt auch in der Geographie. Byzanz hatte selbstverständlich keine festen Grenzen. Gerade jene zwischen Byzanz und den Südslaven verschoben sich immer wieder. Zudem hatten gerade die Bulgaren ein ambivalentes Verhältnis zu Byzanz, was sie nicht daran gehindert hat, sich mit der größeren Macht auszutauschen und von ihr beeinflussen zu lassen.

Beschränkungen bei Zeit-und Raum-Grenzen haftet immer etwas Willkürliches an und gehen immer mit einem Verlust einher. Trotzdem ziehen wir hier zu Recht Grenzen, um Forschung handhabbar zu machen. Diese Arbeit verfährt hier ganz in diesem Sinn. Dadurch fallen einige wichtigen byzantinischen Denkmäler weg bzw. werden nur kurz erwähnt (Hagia Sophiakirche in Ochrid, Hagia Sophiakirche in Vizye, Alte Metropolis in Mesembria).

Ein anderes Problem, das sich bei einem solchen Thema entgegenstellt, ist die Frage der Datierung. Angesichts der Zahl von Denkmälern (92) ist eine ausführliche Diskussion zu deren Datierung nicht in jedem Falle sinnvoll. Bei vielen Bauten leistet die Arbeit aber genau dies und wägt die Argumente entsprechend ab. Das gilt etwa auch für die Basilika auf der Akropolis von Sparta, für die es keine eindeutigen Hinweise auf ihre Datierung gibt. Insofern ist die vorgetragene Datierung in das 7. Jh. genauso berechtigt (P. L. Vocotopoulos, Παρατηρήσεις στὴν λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, *Akten des I. Internationalen Kongresses der Peloponnesischen Studien,* v. 2, Athen 1976-1978, 273-285), wie die zuletzt vorgeschlagene ins 6. Jh. (R. Sweetman, The Akropolis Basilica church Sparta: the broader research issues, in: *Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern,* London 2009, 331-341). Auf ein ähnliches Problem stoßen wir bei der Basilika von Kalambaka, für die jüngst eine Datierung in 9. Jh. ins Gespräch gebracht worden ist (V. Sythiakakis-Kritsimallis – S. Voyadjis, Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly, *JÖB* 61, 2011, 195-227). Das gilt ebenso für die Basiliken auf der Tegani, in Apidia und in Knidos (Karien) und erst recht für die schlecht publizierten Anlagen von Skillountia und Korone. Daß sich aus einer weiteren Auseindersetzung mit den byzantinischen Basiliken neue Aspekte hinsichtlich der chronologischen Einordnung ergeben werden, steht völlig außer Frage.

Ein Hauptteil beschäftigt sich mit der Funktion der byzantinischen Basiliken (S. 146-162). Hier wird zwischen Bischofs- und Klosterkirchen unterschieden. Die Tatsache, dass zahlreiche der großen Basiliken als Bischofskirchen dienten, ist schon in der älteren Literatur angesprochen worden, auch dass Basiliken eher seltener als Klosterkirchen belegt sind, überrascht nicht (S. 162-166). Aus dieser Beobachtung ist aber keine Regel abzuleiten. Auch das Verhältnis zwischen der Größe der

Basiliken und der Zahl von Gläubigen, die darin Platz finden, im Vergleich zur Kreuzkuppelkirche kann zunächst keine verwertbare Antwort liefern. Viele der basilikalen Anlagen sind sehr klein, so daß sie in dieser Hinsicht keinen Vorteil gegenüber einer Kreuzkuppelkirche bieten, von denen nicht wenige eine beachtliche Größe erreichen. Viele kleinen Basiliken haben sicher dem Zweck einer privaten Funktion gedient.

Der Autor hat nicht mehr neuere Literatur berücksichtigt, so z.B. F. G. Karayianni, *Επισκοπικοί ναοί της Μέσης Βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας*, Thessalonike 2006 (Diss.), D. Athanasoules, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο*, Thessalonike 2006 (Diss.), G. Marinou, *Άγιος Δημήτριος του Μυστρά*, Athen 2002, A. Louvi –Kize, Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, *ΔΧΑΕ* 4/25 (2004), 111-126, N. Gkioles, *Ἡ χριστιανική τέχνη στήν Κύπρο*, Nicosia 2003, N. D. Delenikolas – B. Vemi, Ἁγία Παρασκευὴ Χαλκίδος. Ἕνα βενετικὸ πρόγραμμα ἀνοικοδόμησης τὸν 13ο αἰώνα, *Atti del Convegno Internazionale. Venezia – Euboea, da Egripos a Negroponte*, Athen 2006, 229-266, E. Theoklieva- Stoizeva, *Η τοπογραφία της Μεσημβρίας του Ευξείνου Πόντου από τον 4ο έως τις αρχές του 7ου αιώνα*, Thessalonike 2009.

Der Ortsindex (S. 214-216) erfasst nur die im Katalog enthaltenen Denkmäler, was die Auffindung der zahlreichen sonstigen im Text erwähnten Kirchen erheblich erschwert. Das Buch ist reich mit Grundrissen und Abbildungen ausgestattet. Die Grundrisse wurden vom Verfasser umgezeichnet, was wohl den Vorteil der besseren Vergleichbarkeit haben soll.

Zum Schluß ist noch einmal darauf hingewiesen, dass das Buch als Materialpräsentation große Verdienste hat, es macht z. T. auf weniger bekannte und entlegen publizierte Kirchen aufmerksam. Damit trägt es zur Erforschung der Architekturgeschichte von Byzanz bei und kann als Anregung zur weiteren Beschäftigung mit dem Bautyp und der Funktion der Basilika im Byzanz beitragen.

Nikolaos Gkioles
Emer. Prof. der Universität Athen

F. Lauritzen, *The Depiction of Character in the Chronographia of Michael Psellos* [ΒΥΖΑΝΤΙΟς. Studies in Byzantine History and Civilization 7], Turnhout 2013, σελ. X+260. ISBN 978-2-503-54841-8

Το υπό συζήτηση βιβλίο του F. Lauritzen (L. εφεξής) αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής που είχε υποβληθεί το 2005 στο Πανεπιστήμιο Columbia με τον ελαφρώς διαφοροποιημένο τίτλο «*Psellos' Depiction of Character in the Chronographia*». Η δομή του έχει ως εξής: πρόλογος, κεφάλαια 1-8, διαιρεμένα το καθένα σε υποκεφάλαια με επιμέρους τίτλους και ενίοτε συμπεράσματα, δύο παραρτήματα, βιβλιογραφία και ευρετήριο.

Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο (Introduction, σσ. 1-30) ο L. επιχειρεί την σύνδεση της *Χρονογραφίας* με το περιβάλλον του συγγραφέα της και την ευρύτερη βυζαντινή λογοτεχνική παραγωγή του 11ου αιώνα. Η βασική σκέψη του είναι ότι ο Ψελλός αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο ανάμεσα στους σύγχρονούς του συγγραφείς, τα έργα και τις ιδέες τους, με την έννοια ότι το πλούσιο και πολυσχιδές έργο του άπτεται των ενδιαφερόντων τους και ο ίδιος τούς γνωρίζει προσωπικά.

Εκκινώντας από την θέση ότι για τον Ψελλό οι χαρακτήρες των ανθρώπων είναι ο κύριος ρυθμιστικός παράγοντας της ιστορίας και για τον λόγο αυτόν η περιγραφή τους συνιστά την βασική δίοδο προσέγγισης της ιστορίας στην *Χρονογραφία*, στο δεύτερο κεφάλαιο (*Character in the Chronographia*, σσ. 31-54) ο L. παρουσιάζει αναλυτικά τα τέσσερα κεντρικά σημεία βάσει των οποίων περιγράφεται ο χαρακτήρας από τον Ψελλό: *ψυχή*, *βαθεῖα γνώμη*, *ἦθος* και *εἶδος*. Η *ψυχή* και η *βαθεῖα γνώμη* συνιστούν τα βασικότερα στοιχεία του χαρακτήρα, αφορούν τον αθέατο στους πολλούς εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και επηρεάζουν τις πράξεις του, διαμορφώνουν δηλαδή τα άλλα δύο στοιχεία του χαρακτήρα, το *ἦθος* (συμπεριφορά) και το *εἶδος* (εξωτερική εμφάνιση). Καθώς τα παραπάνω τέσσερα χαρακτηριστικά είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους,

αρκεί έστω και ένα, σύμφωνα με τον Ψελλό, για να μας δώσει μια σχετικά καλή εικόνα του χαρακτήρα ενός ανθρώπου.

Σε άμεση συνάρτηση με την τελευταία παρατήρηση, το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου (The unity of character in Psellos' Chronographia, σσ. 55-78) ασχολείται με την συνέπεια του χαρακτήρα ενός ανθρώπου καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του. Σύμφωνα με τον L., ο Ψελλός διακρίνει μία κεντρική αρετή ή αδυναμία ενός αυτοκράτορα, η οποία τον χαρακτηρίζει σταθερά από την γέννηση έως και τον θάνατό του, με μόνη ενδιάμεση διαφοροποίηση την μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση εμφάνισής της συνεπεία των εξωτερικών παραγόντων. Ο L. υποστηρίζει ότι βάσει αυτών των αρετών ή αδυναμιών ο Ψελλός επιλέγει τα διάφορα γεγονότα της αφήγησής του και δομεί ανάλογα τα επιμέρους κεφάλαια της *Χρονογραφίας* του, ακριβώς για να καταστήσει σαφείς στους αναγνώστες του τους χαρακτήρες των πρωταγωνιστών της αφήγησής του.

Δεδομένου ότι ο Ψελλός εκτός από ικανός ιστορικός συγγραφέας υπήρξε και ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της βυζαντινής περιόδου, στο τέταρτο κεφάλαιο (Platonic Personality, σσ. 79-112) ο L. θέτει τα συμπεράσματα της προηγηθείσας ανάλυσής του υπό το πρίσμα και της φιλοσοφικής σκέψης του Ψελλού, όπως αυτή αποτυπώνεται στα αντίστοιχα έργα του. Έτσι, η διάκριση ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό άνθρωπο του δευτέρου κεφαλαίου του βιβλίου εκτιμάται εδώ ως νεοπλατωνική απήχηση, ενώ η απουσία από την *Χρονογραφία* της αριστοτελικής θέσης ότι μπορεί κάποιος να γνωρίζει τί είναι σωστό να πράξει, αλλά να μην το κάνει (αδυναμία βούλησης), σημειώνεται ως απόδειξη για το ότι ο Ψελλός περιγράφει τους χαρακτήρες των πρωταγωνιστών της αφήγησής του έξω από την αριστοτελική επιρροή.

Στο πέμπτο κεφάλαιο (Rhetorical Creation, σσ. 113-141) ο L. αναδεικνύει την ρητορική διάσταση της *Χρονογραφίας* σε σχέση με το θέμα που τον απασχολεί, υπογραμμίζοντας την επιρροή των εγκωμίων στην δομή των κεφαλαίων και την χρήση συγκεκριμένων ρητορικών τεχνασμάτων.

Στο έκτο κεφάλαιο με τον εύγλωττο τίτλο «Historical Manipulation» (σσ. 143-166) ερμηνεύεται η παρουσίαση του χαρακτήρα των συγκεκριμένων προσώπων της *Χρονογραφίας* υπό το πρίσμα των προσωπικών σχέσεων και αισθημάτων του Ψελλού προς αυτούς, στο δε έβδομο κεφάλαιο (The use of classical literature to build character, σσ. 167-191) εξετάζεται ο κλασικισμός του Ψελλού, η χρήση δηλαδή έργων της κλασικής γραμματείας και δη του Πλουτάρχου στην περιγραφή των χαρακτήρων.

Τα βιβλίο ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο «Conclusion: unparalleled lives» (σσ. 193-206), στο οποίο ο L. συνοψίζει ως βασικό συμπέρασμα της έρευνάς του ότι οι χαρακτήρες των αυτοκρατόρων στην *Χρονογραφία* του Ψελλού είναι μοναδικοί και ως εκ τούτου δεν υπόκεινται σε μεταξύ τους σύγκριση, ανάλογη με αυτή του Πλουτάρχου στους *Παραλλήλους Βίους*, εφόσον κάθε βυζαντινός αυτοκράτορας είναι μοναδικός, πέρα και πάνω από όλους.

Ήδη από τον τίτλο του βιβλίου καθίσταται σαφές ότι η μελέτη του L. εστιάζει αποκλειστικά στην λογοτεχνική διάσταση της *Χρονογραφίας* και συγκεκριμένα στην αποτύπωση των χαρακτήρων μέσα στην αφήγηση του Ψελλού· με ποια κοινή βάση γίνεται αυτό και πώς λειτουργεί αφηγηματικά μέσα στο ίδιο το κείμενο. Όπως φάνηκε από την προηγούμενη σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου, ο L. χρησιμοποιεί πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις για να φωτίσει όσο το δυνατόν καλύτερα το θέμα του. Οι παρατηρήσεις του, λιτά διατυπωμένες, είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες και οδηγούν σε σημαντικά συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο συνέθεσε ο Ψελλός την *Χρονογραφία* του και το πώς αυτό το τόσο ιδιαίτερο έργο συνδέεται με την υπόλοιπη εργογραφία του, αλλά και την ευρύτερη βυζαντινή γραμματεία. Στις βασικές αρετές του βιβλίου οπωσδήποτε θα ενέτασσα και την συσχέτιση της *Χρονογραφίας* με την φιλοσοφική σκέψη του Ψελλού στο τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο κατά την γνώμη μου αποτελεί το πιο ενδιαφέρον τμήμα του βιβλίου.

Ακολουθούν δύο ακόμη επισημάνσεις:

Η πρώτη είναι ότι τα επιμέρους κεφάλαια της μελέτης δίνουν σε αρκετές περιπτώσεις την αίσθηση μιας μεγαλύτερης αυτονομίας από αυτήν που θα απαιτούσε η ένταξή τους σε ένα ενιαίο βιβλίο, καθώς λείπουν συχνά οι απαραίτητες εσωτερικές συνδέσεις μεταξύ τους, δεν αποφεύγονται οι επαναλήψεις επιχειρημάτων και συγκεκριμένων χωρίων από βυζαντινά κείμενα, ενώ –σπανιότερα– το ίδιο ζήτημα συζητείται σε δύο κεφάλαια και με διαφορετικό τρόπο, γεγονός που μπερδεύει τον αναγνώστη ως προς το ποια είναι τελικά η θέση του συγγραφέα. Αναφέρω ένα παράδειγμα: Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται ειδική αναφορά στο υπ. αρ. 96 ποίημα του Ιωάννη Μαυρόποδα (έκδ. Lagarde), την γνωστή επιστολή του Ψελλού προς τον Μαχητάριο (έκδ. Σάθα) και το προοίμιο της *Σύνοψης Ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη (έκδ. Thurn), τα οποία σύμφωνα με τον L. συνδέονται με την *Χρονογραφία* ή ακριβέστερα, έχουν επηρεάσει άμεσα την τελική της μορφή. Όσον αφορά ειδικότερα το τρίτο κείμενο, ο L. υιοθετεί την επικρατούσα σήμερα άποψη ότι η κριτική του Σκυλίτζη αφορά την *Ιστορία Σύντομο* του Ψελλού (και όχι την *Χρονογραφία* του) και σημειώνει: «He (δηλ. ο

Ψελλός) is aware of Skylitzes' criticism against his previous work (δηλ. την *Ιστορία Σύντομο*) and that of others and he has decided to answer this criticism with the *Chronographia*» (σ. 24). Όταν, όμως, στο έκτο κεφάλαιο επανέρχεται στο ίδιο θέμα (βλ. σσ. 143-147), χωρίς να σημειώνει ότι τον έχει απασχολήσει και πριν, η θέση του είναι πιο μετριοπαθής: «Psellos may have written the *Chronographia* in response to criticism of the *Historia Syntomos*» (σ. 147)[1].

Η δεύτερη επισήμανσή μου αφορά την βασική θέση του L. (διατυπώνεται στο τρίτο κεφάλαιο και επανέρχεται σταθερά στην συνέχεια) ότι όλοι οι αυτοκράτορες στην *Χρονογραφία* διακρίνονται από ένα και μόνο στοιχείο του χαρακτήρα τους, είτε πρόκειται για αρετή είτε για αδυναμία τους. Κατά την γνώμη μου, η θέση αυτή, έτσι όπως απόλυτα διατυπώνεται, αδικεί την πολύπλευρη ανάλυση πολλών χαρακτήρων από τον Ψελλό και επί της ουσίας δεν προκύπτει άμεσα από την ίδια την *Χρονογραφία*.

Ανεξάρτητα από όλα αυτά, πάντως, η μελέτη του L. είναι μια αξιοπρόσεκτη ερευνητική δουλειά που εμπλουτίζει την οπτική μας για την *Χρονογραφία* του Ψελλού, το κλασικό αυτό αριστούργημα της βυζαντινής γραμματείας, και η έκδοσή της είναι ιδιαίτερα καλοδεχούμενη.

Ειρηνη-Σοφια Κιαπιδου
Πανεπιστήμιο Πατρών

1. Προσωπικά, από τα τρία κείμενα και την ανάλυση του L. στο δεύτερο κεφάλαιο εκτιμώ ως πιθανή την σύνδεση της *Χρονογραφίας* μονάχα με το ποίημα του Μαυρόποδα, δεδομένου ότι στο υπό συζήτηση χωρίο της *Χρονογραφίας* έχουμε και άμεση προσφώνηση (*φίλτατε πάντων άνδρῶν* VI, 73,6 έκδ. Reinsch) με την οποία ο Ψελλός απευθύνεται και αλλού στον Μαυρόποδα [αν και θα μπορούσε για τον ίδιο ακριβώς λόγο να εννοείται και ο Κωνσταντίνος Λειχούδης· βλ. το σχετικό σχόλιο στο D.-R. Reinsch, *Michael Psellos, Leben der byzantinischen Kaiser (976-1075). Chronographia,* Berlin-München-Boston 2015, 827]. Αν δεχτούμε ότι η *Σύνοψη Ιστοριών* γράφεται τα έτη 1059-1071 (βλ. Ε.-Σ. Κιαπιδου, *Ἡ Σύνοψη Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811-1057). Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰώνα*, Αθήνα 2010, 125-136) θεωρητικά θα μπορούσε ο Ψελλὸς να την έχει υπόψη του. Το να μπαίνει, ωστόσο, στον κόπο να απαντήσει στην κριτική του Σκυλίτζη το θεωρώ αρκετά απίθανο ενδεχόμενο, δεδομένης αφενός της ιδιοσυγκρασίας του Ψελλού και αφετέρου της μάλλον απαρατήρητης πορείας που διήνυσε ο Σκυλίτζης όσον αφορά τους συγχρόνους του.

A. Ayvazyan, *The Armenian Military in the Byzantine Empire. Conflict and Alliance under Justinian and Maurice* [Alfortville] 2014, pp. 152. ISBN 9782917329597

This is the second ("revised and expanded") edition of a book that was first published by the same house, Éditions SIGEST, in 2012; a French translation (*Les forces militaires arméniennes dans l'Empire byzantin: Luttes et alliances sous Justinien et Maurice*) was also published in 2013. The author, Dr Armen Ayvazyan, is the Director of the Ararat Center for Strategic Research, an Armenian Policy Institute focusing on security issues, and Senior Researcher in the Yerevan Institute of Medieval Manuscripts (Matenadaran).

The title of the book can be misleading. As the author himself admits in the preface (p. 18), it "should in no way be taken as an application for a comprehensive coverage of the numerous and diverse relationships between the Armenian military and the Byzantine Empire in the age of Emperors Justinian and Maurice". In fact, the book consists of two parts: the first (and by far the longer of the two) is a historical-military analysis of the Armenian rebellion of 538-539 (pp. 23-105), while the latter is titled "On Imperial Prejudice and Expedient Omission of Armenians in Maurice's *Strategikon*" (pp. 107-126). The book also contains a useful bibliography of primary and secondary sources (pp. 127-138), and an index (139-149); last but not least, it presents a set of rather informative maps: the first is in color, while the last, Map 3, is actually a pair of satellite images and a photograph of the battlefield of Avnik taken by the author during his visit there.

The aim of the first part is to give a detailed account of the events of 538-539 on Byzantium's eastern frontier. The author studies the chronology of the Armenian rebellion, its early stages and Justinian's counter measures, the relative size, effectiveness and leadership of the two opposing forces, the topography of the battle of Oinokhalakon and the death of the Byzantine commander, Sittas, and,

finally, the end of the rebellion and its aftermath. Since Procopius is our only source for the episode in question, English translations of the relevant passages are appended to the end of the chapter.

From the point of view of Byzantine military history, the most important contributions of this chapter are the insights it offers with regard to the topography of the battle of Oinokhalakon and the routes taken by Sittas and the Armenian rebels (pp. 68-77) — in fact, the maps at the end of the book all refer to this chapter and are a welcome addition, as well as a useful aid. Based on the etymology of the place-name Oinokhalakon (Onik being the classical Armenian pronunciation of Avnik and *kalak* a term denoting "castle" or "fortress"), Ayvazyan locates the battle near the medieval Armenian castle of Avnik (modern Güzelhisar, Turkey), known to Byzantinists from its mention in Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio* (see the photos on pp. 79 and 82). The broken terrain of the battlefield clearly affected the conduct and outcome of the battle, which evolved into a series of separate engagements culminating in the death of Sittas at the hands of the Armenian rebels.

On the other hand, the author makes a number of assertions that are hardly supported by the sources. For instance, he claims that the death of Sittas was not the result of a chance encounter during an isolated skirmish, as Procopius seems to believe, but a planned attack against the Byzantine commander. In fact, Ayvazyan dwells heavily on the notion of "targeted killings" as part of the Armenian military's tactical doctrine (pp. 18, 28-31, 88-89); however, although he cites several ancient Chinese military classics, his references to Armenian narrative sources are inconclusive, the latter simply mentioning the death of the enemy general during an engagement. Another case in point is the question of who was the leader of the Armenian rebellion of 538-539, Artabanes Arshakuni or Vasak Mamikonean. Based on the flimsiest of evidence found in Procopius, the author seems absolutely convinced that it was the latter (pp. 54-57). Although this is far from certain, Ayvazyan goes on (pp. 84-89) to reference the battle of Avkori (481), fought by another Vasak Mamikonean, and proceeds to what he terms "a comparative analysis of Mamikonean tactics". However, if one were to read n. 153 on pp. 84-85, one would notice that even contemporary Armenian historians were uncertain as to whether it was the earlier Vasak Mamikonean or another warlord, Babgen Suny, who led the Armenian rebels against the Sassanids. It appears that the author might be making too many assumptions in the face of limited textual evidence.

Another contentious issue revolves around the numerical size of the opposing forces. Ayvazyan puts the number of Armenian rebels at between 10,000 and 20,000, based on the supposition that they were both numerous enough to intimidate Sittas and able to defeat him in battle (pp. 57-59). We have no way of testing this assumption against hard evidence, but the author's method of calculating Sittas' troops (pp. 48-52) is clearly flawed. Although he mentions the studies of both Treadgold and Haldon in the footnotes, he mistakenly equates the generic term *numerus* with the ancient Roman legion and assuming not only that the latter still existed in the sixth century (in another passage he goes so far as to refer to Byzantine soldiers as "legionnaires"), but also that it was still 5,000-man strong (neither assumption is correct). This leads him, like Adontz before him, to grossly exaggerate the total numerical strength of the army of Armenia.

As vexing as the aforementioned issues are, however, they pale in comparison with the author's tendency to use modern terms when describing the sociopolitical background of sixth-century Armenia — terms such as "national self-rule" or "the military" functioning as an "ethno-nationally integrative" institution. Although the author holds doctoral degrees in both History and Political Science, clearly it is the political scientist and not the historian that speaks here. Particularly galling is his choice of words when describing Armenian troops. His systematic use of terms such as "the military" or "Armenian armed forces", combined with such statements as "the ancient and medieval *Armenian states and kings were naturally cultivating and institutionalizing their armed forces*" (emphasis is that of the text), is meant to convey the image of a professional fighting force, an image that is blatantly anachronistic, since it applies modern notions of a unified chain of command, universal standards of training and cohesive tactical doctrines to a group of men, undoubtedly brave and efficient, but still little more than a collection of feudal lords and their private retinues.

The author's insistence in describing sixth-century Armenia as a sort of modern nation-state united by a professional military does not allow him to grasp the real reason behind the Armenians being omitted from the chapter describing foreign enemies in the *Strategikon*, which is the aim of the second part of his book. Although Dr Ayvazyan is correct in assuming that the Byzantines viewed the Armenians in a less than complimentary light, characterizing those stereotypes as "racist" or calling Byzantium's policies towards Armenia "colonialist" is rather far-fetched. It was neither Byzantine prejudice towards Armenians nor a "conspiracy" on the part of Maurice (whom Ayvazyan assumes to be the actual author of the

Strategikon) to undermine Armenia's military potential while at the same time securing its "smooth Hellenization" that led to the omission; it was the simple fact that sixth/seventh-century Armenia was not an independent state with its own military, but a geographical region that had been divided between the Eastern Roman Empire and Sassanid Persia two centuries earlier.

Nevertheless, one must not assume our opinion of Dr Ayvazyan' work to be wholly negative. Although by academic standards the book might seem less than satisfactory to a professional Byzantinist, it should be born in mind that its component essays were originally written for the general public (a version of the first was published in a Russian/Armenian newspaper, while an earlier version of the second appeared in the popular history magazine *Medieval Warfare* II.4, 2012, 33-36); as such, they deserve to not be judged too harshly. If one views it solely as a means of introducing Byzantium to an audience unfamiliar with the military history of the Eastern Roman Empire, then the book certainly serves its purpose — provided that readers exercise due caution when it comes to its conclusions and some of its basic tenets.

Christos G. Makrypoulias
IHR/NHRF

Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179, translated by Andrew F. Stone with an introduction and commentary [Byzantina Australiensia 19], Brisbane 2013, σελ. xxv+241. ISBN 978-1-876503-36-9

Το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης απασχολεί οποιαδήποτε συζήτηση για την βυζαντινή λογοτεχνία του δωδέκατου αιώνα. Μολονότι η αυθεντία του μεγαλύτερου βυζαντινού ομηριστή είχε στρέψει στο παρελθόν το ενδιαφέρον κυρίως στην φιλολογική πλευρά του έργου του, η κατάσταση πλέον στην έρευνα εμφανίζεται περισσότερο ισορροπημένη, υπό την έννοια ότι εξετάζονται πτυχές του συνδυαστικά ή, εν πάση περιπτώσει, χωρίς να αποκλείονται άλλες. Στην κατεύθυνση της σφαιρικότερης αποτίμησης της συγγραφικής παραγωγής του συνέβαλε αποφασιστικά η έκδοση, το 1984, του βιβλίου του Alexander Kazhdan (σε συνεργασία με τον Simon Franklin), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*[1], του οποίου το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει συστηματικά όψεις του βίου και του έργου του Ευσταθίου. Με το κεφάλαιο αυτό ο Kazhdan εξοικείωσε τους μελετητές με την σχετική έρευνα που είχε δημοσιεύσει σε άρθρα του στην ρωσική γλώσσα, προτού αναχωρήσει από την Σοβιετική Ένωση. Για τον Kazhdan, η σύνθεση του πορτραίτου του Ευσταθίου – όπως και κάθε βυζαντινού συγγραφέα, άλλωστε – προϋποθέτει τον συνδυασμό στοιχείων από κείμενά του όλων των φιλολογικών ειδών. Ο συγγραφέας προέχει των μεμονωμένων ειδών ως ολότητα και όχι το αντίστροφο[2]. Την κακώς

1. A. Kazhdan (σε συνεργασία με τον S. Franklin), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge - Paris 1984 [ελλ. μτφρ.: *Μελέτες στη βυζαντινή λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, μτφρ. Μ. Αυγερινου-Τζιωγα, επιμ. Β. Κατσαρος, Αθήνα 2007].

2. Kazhdan – Franklin, *Studies*, viii: "I give pride of place not to the genre, but to the writer. In order to construct a portrait of Eustathius, I combine the evidence of his historical

νοούμενη στεγανότητα της φιλολογικής κατηγοριοποίησης, και κατ' επέκταση την επιλεκτική χρήση ορισμένων συγγραφέων σε σχέση με άλλους βάσει της «ιστορικότητας» του έργου τους, υπερέβη και ο Paul Magdalino στο βιβλίο του για την βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, προβάλλοντας, για πρώτη ίσως φορά σε τέτοια έκταση, την αξία του ρητορικού έργου του Ευσταθίου ως ιστορικής πηγής[3].

Σε αυτό το πνεύμα ο Andrew F. Stone έχει γράψει σειρά άρθρων, τα οποία τον έχουν κάνει γνωστό σε όσους ασχολούνται με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης αλλά και με τον δωδέκατο αιώνα γενικότερα. Ειδικά όσον αφορά τον Ευστάθιο, η συχνότητα και ο αριθμός των μελετών του Stone τον καθιστούν τον πιο συστηματικό μελετητή του λόγιου αρχιεπισκόπου κατά τα τελευταία έτη. Με τα εφόδια τόσων χρόνων ο Stone μετέφρασε έξι «κοσμικούς λόγους» ("secular orations") του Ευσταθίου, και γίνεται εμφανής η πρόθεσή του να δείξει μέσα από το βιβλίο αυτό την χρησιμότητα των συγκεκριμένων λόγων για την απόκτηση πληρέστερης γνώσης τόσο του βίου όσο και της εποχής του Ευσταθίου. Ως προς την έκδοση, η μετάφρασή του εντάσσεται στην σειρά Byzantina Australiensia ως ο υπ' αριθμόν 19 τόμος. Στην ίδια σειρά – που έχει παρουσιάσει αξιοσημείωτη επίδοση στην μετάφραση κειμένων βυζαντινών συγγραφέων τα τελευταία χρόνια – έχει εκδοθεί και η αγγλική μετάφραση της *Συγγραφῆς* του Ευσταθίου για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τον John R. Melville Jones[4].

Το έργο που ανέλαβε ο Stone δεν ήταν εύκολο. Συχνά, το απαιτητικό ύφος και η αττικίζουσα γλώσσα του Ευσταθίου δυσκολεύουν ακόμα και έμπειρους μελετητές να κατανοήσουν όλες τις αποχρώσεις των λεγομένων του, αλλά ο Stone κατόρθωσε να προσφέρει μια ζωντανή και ρέουσα μετάφραση. Κατά την άποψη του υπογράφοντος, οι μεταφράσεις βυζαντινών κειμένων σε σύγχρονες δυτικές γλώσσες είναι χρήσιμες καθαυτές, αλλά όπως σε όλα τα εργαλεία πρέπει να διαχωρίζεται η χρήση από την κατάχρηση. Το πρόβλημα της μικρής απήχησης της βυζαντινής γραμματείας στο διεθνές κοινό σαφώς μπορεί να αμβλυνθεί μέσω καλών μεταφράσεων, τουλάχιστον στο επίπεδο του μη ειδικού αναγνώστη (και πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι η χρήση τους στην διδασκαλία είναι

---

works, his speeches and letters, his sermons and pamphlets, his commentaries on Homer and on John of Damascus. [...] An author – even a Byzantine author – deserves to be regarded as an entity, not to be torn to pieces in the interests of proving the eternal stability of genres".

3. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993.

4. *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, μτφρ., εισ. και σχόλια J. R. Melville Jones [Byzantina Australiensia 8], Canberra 1988.

ανεκτίμητη). Σε καμία περίπτωση όμως αυτές δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τα πρωτότυπα κείμενα και την απαραίτητη γνώση ελληνικών, κυρίως όσον αφορά τους ειδικούς μελετητές. Ωστόσο, στο υπό συζήτηση έργο του Stone τέτοια μεθοδολογικού είδους διλήμματα υπερβαίνονται από την διττή λειτουργικότητά του. Το βιβλίο δεν συνιστά μόνο μια πολύ καλή μετάφραση (ακόμα και για έναν αναγνώστη που θα ήθελε έστω να συμβουλευθεί τις «αναγνώσεις» του Stone) αλλά και έναν πλούτο σχολίων που περιβάλλει τους λόγους αυτούς και τους εντάσσει στο ιστορικό, λογοτεχνικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους.

Της μετάφρασης και του σχολιασμού των λόγων προηγείται εισαγωγή, η οποία περιέχει: σύντομη βιογραφία του Ευσταθίου (σσ. ix-xi)· βασική εργογραφία (σσ. xii-xiii)· περιγραφή του θεσμού του *θεάτρου*, με τον οποίο ο Stone συσχετίζει τους υπό εξέταση λόγους (σσ. xiii-xiv)· αναφορά στην χειρόγραφη παράδοση και τις εκδόσεις (σσ. xv-xvi)· εξέταση του κοινού και του σκοπού των λόγων (σσ. xvi-xvii)· ανάλυση των επιπέδων ύφους και της επίδρασης σε αυτό κυρίως του Ερμογένους του Ταρσέως (σσ. xviii-xxiv)· και, τέλος, συνοπτική αναφορά στις νύξεις του Ευσταθίου στην κλασική και την χριστιανική γραμματεία (σσ. xxiv-xxv). Το ιστορικό πλαίσιο των λόγων απουσιάζει από την εισαγωγή, αλλά αυτό μάλλον οφείλεται στην επιλογή του Stone να το εξετάσει μέσω των επιμέρους σχολίων που αφορούν κάθε κείμενο. Η εισαγωγή επιτυγχάνει μέσα σε λίγες σχετικά σελίδες να σκιαγραφήσει επιτυχώς βασικές πλευρές του έργου, της ζωής αλλά και του πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου ο Ευστάθιος έδρασε και συνέθεσε τους λόγους του, προσφέροντας ακόμα και σε έναν ελάχιστα υποψιασμένο αναγνώστη αρκούντως ικανοποιητική εικόνα.

Από το σύνολο των κοσμικών λόγων του Ευσταθίου επιλέγονται έξι που καλύπτουν την περίοδο 1167/8-1179, έχοντας ως επίκεντρο δηλαδή την εποχή που ο Ευστάθιος ήταν *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων*, και τα πρώτα χρόνια του ως αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται συνεπώς για λόγους που αντιπροσωπεύουν το αποκορύφωμα της σταδιοδρομίας του Ευσταθίου αλλά και της ρητορικής του δεινότητας. Οι έξι αυτοί λόγοι, που εκδόθηκαν από τον Regel και επανεκδόθηκαν από τον Wirth, είναι οι ακόλουθοι[5]:

---

5. *Fontes rerum byzantinarum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, έκδ. W. Regel, τ. I, 1-2, St Peterburg 1892-1917, ανατ. Leipzig 1982· *Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita*, έκδ. P. Wirth [CFHB 32], Berlin - New York 2000. Με τη σειρά που έχουν στη μετάφραση του Stone, η αντιστοιχία των λόγων με τις ανωτέρω εκδόσεις είναι η ακόλουθη:

Stone [A], 3-10: Regel VII, 126-131 = Wirth Π, 289-293·

[Α] *Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης, ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν* ("The Speech on the Occasion of a Drought").

[Β] *Λόγος ῥητορικὸς τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου τοῦ τοῦ Καταφλῶρον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* ("The Epiphany Oration of 1174").

[Γ] *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἁγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος* ("The Epiphany Oration of 1176").

[Δ] *Εἶδος λαλιᾶς τινος καὶ προσφωνήσεως, ὅτε ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ μέγας ἑταιρειάρχης κῦρ Ἰωάννης ὁ Δούκας ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην ἐρευνήσων τὸν Λεπενδρηνὸν κατὰ θεῖον καὶ βασιλικὸν ὁρισμόν* ("The Speech for the Grand Hetaireiarch John Doukas").

[Ε] *Λόγος ἐοικὼς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν* ("The Welcoming Oration for Agnes of France").

[Σ] *Λόγος ἀναγνωσθεὶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν* ("An Imperial Oration of [Autumn] 1179").

Οι λόγοι αυτοί ανταποκρίνονται σε ποικιλία περιστάσεων, κατά τις οποίες ο Ευστάθιος απευθύνεται σε διάφορα πρόσωπα για διάφορα θέματα και υπό ποικίλες ιδιότητες, καλύπτοντας μια περίοδο δώδεκα περίπου ετών, επί βασιλείας Μανουήλ Α΄. Μερικά από τα στοιχεία που, κατά την γνώμη του υπογράφοντος, ξεχωρίζουν στους λόγους αυτούς είναι τα ακόλουθα. Στον πρώτο λόγο (1167/8) διαβάζουμε για το πρόβλημα λειψυδρίας που αντιμετώπισε η πρωτεύουσα και την έκκληση στον αυτοκράτορα για εξεύρεση λύσης.

Στον δεύτερο λόγο (1174) κυριαρχεί η εξύμνηση της νίκης επί Γερμανών και Βενετών στην πολιορκία της Αγκώνας και της διάλυσης στην Φιλαδέλφεια της τουρκικής συμμαχίας εναντίον της αυτοκρατορίας. Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά στην πορεία των Γερμανών Σταυροφόρων μέσα από τα εδάφη

Stone [Β], 16-65: Regel VI, 92-125 = Wirth O, 261-288·

Stone [Γ], 74-130: Regel III, 24-57 = Wirth M, 202-228·

Stone [Δ], 133-145: Regel II, 16-24 = Wirth Λ, 195-201·

Stone [Ε], 150-165: Regel V, 80-92 = Wirth Ξ, 250-260·

Stone [Σ], 172-207: Regel IV, 57-80 = Wirth N, 229-249.

Να σημειωθεί ότι οι λόγοι [Α] και [Γ] εκδόθηκαν για πρώτη φορά από τον G. L. F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berlin 1839, 433-439 και 401-432 αντίστοιχα.

της αυτοκρατορίας (Β΄ Σταυροφορία), οι οποίοι, σύμφωνα με τον Ευστάθιο, επιθυμούσαν την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Από τον τρίτο λόγο (1176) αντλούμε αυτοβιογραφικά στοιχεία του Ευσταθίου σχετικά με την σταδιοδρομία του. Στην συνέχεια, ο Ευστάθιος προσφέρει ένα πανόραμα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής και των σχέσεων με άλλους λαούς, από την περιγραφή της επανεδραίωσης της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Μικρά Ασία και την απώθηση των Τούρκων στο εσωτερικό της έως τις αναφορές σε Σέρβους, Ούγγρους, Βενετούς και Νορμανδούς της Σικελίας. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στον αυτοκράτορα ως επικυρίαρχο ξένων ηγεμόνων, όπως του Αμαλρίχου Α΄ της Ιερουσαλήμ και του Βελά Γ΄ της Ουγγαρίας, ενώ ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά στην παρουσία του Σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Νεμάνια στην Κωνσταντινούπολη.

Στον τέταρτο λόγο, που ο Ευστάθιος απευθύνει στον *μέγαν ἑταιρειάρχην* Ιωάννη Δούκα το 1179, υπάρχουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τον βίο του Ευσταθίου και των προβλημάτων που είχε αντιμετωπίσει από μερίδα Θεσσαλονικέων ήδη από τις αρχές της παραμονής στην μητρόπολή του. Ο αυτοκράτορας είχε στείλει τον Ιωάννη Δούκα μάλλον για να διαλευκάνει μια παρεξήγηση μεταξύ του Ευσταθίου και του ποιμνίου του. Ο λόγος αυτός προσφέρει πληροφορίες τόσο για την σταδιοδρομία και τις αποστολές του Ιωάννη Δούκα όσο και για τις λειτουργίες του αξιώματος του *μεγάλου ἑταιρειάρχου*. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στις κακουχίες που υπέμεινε ο Μανουήλ Α΄ κατά τις πρόσφατες εκστρατείες του στην Μικρά Ασία.

Στον πέμπτο λόγο ο Ευστάθιος καλωσορίζει, το καλοκαίρι του 1179, την Αγνή της Γαλλίας, μέλλουσα σύζυγο του γιου και διαδόχου του Μανουήλ Α΄, Αλεξίου [Β΄]. Την ένωση αυτή, και κατά συνέπεια την εδραίωση της συμμαχίας μεταξύ Μανουήλ Α΄ και Λουδοβίκου Ζ΄ της Γαλλίας, επιχείρησαν ανεπιτυχώς να εμποδίσουν ευρωπαϊκές δυνάμεις (βλ. τον σχολιασμό του Stone, σσ. 154-155 σημ. 638 και 642). Ο Ευστάθιος περιγράφει την άφιξη της πριγκίπισσας στην Κωνσταντινούπολη, την υποδοχή της από τον λαό και τον θαυμασμό της ομορφιάς της από τον Αλέξιο. Η ευχή στον Αλέξιο για μακροημέρευση της δυναστείας των Κομνηνών, προφανώς μέσω των τέκνων του με την Αγνή, φαντάζει τραγική σε εμάς που γνωρίζουμε την κατάληξή του.

Στον έκτο και τελευταίο λόγο (φθινόπωρο 1179) γίνεται αναφορά στις ευεργεσίες του αυτοκράτορα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, ο Ευστάθιος επικεντρώνεται στην τουρκική εισβολή και επιθετικότητα στην Μικρά Ασία, και την κατάσταση που επικρατούσε εκεί μετά την καταστροφή του Μυριοκεφάλου

(1176), θέματα, που όπως τονίζει και ο Stone, περιγράφονται με απαισιόδοξη διάθεση. Εξυμνούνται τα κατορθώματα των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων εναντίον των Τούρκων, αλλά οι τελευταίοι εμφανίζονται ολοένα δυσκολότερο να αντιμετωπισθούν (πβλ. εδώ την τέταρτη παράγραφο του τρίτου λόγου [του 1176]). Ο λόγος επιβεβαιώνει την αύξηση της σελτζουκικής ισχύος τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄.

Πριν από την μετάφραση κάθε λόγου, προηγείται σύνοψη του περιεχομένου ανά παράγραφο, καθώς και αναφορά στην χρονολόγησή του. Μία από τις αρετές αυτού του βιβλίου, όπως προαναφέρθηκε, είναι ο εξαντλητικός σχολιασμός στις υποσημειώσεις, όπου ο Stone προσφέρει εντυπωσιακό όγκο πληροφοριών. Μεταξύ άλλων, εξετάζονται:

(1) Όροι (π.χ. "public law-tablets" [*δημοσίων ... κύρβεων*[6]], βλ. [Β] σ. 23 σημ. 113).

(2) «Τόποι» (π.χ. η σύγκριση του αυτοκράτορα με τον Ήλιο, βλ. [Β] σ. 17 σημ. 88 και [C] σ. 207 σημ. 836).

(3) Νύξεις στην εκκλησιαστική και θύραθεν γραμματεία (π.χ. ο χαρακτηρισμός *πανάπαλος* ["tender"] – και όχι *παναπάλος*, όπως γράφει ο Stone – που απηχεί την *Οδ.* ν 223, βλ. [Δ] σ. 138 σημ. 590).

(4) Ζητήματα που έχουν απασχολήσει την έρευνα με παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας (π.χ. η διαμάχη περί της υπάρξεως «Πατριαρχικής Σχολής», βλ. [Α] σ. 3 σημ. 42).

(5) Μεταφραστικές επιλογές βάσει της παράλληλης ανάγνωσης των εκδόσεων Wirth και Regel (π.χ. [Α] σ. 7 σημ. 67).

Το αποτέλεσμα δικαιώνει τον Stone αφού, μολονότι τα σχόλια ενίοτε εκτείνονται σε δύο σελίδες, ώστε συχνά ο αναγνώστης να χάνει τον ειρμό του κειμένου, η συγκέντρωση αυτού του πλούσιου υλικού είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση των λόγων. Το βάθος και την ευρύτητα του σχολιασμού ενισχύουν τα επίμετρα, δέκα συνολικά, με τα οποία ο Stone διευκρινίζει περισσότερο θέματα που έχουν θιγεί στους λόγους.

Η καθαυτό έκδοση της μετάφρασης όμως παρουσιάζει, κατά την άποψη του υπογράφοντος, ορισμένες αβλεψίες. Η αρχική επιλογή του συγγραφέα μάλλον ήταν να αριθμεί τις υποσημειώσεις κάθε λόγου εξ αρχής, ωστόσο, στην έκδοση η αρίθμηση είναι συνεχόμενη. Αυτό δεν θα ήταν πρόβλημα, αν είχαν προσαρμοσθεί σε αυτό το δεδομένο όλες οι εσωτερικές παραπομπές. Στην σ. 151 σημ. 625, για

6. *Eustathii opera minora*, έκδ. Wirth, 264,27.

παράδειγμα, γίνεται παραπομπή στην "note 19 of the 1174 Epiphany oration", αλλά η αρίθμηση των υποσημειώσεων στον λόγο αυτό αρχίζει από το 83 και εξής (στην πραγματικότητα ο Stone παραπέμπει στην υπ' αριθμόν 101 υποσημείωση). Όχι σπάνια είναι τα ορθογραφικά και τυπογραφικά λάθη τόσο στα αγγλικά όσο και στα ελληνικά· ενδεικτικά, "ablke" αντί able (σ. xvii)· "Ἰδέων" αντί Ἰδεῶν (σ. xviii κ.ε.)· "Kinnamos'ss chronology" (σ. 2)· "Simularities and Dissimularities" αντί Similarities and Dissimilarities (μέρος τίτλου άρθρου του ίδιου του συγγραφέα, σ. 46 σημ. 208). Επίσης, ενώ στην εισαγωγή γίνεται ρητή αναφορά στην Ελισάβετ Μαδαριάγα (σ. x), δεν γίνεται παραπομπή στο σχετικό άρθρο της, ούτε αυτό περιλαμβάνεται στην βιβλιογραφία[7].

Η ενδεικτική αυτή αναφορά σε αβλεψίες δεν μειώνει καθόλου την αξία της προσπάθειας του Stone. Μία μετάφραση προφανώς πρέπει να κρίνεται ως τέτοια, αλλά στην προκειμένη περίπτωση η θετική αποτίμηση προκύπτει εξίσου από τον διασαφητικό σχολιασμό, ο οποίος σχηματίζει σε ένα δεύτερο επίπεδο την ερμηνεία των λόγων από τον Stone. Συμπερασματικά, είναι αξιέπαινος ο συγγραφέας για το κοπιώδες έργο που ανέλαβε και για την αίσια περάτωση τόσο της μετάφρασης όσο και των σχολίων.

Γερασιμος Μεριανος
ΙΙΕ/ΕΙΕ

7. Ε. Μαδαριαγα, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 199-211.

Βραχυγραφιες – Abbreviations

ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
ΑΕ	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς*
ΑΠ	*Ἀρχεῖον Πόντου*
AASS	*Acta Sanctorum*
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, έκδ. E. Schwartz – J. Straub (Βερολίνο 1914–)
AnBoll	*Analecta Bollandiana*
AOL	*Archives de l'Orient Latin*
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BF	*Byzantinische Forschungen*
BHG	F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles ^{3}1957
BHG Auct.	F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca. Auctarium*, Βρυξέλλες 1969
BHG Nov.Auct.	F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca. Novum Auctarium*, Bruxelles 1984
BHO	*Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, Βρυξέλλες 1910
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ	*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ByzSym (–2008 *Σύμμεικτα*)	Βυζαντινά Σύμμεικτα / Byzantina Symmeikta (–2008 *Σύμμεικτα)*
BSl	*Byzantinoslavica*
BSO[A]S	*Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies*

BV	*Byzantina Vindobonensia*
Byz	*Byzantion*
ByzSt	*ByzantineStudies/Études byzantines*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CahArch	*Cahiers archéologiques*
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	*Church History*
CIC	*Corpus iuris civilis*, τ. 1-3, ed. P. Krüger – T. Mommsen – R. Schöll – W. Kroll, Berlin [11]1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	*Codex Justinianus,* ed. P. Krüger, Berlin 1929
CorsiRav	*Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
DACL	*Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*
DHGE	*Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*
DMA	*Dictionary of the Middle Ages* (New York 1982-89)
DOC	*Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 1-5, ed. A. R. Bellinger – P. Grierson – M. Hendy, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	*Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection,* τ. 1-2 by M. C. Ross (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. Weitzmann (1972)
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
EI²	*Encyclopaedie de* l'Islam. *Nouvelle édition*, τ. 1-13, Leiden-London–Boston 1960-2009.
FM	*Fontes minores*

GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
JGR	I. and P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JMedHist	*Journal of Medieval History*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ. 18- (Note: Before 1969: *JÖBG)*
JÖBG	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, τ. 1-17 (Note: After 1968: *JÖB*)
JRA	*Journal of Roman Archaeology*
Lampe	G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford 1961-68)
LBG	*Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, erstellt von E. Trapp (et al.), Wien 2001-
LSJ[9]	H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones et al., *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1996)
MM	F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
NE	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
OC	*Orientalia Christiana*
OCA	Orientalia christiana analecta
OCP	*Orientalia christiana periodica*
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium,* ed. A. Kazhdan et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
PG	*Patrologiae cursus completus, Series graeca,* éd. J.-P. Migne, Paris 1857-66
PL	*Patrologiae cursus completus, Series latina,* éd. J.-P. Migne, Paris 1844-80
PLP	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp et al., Wien 1976-1996
PLRE	*The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 1-3, ed. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, Cambridge 1971-1992· τ. 2, ed. J. R. Martindale 1980

PmbZ	*Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, ed. R. J. Lilie et al. τ. 1–, Berlin 1999–
PO	*Patrologia Orientalis*, ed. R. Graffin – F. Nau, 1– . Paris 1904– .
Ralles-Potles	G. A Ralles – M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RbK	*Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, ed. K. Wessel (Stuttgart 1963–)
RE	*Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung von G. Wissowa et al., Stuttgart 1894-1978
REB	*Revue des études byzantines*
REC	*Recueil des historiens des croisades*
REG	*Revue des études grecques*
REH	*Revue des études historiques*
RESEE	*Revue des études sud-est européennes*
RH	*Revue historique*
RHSEE	*Revue historique du sud-est européen*
ROC	*Revue de l'Orient chrétien*
ROL	*Revue de l'Orient latin*
RSBN	*Rivista di studi bizantini e neoellenici*
RSBS	*Rivista di studi bizantini e slavi*
SBN	*Studi bizantini e neoellenici*
SBS	*Studies in Byzantine Sigillography*
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	*Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo*
StT	Studi e Testi
St Ven	*Studi Veneziani*
SubsHag	Subsidia Hagiographica
Tafel –Thomas	G. L. F. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 1-3, Wien 1856-57
TIB	*Tabula Imperii Byzantini*, ed. H. Hunger – J. Koder,
Wien	1976–
TLG	*Thesaurus Linguae Graecae*
TM	*Travaux et mémoires*

VV	*Vizantijskij Vremennik*
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI	*Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ ..... ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ
.....
ΤΟΝ ΜΑΙΟ ΤΟΥ 2018